JÓZSEF
DAPEST

MADÁCH IMRE
ÉS
AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

IRTA

VOINOVICH GÉZA

*

KIADJA A KISFALUDY-TÁRSASÁG

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
1914

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

MADÁCH
ÉS
AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

I.

Nemzetsége. Szülei. Gyermek- és tanuló-kora. Egyetemi évei Pesten. Költői kísérletek: a *Lantvirágok*; drámai töredékek s első darabjai: *Nápolyi Endre, Csak tréfa, Férfi és nő, Mária királynő, Csák végnapjai.* Viszonya kortársaihoz; dramaturgiai nézetei. Szerepe a megyénél. Barátsága Szontagh Pállal. Házassága.

Madách Imre Petőfivel közel egy időben, 1823-ban született, január 21-ikén,[1] Alsó-Sztregován, egy Nógrád-megyei kis faluban, melyet ősei 1430 óta birtak. A helységnek ma is csak egy utczája van s alig ötszáz lakója. A kis házak félénken húzódnak meg a domb tövében, melynek tetején áll a Madáchok ősi fészke, emeletes, kéttornyú, sárgára meszelt zsindelyes épület; castellum olim, hirdeti homlokán a felirat. Tájékán még látszanak a régi fal nyomai, melyek valaha övezték s összekötötték a lutheránus templommal. Az épület ma már

[1] Ő maga egyik levelében *(Összes művei,* III. 484. l.) jan. 20-ra teszi, a keresztlevél 21-ikét mond. Közölte Becker Hugó a *Magyar Szemle* 1899. évi folyamában, 22. sz.

roskadozik, le is szállott; Ipolyi szerint vagy egy métert betemetett belőle az idő.[1] A megrozzant épületet a mult század elején elhagyták a Madáchok; Imre atyja az uj kastélyba költözött, mely a régi előtt a dombélen áll. Ma ennek vörös bádog tornyai tekintenek végig a völgyön s üdvözlik a közeledőt.

E kis kastélyok multját sok regényesség és sok kegyelet aranyozza meg. Gazdáik, a Madáchok, Nógrád törzsökös nemzetségei közé tartoznak. Nevöket a környék nem egy pontja őrzi. Levéltáruk a kastély sarokszobájában oly nemeslevelet őriz, melyet ősük, Radon de Oszlán, II. Endrétől kapott (1235-ben), kinek Dalmatiába vivő útján tett jó szolgálatokat. E Radon egyik fia viselte keresztnévül a Modách nevet; utódai aztán családnévül használták.[2] Később

[1] Madách Aladár szóbeli közlése.

[2] A Madách-családra nézve l. Budai Ferencz *Polgári Lexicona*, II. rész (II. kiadás, 391. l., Madách Pál és László). Nagy Iván *Magy. Csal.*, VII. 225—226. l. — Latkóczy Mihály a Pallas Nagy Lexikonában, a törzsmunkában s később a pótkötetekben is. Latkóczy nagyobb tanulmányt is írt Madách őseiről, megjelent a budapesti VII. ker. főgymn. 1900—901. évi értesítőjében, később külön is. — Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái.* — Junius (Zilahi Kiss Béla): *Madách Imre ősei.* — *Budapesti Hirlap*, 1903. május 10.

A Madách név Latkóczy szerint szláv melléknévből származik s alkalmasint méhcsőszt jelent, a minőkről szó van egyes Árpád-kori oklevelekben. Nevüket őrzi többek közt a paróczai határban a Madách-tető, melyen őskori földvár nyomai látszanak. Radun neve Latkóczy szerint Radvány helységnévben maradt fenn. Az *Oszlár* nevet a Madáchok még 1278-ban praedicatumul használták. Ex regestro Literarum per Franciscum Révai concinato (másolata megvan a Madách-levéltárban). — Madách könyveinek lajstromán, mely sokat forgott Madách Imre és Aladár kezén, «szegóvári»-nak van írva a család nemesi előneve. Czímerük: kék mezőben négy lábú, arany koronát tartó griff.

új adománylevelekkel gazdagodtak. Mátyás király idején két ágra szakadt a család, egyik Kelecsényről írta magát, a nagyobb Sztregováról. Amaz nem volt tartós életű, a sztregovai ág azonban mindig vitt bizonyos szerepet a felvidéken. Látták őket az utolsó Árpád-sarj tábora, a török börtönök s Thököly bujdosó seregei.[1] Akadtak köztük törvénytudók is, a kiknek nyomuk van országos törvénykönyveinkben. Béke idején a pennát is forgatták s mint afféle felvidéki urak, cseh és tót nyelven is tettek kisérletet. A családi hagyomány nem egynek a nevét diszítette föl a «litteratus» jelzővel, kiknek egy s más iratait a Nemzeti Múzeum

[1] Ezekről s a törvény-szerzőkről szól Nagy Iván, a Thököly-korabeli Madách Péterről Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre*, I. 239., II. 207., 242., 260.

őrzi. Jelentékenyebb közülök Gáspár,[1] 1636-ban Nógrád alispánja. Maga is szerzett néhány verset, de szívesebben fordított latinból vagy csehből, legörömestebb Rimay latin verseiből. Önnön munkáinál nagyobb érdeme, hogy Rimay verseinek egy részét ő mentette meg a pusztulástól. Kettejök irataira egy csomagban akadt rá sajókazai könyvtárában báró Radvánszky Béla, a ki aztán mindkét hagyatékot közrebocsátotta.[2] A két költő közel rokonságot tartott, hiszen Rimay anyja Madách leány volt, Krisztina, Gáspár nagynénje. Madách sokat bánkódott azon, hogy Rimay versei elkallódnak értetlen környezete közt; maga tehát gondosan megőrizte, ha valami hébe-hóba kezébe került. Erre volt is mód; Rimay többször megfordulhatott Sztregován, hol házassága révén néhány telek atyjára szállott, a ki ott udvarházat építtetett s pedig alkalmasint a mai új kastély helyén; nem lehetetlen, hogy abban született a költő Rimay. Családjának még ma is van nyoma Sztregován; a lutheránus templomban az oltár egyik oldalán Rimay-czímer van

[1] Ez időtájt a kelecsényi ágon is van egy Gáspár, ki 1628-ban Matheolus (szül. 1500) *Haazi apatékáját* fordította.

[2] *Sztregovai Madách Gáspár versei* (1590—1647). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1901., 129—152. l., később külön is.

a falba eresztve.[1] Rimay térítette át sógorát, Madách Pétert, a lutheránus vallásra, melyhez a Madáchok öt nemzedéken át hívek maradtak. Péter ötödik ivadéka, János, a költő dédapja, különösen hitbuzgó volt; egy latin vallásos énekét a *Cithara Sanctorum*ba is fölvették; magyar verse is maradt, egy költői levél a barátságról.[2] Üldözött egyházának támogatására vagyonából is sokat áldozott, többet, mint a mennyit az megbirt; végtére egész birtokát zálogba kellett adnia a trébosztói Révayaknak. Özvegyének annyija sem maradt, a miből egyetlen fiát, Sándort (1757—1814. decz.)[3] neveltetni birta volna, ha Migazzy Kristóf váczi megyéspüspök pártul nem fogja. A fiatal emberből neves ügyvéd lett, a kit a Martinovics-pörben tizenhárom vádlott kért föl védőjeül;[4] közhivatalt is viselt, mint Nógrád tiszti ügyésze, később, 1791-ben, táblai ágens Pesten. Tollforgató ember volt, maga írt jogi tankönyvet fiának; terjedelmes napló, számos közjogi és

[1] Madách Imre le is rajzolja azt Nagy Ivánnak 1861 ápr. 13-án küldött levelében. L. Nagy Iván hagyatékát a M. N. Múzeum levéltárában.

[2] L. Latkóczy i. m.

[3] Latkóczy kijegyzései a családi levéltárból, melyeket Morvay Győző úr volt szíves használatomra átengedni.

[4] Fraknói: *Martinovics és társainak összeesküvése.* 337. l.

a megyei ügyvitelt illető irat maradt utána, többek közt egy vizsgálódás: *Fideles reflexiones seu opinio circa regnum Hungariae.*[1] Serény és szerző gazda volt; a kisfalusi közbirtokossággal egyesülten malmot állított, timsófőzőt nyitott, még vaskő után is kutatott Sztregován,[2] nem csoda, ha jó módba jutott. Ő szerezte vissza a család régi gazdagságát, tekintélyét, kiváltotta az elzálogosított jószágot s azt is visszaszerezte, a mi Rimay-kézről a Dulló-nemzetségre szállott. Felépíttette a Rimay-házat, melyet a Révayak kibővítettek, de a tűzvész azóta elhamvasztott. Ebbe az új kastélyba költözött fia, Imre, a költő atyja (szül. 1781 szept. 18.), mikor megházasodott (1810 jan. 28.). Azt az egyszerű kúriát, melyben a fiatal pár házaséletének első hónapjait töltötte, katholikus templommá alakították, mert Sándorral a család visszatért ősi vallására. Madách Imre kezén ismét egyesült a régi vagyon s a család újra felvirágzott. Birtokai Nógrádon kívül Pest, Hont, Szabolcs megyékben terültek el;[3] arany-

[1] Több Madáchtól maradt a mai doctori értekezésnek megfelelő *Tentamen*, így Imre atyjától is, de ezek nem irodalmi művek, hanem vizsgai dolgozatok. Néhány ily művök megvan a M. N. Múzeum könyvtárában.

[2] Csal. levéltár.

[3] A családi levéltárban őrzött számadások tanúsága szerint.

kulcsos kamarás lett, egyik vezéralakja a megyei életnek. Előkelő és gazdag lányt vett feleségül, Csesztvei Majthényi Annát. A fiatal asszony Marczibányi István előkelő rokoni házánál nőtt, Budán, a hol megtanulta szeretni az irodalmat és művészetet.[1] Madách Imre barátságot tartott pesti tanárokkal; gazdaságát elméleti művek nyomán vezette. Házuk mindenben felülemelkedett a környékbeli udvarházak színvonalán. A kastély ebédlőjét angol metszetek díszítették; könyvtárukban az akkori magyar könyvek mellett megvoltak a classikai, meg a német és franczia irodalom remekei s néhány természettudományi mű. A kastélyt «Ánglus-kert» övezte, mely híres volt a környéken fürdő- és halastaváról.[2] Ennek már nyoma sincs, de a kert még zöldel, útjai az erdő avarjában bújnak el; a szőlő is megvan régi helyén, dombja tetején a költő csinos présházat épitett, melynek tornáczán sokat üldögélt, a vidék szemléletébe merülve. Hosszan elnyúló, keskeny völgyre látott; kétoldalt erdős halmok, hegyek zöldelnek, lábaiknál szénatermő rétek illatoznak; a

[1] Később is éltek javukkal. Marczibányiék kölcsönnel segítették a fiatal házasokat (családi levéltár LXVII. 3); ezek örököltek is utánok (LXVII. 6).

[2] Bocsári Mocsáry Antal: *Nemes Nógrád Vármegyének historiai, geographiai és statisztikai ismertetése.* Pest, 1820.

fű közt hangos patak ficzkándozik kavicsos medrében, jobbra-balra kanyarog futtában, míg eltűnik a hegyek közt.

E völgyben töltötte Madách gyermekéveit s férfi-kora javarészét, úgyszólván egész életét. Öten voltak testvérek, köztük Imre a harmadik gyermek és legidősebb fiú. Atyjuk fiatalon meghalt, 1834-ben. A *Bétsi Magyar Kurir* mint ‚igen érdemes és munkás hazafiról' emlékezett meg róla.[1] Gyermekeik nevelése özvegyére maradt, mikor Imre még csak tizenegyedik évében járt. Az özvegy rátermett a nehéz feladatra; pótolni birta férjét a családban és gazdaságban. Házát továbbra is nagyúri módon vezette; franczia társalkodónőt tartott; gyermekeit az iskolai tantárgyakon kívül nyelvekre és zenére taníttatta s tánczmestert és rajztanárt is tartott a háznál. Az anyai nevelés mégis meglátszott rajtok: természetök csöndes volt, lelkük érzékeny. A fiúk az özvegyi háznál nem láttak tivornyával végződő nagy vadászatokat, mámoros téli vacsorákat, melyek élczei elől a nők menekülni kénytelenek; nem hallottak hazugsággal fűszerezett vadász-tréfákat, kortesek agyafurt cselfogásait. Csöndes ház volt az; a szórakozás olvasásból állott, a kirándulások olyan házakhoz vezettek, a hol anyjuk betegeket ápolt és gyógyítgatott. Ilyenkor többnyire Imre kis ötös fogatán mentek.[1] Ő úgyszólván egészen anyja oldalán élt, szivéhez is ő állt legközelebb, mert komolyabb és eszesebb volt testvéreinél s a mellett beteges is.[2] Sokat köhögött, gyakorta mellégés gyötörte; folytonos ápolásra szorult. Mint legidősebb és komoly természetű fiú, ritkán vett részt virgoncz két öcscse játékaiban; inkább olvasott vagy rajzolt. Számos rajza (32) s öt olajfestménye meg is maradt. Legelső rajzai édes anyja nevenapjára készült czirádás köszöntők, abból az időből, mikor még a betűket épp olyan gonddal rajzolgatta, mint magát a tulipánt vagy nefelejts-bokrétát. E rajzok gondos kidolgozása kétségbevonhatlan tanujele a koraért gyermek nagy türelmének s egyúttal annak a szeretetnek is, melylyel anyja iránt viseltetett. Később lerajzolta leczke- és tánez-órájukat, megörökítve Wolf tánczmestert s a nevelőt,

[1] 1847 jan. 17., 5. szám, 40. oldal.

[1] Szontágh Pál közlése.

[2] Anyja később az örökségi osztály után is azt írja neki: «... az osztály nem úgy történt, mint én kívántam, a Te részedről; sokkal többet akartam néked adni... a mi csekélységem vagyon, azt egyedül néked hagyom, mert ón nem vagyok képes irántad legkedvesebb gyermekem háladatosságomat kimutatni». (Kelet nélküli levél, a M. N. Múzeumban.)

Kovács Józsefet, kit a házban «hófmester»-nek hívtak. Olajba is festett; lefestette a sztregovai kastélyt és kertet,[1] több vadászjelenetet, Mária mennybemenetelét a sztregovai katholikus templom oltárképeül; de bizony e kisérlete csöppet sem különb a falusi templomok szokásos díszeinél.

Korán tett kisérletet az irodalomban is. E század harminczas éveiben több folyóirat indult meg, a *Jelenkor* és *Társalkodó*, a *Regélő* és *Rajzolatok*, melyek közül egyik-másik a távolabb eső udvarházakba is eljutott, Kisfaludy évenként megjelenő *Aurórá*-jával, majd az *Athenaeum*-mal együtt. Madách Imre ez ujságok és füzetek láttára, vállvetve Pál öcscsével, maga is lapot kezdett összeirogatni, melynek közönségét édes anyja, nővérei, Károly öcscsük és a nevelő tették ki. A kis ujságot *Literaturai Kevercs*-nek nevezték; jelmondatát Berzsenyiből vették: «Ész az isten, mely minket vezet s melynek hatalmán minden meghajol.» A czikkekben, melyeket a koraérett gyermek e füzetkék lapjaira szánt, megvillan a férfi jellemének egy vonása. Nem verseket és apró elbeszéléseket ír, minőkben serdülő fiúk csínyjeiket vagy kirándulásaikat szokták elmesélni; czikkei történelmi és speculativ kísérletek, hihetőleg kivonatok olvasmányaiból, melyek így is szellemének elmélkedő hajlamát mutatják.[1] E hajlam legyőzi a gyermeki képzelet játékát; elárulja vonzalmát a rejtelmes iránt, midőn a trias- és tetrasról ír s a játék-folyóirat furcsa czímében nyelvérzékének tompasága is szemünkbe ötlik.

[1] A M. N. Múzeumban.

Azonban nem volt afféle válogatós csodagyermek, ki csak abban akarna jeleskedni, a mi nem kötelesség. Kedvtelései mellett nem hanyagolta el tanulmányait. A gymnasium hat osztályát otthonn végezte. Vizsgálatait kitünő sikerrel tette le Váczott, a piaristáknál. 1837-ben Pestre került philosophiára, s vele adták két öcscsét is. A mai Kálvin-téren laktak, a Szakalféle házban. Gondoskodás és szeretet dolgában itt sem láttak szükséget. Édes anyjuk busásan ellátta őket mindennel, gazdasszonyt is küldött velük s hazulról egymást érik a küldemények. Néha maga is meglátogatja őket. Az idegen városban Imre mintegy természetes gyámjok ifjabb testvéreinek. Nála áll pénzök, ő gondoskodik mindenről, a mire szükségök van, ő tudósítja anyját állapotukról, noha öcsesei is sűrűn írogatnak haza. Rendesen beszámol arról is, mikor felelt s mily szerencsével. Anyjuk

[1] Bérczy emlékbeszéde.

szerető gonddal őrködik felettük, de elég szigorúan is; a fiúk szeretik, de tartanak is tőle. Figyelme mindenre kiterjed; egyformán gondol tanulmányaikkal és egészségökkel. Imrének esztergapadot szerez, nem annyira a főúri családok mintájára, kik a franczia forradalom óta fiaikat valami kézművességre is szokták taníttatni, hanem inkább azért, mert a gyönge fiúnak csak javára válhatik, ha a gyalupad egy-egy félórára elvonja könyveitől s mozgásra kényszeríti.[1] Azért tanul úszni is. A mellett szorgalmasan rajzol,[2] szabad óráiban folytatja a zene-leczkéket.[3] Legtöbb gyönyörűséget mégis az irodalomban talál; könyvpénzén az *Athenaeum*-ra fizet elő.[4] Maga is irogat s verseit Bérczy Károlyhoz hordja bírálatra, kinek akkor már néhány kisebb munkája napvilágot látott a *Regélő*-ben és *Rajzolatok*-ban.[5] Erdélyi Jánossal is megösmerkedik.[6] Az egyetemen az első

[1] E korbeli leveleit életrajza függelékeül Palágyi Menyhért adta ki. L. levelét 1838 július 25. és 1838 decz. 25.

[2] 1838 febr. (Palágyinál 14. szám); 1839 jún. 17. és 1838 decz. 25. Az előbbiben említett Calliope-fej megvan Madách hagyatékával a M. N. Múzeumban.

[3] 1837 nov. 21.

[4] 1838 (febr.).

[5] Bérczy emlékbeszéde.

[6] L. levelét Erdélyihez, a *Pályák és pálmák* függelékében.

eminensek közé tartozik, pedig ez időben ott számos kiváló tehetség tűnik fel, kik közül főként Lónyay Menyhérttel és Albert öcscsével, meg Andrássy Gyulával és Manóval köt bensőbb barátságot. E kis társaság vezérszerepet visz az egyetemi ifjuság körében; szorgalmasan eljárnak azon tanárok leczkéire, a kik magyar nyelven hirdetnek előadásokat, a mi akkor még kivételes eset; így hallgatják a népszerű egészségtanból Toldy előadásait, a kit akkor még Schedelnek hívtak s orvosprofessor volt. Madách jeles társai közül is kiválik tehetségével. Mikor az év végén elbucsúztak kedveltebb tanáraiktól, Virozsilhez ő tartott «igen szabadelvű» búcsúbeszédet, melyet az írásban is elkért s tanulótársai is szorgalmasan másolgattak maguknak.[1] A kis baráti kör szorosan összetart; együtt látni őket Pest utczáin, együtt járnak társaságokba, együtt látogatják a Nemzeti Casino hangversenyeit. Az akkoriban megnyílt színház is vonzza őket. E fejledezőben levő művészet bizonyára nem csupán képzeletét varázsolta el a vidéki ifjúnak, ki ilyet addig nem láthatott, hanem hazafias érzését is megihlette, a nemzeti hivatás révén,

[1] Levele 1840 június végén. Virozsil Antalról l. Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*, 1878, akadémiai kiadvány.

melynek a magyar színészet ebben a korban apostola volt, mint a hazai nyelv művelője és terjesztője s felidézője a nemzet nagy multjának. A színházba járásnak azonban nem sokára vége szakad, nem csekély kárára a későbbi drámaírónak. Madáchné nem találja épületesnek ezt a szórakozást Imre öcscseire nézve; úgy látszik azonban, őt magát is félti; nem szereti, ha esténként kijár, úgyis köhög, többször orvosra is szorult.[1] Az anyai tanács használhatott egészségének, de a későbbi drámaírónak csak kárára volt. Most játszva elleshetne egyet-mást a drámai helyzetek és a színi hatás titkaiból, a mire később nem volt alkalma. A dráma benső élete, a compositio, jellemrajz s a tragikum feszültsége dolgában Vörösmarty és Bajza színi kritikáiból tanulhatott volna. Madách szót fogad anyjának s lemond erről az élvezetről, de nem állja meg, hogy hozzá ne tegye: «ámbár érzem írói pályámra ennek jó befolyását, (mert olly verseket írok, hogy erővel az *Athenaeum*-ba ki akará tétetni

[1] Levelei 1838 jan. 21., 1838 júl. 25., 1839 ápr. 27. s a 35., 37. számú levelek. Palágyi könyvének 46. lapján ezt írja: «Imre komolyan megbetegszik, úgy hogy az 1837—38. tanév végén vizsgálatot sem tehet», — holott 1838 júl. 25-én azt írja anyjának: «Épen már ma végeztem a második examentet».

Lónyai s Spetykó, sőt színdarabot is, hogy Földváry biztatott, játszassam el azt).»[1] Hogy mit írt, nem tudni, s azt sem, vajon az a Földváry, ki az első kisérlet előadatására buzdította, az alispán volt-e, vagy talán, a mi hihetőbb, az író valamelyik iskolatársa. Alig képzelhetni, hogy ha, mint Palágyi (55. l.) gondolja, buzdítója a hatalmas alispán, a fiatal író örömest át ne engedte volna darabját előadásra.

A színház mellett az irodalmi élet mozgalmai is érdeklik a kis társaságot. Maguk is összeírnak hetenként egy kis lapot *Mixtura* czímen, «Wo allerhand Curiosa in Versen und in Prosa». E kis lapnak Madách a költője. Ugyanekkor a nyilvánosság előtt is föllép; 1839- s 40-ben egy-egy versét közli a *Honművész*.[2] Zsengéi természetesen szerelmes versek. Sokszor megfordult Lónyayéknál, kik ez időtájt Pesten laktak s nyilt házat vittek, mert nagy lány volt a háznál. Estélyeikre Madách is rendesen hivatalos volt.

[1] Levele 1839 július.

[2] 1839. *Az anya gyermeke sírján.* 1840., 38. szám: *Templomban.* Ugyanitt 1841., 39. szám: *Szemei.* 1841-ben a *Regélő*ben is közöl (41—48. l.) egy czikket: *Trencséni, másképp tepliczi fürdők* czímmel s Teplicz rajzával, melyet maga készített. Minde munkái Emők aláírással jelentek meg. Madách Aladár tanúsága szerint családi körben így hívták testvérei.

Őt bizonyára inkább a fiúk, mint az eladó kisasszonyok kedveért hívták meg, de szinte rendes dolog az már, hogy serdülő ifjak beleszeressenek jó barátjuk hugába. Az ilyen ábránd ügyet sem vet az akadályokra, s a mint támadt, észrevétlenül foszlik széjjel is. Madách sem számolt azzal, hogy még jóformán gyermek, mindössze tizenhét éves. A leány családjának eszébe sem jutott, hogy kérőszámba vegye, hiszen a leány sem volt több tizennégy esztendősnél. A mélyen vallásos Madáchné pedig, midőn fia áradozva beszélt előtte jövendőjéről, kijelentette, hogy nem szívesen látna házánál protestáns menyet.[1] Madách rajongása azonban nem lobbant el az ifjúkorban szokásos hirtelenséggel; örök nyomot hagyott érzékeny lelkén. Ez az érzelem avatta költővé; Adelinejához, Lónyay Etelkéhez írt huszonhat versét összefoglalta s kinyomatta egy kis füzetben, *Lantvirágok* czím alatt, nem a könyvpiaczra szánva, csak szétosztásra barátai közt.[2] Azonban nem kedvesének ajánlja szerelmének történetét, hanem anyjának, mint Hugo Victor szavaival mondja:

[1] Szontagh Pál közlése.

[2] A rendesen másolt kézirati füzet czíme előbb *Lantszikrák* volt. A kéziratos füzet megvan az Egyetemi Könyvtárban. A nyomtatott füzet 1840-ben jelent meg, Pesten, Füskúti Landerer Lajosnál. 72 lap.

Que le livre lui soit dédié
Comme l'auteur lui est devoué.

Mintegy anyjának ajánlja bánatát, mintha azt akarná mondani, hogy kettejük közül is ő hozzá ragaszkodik jobban, megnyugszik akaratán, s elbúcsúzik első szerelmi ábrándjának kedves alakjától.

E füzet tartalma nincs meg Madách kiadott versei közt, de néhány későbbi verse Etelkéhez igen. A fiatal költő kegyetlenül töri-zúzza a nyelvet; épp úgy küzd azzal és a formával, mint érzelmeivel. E korbeli versei általában az akkor divatozó érzelgős lyrának tompa visszhangjai, a későbbiek Eötvös sentimentalis musájának *(Harangszó, Ifjan haljak meg)*; phraseologiájuk Kölcsey és Bajza szótárának adósa.[1]

[1] Példák. A *Lantvirágok*-ból:

A' dalnok énekel
Szívrázó hangokat,
Szerelmet és király
Tiporta honokat stb.

A dalnok jutalma.

Álmodtam egykoron dücső
'S mi égi álmokat!
Mivel sugárzva akkoron
Mosolygni láttalak.

Felébredék, 's hogy esdtem én
Ez álmot újra, haj!
Nem ült szivembe bú, keserv,
Se vészt hozó sohaj, stb.

Álomkérés,

Tartalmuk szerint egy diákszerelem szokott történetét rajzolják. Annyi érdemök mégis van, hogy a mint a remény kétségbe, a kétség csalódásba megy át, s a lemondáshoz nem szokott fiatal szívben a halál vágyát idézi föl: a borús szerelemnek ez a hullámzása, érzelmi fokozata élethíven s lélektani szabatossággal van feltüntetve. Mindez önkénytelenül fakad az érzelmek valóságából. Hatásukat érezni egész e korbeli költészetén, sőt későbbi munkáin is. Első csalódása bizalmatlanná tette egész életére: minden reményhez logikai lánczczal kovácsolja hozzá a kiábrándulást. E fájdalom emléke sohasem hegedt be lelkén. Nagy csalódása után úgy tünt föl előtte Etelka alakja, mint el nem ért boldogságának képe. Midőn verseit összeiratta, a *Szerelem* csoport élére néhány ő neki szóló versét állította; *Az ember tragédiájá*-nak forradalmi jelenetében is a szűzi marquise mintha Etelka visszajáró emléke volna. E fogékonyság

A későbbiekből:

Most már, midőn int	És ő mosolyga mégis,
A békepart,	Hivőn tekintve égnek,
Lankadni készted	Könyében is szivárvány
A vágyó kart.	Gyanánt reményi égtek.
Első csók.	*Elváláskor.*

Ilyen *A lány és a rózsa* is; mintha csak Bajzát olvasnók

a borús hangulatok iránt, a túlzott érzékenység s maga e meghasonlás a képzelt és való világ között állandó vonásai költészetének.

A bánat Madáchnak egészségét is megviselte. 1840 nyarán feldúlt kedélylyel, megtörten és betegen menekült Keszeghre Mari nénjéhez, sógorának, Huszár Józsefnek házába. Innen anyja Pöstyénbe vitte s fellábadva haza, Sztregovára. Otthonn valósággal tanulmányaiba temetkezik. Bory László ügyvéd segítségével bevégzi jogi tanulmányait, s 1841 őszén vizsgálatot áll «Politicai oeconomia és financiá»-ból igen jó sikerrel (1841 okt. 25.).[1] 41 végén patvarián Balassa-Gyarmaton van, majd megyei t. aljegyző, Sréter János alispán mellett.[2] Sréter művelt ember volt s nagy barátja az irodalomnak, maga is fordítgatott, Shakspere, Byron, Sheridan műveiből; halála után atyja egész kötetnyi saját tapasztalatából eredő vizsgálódását adta ki nemzeti átalakulásunk kérdéseiről.[3] Vele Madách szívesen érintkezett s könyveit bújta szabad idejében. Fájdalmát azonban sem tanulmányai, sem szeretteinek köre, sem új környezete nem tudják vele feledtetni. A megyei élet kicsinyes

[1] Levele anyjához, 1841 okt. 25.
[2] Levele anyjához, 1841 decz., szerda.
[3] *Visszaemlékezések*, 1842. Bevezetéssel.

viszonyai, műveletlen vagy félművelt emberei visszatetszést keltettek benne; a pártdüh, korteskedés, birtokpörök, az igazságtalan és lomha igazságszolgáltatás, az érdekek rejtett hálózata undorral töltötték el; családjának sok ügyebaja, gazdaságuk gondjai terhére voltak. Magába zárkózott s szinte szenvedélylyel tetézte fejére a bánatot. Elhiteti magával, hogy nemcsak szerelmében csalódott, hanem barátait is elvesztette, hiszen azok kedvesének testvérei. Csalárdnak nézi a szerelmet, hűtelennek a barátságot. Eljátszott élet, tönkretett jövendő romjain látja magát. Mindez heves világgyűlöletté forr ki benne, melyet a fiatal szív nem bír magába fojtani, kivált ha oly subiectiv, mint Madách. Magányában ismét írói próbálkozásban önti ki lelkét. Ide vonzotta hivatása. A kinyomtatott füzet szintén további munkásságra ösztönözte. A fiatalság érdekesnek találja a szenvedést, kivált a világfájdalom divatának e korszakában, s úgy veszi, mintha ez maga elég volna, hogy költővé avassa. Most nem csak szerelmét akarja elsiratni, kiönteni emésztő bánatát. Ember- és világgyűlölete túlcsap a lyrai kitörések körén. Egész életkörét, egész sötét világát akarta megrajzolni, föltárni abban a fiatal szív sorsát, a barátság és szerelem csalárdságát, a bizalom és az eszmények megrendülését.

Így keletkeznek drámai kísérletei, két kész mű s számos töredék, megannyi kiadatlan. Korukat nem határozhatni meg pontosan, de ihletét a szerző itt is ugyanazon érzésektől veszi, melyek költeményeit sugallták. Színművei majdnem annyira subiectivek, mint versei. Többékevésbbé mindnyáján e csalódás árnyéka borong. Bayer méltán figyelmeztet arra,[1] hogy fiatalkori színműveinek csupa lemondó — vagy csalódott — szerelem a tárgyuk.

Bérczy hat fiatalkori színművét említi, a kiadottakon kívül a *Csak tréfá-t*, egy *Jó név és erény* címűt és *Commodus*t. Mind ez megvan hagyatékában, sőt néhány töredéket is találni, részint történelmi, részint társadalmi tárgyúakat.[2] Első kisérletét alkalmasint a történelmiek közt kell keresnünk; így hozta volna ezt magával a kor divata s különben is előbb foghatott ilyenhez, hol képzeletének s alakító erejének fogyatkozásait kész tárgygyal vagy legalább kerettel támogatta, míg társadalmi színműben költenie kellett a cselekményt, alakjait pedig ember-

[1] *A magyar drámairodalom története*, II. 317. — Ő természetesen csak a kiadottakra érti, de a többiekre is áll.

[2] Madách hagyatékát Sztregován és Losonczon néztem át, a család birtokában; 1913-ban vétel útján az egész a M. N. Múzeumba került. Innen ismertette Vértesy Jenő: *Madách írói hagyatéka. Irodalomtörténet*, 1914 május.

ismeretétől kölcsönözni. Ha szabad a fogyatkozásokból következtetni, első kisérlete *Commodus* lehet. Megvan némi vázlata, s néhány töredék az első három felvonásból, jambusokban. De megvan az egész is, négy felvonás, prózában írva, de a prózában egész jambusi sorok lappanganak, kivált elejénte.[1]

Tárgyát a hanyatló Róma korából meritette. Commodus «bűn által jő trónra, kéjmámorba akarja magát mártani, de már semmi sem ingerli, a csók hideg, kaczajok gyérek» — így foglalja össze sorsát és jellemét a vázlat. Álnév alatt, mint Hilár gall vitéz, megnyeri a két Quintilián testvér hugának, Virginiának szivét, s mint caesar, kéjvágyában elraboltatja. Egyik sógorának hugát is szeretőjéül kívánja, Marciát. Feslettsége föllázítja a népet, de ő jobbulást igér, s a nép hitelt ad üres szavának. «Gyáva nép, ... te igába születél» — mondja egyik szereplő a Lucifer szavával. A mint a vész elmúlik, Commodus vadállatok prédájául veti ellenségeit, vagy ólomfegyvert adat kezükbe, s mint gladiátor, levágja őket. Végre Marcia megmérgezi. «Csókol, hogy öljön», mondja a

[1] A czímlap és személyek hiányzanak. Az első három felvonás idegen kéz tisztázata, a többi Madách írása; a negyedik felvonás kétszer van meg, első fogalmazása csonka.

tervvázlat. A ki színre kész eszköze volt, Pertinax, az most utóda. Az élvsóvár caesar, az otthonából elrablott tiszta nő, s főként Pertinax szerepe, mind a *Kegyencz* (1841) hatására mutat. E hasonlóságot még fokozza, hogy Pertinax fia szereti az elrablott Virginiát, s szabadulásán munkálkodik. Sem ez, sem Virginia elrablása nem történet, csak Madách lelemenye, ki a történelmi neveket mintája nyomán alakítja. Maternus egy lázadást szító közkatona neve; Madáchnál a Pertinax fia, egy rableánytól. Atyja, föl nem ismerve, tulajdon fiát fogatja el egy orgyilkos helyett, s fia holtteste mellett kiáltják caesarrá, a mi megint Petron Maximra emlékeztet.

Azonban a *Kegyencz* jelességeinek még visszfényét sem látni e művön. A fiatal költő rémdrámát farag tárgyából, a negyvenes évek modorában. A fájdalmában megőrült anya, az ócs, ki bátyjával ruhát akar cserélni, hogy a börtönből kiszöktesse s magát áldozza fel; a circus vadállatai elé vetett keresztyének: mind ily elemek. De itt is sikerül neki, a miben nagy műve is jeleskedik, a kor rajza néhány fővonással: a sülyedt Róma[1] élvezetben kifáradt dőzsölői,

[1] A vázlaton: «Nincs erény, csak haszon; nincs isten, csak botor emberek rémkednek.» «Sohasem mondtam igazat, csak ha csalni akartam általa.»

a közbeszőtt horatiusi mondásokkal elvegyülő keresztyén felfogás, a katakombák világa; e korrajz mintegy előtanulmány *Az ember tragédiája* római színéhez; Commodus sógorának, Arriusnak, kemény feddő szavában s egy keresztyén aggastyánéban mintha Péter apostol beszédéből is megcsendülne valami.

Madách ezután is többször fordul a világtörténethez; a *Férfi és nő*, *Mózes* idegen tárgyak. A nagy általánosságok iránt fogékony szelleme elejétől fogva érezte az emberek egyességét, mit nagy műve hatalmasan fejez ki. Egy papirlapra ezt jegyezte föl: «A hazafiság csak a magyarnál lehet költészet tárgya, hol létünkért küzdünk; semmi nagy költő azt nem használta» (kiadatlan). E túlzás velejében való: más nemzetnél nem volt a költészetnek ennyire hazafi hivatása. Madách érzése is ellentétbe kerül elméletével. Sűrűbben fordul magyar tárgyakhoz; bár első darabjaiban a szív világát festi, önkénytelenül a magyarság és az idegen elem összeütközéséhez nyúl, a nemes nemzeti vonások kiemelésében hazafisága nyilatkozik, nemzeti nagyságról álmodik és pártosságunkat siratja; később, *Csák* átdolgozása, *Mózes* keletkezése idején, egyenesen időszerű politikai meggyőződése jut szóhoz darabjaiban.

A magyar történelemben is rendesen sötét

lapokra fordítja tekintetét, s mindig megtalálja a tragikai tárgyat, ha kivitele nem sikerül is. Egy papirfoszlányon *Attila fiai*-ról szóló darabhoz találni följegyzéseket. Mint kivehetni, a testvér-viszály tüzét az is szította volna, hogy a szenvedélyes öcs elcsábítja bátyja feleségét, aztán bátyja életére tör. A kifejlésre céloz e megjegyzés: «A nő, ki férjétől mindig idegen volt, utolsó perczében vele osztja a katastrophát». Világos ebből, hogy a fiatal költő e világrendítő tárgyat is a szerelmi tragédia terére vonja át. — Werbőczy is megfordult eszében, mint drámai tárgy. Az idevágó első följegyzések Palugyay Imre *Werbőczy István rövid életrajza* (Buda, 1842) című művének belső boritéklapján olvashatók; nyilván ez adta az első gondolatot; a személyek némi jellemvázlata is megvan. Azonban a költő felfogása ingadozott. Később II. Lajos alakja nyomult az események központjába; az ő nevét viseli czímül a később kezdett töredék (1855). Van befejezett magyar történelmi darabja is, mely azonban nem látott napvilágot. *Nápolyi Endre* ez, mely Nagy Lajos öcscsének sorsát dramatizálja.[1] Prózában írt

[1] Fölemlítette Riedl Frigyes (*Budapesti Szemle*, 1880. 44. szám), kinek kezén akkor fordult meg, midőn Gyulai Pál sajtó alá rendezte Madách *Összes művei*-t. — Czímlapja

darab. A ránk maradt kézirat idegen kéz tisztázata, csak az utolsó felvonás a költő kezeírása, de minden lapon láthatni javításait. Később átdolgozására is gondolt, erre vall hagyatékában néhány ide illő verses részlet. Öt felvonásból áll, mindegyik külön czímet visel:[1] Az udvari ünnep, A végrendelet, Cabanis, Földrengés, A viszonyok hatalma.

Az első felvonásban Róbert király tudatja Endre és Johanna eljegyzését. A magyar királyfi ellen rögtön hatalmas párt alakul. Ágnes királyné fiát, Durazzót, bujtja ellene; Tarento szintén csak színre hódol; maga Johanna is idegenkedik a magyaroktól s régóta Tarentóhoz vonzódik. (I.) — A helyzet feszültsége még fokozódik, midőn az elhunyt király végakarata Endrének csak mint Johanna férjének juttat helyet a trónon. Endrében házának politikai czéljai élnek, azért bátyjának, Lajosnak szeretné eljegyezni Johanna húgát, Máriát, mert ha amaz magtalan talál maradni, ezé lesz Nápoly. Épen ezért az özvegy királyné is menyéül óhajtja Máriát, nehogy a trón örökre magyar kézre szálljon. Hogy Johannát távol tartsa férjétől, kész

hiányzik, de ily czímen írja föl egyszer drámái sorába; ez a czíme a versbe foglalt résznek is.

[1] A kor e divatát követi még a kiadatlanok közt *Commodus* és a *Csak tréfa* is. A kiadottak közt szintén több.

Tarento szenvedélyének útját egyengetni. Ily viszonyok közé érkezik Endre anyja. Hamar átlátja fia félszeg helyzetét; haza hívja, de a cselszövő udvar egyrészt nem szeretné Endrét kiereszteni kezéből, másrészt a távolból inkább tartanak boszújától. Ha meg ott marad, a magyarok királylyá koronázását követelik. (II.) — Mindez igen is gyorsan fejlik, úgyszólván csak jelezve van. — Az olasz párt a végsőhöz folyamodik. Egy ármányos gazember, Cabanis nevű, vállalkozik rá, hogy Endrét elteszi láb alól. «Hét órakor gyovonni megy, és istenemre, többé nem vétkezik» — mondja Tarentónak, midőn ez fölbéreli. Jutalmul szabadságát kéri, a mit nem tudni, mint kelljen érteni. De Cabanisnak elrejtve élő gyönyörű leánya egy magyar vitézt szeret, s e réven érdekli a magyarok ügye. Fölkeresi Endrét; óvja, de az nem félti életét. Majd kedvesét akarja rávenni a király megmentésére, kin szíve megesett, de homályosan beszél s az nem érti el czélzásait. Maga ölti tehát magára Endre ruházatát, s a lesben álló Cabanis tulajdon lányát szúrja le. Endre is csakugyan arra megy a kápolnába, Gilétivel. Ráakadnak a holttestre, s az öltönyről Endre megérti, hogy a gyilok neki volt szánva, mire éktelen boszúra gyulad. (III.) Egy közeli álarczos ünnepen, melyről Durazzo dominókban megszökteti Máriát, gyászlobogós

vitéz lép a vigadók közé s Endre boszúját hirdeti. A pápa is megkoronázását kívánja. Félelmében ekkor kezdi fonni Johanna a zsinórt, ‚a halál jegyajándékát'. A tanácsot ülő fondorkodókat földrengés rémíti el, s midőn az oltárokhoz menekülnek, ott Cabanistól meghallják, hogy ő bevallotta dugába dőlt merényletét. (IV.) — Mikor Endrét ennyi veszély fenyegeti, Durazzóban feltámad a jobb érzés; a mint a készülő gyilkosságról hall, Aversába siet, hogy azt meggátolja. Endre ezalatt börtönben ül, hová Giléti záratta, jó szándékkal, mert csak erős őrizet alatt hiszi biztonságban. Azonban oda is belopózik hozzá Johanna duennája, azzal rágalmazva Gilétit, hogy mindent csak boszúból cselekszik, mert Johanna nem hallgatta meg széptevését. Vádjait Gilétinek is szemébe mondja; az eleintén uralkodik magán, végül leszúrja. Johanna is felkeresi urát s megismétli a vádat. Behallatszik hozzájok a nép zúgása, mely fölkelt az ártatlan király védelmére. Endre az ablakon át csillapítja őket és védi nejét. Ez elsiet; csakhamar Gilétit hozzák, halálos sebbel; a nép dühe ellene fordult. Endre még e bizonyság után is bízik nejében s fölkeresi Aversában. Ott éri utól a latrok keze. A gyilkosság jelenetében finom érzékre vall, hogy dulakodás közben az erkélyre jutnak; ott, s nem a néző szeme előtt

fojtják meg a felesége fonta zsinórral. Lélektanilag jól van rajzolva a rögtöni bűnhödés is: a bűntársak, Johanna s szeretője, vért látnak egymás kezén, irtóznak egymás tekintetétől, gyűlölik egymást.

Forrása hihetőleg Fessler, kinek nagy műve megvolt Madách könyvei közt.[1] Megtalálni abban a darab összes történelmi neveit, a gyámokét és lovagokét, Róbert barát kormányát, a duenna Philippa alakját; a magyarok közül pedig Fesslernél is csak az egy Gilét van említve. Onnan vehette azt a gondolatot is, hogy Petrarcát szerepeltesse. Az eseményekből azonban csak az Endre sorsára vonatkozókat öleli föl, egyebet mellőz; a mit átvesz is, saját képzeletével szövi át. A cselszövő Cabanis, elrejtve tartott leánya, az orgyilkosság kísérlete, Endre börtöne: mind az ő leleménye, e kor szinpadi műveinek mintájára. Van a kidolgozásban sok, a mi elárulja a kezdő írót; az események nincsenek eléggé kiszélesítve; az alakokkal önkényesen bánik, Erzsébet királynét egyszerre végkép kiejti az ogószből; Durazzo megtérése is hirtelen és indok nélkül való. De viszont van benne egy-egy mozzanat, mely valódi írói tehetségre vall.

[1] Fessler: *Geschichte der Ungern.* A darab anyaga: Dritter Theil, I. Band, II. Buch, II.

Ilyen Johanna rajza, midőn halálítéleteket ír alá s egy férjgyilkos asszonyénál megáll, elgondolkozik: minő lehetett élete, s megkegyelmez. Írója a maga lelkét öntötte az egészbe. A darab egyrészt hazafias: az egyenes magyar derékség áll szemben az olasz alattomossággal. Másrészt szerelmi történet; a nő csalárdságát rajzolja, mint a férfi megrontóját, a mi subiectiv vonás.

A történelmiekkel rokonok társadalmi színművei. Itt is a férfi és nő viszonya érdekli. A *Jó név és erény* címűből csak az I. felvonás 1. jelenete készült el, jambusokban (három írott ív), de megvan az egésznek némi tervvázlata, *Álszégyen* fölirattal. Alacsony származásu nőt akart rajzolni, a ki szerelem nélkül, csupán a rang kedvéért, grófhoz megy nőül; asszonykorában fölébred benne a szerelem, férje pénzén tartja szeretőjét, utóbb el is téteti urát láb alól s egybekél kedvesével. Ez Marcia alakja, polgári viszonyok közt, a harminczas évek ruházatában. Azonban veszteni kezdi szépségét, férje elhidegül s a nő beleőrül fájdalmába. Szertelenségében e terv is a romanticismus korára vall s a költő fiatalságára.

Legérdekesebb e kisérletek között egy verses társadalmi színmű. Czíme: *Csak tréfa, dráma korunkból, öt felvonásban.* Egészen a költő szerelmi csalódásának s akkori heves világgyűlöletének tükre. Darabnak gyönge. Gyulai Pál arra sem tartotta érdemesnek, hogy fölvegye Madách összegyüjtött munkái közé. Riedl Frigyes azonban közzé tett belőle egy jelenetet.[1]

A darab hőse egy köztársasági elvekért rajongó fiatal ember, Zordynak hívják; követté választják a diétára; gazdag, de jószágai pör alatt állanak. A diétáról egyszerre visszahívják, a mi akkor, a követ-utasítások idejében, megtörténhetett; pörét is elveszti. Mindezt egy kaczér delnő, Széphalmyné ármánykodása okozza, ki Zordy helyébe tulajdon fiát, Zordy barátját lépteti föl követnek s össze is házasítja a pör nyertesének leányával. Az utolsó perczben ugyan segítségére sietne áldozatának, mert ez közben az ő leányának kezd udvarolni, de már késő, Zordy földönfutóvá lett, s vagyonával együtt elveszti barátait, párthíveit, szerelmesét is. Elkeseredésében olyan embergyűlölet fogja el, mint athéni Timont. Sorsát *Csak tréfa* czímen színdarabban írja meg, melynek alakjaira mindenki ráismer; kedvese az előadás alatt elájul; bátyja a botrány miatt kénytelen Zordyt, kinek régebben jó barátja volt, párbajra hívni. A viadalban Zordy

[1] *Madách egy kiadatlan tragédiájából. Egyetemes Philologiai Közlöny.* IV. 56—63. Később Palágyi Menyhért ismertette a *Pesti Napló* 1898. évi 186—187. számában, azután életrajzában.

marad életben, de csak azért, hogy méregporral vessen annak véget. Látnivaló, hogy a fiatal költő úgy túlozza az élet sötét oldalait, mint szerepét a rossz szinész, Hamlet leczkéje szerint. A szereplők vonásai is túlságosak. Széphalmyné szerelmet igér a főhivatalnoknak, ki a pört kedve szerint dönti el, — azután kineveti; viszonyt sző Andaházyval, kinek lányát menyül fogadja. Az egész egy elkeseredett szív gúnykaczaja az emberek és társadalom fölött. A vallásszabadság körüli torzsalkodás, a védegyletet gúnyoló piperkőcz, az áldemokraták, a haladás ócsárlói: a kor vonásai és torzalakjai. Fiatal írók szokása szerint egész lelkét föltárja művében. Az ő megyebeli élményei öntenek életet a «szélirányú pártok» rajzára s az igazságszolgáltatás torzképére, melyet asszonyi fortély csűr-csavar; az ő családjának is nagy jószágai álltak pör alatt, melyek később a Bach-korszakban az ősiségi patens folytán oda is vesztek. Hősében egyenest magát rajzolja. A szerelmében csalódott Zordy, a ki elkeseredését szindarabban önti ki, s abban a hitben, hogy örökre leszámolt a szerelemmel, az irodalomban keres életczélt: az írónak álarcz nélküli mása. Zordy az ő sebéből vérzik s az ő átkait szórja a világra. E közvetlenség erejénél fogva olyan lesújtó egyes kitöréseiben Zordy pessimismusa. A párbeszéd telve keserű gondolatokkal.

Ki a világban él, cserélje el
Jókor szivét egy dúrva kődarabbal.

. . ha minden ember,
Ki nőnek hitt s nőtől kijátszatott,
Ettől halt volna meg, nem lenne senkit
Más kórságoknak sírba döntniek.

A nő addig jó, míg rossz nem lehet.

Egy fiatal költő előtt, a ki olyan áhitattal lép elébe, mint Kepler elé a tanítvány, így önti ki csalódásának keserű tanulságát:

(Nyugodtan) Ne hígy gyermeknek, hogyha hízeleg,
Mert csínt tett vagy játékért jött könyörgni,
Ne hidd a papnak, hogy hivén keserg,
Számolja temetési jövedelmét.
Haldoklónak se hígy, ha bűnein
Sopánkodik, e percznyi bánatával
Istent vágy csalni. Csalj, ölj, kaczagj!

Ez az általánosítás Madách vonása. Bánata mindent elsötétít előtte, a meddig ekkor gondolata ér, mint a hogy' később boldogtalansága gyászba borítja az egész világot, midőn bölcselme azt öleli föl. Most még csak sarcasmusa van, egyes emberek, állások, hivatásokra; nem összefoglaló bölcselmi eszméje. Mégis egész *Az ember tragédiájá*-ig nincs műve, mely részleteiben annyi eszmét és gondolatot tartalmazna. Ezek a sötét képek rajzanak föl lelkében ujonnan, élete végzetes csalódásának

idején. Zordynak ebből a tanításából formál akkor költői levelet Szontaghhoz, melyben megárad keserüsége. E kitörések foszlányait lyrai jajkiáltásokká szaggatja, melyekre akkor a férfikor tapasztalata a világfölfogás hitelesítő bélyegét üti.[1]

[1] E versek Madách összes műveinek gyüjteményében *Egy őrült naplójából* gyüjtőczím alá sorozvák. Az idézett töredék így folytatódik:

Mert hogyha jó vagy: bibliánk hazug,
Hogy a díj tetteinkhez méretik.
Hígy mindent gaznak, ez az emberek közt
Kopernikusnak csillagrendszere,
Mely legtöbb mozgást biztosan megfejt.
Rendbontó üstököse csak kevés
S ki tudja még, rendbontó-é ez is?

A végsorok később külön kis verssé forrták ki magukat. L. *Egy őrült naplójából* 27. sz.

A színműben fölvillan ez a gondolat:

. . . az ég magas,
Átok, keserv odáig míg fölér
Esővé lesz s hizelkedő az is,
A dúsakat áldja csak.

Erre az eszmeszikrára ráakadni u. ott 25. sz. Loránt azt mondja a költőtanítványnak:

Menj, ne lássak embert,
Mert képmásában az Istent utálom.

Ez a gondolat-forgács u. ott 26. sz.

Egyes részleteket egyéb költeményekbe is átvett.

Madách kevésbe vette eddigi műveit. Semmi nyoma annak, hogy előadatásukra vagy kinyomatásukra gondolt volna. *Commodust* még át akarta dolgozni, erre vall a kéziraton megjegyzése: «Egész Hilár kimarad.» Később inkább más darabokba szánta a neki tetszőbb részeket; ezt jelenti a jegyzés: «Az első testvéri szeretetű párbeszéd *Jolán*-ba», «Lucius a könnyelmű Rákócziba». Tehát ily tervre is gondolt. *Nápolyi Endré*-ből *Mária királynő*-be szánt egyes részeket, mást egy Sámsonról tervezett darabba, mi talán csak Herakles első megvillanása. A *Csak tréfá*-ból is mindössze töredék gondolatokat akart megőrizni verseiben. A későbbiek közül is csak a *Férfi és nő* maradt eredeti kidolgozásában. Midőn írói kedve újra éledt, ezt is lemásoltatta, de átsimításához nem jutott. Azért is látszik itt világosabban a fonál, mely a művet Madách életéhez fűzi.

A *Férfi és nő* kiforrtabb fölfogás és alakító erő nyomait viseli magán. Pedig már szerzőjének huszadik évében (1843) akadémiai jutalomért versenyzett, a nélkül azonban, hogy csak figyelmet is ébresztett volna. Pedig nem érdektelen kisérlet. A fiatal költő Herakles és Deianeira történetével igyekszik megvilágítani büszke jeligéjét: «A férfi nagy nő nélkül is», minek azonban a cselekvény meglehetősen ellene bizonyít, egész a végkifejlé-

sig. Tárgya Sophokles *Trachisi nők* című tragédiájából van kölcsönözve, kinek munkái a Solger-féle német fordításban ott álltak Madách könyves polczán, sűrűn tarkítva czeruza-jegyekkel. De csak a mese vázát vette onnan; máskülönben egészen a maga lábán jár.

A gyöngéd Sophokles Deianeira gyötrelmeit rajzolta legtöbb figyelemmel, ki hervadó szépségében nem bízva többé, varázs-szerrel akarná megtartani Herakles hűségét; remegésében, mint Péterfy megjegyezte, «mintegy költői fátyolon át elénk tűnik a nemi élet természetessége a görögnél s egy kissé a nőnek nyomott helyzete».[1] Madách széttépi e fátylat s alóla teljes szilajságában tárul elénk a férfi szenvedélyének kegyetlensége, a mint könnyedén eltaszítja a megúnt hitvest egy új rableányért, a ki pedig megcsalja. Madáchnál Herakles gyötrődése a központ, a ki az isteni nagyrahivatottság s a földi szerelem vágyai közt hánykódik, s a női hiúság és önzés áldozatául esik el. A fiatal költő a szerelem zsarnoksága ellen lázong, mely leköti a férfi életét, kinek pedig más hivatása volna a világon. Herakles félisteni erejét fölemésztik kiolthatatlan szenvedélyei, a nagyrahivatott hős élete delén asszonyok guzsalyánál vesztegel, csalárdságuk

[1] *Összegyüjtött munkái.* II. 33.

miatt gyötrődik, miközben hiába eped az eszményi nő után, a ki méltó társa lehetne; de végül leszáll hozzá az eszményiség nemtője s az égbe emeli. Látnivaló, hogy a költő szemében az ember képviselője, sorsa a férfi végzetét példázza.

Ez a darab is subiectiv, noha az alakok inkább a maguk lábán állanak. Madách kínja feszíti Herakles szivét csak úgy, mint Zordyét; az ő lelke vonaglik így csalódásában, míg gyötrődését megsokallva, a költői hivatásban keres vigasztalást. Nyilván indulatának kohójában öntötte formába alakjait, hogy bennök világnézetté kovácsolja hangulatát. A darab egészen subiectiv érzéséből fakad, de aztán merész általánosításba megy át; ez Madách gondolatmenetének rendes szokása. Színműveinek állandó sajátsága e kettős vonás: egyik, hogy főbb alakjain hangulatának fényeárnya játszik; másik, hogy hősei többnyire fogalmak személyesítőivé nőnek, küzdelmök és sorsuk a költő világnézetét hirdeti. Herakles a férfi megtestesítője, mint Ádám az emberé. Erre értette Gyulai Pál, a mit Madách összes műveinek előszavában e darabról mondott: «Van benne valami csira, mely *Az ember tragédiájá*-val rokon».

A másik két színmű, melyeket Madách ez időszakban írt: *Csák végnapjai* és *Mária királynő* történelmi drámák. A kettő közel egykorú s a *Férfi és nő*-től sem eshetnek távol. Ezzel együtt *Csák* is

megjelent 1843-ban az Akadémia drámai pályázatán s dicséretet is aratott.[1] Ez a példánya megvan a pályaművek közt az Akadémia kézirattárában; Madách összes munkáinak gyüjteményében csak 1861 őszéről való átdolgozása van közölve.[2] *Mária királynő* felől nincs ennyire biztos adatunk. Eredeti kézirata sincs meg, csak átjavított szövege ismeretes 1855-ből; de van benne valami gondolat, melynek révén rokonságban áll a *Férfi és nő*-vel. A két történelmi darab közt is van hasonlatosság. A kettő rokon történelmi háttér előtt játszik;

[1] A M. T. Akadémia főtitkári hivatalában őrzött kézírású jegyzőkönyvek szerint a titoknok 1843 márczius 21-én 13 pályaműről számol be, ezek közt a 7. sz. *Férfi és nő*. 5. felvonás. Jeligéje: A férfi nagy nő nélkül is. Hoffmann. — 9. sz. *Csák végnapjai*, 5 felvonás, előjátékkal. Jeligéje: Verflucht vom Vater und geliebt vom Weibe, zuletzt ein Stern im wildem Meer versunken. Herweg. — Ugyane pályázaton résztvett egy *Mária királynő* is (12. sz.), de ez nem Madáché. Nagyrészt prózában van írva; az alakok jelleme más, Forgách pl. Károly híve. — A jutalmat Obernyik Károly *Főúr és pór* czímű darabja nyerte el; Szigligeti *Gerő*-jét pedig kiadásra méltatták «ívétől négy arany tiszteletdíj mellett». «Dicséretet arattak még *Zrinyi*, szomorújáték 5 felvonás. — *Csák végnapjai*, dráma, 5 felvonás és *Zsidó fiú*, dráma, 5 felvonás» (Jókaié). Jelentés az 1843-diki drámai jutalomra érkezett szomorújátékokról. *Akadémia Évkönyvei*. IX.

[2] Ez a példány özv. Arany Lászlóné ajándékából a Magyar Nemzeti Múzeum kézirattárában van.

Csák fölkelése arra az időre esik, mikor az Árpádház férfi-ágának kihaltával a korona leányfőre szállna, a nemzet nagyobb része azonban idegen férfi-királyt keres: hasonló sorsra jut az ország Nagy Lajos után, Mária és Kis Károly idejében. Mindegyik darabot két párt küzdelme mozgatja, melyek motivumai nagyjában egyezők: egyfelől küzdelem az idegen király ellen, másrészt a nő gyöngesége magasabb hivatásra. A történelmi cselekvénynyel mindkettőben szerelmi mese van összeszőve; a két női főalak lelkében a szerelem és hivatás csatázik, akár Heraklesében. Madách a maga szerelmi vívódását önti ezekbe az alakokba is. *Csák*-on e gondolatnak csak visszfénye rezdül át, *Mária királynő*-ben a szerelmi mese az uralkodó. *Mária királynő* tulajdonképen romantikus dráma, történelmi decoratiókkal. A darab azzal kezdődik, hogy a tengermelléken lázadás készül a nőuralom ellen (I. felvonás), az elégedetlenek behívják az országba Kis Károlyt (II.) s meg is koronázzák (III.). Ezzel szemben a királyhű országnagyok férjet keresnek Máriának, a ki megvédelmezze trónját s összetartsa széthulló birodalmát. A két tábor küzdelme Mária körül zajlik: egyik trónjától, másik szerelmétől akarja megfosztani. Hívei követség útján fölajánlják kezét az orléansi herczegnek (II.), később házasságra erőltetik Zsigmonddal (III.), pedig Mária leghívebb lovagját

szereti, Forgách pohárnokot. A királynő szívében kegyetlen harczot vívhatna a szenvedély a kénytelenséggel, a kötelesség érzése a boldogság utáni vágy természeti jogával; ez a vívódás azonban nem tör ki, midőn mi megösmerkedünk velök, már mindketten beletörődtek a lemondásba. Mária feláldozza szerelmét a koronának, Forgách mindent e szerelemnek áldoz. Büszkeségét: hiszen maga vezeti a követséget az orléansi herczeghez. Becsületét is, mert lovag létére orgyilkosa lesz Károlynak, midőn az kinyújtja kezét a korona után (IV.). Életét is koczkára veti érte. Midőn a királynő lemegy a fölkelők közé, hogy megjelenésével fojtsa el a zendülést, a pártosok rajtok ütnek. Forgách ereje fogytáig védelmezi a királynőt; e harcz emlékét őrzi a krónikás ének kétsoros töredéke. Azonban megsebesül s mindnyájan Palizsnay fogságába esnek (IV.). Palizsnay vránai perjel, a fölkelés vezére, áldz ellensége Máriának. Ő lázongott leginkább a női kormány ellen s becsmérlőn fogadkozott, hogy a leány-király még szerelemmel fogja átkulcsolni térdét. Ez is tüzeli, de meg szemtől-szembe látva, vad szenvedélyre gyúlt iránta s most a fogságban szerelmével üldözi Máriát. Az ütközetben úgy rémlett neki, mintha Mária megcsókolta volna sebesült lovagját. Ha a királynő legalább bevallaná szerelmét, megnyugodnék, de azt nem birja elviselni, hogy

a becsmérelt nő nála jobban tudjon uralkodni a szenvedélyen. A legszörnyűbb kegyetlenségekkel akarja kicsikarni Mária titkát s a maga meghallgattatását. Az özvegy királynét, a ki szintén foglya, levetteti a vár fokáról; Mária szemeláttára szúrja át Forgáchot. S mindezt azért, hogy Mária szerelmét kierőszakolja vagy legalább titkát kicsikarja tőle. Egész a rémdráma határáig jutunk, midőn egyszerre szétfoszlik a bonyodalom. A számító Velencze kimódolja, hogy a Rendek elismerjék magyar királynak Zsigmondot, kinek könnyelműségén majd busásan megveszi jó szolgálatainak bérét. A velenczeiek aztán Máriát is kiszabadítják, hogy elfoglalja helyét a trónon, Zsigmond oldalán.

A cselekvény két szálból fonódik: egyik ága történelmi, a másik költött szerelmi mese, e két szálból van összesodorva Mária sorsa. A fiatal költő nem tud kellő egyensúlyt tartani; érdeklődése a romantikus meséhez vonja, de ezt agyonlapítják a történelmi díszletek. Buzgó tanulmány nyomai látszanak a darabban, de az író nem tudja jó hasznát venni fáradságának. Madách Fessler művéből merített, a kit íróink ez időtájt sűrűn forgattak. Forrását jól választotta meg. Fessler sokkalta bővebb Pray- és Thuróczynál; Katona rideg, Engel is szűkszavú hozzá képest, Buday és Virág is szegényebbek nála. Ő felhasználja

Bonfini színes előadását, lengyel részről Dlugossra támaszkodik s a hagyományt sem mellőzi egészen. Madách más történetírókba is beletekintett, így Katonába biztosan,[1] de egészben Fessler után igazodik.

A dráma anyaga teljesen egyezik Fessler IV. könyvének első részével: a darab ugyanazon ponton kezdődik és végződik, mint Fessler előadása. Megtalálni nála Madách összes szereplőit és minden eseményét, a legapróbb részletekig, minők a Károly koronázásakor olvasott evangelium szövege s uralkodásának baljós előjelei. A darab menete is összevág Fessler elbeszélésének sorrendjével. Fessler szerint a gyilkosság után

[1] Sandivog meneküléséről Fessler annyit mond: Dem zu äusserster Unzufriedenheit gereizten Sandivog wurde die Abreise von Jadra verwehrt; allein der kluge Mann, das Gewebe weiblicher List durchschauend, zerriss es, indem er Mittel fand, glücklich zu entkommen. (IV. 29—30.) Katona erre nézve Dlugosst idézi: Sandiuogius autem, omnium eorum, quae contra se ordinata fuerant, conscius, equis per varia loca, quibus redeundum erat, locatis ... equos mutando ... Cracouiam ... pervenit. Katona, Pars IV. 62. — Madáchnál az I. felvonás végső jelenetében Sandivog azt mondja:

Egész utamban mindenütt lovak.

Midőn Madách könyvei a Nemzeti Múzeumba kerültek, ott találták azok közt Katona művét: *Historia critica regum Hungariae.* Pestini, 1779

Károly hívei elmenekültek, a gyilkosság jelenete a drámában is ezzel végződik (IV. felvonás 2. szín; Fessler IV. köt. 62. l.). Fessler azután Zsigmond győri táborába vezet, Madách ide is követi, ámbár e jelenetre nem sok szüksége van (IV. felvonás 3. jel. — Fessler IV. k. 63. l.). Még oly vonások is Fesslerre vezethetők vissza, melyeket az író érzékének szeretnénk betudni, mint azt, hogy Mária nem szemtanúja a konczolásnak (IV. felvonás 2. jel. — Fessler IV. 61. l.). Egy helyütt a szöveg szószerint Fesslerből van kiírva.[1] Ennyi tanulmányt, *Bánk bán*-t és a *Kegyencz*-et leszámítva, nem találni az akkori történelmi darabokban. S mégis épen ebből tetszik ki a kezdő író, hogy ennyire rabjául esik forrásának. Olyat is átvesz, a mi nem tartozik

[1] Bonfini, Livius mintájára, hosszú beszédet ad Horváthy Pál szájába, midőn az Károlyt Magyarországba hívja. *Decad. III.* Lib. I. pag. 279—282. Fessler ennek egy részét lefordítja (45. l.), s ezt a részt, és csakis ennyit, Madáchnál is megtalálni. «Der Eid verbietet Euch nach Ungarns Thron zu streben, doch nicht verwehren mag er den ungesuchten anzunehmen.» Madáchnál (II. l.):

... nem fogom a magyar koronát
Soha keresni.

Azt ne is keresd.
De hát esküdhettél-e arra is,
Hogy a magyar nép sem fog megkeresni?

a tárgyhoz, mint Hedvig és a lengyelek dolga. Tanulmányaiba nem tud életet önteni; eseményei közt nem nyílik távlat, alakjainak nincs multjok, noha ezen könnyű lett volna segíteni. Mellőzi, hogy Károly maga is gyilkosa volt Johannának, s hogy nápolyi trónját is magyarországi rokonainak köszöni, a kiktől el akarja ragadni koronájukat; pedig ez mily élesen hívná ki ellene a Nemesist. Az egész jobban van elgondolva, mint kivíve. A kettős vezérmotivum elég szerencsés: a nőuralommal való elégedetlenség s az idegen uralom elleni szenvedélyből a kor lelke szólna; de a darabban minden összegabalyodik; a királynő tulajdon pártja is úgy gondolkodik, mint a zendülők, hogy férfi kell a trónra; viszont a pártosok vezére szerelmében maga szeretné visszavinni Budára Máriát. A motivumok így megbénulnak, s a darab menete támolygó.

A darab más része, a szerelmi regény, a költő leleménye; szereplőit a történelemből vette, de sorsukat maga szőtte. A színfalszaggató romantika egész telhetetlenségével dúskál a szerelem különböző változataiban. Forgách lemondó önfeláldozása s Palizsnay gyilkos szenvedélye az ellentét szabályai szerint vannak szembeállítva. Forgách szótlan lemondása- s határtalan önfeláldozásával, ajkán a királylány egyetlen csókjával, meggyilkolva vetélytársától kedvese előtt, még

a romantikus lovagok közt is ritkítja párját. Nem kevésbbé romantikus alak Palizsnay, a szeretőt tartó, vérengző perjel. Szenvedélyessége némileg Petúr bánra emlékeztet. Ilyenformán fogta föl Czakó is, a ki *János lovag* czímmel szomorújátékot írt róla, melyet 1848-ban adtak. Nála Palizsnay élete czéljának nézi, hogy a trónt megtisztítsa a vérengzőktől, ha újabb vérontás árán is; előbb Károly vesztére dolgozik, azután bosszut áll Erzsébeten; mintegy a Nemesis bosszuló vitéze. Madáchnál lázongó hős, a kinek a szerelem elgyöngíti karját, mint Heraklesét. A romantika múzsája sugallta Madáchnak, hogy e vérengző barátban a gyűlöletet szerelemmé változtassa, s a fogoly rabjává tegye porkolábját. Sorsában a a végzet kaján kárörőme tükröződik: gyűlölte a királynőt, mert nő; később megszereti a nőt s nem érheti el, mert királynő. Az ellentét fegyvere ejti el, mely könnyen fúródik át a romantikus lovagok páncz élján. Ez a szerelem megtöri a a darab szerkezetét, mert váratlanul üti föl fejét a kifejlés előtt s új bonyodalmat támaszt a darab végén.

Természetesebb Madách másik leleménye, a királyi szűz támadó szerelme az udvarában élő dalia iránt. Ezt az érzést Czakó is beleszőtte darabjába; nála Frangepán a választott lovag, Zsigmond bizalmas embere s üzenetvivője mátká-

jához. Ez szembeszökőn romantikus szereposztás. Madách természetesebb s egyszerűbb volt, midőn Mária pohárnokát, a történelem szerint koronájának és életének hű védelmezőjét választotta erre a szerepre. Azonban Forgách csak egy üres páncél. Általában az alakokra csak rájok vannak aggatva a történelmi nevek, mint a XIV. századi dolmányok. Maga Mária is élettelen vázlat. Találóan mondotta róla Riedl, hogy anyjával együtt jobbára hivatalos ügyeket intéznek előttünk. Magáról épen oly fásultan rendelkezik, mint másokkal; mindenbe beletörődik; szinte kérdéses, érzi-e a sors csapásait; vér nem bugygyan azok nyomán soha. Végzete kegyetlen dilemma elé állította, női s uralkodói hivatása kétfelé vonják, s egyikről sem bírván lemondani, mindkettőben vesztessé válik. Megtagadja szívét, boldogságát, anyját, mindent feláldoz a koronáért, s végül is Zsigmond teszi azt fejére, a kit nem szeret. A költő Herakles életének mérgét oltotta Mária lelkébe, ő is a szerelem és magasabb hivatás csábjai közt vergődik s a hivatás mellé szegődik, mint Herakles, de arra nem való. Ebből a szempontból *Mária királynő* drámája szinte a *Férfi és nő* párdarabjának, ugyanazon alapeszme változatának tetszik. A költő ugyanarra a választútra állítja itt a nőt, a hol amott a férfi állott. Herakles megdicsőülést talált ezen az úton,

a nőt a tragikai bukás kényszerűsége várja. A férfival hivatása feledteti a szerelem gyötrelmeit, ez mintegy önvigasztalása Madáchnak; a nőszív azonban életének egész czélját, minden boldogságát eljátszotta, ha megtagadja szerelmét. Ez mintegy elkésett intelem kedveséhez.

Több tekintetben hasonló ehhez másik történelmi darabja, *Csák végnapjai*. A női főalak Máriára emlékeztet s a háttérben itt is megvillan valami hasonló gondolat, bár elmosódottan. Ebben is kettős a cselekvény, ezt is két párt küzdelme mozgatja, s az indítékok is hasonlók: egyfelől a nő gyöngesége magasabb hivatásra, másrészt küzdelem az idegen király ellen. Azonban folyvást Csák és hívei vannak előttünk, ellenfél mintha nem is volna, így csak az üres levegőt szabdalják kardjokkal. A költő puszta adatok helyett itt a kor hangulatát törekszik felidézni, s e részben műve sikerültebb az előbbinél.

Csák kora a hazafias erények és bűnök szövedékével jó drámai háttér; Csákból is faraghatni drámai hőst, az idegen király elleni küzdelem magában véve félig-meddig azzá avatja. Már Kisfaludy Károly drámát kezdett róla, mely azonban töredéknek maradt, s Madáchnál később, de művének megjelenése előtt, Szász Károly és Székely József költői beszély hőseül vették. Madách Kisfaludy nyomán indul, mintegy az ő félbenmaradt mun-

káját kívánja folytatni, melyet Toldy kiadásából ismerhetett.[1] Hősét a nemzeti szabadság bajnokának tünteti fel, kiirtva belőle a garázda oligarcha minden vonását. Képzeletében Csák a lovagok virága, az utolsó Árpád-sarj jogának védelmezője, III. András árva leányának gyámola. Az ő táborában s trencséni várában él a királyleány, a küzdelem czéljának megszemélyesitője; ez adja meg a pártnak az erkölcsi súlyt. Csákról úgy beszélnek hívei, mint valami félistenről, a hazafiság és önfeláldozás mintaképéről. A 43-iki kidolgozás előjátékában egymásután gyűlnek táborába legkonokabb ellenfelének, Omode nádornak fiai, régi ellenei megtérnek hozzá. Csupán hatalmas fegyvertársa, Zách, pártol át mellőle a királyhoz. Ezt a költő később az I. felvonásba olvasztotta, a hol, a rozgonyi csata után, inkább is van helyén, s elhagyta az előjátékot, melylyel különben is csak a negyvenes évek divatának hódolt. A darab tulajdonképen a rozgonyi vesztett csata után kezdődik, a mikor Csák már le van verve. Elszéleszti népét s legbensőbb párthíveivel visszahúzódik a trencséni várba, hogy alkalomadtám új fölkelést szítson (I.). Élete azonban küzdelem helyett csak örökös készülődés, melyet végtére is

[1] *Kisfaludy Károly minden munkái.* Összeszedte Toldy Ferencz, 1831. X. kötet. Pótolékok.

oly csekély ok sarkall tettre, hogy Károly Záchnak ajándékozza Késmárk városát, mely eddig szabad volt. E hír hallatára Csák az ország négy tája felé küldi az Omode-fiúkat, sereget toborzani (II.). Ő maga Záchhoz megy, hogy visszahódítsa régi párthivét. Zách visegrádi kastélyában a királylyal találkozik, ki vadászat közben ott tart pihenőt. Mennyi balfogás, s épen a döntő jelenetben! Mit szóljunk ehhez a Csákhoz, a ki elég botor, hogy egyszerre Záchnál teremjen, holott ez szemünk láttára igyekezett őt a király hűségére téríteni s a kiről tudja, hogy Károly csak az imént tüntette ki kegyével. Mily ügyefogyott ez a Zách, ki Csákot a szomszéd szobába rejti, midőn a királyt várja. És mily eszeveszett az udvari bolond, a ki felszakítja e benyíló ajtaját, épen mikor Károly kifakad a miatt, hogy Csák még életben van, sőt új fölkelésre készül, a miért a kegylesők halált kiáltanak fejére. S mikor ennyi erőszakolt véletlen árán a két ellenfél szemben áll egymással: mi történik? Csák óvást emel a törvénytelen itélet ellen:

> Kihallgatatlan a magyar nemest
> Itélni nem szabad. Most itt vagyok
> Most halljatok meg és itéljetek. (43-iki szöveg.)

A költő nyilván fenséget akart alakjába lehellni, midőn a jog és törvény hívének mutatja. E törvényszéki stílusban mondott pár szó azonban

inkább látszik furfangos kibúvónak a kelepczéből, melybe véletlenül esett. Lehet-e Csáknak olyan mondanivalója, a mi az udvar előtt újság volna s neki mentségére lehetne? Elismerheti-e jogos biráinak Károly szemen-szedett híveit, egy bizalmas vadásztársaságot? Egy-két hang pártolja kivánságát; ezeket Károly rögtön pártütőknek bélyegzi. Csák önelégülten és bántatlanul távozik; a király utána szól:

Fogd e levelet,
Mellyt Róma külde, menj, feloldozánk.

S mégis nyomban újra el akarja itéltetni Csákot, halálra, orvul; mire Zách, a gyanúba kevert házigazda, hűségét ezzel bizonyítja:

Már gyilkosom van.

Még gyöngébb e jelenet a későbbi átdolgozásban, hol Károly híveire támad, a mért Csák élve ment el, s maga bérel ellene olasz orgyilkosokat. A költő nagyot vét, mikor a királyt ily fondornak mutatja. Ha jobban megérti a történelmet, tisztábban rajzolhatja Károly győzelmét, a ki békét és nyugalmat szerez az országban s ezzel pártjára hódítja a nemzetet. Tragikaibban rajzolhatja Csákot is, a ki e nagy változásban egyedül marad változatlan s a szabadság varázsától elvakultan, nem veszi észre, hogy az idő elpártol tőle, igazsága csorbul, s a föld kisiklik

talpa alól. Ez részvétet keltene a hős iránt s megnyugvást bukásában. De hogy' nyugodjunk bele megtörésébe, ha Károly nem nyert meg bennünket; hogy' lássuk nyugodtan oly ember kezén az országot, a ki orgyilkosokkal czimborál? Ennyire elhomályosul czélja a költő előtt a döntő jelenetben, ennyire ellankad ereje. Kitér az összeütközés elől, nem fejleszt semmi bonyodalmat s e kitérés után ott fonja tovább Csák sorsát, a hol abbahagyta.

Visegrádról hazaérkezvén, küldöttei is hazaszállingóznak, csüggedten, maroknyi néppel. Csák mégis ki akarja bontani zászlaját, mintha megint az egész felvidék sereglene alája. Ekkor tudja meg, hogy míg ő odajárt, a királyleány klastromba ment, mert nem akart több vérontásnak okozója lenni. Ez erejét szegi Csáknak. Nincs mért küzdenie tovább.

... mért, hogy Károly helyett
Sváb vagy tatárt emeljek trónusunkra?
Vagy tán azt kéritek, köztársaságot
Állítsak?

Kettétöri kardját, elzarándokol Erzsébet után, hogy haldokolva ölébe hajthassa fejét:

Öledben édes a nyugvás, királyné,
Öledben az Árpádok alszanak.

Ez a darab történelmi része, Csák tragédiája, mely azonban sem a történet, sem a valódi

tragikum szempontjából nem kifogástalan. E kor hangulatát, lappangó s fel-fellobbanó tüzét eléggé eltalálta Madách, de a történelemmel nagyon is szabadon bánt. Kisfaludy példájára a szabadság önzetlen bajnoka gyanánt festette az átkos emlékű országháborítót, damnandae memoriae, mint az okiratok mondják. Sorsán is változtatnia kellett: nem hagyhatta a férgeknek megenni, ha nem akart új *Stibor vajdá*-t írni.

Azonban oly történelmi vonásokat is mellőz, melyeknek hasznát vehette volna; hogy Csák nádorispánságot viselt Venczel alatt, ellenállását az a hazafi kötelesség színében tüntetné föl. Alakjának legfőbb hibája, hogy sorsa nem jellemből folyik s nélkülözi a tragikum vaskényszerűségét. A mi őt megtöri, alig van jobban előkészítve, mintha kővel sujtanák agyon. Sorsának fordulása Erzsébet szökésében gyökerezik, kinek szinte külön drámája van a darabban. A költő föltámasztja a hagyományt, mely szerint Omode nádor Erzsébetet egyik fiának szánta. Erzsébet a darab elején boldogtalan szerelmét gyászolja, kedvese elesett a rozgonyi csatában. Ott az újon hantolt sír mellett vall neki szerelmet a megholt öcscse, Dávid, a mi némileg III. Richárdra emlékeztet. A trencséni várban is folyvást üldözi Erzsébetet, mint valami eszelős;

ez azonban semmibe sem veszi a gyámoltalan fiút, ki a harczok közt lantpengetéssel tölti az időt. Dávid végre kardot köt s bátyjának kiszabadítására siet, a ki valami rablókalandon fogságba esett. Mire diadalittasan visszatér, Erzsébet elhagyta a várat. Az átdolgozás elejtette Dávid harczi kalandját s hajlóbbá tette iránta Erzsébet szivét. De mikor a háborodott Dávid azzal rémítgeti, hogy éjfélkor fog szobájába nyitni, féltében akkor szánja rá magát, hogy kolostorba meneküljön. Szökésében — mindkét szöveg szerint — Omode János segíti, Dávid testvérbátyja, a ki abban bízik, hogy Erzsébet nélkül új fölkelésük terve dugába dől. Dávid Trencsénit tartja a szökés szerzőjének s halálra keresi. Csák nyomában ő is eljut Erzsébet klastromához, beszél is vele, de az előbb rá sem ismer, aztán elutasítja. Károly bérenczei is ott settenkednek, a magából kikelt Dávidot Csáknak nézik s orgyilkuk az ő szívébe furódik Csák helyett, a kit épen ő keresett halálra.

Az első kidolgozás is némileg külön mesét szőtt Erzsébet körül, a második még inkább; amaz szorosabban fonta össze Csák sorsával az Erzsébetét, a kit hazafi érzése késztet szökésre; emitt szerelmi ostrom elől menekül. Ez kisebbíti Csákot, a ki nem csupán Erzsébet lovagja volt, kardján a nemzet sorsa állott; a kifejlésben ez a kapcsolat

elhomályosul. Ez a fordulat nem természetes. Küzdhetne a szabadságért tovább Erzsébet nélkül, sőt érte magáért is, hiszen ő eddig is nem egyszer kívánta visszatartani. Az egésznek menete megtörik itt, sínylik egyöntetűsége: a darab hazafias motivumból indult s szerelmi szeszély akasztja meg. De Madáchnak nem volt ellenére, ha Csák lelke a nő gyöngeségén törik meg, mint Heraklesé; nem bánta, ha újra megmutathatja, mennyire nem való nagy föladatra a női lélek. Erzsébet a meghasonlásnak ugyanabban az örvényében küzködik, mint Mária.

Se nő, mert azzá lennem nem szabad,
Se férfiú, mert nincs hozzá erőm,
S nő mégis, mert lelkem szeretni óhajt...
És férfiú, mert éltem tengerén
Csatázni és lemondni kell tanulnom.

Ez jól van elgondolva, de kidolgozás közben Erzsébet alakja zűrzavarossá vált. Kedvese sírjánál végig hallgatja Dávid szerelem-vallását, sőt csókját is eltűri; később bevallja, hogy érdekli ez a szerelem s mégis menekül előle, noha tudja, hogy azzal összezúzza Csák szivét, kit atyjaként szeret. A költő többnyire adósunk marad a lelki küzdelmekkel s az elszánások indokaival; megérő elszánások helyett tényekkel, fejlődés helyett kész változással áll elő. Csák felbuzdulása és elcsüggedése épen oly hirtelen, akár Palizsnay

szerelmének fellobbanása. Ily hibákon az átdolgozás sem javított, sőt még növelte a zavart, midőn új vonásokat toldott a régiekhez, de elmulasztotta azokat összhangba hozni. Sebtében dolgozta át darabját; maga jegyezte föl a kézirat czímlapján: «... átdolgoztam teljesen, 1861 aug. 12-én, végeztem szept. 28-án.» Drámai szempontból semmit sem változtatott művén, mintha érzéke mit sem változott volna e húsz év alatt. Csak apróságokkal bíbelődött. Sokat rövidített, elhagyta az előjátékot s elejét beleolvasztotta az első felvonásba; azonkívül is kihagyott két egész jelenetet; egyiket a második felvonás elejéről, melyben az Omode-fiúk rablókalandra vetemülnek; a másikat a IV. felvonás végéről, mely Csákot hirtelen változással a trencséni várból rögtön bujdosása végczéljához vezette. Kitörült néhány népjelenetet s azokkal együtt egypár személyt is.[1] Viszont beleszőtte a rákosi királyválasztó-gyűlés leírását, melynek mondvacsinált lelkesedése, a Rendek nembánomsága megerősíti Csákot szándékában, azonfelül jobban kiszínezte Erzsébet tanakodását Jánossal a szökés előtt, mely még így is túlságosan gyors. A befejezésen is módosított.[2] Ezek a fontosabb változ-

[1] Fekete hadnagyot, Csák fegyvernökét s még három közvitézt.

[2] Az első kidolgozás végét *Mózes* befejezéseül használta föl.

tazások. A mellett az egészet újra írta; összébb vonta a párbeszédeket s legnagyobbrészt más szavakba öltöztette. Siettében néhol ellentmondásba kerül azzal, a mit a régi szövegből megkimélt,[1] máshol olyasmit is kihúz, a minek hiánya az értelmet homályossá teszi.[2]

Az átdolgozás révén a darabban két korszak hangulata olvad össze. Némely helyütt a negyvenes évek forradalmi tüze lobban föl Csákban; felvillan előtte a köztársaság eszméje is, de menynyire máskép, mint mikor azért Zordy lelkesült!

> Nem Róma e hon, mellynek harczi lelke
> Hirért sovárgott. Itt minden kebel
> Forintokért ásítozik s fölötte
> Ha nincs erő, egymást rabolja ki.
> A szentek honja csak köztársaság,
> Csak szentek érdemlik meg azt. (43-iki dolg.)

Máshol mintha a nemzet lankadó önérzete, a sorssal megbékülő hajlandósága ejtené aggodalomba.

[1] Igy pl. Csák Budára indul, de az átdolgozásban Visegrádra érkezik; itt csakugyan inkább térhet be a király vadászat közben Záchhoz.

[2] Az új kidolgozásban Károly így szól a távozó Csák után:

> Menj, menj, ne bosszants, fogjad e papirt,
> Megsemmisítek mindent, csak ne lássunk.

Az olvasónak ki kell találnia, hogy ez az okmány nem lehet más, mint amnestia.

> . . . én ostortól, zsarnokoktól
> Nem féltem a magyart, tudom, lerázza
> Ha megsokallja terhét. — Oh de *féltem*
> *A kegytől, mely hasonlást hoz közé.*
> Féltem, ha más nyelven szól nép s királya,
> Mert mindkettőnek jól gondolt szavát
> A fordító gazúl ferdíti el. (I. 1.)

Megvan ez már az eredeti fogalmazásban is, csakhogy a kifejezés most önkénytelenül a korhoz simult s az egész közelebbi vonatkozást nyer.[1] A századok hamva alól eleven parázs villan elő. Csák fölkelése, veresége, titkos készülődése és elcsüggedése a közelmult rajzának tetszik, kettétört kardja mintegy symbolummá emelkedik.[2]

[1] Ott nem is Csák, hanem Omode Miklós mondja:

> . . . én ostortól, zsarnokoktól
> Nem féltem nemzetem, mivel lerázza
> A nép nyakáról, ha igen nehéz lessz.
> De hogyha nyelvét megtagadja, félek,
> Nem lészen egyetértés nép s király közt,
> Mert mindkettőnek jól gondolt szavát
> Elferditendi a gaz fordító.

Itt épen a kegyről nincs szó, a mi mintha az októberi diplomára vonatkoznék. De Róbert Károly korából sem rí ki, hiszen amnestiát hirdetett ellenfeleinek, igyekezett megnyerni a nemzetet. Madách azonban alkalmasint a maga korából vette ezt az aggodalmat.

[2] A darab hazafias kitételeit összeállította Csernátoni Gyula: *A magyar geniusz Madách «Csák végnapjai»-ban.* — *Erdélyi Muzeum* 1911. XXVIII. köt. 6. füzet.

Ez hatotta meg a kolozsvári közönséget, mikor a darab ott — 1886 október 9-én — színre került; ezt emelte ki Meltzl Húgó, ki az előadás alkalmából írt a darabról.[1] Ő Csák tragédiájában történelmünk «könnyekre fakasztó» példázatát látta. Szerinte *Csák végnapjai* nemzeti nagy tragœdiánk, *Bánk bán*-nal, meg a *Tigris és hiéná*-val rokon. E három színmű — mondja — «sajátságos módon egészíti ki egymást, megfelelően a magyar nemzet három rendbeli tőszomszédjának: a szlávságnak, németségnek és olaszságnak . . . A Katona-féle *Bánk bán* határozottan misogermán, a Petőfi-féle *Tigris és hiéna* misoszláv, a Madách-féle *Csák* misoromán». Csakhogy ebből a szempontból ép annyi joggal *Bánk bán* mellé sorozhatni *Rákóczi fogságá*-t Szigligetitől, Rákosi Jenő *Endre és Johanná*-ját, melyek szintén német- és olasz-gyűlöletet szítnak, s magának Madáchnak *Mária királynő*-jét, mely Kis Károly hitszegésének rajzával sokkal erősebben «misoromán» s Zsigmond-ellenes hangulatával egyúttal «misoszláv» is. De mindez magában ép oly kevéssé teheti bármelyiket is nemzeti művé, mint jó darabbá.

Csák még Madách fiatalkori művei közt sem

[1] Megjelent a kolozsvári *Ellenzék*-ben 1886. okt. 11. A darabot előzetesen Iványi Jenő, a ki Dávid szerepét játszotta, ismertette az *Ellenzék*-ben, 1886 okt. 8.

mindenben a legsikerültebb. Az alapeszme tiszta kifejezése, a benső küzdelem, a megkapó lyrai hang, a pathos ereje s az egésznek conceptiója révén a *Férfi és nő* nagyobb hatású. *Mária királynő* szegényes, de a ráfordított történelmi tanulmány tiszteletreméltó. *Csák*ban az erős hazafias érzés, a kor hangulatának rajza s az egésznek gyászbaboruló lelkesedése a hatás forrása. Mind a mellett megőrizték rokonságukat az átdolgozásokon keresztül is. Szerkezetük s drámai és kifejezésbeli gyöngéik hasonlók, de még erősebb lelki rokonságuk. Mindnyáján valami hasonló gondolat és érzés rezdül át. Madách színműveiben is sorsát rajzolja, érzelmeit önti ki, csakhogy általánosítva, problema gyanánt. Hőseiben ő maga lappang, alakjai hangulatainak és töprengéseinek csatáját vívják, de sorsából a férfi és nő természetére von következtetést, élményeiből örök igazságok törvényszerűségét olvassa ki, melyeket a mythos és a történelem képeivel illustrál. Személyei tételének példái- és bizonyítékaivá válnak, fogalmak megtestesítőivé. Mind oly vonások, melyek már az első kisérletekben *Az ember tragédiájá*-nak költőjére vallanak.

Tagadhatatlan, sok e színművekben a fogyatkozás, de gyöngéik nem a tehetség hiányában, mint inkább a tekintetben mutatkoznak, hogy az író nem járatos a dramaturgia és a színpad

titkaiban. Ha valamelyik darabját a szinpadon láthatja, inkább fennakad a gyakori helyváltozáson, az események rendezetlenségén, melyek — a *Férfi és nő*-t kivéve — nem kristályosulnak egy központ köré; bizonyára több gondot fordít a cselekvény egységére, a megfelelőbb beosztásra. Tán észreveszi, hogy hosszan időz csekélységeknél, túl van terhelve részletekkel; nincsenek kiemelkedő jelenetei; a természetes fordulópontok elsüppednek. Nem tud érdeket gerjeszteni, kétségben tartani a kimenetel felől. A mint megköti a bonyodalmat, rögtön szét is vágja. Csák meghallja, hogy Erzsébet eltűnt s tüstént vége mindennek. E részt azonban kortársai sem ügyesebbek, maga a színészkedő Szigligeti sem. Sőt Madáchnál még inkább találni egy-két megkapó jelenetet, a dictio némely fordulatát s föllobbanását néhol, a fenség egy-egy vonását. Jellemrajza is fogyatékos, de az sincs jobb oldalak híján. Egy-egy mellékalakot sokszor sikerül pár nagy vonással elénk állítania; de főalakjainak jellemében, a kik többet vannak előttünk, összehalmoz sok össze nem illőt s elmossa az uralkodó vonásokat. Személyei akaratlan bábok a körülmények kezében, nem kovácsai önsorsuknak. A kifejlés ritkán foly jellemükből; az író a történelemhez tartja magát, a nélkül, hogy a tényeket előkészítené s kénytelenségnek mutatná.

Mindez nem csupán Madách hibája, hanem a koré. Az állandó színpad megtermi szükségletét, de a szinpadi irodalom még gyermekéveit éli. Van már egy-két kitünő alkotása, minő *Bánk bán* s több tekintetben a *Kegyencz* is, de a darabok tömege kezdetleges. Madáchnál kortársainak fogyatkozásait egyéni jó tulajdonok mérséklik s a gyönge kidolgozás legalább magas czélt sejtet. Nem csupán egyes részletekben akadni az oroszlán-körmök nyomára, még nagyobb érdemei vannak irányának és munkásságának egészben véve. Itt van mindjárt az, hogy több irányban próbálja meg erejét; továbbá egyéni fejlődése, mely némi részben együtt jár a műfaj fejlesztésével; azonfelül is számos oly vonása, melylyel páratlanul áll kortársai között. Első lépése egy mellőzött műfajban tett kísérlet, a komoly társadalmi színműben, oly korban, midőn a jelen élet a vígjáték és bohózat világába szorult, s e műfaj valódi művelői, Obernyik és Czakó, még föl sem léptek. Később a történelmi darabokhoz pártol, s itt két tekintetben is haladást jelent: szélesebb történelmi alapra épít s mégis szabadabban alakít kortársainál.

Pesten jártakor s midőn darabjait írta, a komoly drámai nemben minden írót a történelmi színművek hóditottak magukhoz. Ezeket a közönség rég idő óta kedvelte s hű maradt régi kedven-

czeihez. Dugonics *Bátori Máriá*-ját még 1838-ban is adták. Kisfaludy Károly legzajosabb sikereit e fajta műveinek köszönte. *Stibor vajda* még 1837-ben is élt a színpadon, Madách ezt is láthatta. Katonának *Bánk bán*-on kívül is van ilyen darabja színész korából: *István, a magyarok első királya* című átdolgozás. Vörösmarty színműírói pályája hasonló darabokkal kezdődik. Első kisérletei azonban, *Salamon* (1827) és a *Bujdosók* (1830), csak nyomtatásban láttak napvilágot. Madách pesti évei alatt a színház műsorán Szigligeti kezdett tért hódítani, kinek csak 1838-ban négy történelmi színművét adták: *Vazul*, *Aba*, *Gyászvitézek* és *Pókaiak* címűeket. Korántsem valódi tragédiák ezek, csak hol pőre, hol a lovag-dráma vonásaival felcziczomázott történelmi jelenetek, a szélesebb történelmi alapnak és művészi alakításnak egykép híjával. Más írók történelmi darabjai sem különbek, Gaál *Szvatopluk*ja, Kúthytól *I. Károly és udvara*. Czakó jó elnevezést talált az ilyen darabokra, midőn a maga *Szent László*ját drámai történetrajznak nevezte.

E bátortalan kísérletek mellett a romanticismus hatása mutatkozott, főleg Hugó Victoré, kinek munkáit egyes műkedvelő főurak írókkal és színészekkel vetekedve fordítgatják; de olykor a német romantikusoké is. E téren is Vörösmarty adta a mintát (*Kincskeresők* 1833), Szigligeti a tömeget. Az író, ki a történelmi adattal szemben elveszté bátorságát, itt szabadjára ereszti képzeletét. Szinte a mesék túlzásaival színez; varázsgyűrűk, álruhák, hallgatózások, véletlen fölismerések segélyével köti s oldja meg a bonyodalmat; meglepetésekkel vadássza a hatást, szörnyűségekkel a megdöbbenést. Rettenetes boszúk és kegyetlen megpróbáltatások; két ellenséges család közt fakadó s vérbefúló szerelem, mint Jósika *Adorjánok és Jenők* című darabjában; elszakított s végtére mégis egymásra találó szeretők, mint Szigligetinél *Romildá*-ban; ismeretlen huguk szerelmeért atyjokkal versengő testvérek, mint *Gyászvitézei*-ben, mely egészen Vörösmarty *Vérnász*a másolatának tetszik; kitett és szüleiket föltaláló ifjak, mint *Micbán családjá*ban, mely Katona Simon bánjának elbeszélését fejti darabbá az anyáról, ki hót ikergyermekét szégyelvén, hatot kitétet: ilyenek e darabok tárgyai és személyei. Kúthynál még a mindenki másnál becsületesebb néger is megjelenik (*Fehér és fekete*), a kit egy keresztyén nő lelki nagysága mégis ámulatba ejt. Azonban a magyar romantika ritkán száll idegen tájra, még a koleti elemmel is hazai földön érintkezik, a török hódoltság révén; tárgyát többnyire a hagyomány világából, a történet regényes jeleneteiből veszi,

az ős- vagy lovag-korból, melyeket olykor valami regényes félhomályban olvaszt össze, mint Jósika említett darabjában. Kúthy és Vahot Imre Zách Klára történetéből írnak tragédiát, Szigligeti a Pókaiakéból. A történelmi és romantikus elem összefolyik: történelmi alakok és nevek vegyülnek a romantikus mesébe, vagy a költött mese történelmi háttér előtt játszik, mint Vörösmartynál a *Vérnász*, *Marót bán* és *Áldozat*, mi által az egész némi történelmi látszatot nyer.[1]

Madách műveiben is e két irány találkozik. Izlése mindegyiknek túlságait kerülni igyekezett s a kettőnek mérsékelt vegyületéhez vonzódott, a regényes történelmi színműhöz. A romantika varázsa alól ő sem tud szabadulni, de többnyire csupán érzelmes vonásaival él, merészségét, zajos külsőségeit kerüli. Herakles ős-mondáját a romanticismus requisitumával czifrázza fel; van ott egy rejtekéből mindent látó és halló cselszövő;

[1]) E szinművek részint önállóan jelentek meg, részint Nagy Ignácz *Szinműtár*-ában, (1839. 40., 41., 42., 43. évi folyam), *Az Adorjánok és Jenők* a *Budapesti Árvizkönyv* II. kötetében, 1839. Igazolta e hatást, midőn Madách könyvtárának lajstroma s részben könyvei 1913-ban a Nemzeti Muzeumba kerültek, s kitünt, hogy megvoltak azok közt Kisfaludy Károly minden munkái (1831), Nagy Ignácz *Szinműtár*-ának egy kötete, nem tudni melyik, Vörösmarty darabjai közül a *Bujdosók*, *Kincskeresők*, *Marót bán*, *Az áldozat*, *A fátyol titkai*; Szigligeti *Gyászvitézei*.

egy vándor lantos, a ki elszereti Herakles elől kedvesét. Történelmi darabjaiban jobban mérsékli a regényes vonásokat. A történelmet nem pusztán hátterül veszi, hanem alapul; csak egyes részleteket sző át romantikus szálakkal, akkor is legalább a hagyományra támaszkodva. A korszak kezdetleges darabjaitól eltérően *Mária királynő* darabját az adatok egész tömegére építi, seregestől hozza színre az eseményeket. Sehol költött személy, költött cselekmény, csak Mária hagyomány-őrizte szerelmén borong a romantika felhős félhomálya. *Csák*ban is mindössze a szerelmesek alakja romantikus: a fegyverzaj közül kolostorba vágyó királyleány, s Dávid őrületig csigázott szenvedélye. Szabadabban bánt itt a történelemmel, mint kortársai tenni merték; nem puszta adatra, hanem egy történelmi érzésre építi művét, mely összhangzik saját korának hangulatával; a legjobb úton van ahhoz, hogy a múlt nyelvén a jelenhez szóljon.

Lépésről-lépésre szemlátomást halad a valódi történelmi tragédia felé.

Madách valóban kiválik kortársai közül s nem egy tekintetben fölöttük áll. Ritka eleven érzék vezeti a tárgy megválasztásakor: minden darabjában valódi tragikai mag rejlik, ha kifejlődni nem tud is. Valamennyi kortársánál több érzéke volt a történelem és lélektan problemái iránt.

Más is megírta a szerelmes királylány tragédiáját, a ki föláldozza szerelmét a koronáért; Eördögh István *Nő és királynő*[1] darabjának épen Nagy Lajos fiatalabb leánya a hőse, Hedvig, kinek sorsában a Máriáé ismétlődik. Madách fölfedte Mária lelkében az ellentétes vágyakat, szerelmét összeütközésbe hozta a kötelességérzettel, a kor felfogásával s az ország érdekével, s mind e közt megtalálta a tragikum forrását. Az egyén sorsából nemének természetére vont következtetést, s evvel az egyes eset tanulságát kiszélesitette. E pontban Mária majdnem oly megszemélyesítője a női nemnek, mint a férfinak Herakles.

Műveiből rendesen eszme és tanulság fejlik; legfőkép ebben áll kortársai fölött. Ez időszak a drámában főként hazafias lelkesülést s némi látványosságot keresett, eszméket legkevésbbé. Nem is találni, legfölebb oly semmitmondó általánosságban s alig kivehetően, mint Garaynál. Többször akadni politikai irányzatra, de inkább a vígjátékokban; tragédiában csak az egy Obernyiknál, a *Főúr és pór*ban, mely az osztály-ellentétet akarná ostorozni, de már kiindulása hibás, mint később az *Örökség*ben is. Később Czakó

[1] Megjelent Nagy Ignácz *Színműtár*-ában, 1842. III. kötet, 2. darab.

valódi eszméket ád s költői mezben és erővel. A *Végrendelet* a párbeszédben thesisül kimondja, hogy bűnt az idő nem hagy büntetlenül, a mit aztán a cselekvény, s *Leonáé* is, igazol. Madách eszméi másfélék; inkább lélektani természetűek s a *Csak tréfát* kivéve nincsenek a dictióban szétmorzsolva, hanem a cselekvényből és a hős sorsából világlanak ki. Legjobban sikerült ez a *Férfi és nő*ben, melyet egész külön hely illet meg e korszak színművei közt. Történelmi darabjaiban a kor eszméit mélyebb emberi érdekkel párosítja. *Mária királynő* a *Férfi és nő* alapgondolatának mintegy másik partján köt ki. *Csák*ban a történelmi eszme az uralkodó, de ezt is kiszélesíti, s az Árpád-ház kihaltának sötét háttere előtt Csák küzdelme- és elcsüggedésében mintegy a nemzet sok százados balsorsát és küzdelmeit sűríti össze. A cselekvény eszmei magaslatán természetesen a hősök is eszmék képviselőivé válnak. Herakles a férfi lelki háborgásának megszemélyesítője; Mária példaképe a szerelmét megtagadó nő bűnhődésének; Csák némileg a hazafiság megtestesítője.

Ez s egyéb jellemző vonásai színműveinek éppen nem önkénytelenek. Megvolt a maga felfogása a drámáról, s ez sokat megmagyaráz műveinek természetéből. Ő nem műkedvelésből fogott tollat; kora ifjúságától fogva írónak ké-

szült, valósággal azzá nevelte magát. Megvoltak dramaturgiai elvei, melyeket maga vont el magának olvasmányaiból. Mielőtt darabjaiba fogott, előbb zavaros széptani értekezést rótt össze, melynek a drámára vonatkozó töredékei fenmaradtak. Az író nem több tizenkilencz évesnél, nincs mit csodálkozni tévedésein. Akkori kedves írója, Sophokles, az eszményi minta szemében, műveiből vonja ki elveit, s példáival bizonyít. Igaz, hogy Sophokles a görög tragœdiában sok tekintetben fejlődést jelent: színpadja már népes, szakít a trilogiával, egyben kerek egészet ad s a kart pusztán nézővé teszi; de ő sem való újabbkori drámaíró egyedüli tanítójául. Sophokles drámai művészetét elég szerencsésen elemzi, de a gyakorlatban szerencsétlenül utánozza, nem gondolva eléggé a görög és az újabb dráma természetes különbségeivel. Önkénytelenül eltanulta tőle a hosszan húzódó cselekvényt, mely Sophoklesnél is az «epos kerekein gördül», a nagy vonásokkal való jellemzést s a hagyomány tiszteletét; egyrészt Sophoklesre vihetni vissza Madách azon vonását, hogy ellentétes természeteket állít egymás mellé, egymás kiemelésére, a mi hatásos s nem is művészietlen; mint Sophoklesnél Elektra és Chrysothemis, úgy állnak szemben Madáchnál a hű Deianeira s a csélcsap Iolé; az átszellemült önfeláldozó Mária s a nyersen természetes Sophra; sőt Forgách és Palizsnyai is. Mindez észrevétlenül ment át Madách vérébe, a nélkül, hogy elméletében számot adna róla. Ez elmélet kiinduló pontja az, hogy «eszmét vegyen fel mindenkor a költő, melyet művében dicsőíteni vágyik és vívja ki ennek győzelmét száz ellene küzdő gátnak daczára. Ez képezi a színmű erkölcsi cselekvényét.» «Hogy a fölvett erkölcsi elv győzedelmeskedhessék — írja a *Személyek*-ről szóló fejezetben — szükséges, hogy valaki küzdjön ellene», — ez a mű hőse, kinek azonban valami jogczímre kell támaszkodnia. A darab «az elv elleni küzdelmet s annak győzelmét foglalja magában». Ez tisztább fölfogása a tragikum elemeinek, mint a minőt Madách kortársainál találni. Ő a tragikum csiráját rendesen az alak lelkébe rejti, de kifejteni nem igen tudja. Szokott hibája, hogy a bűnhödés ritkán foly az alakok jellemeből, hanem mintha az ő műveiben is a görög végzet erejével uralkodnék az erkölcsi világrend. Csak később, Erdélyihez írt levelében van erről világos nézete.

Kevésbbé tisztázódott nézete a cselekvény felől. Szerinte a dráma nem követel okvetlenül küzdelmet, lehet, hogy csak «jellem ismertetésül szolgál». Ez a fölfogás lassítja nála a cselekvény lüktetését, ez avatja másfelől alakjait typusokká,

nagyobb körök képviselőivé. Ez utóbbi szintén megállapodott nézet volt nála. Hagyatékában egy papirdarabon ez van följegyezve: «Ki kell emelni a tárgyat, hogy esteticai legyen, nagyítani, rokon tárgyakkal összekötni s ezeket hátterül használni, kiszakítani. Egy ibolyabokor nem környezetében s ehez arányos mérvében festhető, de nagyobb éggel, mint megilleti. Igy lesz az egyes emberből is személy drámában vagy történetben, e nélkül egy szám a milliókban.» Ez elv szerint válik Herakles a férfi, Csák a hazafiság, Mózes a népvezér eszményi képviselőjévé.

Elektrán s a *Trachisi nők*ön úgy veszi észre, hogy a cselekvény egyenlő súlylyal nyugszik két-két alak vállán, így szerinte a színműnek több hőse is lehet. Van erre példa újabb íróknál is, Shakespeare *Julius Caesar*ja is ilyen, de ez korántsem annyira általános, mint Madách képzeli s gyakorolja is. A *Férfi és nő*ben két főalak van, *Csák*ban szintén, *Mária királynő*ben három is, a kikből nála nem egy cselekvény forr ki. Mindebben sok a tévedés, de mindez nyomot hagyott Madách lelkén és művein. Az eszmei tartalom fontossága, mely bátran nyilatkozhatik több alakban is: ez a két elv némi részben kulcsot szolgáltat *Az ember tragédiája* fogantatásának titkához.

Bizonyos azonban, hogy a maga korának darabjait is tanulmányozta; erre vall egy pár megjegyzése. Megrója, hogy az írók nem veszik eléggé számba a regény és dráma különbségét, s főleg a század «korhibájának» tartja, hogy «már színművünk alig létezik, melynek tárgya ne lenne a szerelem.» Ez Madáchnál is nagy szerepet játszik, de subiectiv okból, s mindinkább háttérbe szorul. A szenvedély háborgását bölcselmi szemmel vizsgálja s nem szerelmi áradozásokat ír le, sőt éppen a szerelem és hivatás összeütközését szereti rajzolni.

Nem volt hát egészen s még kevésbbé maradt volna tovább elméletének rabja. Más elméletek kisegíthették volna egyoldalúságából, s bizonyos, hogy forgatta Ludwig Tieck dramaturgiai fejtegetéseit.[1] Már darabjai írása közben újabb írókat tanulmányozott. Ismerte Hugó Victort; *Cromwell*je s *Ruy Blas* megvolt kézikönyvtárában, ez utóbbi német fordításban;[2] más darabjait láthatta, hiszen Pesten léte alatt ötöt játszottak a budai színházban. Itt-ott föl is csillan nála egy s más reminiscentia. Csák úgy toppan üldözői elébe Visegrádon, mint *Hernani*ban az összeesküvők közé Carlos király. Hasonló

[1] *Dramaturgische Blätter* I—III. Wien, 1826, megvolt könyvei közt.

[2] Az utóbbiba be van írva: *Ifj.* Madách Imréé. Tehát még apja életében szerezte.

Nápolyi Endré-ben az a jelenet, midőn egyszerre halálfejes lobogó nyomúl az álarczos vigadók közé s Endre megfenyegeti ellenségeit. A mint a fölbérelt gyilkos leánya szerelemből feláldozza magát s az apa a király helyett tulajdon leányának életét oltja ki: ez is Hugo egyik darabjára emlékeztet, *A király mulat* czíműre, hol az orgyilok I. Ferenczé helyett a fölbérlő Triboulet leányának szivébe fúródik, a ki, szerelmében, szintén önként áldozza fel magát a királyért. Forgatta Shakespearet, német kiadásban,[1] s hogy nem haszon nélkül, azt elárulják egyes felötlő vonások. A *Csak tréfá*-ban Lórán Macbeth rémét említi, mások Julia szenvedélyét; a jelige *II. Richard*ból való. A boszut hirdető Endrét hívei őrültnek mondják, csakhogy megmentsék, viszont az olaszok tettetést emlegetnek: ebben valami Hamletre emlékeztet. Az egyik országkormányzóval is oly keserű gúnynyal bánik a fiatal király, akár Hamlet Poloniussal. S a darab végén a megkésett segítő, Durazzo, olyanformán beszél Endre érdemeiről s az új időkről, mint Fortinbras. Dávid szerelemvallása, midőn Erzsébet megholt jegyesét siratja, III. Richardra emlékeztet. Az Omodéfiak boldogtalan anyja úgy roskadoz a bánat súlya alatt, mint Constanzia a *János király*ban; Kis Károly koronázásakor a költő úgy beszéltet a baljós jelekről, mint Shakespearenél szokás. Egyes sorok *Julius Caesar* Vörösmarty-féle fordításának hatását mutatják, mely 1840-ben nyomatott ki. *Csák* első kidolgozásának előjátékában azt kiáltja neki Zách:

[1] Ez kézi könyves-polczán állott; bele is van jegyezve: *M. I. 1839.*

> Nézz sebjeinkre, nézd e szájakat,
> Mindannyi vádol, Csák!

Ez Antonius sirató beszédére emlékeztet a tanácsteremben. A késmárki polgár, — kinek itt neve is van, Srot — azt mondja Róbert Károly adomány-leveléről:

> Magas póznán hordtuk hát azt a firkát
> Körül a város minden részein,
> Vadul kiáltva: Váltság és Szabadság!

Ezt a két szót ordítja Cinna Caesar meggyilkolása után. Srot panaszában, Csákhoz való nagy bizodalmában mintha egy classikus magyar mintának, Tiborcznak árnyéka is megrezdülne, mikor azt mondja:

> E nagy világon nincs egy lábnyi hely,
> Hol pártolásra lelne a szegény.
> Csákhoz jövék tehát az egy apához,
> Ki meghallgatja a panaszkodót,
> Ki véle érez és helyette tesz. (43-iki dolg.)

Bizonyára nemcsak egyes szólamokat kapott volna föl, hanem szokott komolyságával merül el a compositió és lélektan vizsgálatában. Ily biztató kezdet után talán eljutott volna a tiszta történelmi tragédiáig, s fiatalon jeles drámaíróvá vívhatja ki magát, ha drámaírói pályája abba nem marad.

De abba maradt, még pedig hosszú időre. Mintha a sikertelen pályázat kedvét szegte volna, hátat fordít a drámaírásnak. Az idők járása s házassága hozták magukkal, hogy sokáig nem gondolt írói terveire. Mint legidősbb fiú, a megyei életből sem vonhatja ki magát. 1842-ben letette az ügyvédi censurát s ezzel az ‚ügyvédi próbatételéről szóló pecsétes levél' tanusága szerint «ügyvéddé lett és az ügyvédek sorába beiktattatott.» Még abban az évben megválasztják a vármegye tiszteletbeli jegyzőjévé, s ez állásában Sréter halála után, Fráter Pál új alispán mellett is megmarad. Hivatalát azonban mindössze másfél esztendeig viseli; 1843 augusztusában torokgyöngeség miatt lemond.[1] De csak hivatalától vonul vissza, nem a megyei élettől. 1843-ban felhivással fordul Nógrád leányaihoz a Védegylet ügyében, hogy csak honi kelmét vegyenek magokra. 1844 elején megyéjének táblabirája.[1] A megyegyűléseken egyik vezére azon pártnak, mely országos reformokat sürget. Nógrádban e töredék nem sok hívet számlál, de oly tehetségek vannak közöttük, mint Pulszky Ferencz, Szontagh Pál és Madách.

[1] Kiadatlan levele Szontaghhoz, 1843 aug. 6-ról.

Szontaghhoz benső barátság fűzte Madáchot, mely holtáig tartott. Szontagh Szécsényben lakott, így elég közeli szomszédok voltak, sokat lehettek együtt; ellentétes természetük révén mintegy kiegészitették egymást; eszményeik közösek voltak. Mindketten lelkesültek a költészetért; Szontagh maga is verselt, de többnyire csak epigrammákat pattogtatott. Ő ismertette meg barátjával a maga kedvencz költőit, Heinét és Aristophanest. Nem volt szakavatott biráló, de ízléses és művelt ember, eleven érzékkel a csattanós formák iránt; leginkább ebben gáncsolta Madáchot, a ki munkáit rendesen megmutatta neki. 1844 január elsején is azt irja néki: «Lelkem gyermekében — mint nevezed — utolsó bogarászatokat teszek és még e' hét folytában Szétsénybe röpítem — vagy mászatom (ad normam 6 v. 24 bot), hogy te spartaiként határozd el, spartainak való-e a'

[1] Hivatalba lépését anyja kivánta, mint Szontaghhoz 1844 jan, 1. írt kiadatlan leveléből látszik (M. N. Múzeum). Barátját ebben «járom-pár»-jának szólítja.

gyermek v. meghalni». Szigorú itéletet kér. «Ha fekete koczkát vetsz reá, . . . ne hidd, hogy elcsüggedek — mást irok, talán jobbat. — Előttem úgy is csak addig kedves, míg irom».[1] Első darabját, a *Csak tréfát*, neki is ajánlotta, e szavakkal: «Letévén tollamat, nehogy kétségbe essem az emberek fölött, reád emlékezém.»

Szontagh nyugtalan természet volt; örömest vitatkozott és vagdalkozott, kedve telt a szóharczokban és pártcsatározásban s rendkívül érdekelte a politika; később országgyűlési alelnökségig s a szabadelvű párt elnökségeig vitte. Aligha kis része volt abban, hogy barátja belesodródott a megyei életbe. A centralistákhoz csatlakoztak; egyelőre távol álltak az országos politikától, de a megyegyűléseken heves csatákat vívtak. Pulszkyval hármasban epigrammai torzképeket rajzoltak a megyei élet szereplőiről *Nógrádi képcsarnok* czímen, s abban mutatták be megyéjöket b. Vay alkanczellárnak, midőn 1844-ben Nógrádban utazott.[2] A mellett éles

[1] Kiadatlan. Madách leveleiben kevés irás-jelet tesz ki. 1843. I. 12-én kelt, Szontaghhoz szóló kiadatlan levelét ezzel zárja: «— — ? ? ? , ; — . ; — Ezen interpunctiókat úgy nézd, mint segéd sereget, pótold velök a' hiányokat, tudom sok helyt kimaradtak, hol a' gondolat gyorsabb volt a' kéznél.»

[2] Madách epigrammáiból néhányat általános czímek alatt megtalálni összegyüjtött költeményei közt.

tudósításokat küldöztek megyegyűléseikről a centralisták közlönyébe, Szalay *Pesti Hirlap*jába, előbb Szontagh, azután Madách.[1] Madách keserű gúnynyal, szinte embergyűlölettel ír megyéjök fonákságai és szereplői felől; nem ok nélkül használ itt *Timon* álnevet. Gúnynyal méri a hangos kardcsörtetőket, kiknek tanácskozása nem jár egyéb eredménynyel, mint hogy «fuvarbére 4—500 p. forintjába került az adózónak.»[2] A pártok küzdelmeinek láttára «halkan elimádkozá magában Julius Caesar' azon jelenetét, mellyben Brutus 's Antonius egymásután szónokolnak a néphez.»[3] Ezen emlékeiből szövi *Az ember tragédiájá*ban a demagógok jelenetét. Elmaradottságukért a népnevelés hiányát okolja.[4] Támadja a «szent ősiség-»et,[5] szóvá teszi a botbüntetést s ismételten a börtönöket, melyek «valóságos bűn és egészségtelenség barlangjai».[6]

[1] Madách első tudósítása a *Pesti Hirlap* 367. számában jelent meg, 1844 julius 7-én, a *Törvényhatósági dolgok* rovatában; az utolsó 1845 decz. 2. jelent meg az 583. számban. Az 1846 jan. 11-iki 605. számba már nem ő irja a tudósítást, s a szerkesztő csillag alatt megjegyzi, hogy «tisztelt levelezőnk lemonda».

[2] *Pesti Hirlap*, 1844 jul. 7. 367. szám.

[3] *Pesti Hirlap*, 1844. 394. sz. okt. 10.

[4] *Pesti Hirlap*, 1844 julius 7. 367. szám.

[5] *Pesti Hirlap*, 1844 szept. 8. 385. szám.

[6] *Pesti Hirlap* 1844 decz. 22. 415. és 1845 decz. 2. 583. sz.

Felszólal az iparvédelem ügyében[1] s megünnepli a nemtelenek hivatalviselésének életbe léptetését Nógrádban.[2] Mindebben Eötvös József eszméit visszhangozza s mintegy adatokat szolgáltat Eötvösnek a helyhatóság és központosítás kérdéseiről szóló czikksorozatához, melyek a *Pesti Hirlap*nak szintén e két évfolyamában láttak napvilágot, mielőtt szerzőjük a *Reform*-ban rendszerbe foglalta nézeteit. Lelkes híve volt az átalakulás eszméinek; hitvallása: «Nous ne vivons jamais, nous attendons la vie».[3] Buzgalma mégis hamarosan lankadt. Mind rövidebb tudósításokat küldöz, 1845-ben már más is ír helyette, 1846-ban végképp elhallgat. Talán az is bántotta, hogy czikkein olykor simított és enyhített a szerkesztőség; ezért egyszer panaszra is fakadt[4] s azután több tárgyilagosságra törekedett.[5]

1844-ben Szontagh Pállal ellátogatnak a diétára. Pozsonyban egy időre visszatér a régi vidám élet. Szontagh előkelő gavallér, mulatós ember, kedveltje a társaságoknak; barátját is belevonja a mulatságokba. Madách e korbeli verseiben számos leány-név bukkan elő, melyekhez Szontagh apró történeteket tudott fűzni. A fiatal szív lángja könnyen lobban s hamar kialszik; éppen nem következés, hogy mikor verset ír, szerelmes is legyen. Mélyebb érzést hiába keresnénk ez időbeli verseiben, sőt inkább negélyzett könnyedség ötlik fel itt-ott, világfias gúny s néha öngúny, a mi csalódásának emlékén kívül Heine hatása, de az ő természetéhez kevéssé illő s épen azért gyorsan muló hatás. Némi gyakorlat ez mégis a Lucifer nyelvéhez.

Madách kesernyés hangulatának különben más oka is volt, mely szintén Heinéra emlékeztet: gyakori betegeskedése. Melle ég, vért köp. Szenvedéseit még súlyosbítja, hogy fájdalmait türelmetlenül viseli. Egészen elkeseredik. Mindenféle fürdővel és orvossággal szerencsét próbál, egy csudadoktort is meglátogat Rudnán,[1] de bajától rögtön akarna szabadulni, a tartós óvatosságot únja. Mikor az orvos azt tanácsolja neki, tegyen le szelleme nyugtalanságáról, azt írja Szontaghnak: «... ez tán a philisteriumhoz vezetne, ezt nem teszem, sőt anyámnak sem mondom meg, mert csupa szeretetből képes lenne megtiltani a gondol-

[1] *Pesti Hírlap* 1844. 416. sz. decz. 26.

[2] *P. H.* 1845. febr. 6. 428. sz.

[3] *P. H.* 409. sz. 1844 decz. 1.

[4] *P. H.* 1844 szept. 8. 385. szám. Erre czélozhat Szontaghhoz 1844 jun. 12-én írt levele is.

[5] Itt föl nem említett czikkei még: P. H. 1845. 497. sz. jul. 4.; 1845. 574. sz. nov. 16.

[1] Arany is említi *Népnevelés* cz. költeményében.

kodást». (1844 okt. 31.)[1] Keserves gyötrelmeket áll ki, fiatalsága lázong a tespedés és tehetetlenség ellen. «Most gyakran vagyok oly állapotban, mint a kórvitéz, ki ha csatáról álmodik, kard után kap, ébred, s látja, hogy béna; sokszor el akarom magammal hitetni, hogy egészséges vagyok, de nem megy. S hát még ha látom, hogy ha az ember haragszik, nem is dörögbet, mint az ég, haragjának még a szoba sem rendül meg, — oly kicsinynek érzem egész mindenünket, oly balgaságnak hírt, erényt, örök nevet, mindent, — mindent — hogy nem mondhatom; ilyenkor pisztolozni megyek s ha a golyó a deszkát hasogatva forgácsban hordja szét, — üdülök». (Szontaghnak, 1844. VI. 12.) Minden porczikája szikrázik a ‚nyughatatlanság electrismusától', tigrisi düh fogja el az orvos, enmaga, a világ és a sors ellen, (1844. VI. 2.). Kénytelen szobafogságának azt a hasznát veszi, hogy sokat olvas, főkép franczia regényeket; olaszul is megtanul. Ír is, s munkáit birálat végett megküldi Szontaghnak.[2]

Úgy látszik, mintha titkon az élet gyönyörei után sóvárogna, melyektől betegsége visszatartja. Ha jobban van, örömest látogat el a kör-

[1] Szontaghhoz írt leveleit lásd Gyulai kiadásának III. kötetében.

[2] L. leveleit Szontaghhoz, 1844. VI. 2. és 1847 aug. 13.

nyék lányos házaihoz. Így találkozik többek közt Fráter Erzsikével, a kit később feleségül vesz.

Vele Fráter Pál alispán házánál ismerkedett meg. A leány egy telet töltött Gyarmaton, nagybátyjánál, kinél Madách gyakran megfordult. A leány nem volt sem komoly szépség, sem mély kedély, de eszes és szellemes, s értett hozzá, hogyan kedveltesse magát. A nők kissé húzódoztak tőle, de a férfiaknak tetszett az eleven, villogó szemű barna lány, minden kaczérsága és szeszélyei mellett is. Erzsike jól érezte magát e fiatal birtokosok és megyei hivatalnokok közt. Szülei otthonn egyszerűbben éltek, itt nagybátyja nyilt házat vitt, sokat vendégeskedett; állása jobb kört biztosított hugának, ki az egész megyében alispán-kisasszony számba ment. Nagyon szeretett mulatni, jó kedve nem egyszer túlságba is ragadta, a miért megszólták. Meglehetős szabadon társalgott udvarlóival, s úgy tudta intézni a dolgot, hogy a puszta együttlét vele már udvarlásnak látszott. Jó pajtásságot tartott a fiatalemberekkel s kegyeltjeinek gyakran emlékeket is osztogatott. Madách eleintén nem tartozott kedveltjei közé. Komoly és zárkózott kedélyű volt, rendesen hallgatag és mélázó; társaságban, legalább eleinte, feszélyezve érezte magát. Sokszor megfeledkezett

környezetéről s gondolataiba merülve mereven nézett maga elé, mintha semmiről sem tudna. Szépnek nem igen lehetett mondani, csinosnak is alig. Középtermetű férfi volt, szőke hajú, igénytelennek látszó; csak magas homloka s szemeinek kifejezése ébresztett figyelmet. Arcszíne sápadt volt a gyakori betegeskedéstől, szemét rendesen összehúzta, rövidlátók szokása szerint. Bajusza kétoldalt lelógott, haja nem volt különös rendben; öltözetével sem sokat törődött. Modora sem volt valami megnyerő. Gyakran erőltette a vidámságot, hogy a társaságnak terhére ne legyen, de tréfáiban nem emelkedett felül az egyszerű falusi gazda színvonalán.[1] A költőt csak a sztregovai erdő magányos ösvényei ismerték.

Eleinte Szontagh forgolódott Erzsike körül. Azért számol be neki Madách 1844 február

[1] Fráter Erzsébet és Madách e leírásai Szontagh közlésén alapulnak. Madách élczeiből és anekdotáiból nehányat följegyzett Morvay, *Adalékok M. I. életéhez* cz. füzetében. Élczeit ismételni bajos; az olvasó azt hiheti, hogy az elmondó elfelejtette a pointeket. Hirlapból kivágott szavakkal ragasztott át egy-egy szót a bibliában, s aztán vitába elegyedett a plébánossal a szöveg értelme felől, s elképesztette ellenfelét a hevenyészett új szöveggel. — Husvétkor a kastély kapujából vizi puskából öntözte meg a szomszédos templomba gyűlő lányokat, s másnap hajduját öltöztette a maga ruháiba, s úgy állította boszujok elé.

utolsó napján[1] oly részletesen egy társaságról, melyben Erzsikével is találkozott. Látszik, hogy örömest beszél róla levelében, de egyúttal éles szemmel rajzolja lelkének sajátos összetételét. Felsorolva a társaság többi tagjait, így folytatja: «E. következnék! Mondtad, egy lapot irjak róla, 100 lapot tudnék, de legyen meg lapod . . . Hol kezdjek irni ezen minden vonzó és minden álnok, minden jó és minden könnyelmű, minden lelkület és minden cynismus mikrokosmosáról? — Öltözete szokás szerint igen ízletes és egyszerű fehér, hajzata en pretension kis tarajával, mint egy lidérczke, mely éjel ég (de meg nem ég 's a' czipót meg nem süti, mint a' hóld világa) bolyong, örvény fölébe csal, és megfoghatatlan; — kosárszerű kontyában veres és fehér rózsák sűrűn helyhezve, lefüggő szalagvégekkel. . . . Karkötője elesvén, mint róla leesik minden bilincs, egy karika-gyűrűt vesztett el, kedélye igen változékony vólt, eső napsugarok közt, ez a' dara, és a mire a' dara hull — az meg van sebezve. — Büky furfangos és cselt kereső jelleménél fogva reá fogta, hogy valami hajlánczocskát adott vólna nekem, — kivánnám úgy vólna, de — kevesek a választottak. Kü-

[1] Kiadatlan levél, a M. N. Múzeumban.

lönben azt tartsuk meg magunknak, hogy egymás' választottjainak soha sem udvaroljunk, mert más veszedelmeken kívül olly hamar ott ragad az ember, mit alkalmasint az én szárnyaim is tapasztaltak vólna, ha szerencsére v. bajra már előbb nem lettek volna másutt kikoppasztva. Én az első füzértánczot E.-vel tánczoltam törvényszerűleg, de jött második is, — E. nem kap tánczost, a' párok sorba állnak, E. ül — pirúl, zavara nől. — Én, ki szinte nem tánczoltam, ép' mellette ülök és egy darabig gyönyörködöm zavarán — végre tánczosa lettem.» Valóságos arczkép ez; a leirás szemlátomást elárulja Madách érdeklődését. De házasodás még eszébe sem jut. A levél végén sorsára panaszkodik s utána veti: «És gondolod, mégis elfogadnám egy tündértől a megelégedést? Nem.»

De hiába volt minden éleslátás, hiába a fogadkozás is: csakhamar ő lép Szontagh helyébe.

A mosolygós, pajzán tizenhétéves leány meghódította, bármennyire ellenezték is e hajlamát barátai. Tetszett neki tűzről pattant elevensége, daczos természete, még szeszélyei is. Rosszakaróinak suttogása csak még inkább hozzáhajlította. Költeményei, mint a *Lantvirágok* idején, most is elmondják szerelmének egész történetét. «Látnom téged és szeretnem egy volt», írja egyik versében.

Mikor Madách szerelmét észrevette, Erzsike tudta, mint bánjék vele. Hidegnek mutatta magát, úgy hogy a költő a *Vadrózsák* czímű versbokorban folyvást azt kérdezgeti tőle:

Mért gyujtottál lángot e kebelben,
Hogyha most hideg maradsz, leány. (II.)

Oh leányka, nem szégyenled-é, ha
Durva bércz kegyesb, mint kis szived? (III.)

Hogyha én oly jégkebelt mutatnék,
Mint minőt te játszol szüntelen,
Tán jobban szeretnél, oh de ilyen
Lángoló szív arra képtelen. (IV.)

De nemsokára megváltozott a lány. A hódító maga is meghódolt a komoly férfi gyöngéd érzése előtt. Szótlan és merengő lett, úgy, hogy most már azért faggatja a költő:

Merre, merre lányka, régi kedved?

A «veszélyes játék» vége felé közeleg; lelkébe látnak egymásnak.

Addig hódítgatál cselekkel,
Hogy meghódoltál, kis hamis,
S ez nékem olyan jól esett, hogy
Tiéd vagyok most magam is.
(Veszélyes játék.)

Erzsike 1844 deczemberében elhagyja Gyarmatot, s hazamegy atyjához, a biharmegyei Cséhtelekre. Madách levélben kéri meg kezét. Később maga is lemegy látogatóba, s a kézfogóra is.[1] A jegyesek ettőlfogva sűrűn leveleznek. Csak Erzsike levelei vannak meg; úgy látszik, ő nem tette el vőlegénye leveleit, vagy később elvesztette azokat. De az elvesztett leveleket pótolják Madách versei, melyekbe ez a szerelem fordulatot hoz. Ez valódi érzés, perzselő szenvedély, mely nem szorul a képzelet szinezésére; fellobban, titkolózik és elárulja magát, boldogít és gyötör, története van és szeszélyei, rajza önkényt bővelkedik fordulatokban, változatos hang dolgában. Dévaj menyasszonyához nem is lehetne oly merengőn írnia, de meg ez a szerelem boldogsággal is kecsegteti. Természetességre és nyiltságra ösztönzi új költői eszményképe is, Petőfi, kinek első kötetét a költő öcscse, Pál, vitte Sztregovára.

Míg Madách szokatlan lángra gyúlad, a vidor Erzsikét komolylyá teszi a szerelem. Inkább tiszteletet és vonzódást érez, mintsem azt a tüzes szenvedélyt, melyre a természet őt alkotta. Maga is így írja ezt a megkérő levélre adott

[1] Utjáról hosszú levelet ír Szontaghnak, 1845 II. 25., mely Biharmegye állapotát érdekesen rajzolja.

válaszában, 1844 decz. 9.: «. . . anyit tiszta tudatomnál fogva — ha kénszerít — felelek, hogy igenis ön iránti lelkes vonzódásomnak s mindenek feletti betsülésemnek szeplőtelen zománczát megválásunk óta szilárdúl táplállya keblem».[1]

A menyasszony orthographia dolgában épen nem hibátlanul ír; mondatai egész oldalakat ellepnek, sorai közt csak ritkán üti föl fejét egy-egy nagybetű. De olykor bizonyos lendület és hév rezeg hangjában. Tudja, hogy Madáchot le akarják beszélni a házasságról; ismételten kéri, legyen őszinte hozzá, s írja meg azt is, a mi rá nézve kellemetlen. «Lelkemnek agodalomúl szolgál, ha valóba Kedves Anya könyeit édes könyeknek mondhatnánk testvéreiével együtt.» (1845 márcz. 9). Semmi sem jellemzi jobban az anyát, mint hogy nemsokára Madáchné maga ír leendő menyének, kit e levél megnyugtat. «Minden szava félelmem megvigasztalója» — mondja, de mindjárt hozzáteszi: «ha kedvesei nem méltányoltak volna, akkor szerelmem áldoztam volna fel, de etűl megmente az ég.» (1845 márcz. 21.)

Ily önfeláldozásra nem volt szükség. Bár az

[1] Leveleit Palágyi közölte, előbb *A Hét*-ben (1890. II. kötet), azután Madách életrajzának függelékében, sok olvasási hibával.

esküvőt Madách betegsége miatt el kellett halasztani, 1845 július 20-án mégis megvolt a lakodalom. Madách még csak 23-ik évében járt. Az öreg Madáchné, hogy ne kelljen menyével egy házban laknia, csesztvei birtokát adta át fiának, mely a megye-székhelyhez is közelebb esett.

Madách szívében áradó érzelmekkel ment Csesztvére, az anyai birtokra,[1] hogy ott családjának és a költészetnek éljen.

[1] Csesztvéről füzetet írt Kálnay Nándor: *Csesztve* község *története és leírása.* Bpest. 1884. — Madách 1844 utolsó napjaiban költözött Csesztvére, mint 1844 decz. 16-án Szontaghhoz irt (kiadatlan) leveléből látni.

II.

Házas élete. Lyrája, festő és elbeszélő költeményei. Hazafias versek s *A halál költészete.* Fogsága és kiszabadulása. Családi tragédiája.

Madách házassága nem volt szerencsés. Az első éveket boldogan töltötték ugyan Csesztvén, de ez a boldogság sem volt felhőtelen. Betelt a költő régi emésztő vágya a boldogság után; önkínzó tépelődései, nyugtalansága elpihentek, háborgó lelke megnyugvásra lelt. Családi boldogságát, lelke nyugalmát higgadt, komoly költeményben énekli meg *(Boldogság és szenvedély).* Szerelmük elfedett köztük minden ellentétet, de csak egy időre. Előbb-utóbb ki kellett azoknak tűnni. Természetük nem illett össze; akaratlanul is sokszor okoztak egymásnak keserűséget. Az asszony nem bírt letenni leánykori szeszélyeiről, kaczérsága fel-feltámadt, mulatni vágyott, ideges volt s elégedetlen. Férje időnként kétkedni kezdett szerelmében s jövendő boldogságukban; mogorva lett, sőt nyers is. Erzsike szerette a dús asztalt és

szép fogatot, s nem tudott bánni a pénzzel; pazarlása bántotta a takarékos Madáchot, a ki röstellte, hogy minduntalan anyja segítse ki őket pénzzavarukból. Az asszony anya nélkül nőtt, kényére hagyva; Madách megszokta anyja mellett a dédelgetést; amaz mindenben korlátozást látott, ez elhagyatottnak érezte magát. Szívöket nem volt kinek kiönteni; Erzsike hozzátartozói az ország másik végén laknak; Madách pedig sem anyjának, sem barátainak nem szólhat, hiszen kedvök ellenére házasodott. Az elfojtott elégedetlenség minden szikrája kettejök közt pattant ki.

Madách rendesen magában évődött, ritkán fakadt ki. Az összezörrenést ilyenkor is hamar követte a kiengesztelődés, s a rövid meghasonlást ismét önfeledt boldogság váltotta fel.

Így beszélt ez évekről Szontagh Pal, így rajzolja életüket a költő maga is, *Borúra derű* című költeményében:

Meggyötrélek oly sokszor hiába,
Fájó kéjjel lestem könnyedet...
Sokszor bántál, lásd, te is hiába,
A sors bűnét is reám vetéd, —
A ki hallott volna, azt hiendé,
Rosszabb férj nincs már, mint a tiéd...
Szűköllöttük házi kis körünket...

Elvonult a felleg, felsüt a nap, —
Szép világ van, boldogság megint,

Kedvesebb még a muló borúra
S életünkkel gazdálkodni int.
Nem maradt szivünkben rejtve fúlánk,
Mely érzést öl s mérget gyüjtve vár,
Mindenik kinos percz — száz gyönyörtelt
Órával van kárpótolva már.
Minden perczért százszor áldjon Istenem,
Gyermekemnek anyja, szépem, kedvesem.

Ha boldogsága nem volt is zavartalan, mégis ez volt legszebb szaka életének. Még a szabadságharcz után is a boldogság ragyogó színeivel festi családi életét *(Otthon)*,[1] s feleségét nemtőjének nézi:

a ki csókol életemben,
Halhatatlanít majd gyermekében, —
Síromon meg gyászkönyűje lesz.

Mint valami piros korali-sziget, úgy emelkedik ki első házas éveinek hangulata egyéb költeményei közül, de új rázkódásokra nem sokára elmerül. Korábbi szerelmes verseinek epedő hangját Petőfi hatása alatt egy időre tűz és szenvedély

[1] A vers keletkezésének kora kitűnik e soraiból:

És regélünk — —
— — óriási harczot,
Melyben egy nagy nemzet vérezett.

A *Borúra derű* vers nyilván házasságuk első éveiből való, mert még csak egy gyermeket említ a házban. A pontos Madáchnál ez szinte kész adat számba megy.

járja át, nyilt és erős természetesség; keresi a vidám s röpke hangulatot, bő termelést.[1] De a hatás nem tart sokáig. Csak természetesség és őszinteség dolgában jó tanítvány. Mihelyst legénykedő jókedvet, hetyke hangot erőltet *(Legény-szabály)*, rá nézve az valósággal szobaköltészet. Vidámsága alján rendesen ott lappang régi keserüsége *(Bokrétát a kalpagomhoz, Pereat, Bor mellett)*. Mindez hamar visszatéríti saját egyéniségéhez. Madách lyrai természet, de nem lyrai tehetség egyszersmind, a ki a dal önkénytelen megszólalását, hirtelen kibugygyanását alig birná visszafojtani. Ő érzelmeit elemezni szokta, a hangulatok nála reflexiókká formak ki. Verseiben az ébredő szerelem fokozatait figyeli, a szenvedélynek természetét, szinte elméletét vizsgálja. Házas évei alatt lyrája olykor lélektani mélységekbe merül, rejtett indulatokat gyón meg *(Borúra derű)*. Egyre ritkábban lép elénk szemtől-szembe, érzelmei sokszor leíró és festői részleteken szövődnek át. A mint érzelme higgad, családi boldogságának képe inkább leíró vonásokban jelenik meg, szinte genre-kép keretében, minő az *Otthon*. Válság idején később is közvetlen hangon föl-fölszakad szivéből egy-egy önvallomás *(Lélekerő)*, de érzelmeit utóbb többnyire az emlék távolából nézi, lyrájában az elegiai hang válik uralkodóvá.

[1] Elmegy Petőfi utánzásáig. Egy kiadatlan verse így kezdődik:

Szőke Ipoly kicsi barna lánya,
Eszem azt a gyönyörű szemed. *(Szőke Ipoly.)*

Ifjan haljak meg versében Petőfinek *Egy gondolat bánt* kezdetű költeményére emlékeztet ez a részlet:

Ne fogyjon, mint a mécses,
Mely elfeledve áll,
Lelkem, míg hamvadozva
Eloltja a halál.

Petőfi *Boldog éjjel*-ére gondolhatni az *Önmegtagadás* czíműnél.

Ha csillag volnék Isten trónja mellett,
Mégis csak e porföldre szállanék,
Itt nyilna nékem a boldogság benned . . .

Egy-egy lomb minden dalocskám,
Mely a múltban élt és nyílott

mondja *Sárga lomb* czímű versében.

Egyéni hangulatai áradnak el még leíró és ballada-forma költeményein, sőt drámáin is, de maga szeret képei vagy alakjai mögé rejtőzni.

Leíró és festő költeményeinek jó része álczázott lyrai vers. Nem egy verse festi Nógrád lankás vidékét, hol élte folyt, melynek pontjaihoz emlékei kötik. Elvonultságában minden élmény neki: egy tanya, a hová betér *(Télen)*, a csárda világa, hol megpihen *(Csárdában)*. Új házas korának boldogságát tükrözi néhány derült al-

földi tájkép és csárdajelenet. Ezek írására nem is volt máskor alkalom életében, mint midőn mátkájához utazgatott Biharba, vagy később együtt látogattak haza. Ekkor az égi háború után a kiderülésben gyönyörködik, mikor fölragyog a szivárvány, «zálogul, hogy még van Istennek ránk gondja» *(Alföldi utazás.)*. Az útszéli csárdában a betyárok mulatozásaiból azt látja,

hogy megelégedéssel
Boldognak lehetni mily kevés kell.
(Csárdában.)

A békesség boldog tanyájának nézi a falut, melyre leborul a nyugalom éje s láttára nem kél benne más gondolat azon kivűl, hogy a szegény is boldog *(Nyári este)*. Később borúsabb hangulatok ihletik, de a természettől sohsem szakad el. Ránézve az csakugyan *Dalforrás*, mint egyik legszebb költeményét nevezi. Falusi magányán, szemlélődő természetén kívül embergyülöletének egy megmaradt vonása is a természetre utalja, az ábrándozók menedékéhez.

Ott még nem dúlt ember, ottan mindenen még
Őserő zománcza mint túlföldi csók ég.
(Isten keze, ember keze.)

A valóságos szemlélet többnyire csak kiinduló pont, gondolatai hamar magára térnek. A harangszó hallatára elgondolja, mily változatos érzelmek között hallgatta már e hangot s hány különböző jelentése volt számára *(Harangszó)*. Mint lyrai költeményeiben, hangulatainak dagálya itt is reflexiókat mos partra a szív mélyéről, a mult elsülyedt emlékeiből. Ritkán marad a puszta rajznál, a vonások megválogatásával, czélzásaikkal, magyarázatukkal rendesen reflexiókhoz vezet, melyek többnyire borúsak: az emberi küzdelmek hiábavalósága *(Isten keze, ember keze)*, az enyészetben való megnyugvás, halálvágy *(Őszi érzés, Egy nyíri temetőn)*. Ide is átszűrődik fiatalkori drámáinak, panaszkodó lyrájának világnézete; embergyűlöletének vonása, hogy tájképein kevés az élet, emberek ritkán akadnak azokon. Az embert többnyire fiatalkori drámáinak sötét színeivel festi, csak a föld népét rajzolja szeretettel. Tollát olykor a negyvenes évek sentimentalismusa vezeti, mint *A betyár* rajzánál (kiadatlan), a ki kedvesében csalódva, átall élni oly világban, «melyben a leány is ilyen törpe lélek». A nép rajzánál utóbb Petőfi hatása érvényesül, kinek eszméi is föltünedeznek egy-egy leírásban, pl. *Romon* czímű kiadatlan versében:

A korszellem hágott merész nyakadra,
Erős léptére roskadt szét falad,
A népszabadság, a közművelődés
Világot rázó léptei alatt.

Elbeszélő költeményei sem mentek subiectiv vonásoktól. E téren Tompa regéinek hatása alatt tette első kísérleteit, melyekben képzelete embereknek virággá s állattá változásával mulatta magát, de kellő naivság nélkül, nem sok ügyet vetve a meseszerű hangra és népi színezetre. Ilyen a *Rege az ibolyáról* s a kiadatlanok közt három is: *Jerikó rózsája*, melyben a hold után sóvárgó Dlár lezuhan a bérczről s porából nő a Lonicera caprifolia; ilyen *A fecskéről* szóló, melyben a fiatalon elhalt anya jár vissza madár képében gyermekeihez, s az *Üstökös csillag* című, hol a szerelmes a természet váltakozó képeiben üldözi folyvást elváltozó szerelmesét, mint Mistral Magali-dalában. Sokszor veszi tárgyát a bibliából, mint *Angyal és leány* kiadatlan verse, melyben Ázor angyal egy földi lány szerelmét élvezi, a miben a költő a Genesis VI. könyvének második versére támaszkodik; ilyenek *Az első halott, Lóth, A nő teremtetése*, melyek ismét alkalmak s adatok a női csalárdság és állhatatlanság rajzához. Sokszor merít a magyar történelemből; az *Erős akarat* Aba Sámuel korában játszik, a *Száműzött és kivándorlott* Mikest rajzolja, *Zákány Tamás* kurucz történet; mind a három kiadatlan. Különös kedvvel fordul a lovagvilághoz, e kor németes divata szerint, s a keleties romantika felé, főként a török hódoltság korszakához, melyet Vörösmarty is

kedvelt. Ide tartoznak a *Pusztai temetés, A rab család*, a kiadatlanok közt a *Férfiszó* s *Csatár és Vilma*. Némely részük csak kép vagy vázlat, más hosszabb történet, de lelekrajz és élet híján, jelenítő vonások s drámai szerkezet kisérlete nélkül. Van azonban néhány, melyek a németes divatú, elnyujtott, magánbeszédes, rémes balladákhoz hajlanak, Kölcsey és Garay, olykor Vörösmarty modorában. A rémítő tárgyak, borzalmas jelenetek, a természet zordan festett képei, melyek a szörnyű eseményeket kisérik, mind e korra vallanak, csak úgy, mint az elnyujtott szerkezet, a czikornyás rhetori oratiók, a szenvtelen styl. A lovagok szerelmi esküi, a hűtelen nők, megnyíló sirok és visszajáró kisértetek e kor balladai közhelyei, melyeket Vörösmarty sem került eléggé. Az ő hatása érzik Madách *Wampir*-ján, mely Vörösmarty *Özvegy*-ének utánzata, a *Rom szelleme A hű lovagé*; a nevek is, Hajna, Zenő, Csilla, ő tőle valók, vagy az övéire emlékeztetnek, mint az ősz Berend, Tibold, Csatár, Latabár. Azonban a tört eskük, hitlen nők, szenvedő és hű férfiszívek Madách fiatalkori drámáival is rokonak. Külső alak és nyelv szintén e korra vallanak.

Ily vonatkozásnak, sőt mélyebb tartalomnak e nemű költeményei sincsenek híjával. *Hazdrubal* című kiadatlan verse a hősi halált dicsőíti, *Nabukodonozor álma* a zsarnok lelki gyötrődéseit

rajzolja, mindkettő nyilván politikai vonatkozással. Az objectivnek látszó képek rendesen indulatait palástolják. Kivált a páros képeket kedveli, melyeket egymással magyaráz, szembe fordítva az élet gyötrő ellentéteit. *Zsibvásáron* című kiadatlan verse, mely egyes vonásaiban rokonságot mutat Vörösmartynak *Gondolatok a könyvtárban* című költeményével, azt írja le, mint mérnek fonton egy vas sírkeresztet, a bölcs lámpáját tolvaj veszi meg, a mátkaágy bordélyházba kerül. Egymás mellé állítja a diadalmas zsarnokot s a legyőzött nyomorultakat, a mint mankóikat faragják *(A hódító)*, a dőzsölő várurat és az úton megfagyott családot *(Karácsonykor)*. Az ellentét e rendszerét a romantikusoktól tanulta, főkép Hugo Victortól, ki fiatalkori színműveire is hatott s ki verseiben mint prózáiban többször él hasonló képekkel és ellentétekkel. Madách e képekben a romanticismusnak pessimismusát sajátitotta el, mely az ember-arczon a majomvonást fürkészi, Luczifer szavai szerint (XI.). Világgyülöletének hevét mutatja, hogy az ember és társadalom e sötét rajzait, az élet e torzképeit *Jellemzések* gyűjtőnév alá foglalja. Másfelől e képekbe kristályosuló elmélkedések távoli rokonai *Az ember tragédiája* színeinek. Azokra emlékeztet maga a szembeállítás módja is, hogy az egymás mellé állított képek egymást világítják meg.

A negyvenes évek vége felé erős fordulatot vesz élete és költészete. A szabadságharcz küzdelmei és gyásza ihletik, s hazafisága rezdül meg költészetének minden húrján.

Víg tábori dalok mellett *(Táborban)* néhány románcz-szerű verset ír, édeskés sentimentalismus hangján, mint Sárosi népszerű *Eprészleány*-a; ilyen *A tüzér* (kiadatlan), ki ágyúját Rózsának hívta s egy hajfürttel szívén, fekszik sírjában. Azonban új törekvés is mutatkozik, némi magyaros, sőt népies íz. Ilyen a kiadatlanok közt néhány genre-szerű «tábori kép», a *Három huszár*ról, kiket vezérük megpirongat, mert százzal szemben elfogatták magukat; *A zászlóőr*ről, ki kenyerét megosztja az éhes ellenséggel s az *Ujonczok apjá*ról, ki fiaival együtt harczol. Ezek népies hangon, népies felfogással írt versek, mintha csak a ponyvára lettek volna szánva, mint Arany *Nyalka huszár*ja.

Érzelmei itt is reflexiókkal párosulnak; költeményei biztató elmélkedések s a hazafi tépelődései; Eötvös csendes hazafias verseihez hasonlítanak. A multtal indokolja a reményt *(Nem féltelek!)*, nemzeti hivatásunkban bízik s az összetartás erkölcsi erejét hangoztatja *(Intés)*. A leveretés gyásza lehangolja lantját; *Az alföldön* [1] című

* Közölve a *Jelenkor*ban, 1896 decz. 6. 41. sz.

versében egy csonka bajnok beszéli el «hősies regéjét» a figyelő gyermeknek, mint a *Családi körben*; *A sirató* című̈ben (kiadatlan) a gondolat Gyulai *Pál gazdájával* rokon; mint ott az atya, itt az özvegy azért siratja halottait:

mert elvesztenek
Hazámnak és nekem,
A nélkül, hogy sírjok felett
A hon szabad legyen.

A megadás és béke gondolatában nem tud megnyugodni; lenézéssel illeti mint költő s később gúnynyal mint politikus. *Csak béke, béke* című verse csaknem párhuzamos *A helyzethez* szóló beszédének némely passusával.

Számos czélzás vág ide egyéb költeményeiből is. Az *Ó- és újkor* párhuzamában a forum az ötvenes évek közterét juttatja eszébe, melyen csak a bitó magaslik; a *Dalforrás* végső soraiban az égiháború hazafi békétlenségét tüzeli; még sírjába is magával készül vinni a nagy számadás reményét, melyen nemzetének «multja vesz, jövője éled» *(Sírom)*. Utat lel hazafi érzése drámáiba is. *Csák* a negyvenes évek hangulatát lehelli, melybe átdolgozás közben a hatvanas évéké vegyül. *Mózes* viszont az új korszak reményét hirdeti.

Bár maga nem volt ott a küzdők között, életébe a szabadságharcz nagy és szomorú fordulatot hozott. Alig egy éves házas korában megint hivatalt vállalt. A megyei főbiztos állását viseli, kinek gondja a megyében tartózkodó katonaság ellátása.[1] A hivatal eléggé terhes lehetett, kivált midőn nemsokára országrendítő események következtek, melyekben Nógrád széle is útjába esett a bányavárosokba vonuló magyar hadseregnek s az onnan lefelé nyomuló ellenség dúlásainak. A megye önkényteseket is állított ki Görgey seregéhez, a kiket szintén el kellett látni. A megint betegeskedő Madách nem birta a nehéz szolgálatot, 1847 április hava óta más helyettesítette. A szabadságharczban gyönge egészsége miatt nem vett tevékeny részt. Csesztvén élte azt át, feleségével s kis fiával együtt, bár anyja Pestre menekült s fiát is oda hívta. Onnan írta (1848 decz. 29.): «Felszólítás volt katona nevelésre való épületek véget, a sztregovai régi ház igen alkalmatos arra, jó volna jelentést tenni kedves Emmim.»[2]

A küzdelem sorsa elfátyolozza Madách világfelfogását. Reá a szabadságharcz kettős családi gyászt is hozott. Legidősebb testvérét, Máriát, midőn második férjével, az osztrák tisztből for-

[1] Madách Pál levele Walther Bélához, 1846 jul. 31. «Bátyám Imre felkiáltás útján főbiztos, mert mindazok, kik véle fellépni akartak, annyira megrémültek tűle, hogy a restauratio előtti napon leléptek.» Nagy Iván hagyatéka közt, a M. N. Múzeum irodalmi leveles tárában.

[2] Palágyinál a Függelékben, 426. l.

radalmi őrnagygyá lett mankóbükki Balogh Károlylyal Erdélyből a határ felé menekült, oláhok férjestül-fiastól felkonczolták. Áldozatul esett Pál is, a legfiatalabb testvér. Ő 1848-ban, huszonegy éves korára, Nógrádnak másod-alispánja volt. Midőn Windischgrätz bevonult Pestre, több megye meghódolt, köztük Nógrád is. Madách Imre Balassa-Gyarmaton értesült erről. Tüstént levelet küldött öcscsének, kérve, csatlakozzék ő is a tisztviselői karhoz; miért rohanna erővel a halálba, mikor már minden elveszett, s az önfeláldozásnak nem lehet foganatja. Madách Pál válaszul beküldte bátyja huszárjával Gyarmatra a nála volt hivatalos pecsétet, s azt írta bátyjának: «Leveled nem tántorított meg, én semmi esetre Gyarmatra nem megyek . . . hogy hova megyek, ne kutasd . . anyámat nyugtasd meg, amint tudod.» Maga kocsira ült s Kossuthot kereste föl; inasát is magával vitte közhonvédnek. Mindezt maga jegyezte föl, részint útja közben, részint halálos ágyán Sztregován, valami aranymetszésű emlékkönyvből kivágott lapokra, *Uti tárczámból 1849.* czímmel.[1] A sztregovai levéltárban őrzött két nyilt rendelet kormányfutárnak mondja. Útjai közben meghült, tüdőgyulladásba esett s belehalt, biztatóan kezdett írói pályát s titkos menyasszonyt hagyván maga után.

[1] Morvay Győző úr volt szíves azt velem megismertetni.

Madáchot mélyen megihlette a halál gondolata. Szivét egyéni veszteségei, agyát a nemzet sorsa gyötrik s tépelődéseiből tanulságul az élet eredménytelenségét, a pusztulás hatalmát vonja le. Eltöpreng az élet szomorú czéltalanságán, mely kárba hagyja veszni a törekvést, eléretlenül az életczélokat, minden érzést megszüntet, széttép minden köteléket, hogy a holt testvér már nem is testvér többé. Ily gondolatok boronganak a Pál öcscsét gyászoló költeményben; Mária sorsából pedig az önfeláldozás hiábavalóságát, a tömeg hálátlanságát olvassa ki. A mi régebbi háborgásaiban épen maradt, most a hivatásban is megrendül hite, egyénében és nemzetében egyaránt, mint az *Éjféli gondolatok* mutatják. Elmélkedése a halál és az enyészet felé fordul. Öt költeményből álló cyklust ír a halálról. Látja szent anyaként, a ki titkos egységbe fogadja ölében az élet százféle küzdelmeit s elaltatja a szenvedélyeket; látja hatalmasnak, mint a romlás istenasszonyát, midőn nemzeteknek ír végzetet a harczmezőkön, végigsuhanva ledőlt trónok és elfelejtett istenek fölött, mint a világot pusztító s egyszersmind megifjító erő:

> Mert a mint így dúl, tisztit és a sírból
> Ifjultabb élet bölcsője leszen.

A költőt megigézi a halál fensége; az öröklét kútfejének nézi Byronnal (*Don Juan*, XIV. 3. «font

of eternity»); benne látja az egyetlen örökkön élőt, a ki rejtelmes öröklétbe foglal minden mulandót s úgy veszi, mintha a pusztulásból folyvást sarjadó új élet is a halál műve volna. Megvesztegeti az enyészet ünnepélyessége, mely «a hétköznapnak rögtön véget vet,»

Rejtélyes dicst von a rom homlokára,
Legendát sző a puszt a kő fölé.

Megszépiti a multat és új életet fakaszt romjai közt:

Hol a festék lehullt, teremt mohot,
Hol az oszlop ledűlt, dús kárpótlásul
Karcsú, virágos hársfa nő ki ott.

Megdicsőíti elmúlásában az embert is, kitárva előtte az örök-élet kapuját: a bitorlott nagyság ott vész a sírban, míg a valódi győztesen kikél. A nemrég kihalt küzdelemnek vértanúit is hervadatlan koszorúval várta a halál. Az elmélkedésbe itt lyrai hang csendül: ők elvégezték munkájokat, de vajon a költőt nem csak úgy öleli-e magához, mint a szelid anya névtelen fiait, a kiknek nyomuk nem marad. Csak nemzete boldogulását vehesse ki a halál énekéből — mondatja a hazafiság. Ez már reményt takar: a martyrsírok mellett is van mód a hazáért élni. A romok fölött itt is új élet zsendül.

A halál eszméje így megint az élethez kapcsolódik, a gondolat ott köt ki, a honnan útra kelt.

A költemény kerekded s mindvégig fölfelé száll; élményekből indúl, gondolatokhoz emelkedik s legmagasabb pontjára az érzelem szárnya röpíti; a mélység költőiséggel párosúl benne s bár a gondolatmenet nem kifogástalan, — midőn az új élet sarjadását is az enyészet művének tudja be, — költőisége nem lankad sehol; okoskodását képekbe szövi s az egészen mély érzés árad el.

Palágyi úgy fogja fel e költeményeket, mintha a költőt némi részben családi szerencsétlensége indította volna megírásukra. Tartalmukban nyoma sincs ilyes vonatkozásnak; érzelmi részében az egész hazafias, azért hihetőbb, hogy a költőt testvéreinek halála s feldúlt hazájának képe ihlette meg s vezette a halálról való töprengésre, nem sokkal a szabadságharcz leveretése után, de családi boldogtalansága előtt.

Ez évek a testvéri és hazafi bánaton felül más nagy csapással is sujtották Madáchot, romba döntve családi életét.

1851-ben menhelyet adott egy politikai üldözöttnek. Rákóczi (Rakovecz) János semmi jelest nem művelt a forradalomban, de Kossuthnak távoli rokona s egy ideig titkárja lévén, ez elég ok volt üldözésére. Rokonságban állott Nógrád nemes családaival s távolról Madáchcsal is,[1]

[1] Rákóczi leveleiben így szólítja Madáchot. E levelek Nagy Iván hagyatékában a M. N. Múzeumban vannak.

a ki egyszer Pesten jártából magával vitte s a paróczai vadászlakban rejtette el, mint cseh vadászt. Útlevelet is szereztek számára Szontagh Pállal, ki a magáéról tette rá a pecsétet. A gavalléros csínynek híre ment a megyében. Még nagyobb baj volt, hogy a «cseh vadász» feltünően viselkedett. Társaságba járt, mulatott, sőt kártyázott is. A vége az lett, hogy Hoitsy Miksa, a közel Oroszi község jegyzője, feladta Rákóczit.[1] Ez neszét vette a dolognak s megugrott; az elfogására jött csendőrök a szállásadó gazdát tartóztatták le vendége helyett, 1852 augusztusában. (Bérczy dátuma).[2]

Egy évig volt Madách a pozsonyi vízikaszárnya és a pesti Új-épület rabja. Gyásza megholt szeretteiért összeolvadt aggodalmával élő családja iránt. De nem csüggedt el. Hittel gondolt családjára, nehéz elválás után édes találkozást remélvén. Börtönében a virágokkal beszélget, melyeket felesége küldött (*A rab virágaihoz*, kiadatlan.) Gyakran feltűnt előtte kis háza,

[1] Mindezt Szontaghtól hallottam. Rákóczi később az Első Hazai Takarékpénztárnál pénztárnok lett, utóbb képviselő. Bujdosásáról l. Vadnay Károly: *Irodalmi Emlékek* kötetében a *Jókai Tardonán* cz. czikket.

[2] Becker Hugó szerint (*Magyar Szemle*, 1899. 30. sz.), azzal is vádolták, mintha szabad csapatokat akart volna toborzani. — Erről más semmit sem tud.

szerényen megvonúlva az akáczok között; elképzelte az otthoni életet: a cselédet, a ki dalolva söpri az udvart, a vén templomot a dombélen, a hosszan elnyúló falut, s a falun túl a temetőt; a gulyát, a mint legelészve a kert sövényeig széled; a patakot, a messzelátót, hol oly sokszor hallgatták együtt a kis harang szavát s szemlélték a leszálló alkonyt. Mindezt ő maga írja le a *Fogságomból* czímű cyklus második darabjában, s szomorúan teszi hozzá.

> Oh e bűvös körben magamat ha látom,
> Olyan idegennek, oly másnak találom
> Attól, a mi lettem, hogy köztem s közötte
> Semmit sem lelek, mi együvé kötözne.

Lelkében homályos aggodalom üti föl fejét, kínos előérzet gyötri, boldogsága szétfoszlásától retteg. Baljós sejtelmeinek igazuk volt; e szálak valóban szakadozni kezdtek; de nem ő volt az, a ki megváltozott.

Az élet nem folyt otthonn oly nyugodtan, mint ő képzelte. Vagyoni állásuk az örökváltság folytán megrendült; Madách jövedelme elfogatása óta le volt foglalva.[1] Neje épp oly keveset értett a gazdasághoz, mint a takarékos életmódhoz. Míg pénzében tartott, továbbra is négyes fogaton járt s nagy házat vitt. Nem tartozott

[1] Szontagh Pál közlése.

azon mély kedélyek közé, kik a magányban is jól érzik magukat. Ő szerette a vendégeskedést s szívesen látta magánál leánykori udvarlóit, kiket Nógrádban mulatása idejéből ismert. Kivált egy fordult meg nála gyakran, a kivel hírbe is hozták; nevére ma is emlékeznek nógrádi öregebb urak. Sok irígye volt, a kik örvendeztek, ha megtoldhatták a valót. A szóbeszéd eljutott az öreg Madáchné fülébe is, a ki a nélkül sem kedvelte menyét. Felháborodásában megvont tőle minden segedelmet. A fiatal asszonynak nem maradt más hátra, mint hogy férjétől kérjen. Már januárban írt Pozsonyba pénzért, de ez a levél elveszett.[1] Csak az 1853 márczius hatodiki van meg; külsején ott a bírói jelzés: Zur Mittheilung, s alatta: Gelesen, Madách Imre. Kötelezvényt kér férjétől 600 forintról, melyet valamelyik ismerősüknél beválthatna. «... hosszas nem akarok lenni, tsak anit mondok, hogy a végső szükség kéntelenít erre, tudod hogy önnön vagyonunk nints, tsak abúl élünk, mit anyád ad, és ez is bizonytalan — főképen nekem.» Kéri egyúttal, írjon egy neki kedves fiú-nevet, mert Pozsonyból leány-nevet írt.

[1] Ez adatok és idézetek Madáchné leveleiből valók. Néhány kiadatlan levele későbbi évekből a M. N. Múzeumban.

A fiúnévre nem volt szükség, de annál nagyobb a kötelezvényre, melyet Madách sietve megküldött. Pénzt azonban Bende, Madách ügyvéde, az akkori bizonytalan időkben, még májusra sem tudott szerezni az írásra.[1]

Pedig nagy szükség lett volna rá. Az asszonyt az örökös gond kimeritette, s elkeserítette a nélkülözés; kis leánya születése után himlőbe is esett, betegségéből lábbadozva, idegessége tűrhetetlenné vált. Már lánykorában ideges volt, nyugtalan, izgalomra vágyó teremtés. Voltak, a kik megjósolták, hogy nem ér jó véget. A jólét, nyugalmas élet, egy jó szív közelléte lassanként talán meggyógyítanák e szerencsétlen, szenvedélyes szívet, de alig kezd megszokni e levegőben, mindjárt elveszti gyámolát. Betegségből lábbadozva, erősbödő idegesség gyötri, az elkényeztetett nő nélkülözni kénytelen, pénzt sem anyósától, sem férjétől nem kaphat, a házhoz régi udvarlói járnak, gazdag, csinos, gavallér emberek, — íme összes elemei a készülő tragédiának.

Palágyi a nő jellemét okolja, Heinrich Gusztáv[2] a körülményekre vet; nyilván mindez összejátszott.

[1] Erzsike levele 1853 május 12.

[2] *Elise Madách. Pester Lloyd.* 1891. 31. sz. jun. 31. A *Hét*-ben közölt levelek alapján. Ugyancsak a *Pester Lloyd*-ban Palágyi 1891. 52. sz.

Madách 1858 márczius végén kiszabadúl,[1] de még nem szabad Pestről távoznia. S ha szabad volna sem tudna. A fogság, a börtön levegője, a rossz bánásmód — állítólag meg is botozták [2] — úgy megviselték, hogy betegen feküdt Erzsébettéri lakásán. Felesége pénztelenségével mentegetőzik, hogy nem siet hozzája (május 12). Május derekán néhány napra mégis meglátogatja. Alig érkezik haza, ismét egymást érik panaszkodó levelei. A részvétnek egy szavát sem találni azokban, egészen saját szenvedései foglalják el. Még a kért ruhaneműt sem tudja férjének felküldeni; «nem vagyok képes a tuvarbért kifüzettni» — írja (május 25). Panaszszal árasztja el férjét, s mindenért anyósát okolja, kit férje, tudja, szeret. «Anyád [e]lment anélkül, hogy egy pár forintot adott volna ... talán Anyád végkép el akar szekirozni, ezt igen könyen elérheti ... agy valami biztos helyzetet, bármily igéntelent, tsak hogy én minden érintkezéstől ment legyek Anyád irányába ... Atyám magához hí ... mi tevő leszek, megyek-é vagy nem, ez majd attul fog függni, hogy jövendőbe mily

[1] Erről megvan a Certificat.

[2] Nem hiteles adat, de mint szóbeszéd fenntartotta magát Madách egy fogolytársa révén. — Becker Hugó is tud róla, a *Magyar Szemle* 1899. évi folyamában, a 30. számban.

helyzetem lesz.» Junius végén is azon gondolkozik, hogy ne költözzék-e apjához. Az örökös nélkülözés, elkeseredettség, önmagának folytonos izgatása kétségbeejtő cynismushoz vezetnek. «Ara [1] és Jolánka betegek — írja ugyanazon levélben, május 25-én, — himlősek, mint én. Doktort nem hozatok én sem orvosoltam magamat türjönek ők is ugyis a jóllétt boldogság a sírba lakik, nékik lesz jobb, ha nem ismerve az élett keserűségeitt ott lelik fel örök nyugalmokatt.» Mennyire más lélek Madách, ki megtörten és betegen folyvást haza gondol, s idylli képeket fest veszni indult boldogságáról. Ő nem feledkezik meg felesége állapotjáról; levélben kéri édes anyját, hogy küldjön pénzt Erzsikének. Madáchné küld is 600 frtot, később ismét százat, de «ennek egy garasig hiélye van» — írja Erzsike. Folytonosan szükségről panaszkodik. «Gyermekestől rongyosak vagyunk» — írja (jun. 4). A mellett elárasztja férjét divatárusi megbizásokkal, napernyőt, czipőt, ruhát küldet vele. Junius 25-én sok nyűgebaja közt azt írja: «A ferslagba van egy selyem ruhám, tsináljon Mutschenbacher más derekat, mert így már nem hordhatom. 2 kalap Crezmánnak és egy mántil, a 2 kalapbul válaszon

[1] Barbara, Borbála. A fiú, Aladár, az öreg Madáchnénál volt Sztregován. L. Palágyi czikkét *A Hét*-ben.

egyett és tisztitsa és putzolja fel, — ha a ritkát választja, úgy ara tegyen fehér pántlikát, ha pedig a sűrű szalmát, akkor arra tegyen schottis pántlikát.» A figyelmes Madách gondosan végére jár e megbizatásoknak, pedig ez nem könnyű feladat, elébb a régi számlákat kellett kifizetni, hogy a divatárusok megint hitelezzenek. Figyelmét Erzsike is méltányolja s köszöni. A megbízások mellett arra is kéri férjét, írjon «a világ viszonyai felől is valamit», s mondja meg Szontaghnak, nézzen be Csesztvére, «legaláb örökös jó kedvével egy pár jó órát szerez.» Ime Kepler neje, a ki csillogni és mulatni vágyik s férjéhez nincs, csak pénzt kérő szava, ime Kepler is, a ki önlelke titkait fürkészi, míg a háttérben a kert bokrai közt a csábító alakja bujkál.

Madách már Pesten hallott neje otthoni életéről. Barátai elejtettek egy-egy czélzást, Komjáthy Anzelm komolyan is szóvátette a dolgot, de Madách elfordúlt s másra terelte a beszédet.[1] Mindazáltal kiérezte a szó fulánkját. A szomorú viszontlátás mindenről meggyőzte.

Hát megtörtént az, a mitől remegtem,
Hát látnom kelle téged újolag, nő,
És látnom így, hogy arczodon ne légyen
Egy kis sugár is a multon merengő —

[1] Szontagh Pál közlése.

irja a *Hozzá, mint nőhöz* című vers kiadatlan III. szakában. Hozzálátott, hogy életüket rendbehozza. Csesztvét átadta Károly öcscsének, ki 1854 tavaszán megházasodott[1]. Maga mint legidősebb fiú, családjával az ősi házba költözött Sztregovára, alkalmasint 1853 őszén.[2] Vágyott anyja közelébe, részint, mert azt hitte, hogy együtt nagyobb hatással lehetnek neje megtántorult lelkére, részint, hogy továbbra édes anyjában találja fel lelke osztályosát.

Mint gyermek, ki játék közben elesett,
Anyjának karában keres menhelyet.
(Hazaérkezéskor.)

De Erzsikét messzebb ragadta szenvedélye, mint gondolni lehetett. Semmi jelét sem adta, hogy máskép szándékozik élni, mint férje távolléte idején. Bár Madáchné a régi kastélyba költözött, menye keresve kereste az alkalmat, hogy anyósával ingerkedjék. Csak hogy vallásos érzését megsértse, nagypénteken ruhát terít-

[1] Morvay: *Adalékok Madách I. életéhez. Beöthy-emlékkönyv.* 371. l. Madáchné levele 1854 jun. 16-áról.

[2] Morvay erre vonatkozólag a *Beöthy-emlékkönyv* 370. lapján közli Madáchné egyik levelének pár mondatát. Az 1852 szept. 25. dátum mellé kérdőjelt tett, nyilván téves is. 1852-ben Madách még Pesten volt, neje pedig Csesztvéről keltezi leveleit.

tetett. Férjével is gyakorta összezördült. Magával akarta hurczolni mindenféle mulatságba, s midőn Imre nem ment vele, egy ízben megesett, hogy egy újabb udvarlójával kisértette el magát egy losonczi bálra, a hol ebből botrány kerekedett.[1]

Madách ekkorra teljesen elhidegült felesége iránt. A botrány után válást ajánlott. De az asszony, a ki leveleiben folyvást azt hánytorgatta, hogy hazamegy atyjához, most hallani sem akar távozásról. Jobbulást igér. A férj kereken elutasítja. Ő már egészen magába zárkózott, gyermekeit nagyanyjuk nevelte: nejére nem volt szükség a háznál.

Megszerkesztik a válási egyezséget; 1854 julius 25-én írják alá azt Ecsegen, az alispáni házban, hol tíz évvel azelőtt mátkások lettek. A férj évi 800 frt tartásdíjat ajánl nejének, azonfelül még 200 frtot Jolán leányuk nevelésére, ki anyjánál marad; Aladárt és Arát atyjuk veszi magához. Madách azt is belevette az okiratba, hogy kész válásukat bármikor törvény előtt is megerősíteni, az évjáradék csorbitása nélkül. Ezzel feleségének kedvére bízta, hogy újra férjhez mehessen.

Az utolsó perczben ahhoz fordul Fráter Erzsébet, a kit legnagyobb ellenségének tart: férje anyjához. Levelet ír neki: «Egyedül Anyai lelke elejébe.»[1]

[1] Ezeket Szontagh beszélte.

«Imre könyei és lelki fájdalmától erőt nyerve,» — fordúl hozzája mélységes bűnbánattal. «Itt a pertz, hol Imrétől és kedves Gyermekeimtől el kel válnom, az igaz hogy sok részt magam vagyok oka, mert nem kelletett volna engedni, némi fájdalmaktul magamat annyira elragadni, de elhagyatva, és ellenem annyian ármánkottak . . .» Elmondja, hogy mindent elkövetett a válás ellen; beismeri, hogy férje szépen bánt vele Ecsegen; csupa megbánás és töredelem. «Érzem, hogy az élett fogy bennem, ha meg kel Emitől és Gyermekeimtől válni. Emit térdeimen kértem bocsásson meg, látva hogy ő is fájó szívvel válik meg tőlem, ő sírt, meg szeretet volna engedni, de nem tudom mi az mi visza tartja, bocsánatát nem merve kimondani.»

«Legyen Bíró felettünk — írja — hogy van-é még remény Eminek megelégedést és megnyugvást szereszhetnem és nem e lesz szégyen kedves fijának, ha nékem megbocsájt .... e végső pertzekbe a szeretet uralkodott feletem, borzadva az elválástúl ... és ha nints bocsánat számomra, úgy szegén Jolánkára kérem nagy-

[1] Facsimilében Palágyinál, 205. l.

anyai áldását, hogy minyájunkkal az Isten szeretete maradjon. Bocsánatot kér Bánatos lelkem. Erzsi.»

E megrenditő levél megtért és megtört lélekre vall. Feltárja a tragédia szereplőinek belső küzdelmét. Minden sorát mély megilletődés sugallta, s az őszinte bánat hathatós mentsége a szegény asszonynak, ki annyi bánatot okozott másoknak. Úgy látszik, maga is csak most ébredt tudatára, hová sodródott. De már hiába volt minden. A megbánás tragikuma már az, hogy könnyei a voltat nem tehetik nem letté. A levélnek nem volt foganatja. Madách erőt vett magán, hajthatatlan maradt.

Ellenállottam nőnek, hogy könyörge,
Szerettemet hallgattam, mint zokog;
Most már jöhet sorsomnak bármi vésze,
Nyugodtan várom, oh, erős vagyok. *(Lélekerő.)*

Fráter Erzsébet elhagyta Sztregovát. Azután fellobbant benne a régi könnyelműség, az elkeseredés, a dacz is. Jolánkát nemsokára haza kellett vinni az apai házba. A szerencsétlen asszony visszakerült Biharba, s ott végezte be hányt-vetett életét, a biharmegyei közkórházban, 1875-ben november 17-én. 20-án temették el, fia költségén.[1]

[1] *Temesvári Lapok* 1875 nov. 26.

Madách a válás idején harminczegy éves volt. Huszonhat éves korában már egy nagy nemzeti katastrophát élt át, melyben két testvért vesztett s utána börtönt szenvedett maga is; most, még ifjan, elvesztette a családi élet vigaszát.

Kit sajnáljunk jobban kettejük közül? A férjet-e, ki e csalódás után egész életére elkomorúlt, avagy a nőt, kit testi-lelki gyöngesége megtántorított, s ballépését oly felette drágán, egész élte boldogságával fizette meg?

Irók és művészek életrajzának olvasása közben gyakran gondoljuk, hogy első szerelmük boldogabb házasságra vezetett volna a későbbinél. Igy van ez Madáchnál is. Semmi sem könnyebb az ily utólagos jövendölésnél, csupán az a vigasztalás, hogy művésznél a génius hasznára tudja fordítani az egyén szenvedését.

Madáchot kegyetlen sors sujtotta, de egyúttal világfájdalma tartalmat, keserve mélységet, szomorú hangja igazságot nyert. Mindennek rendesen sötét oldalát látta eddig is, most az egész világ elborúlt előtte; jobb költeményei eddig is a fájdalom szülöttei voltak, most a férj és hazafi kettős bánata súlyosult reá. Költészete megizmosodott e teher alatt, s midőn újra fölkelt, hogy a megkezdett pályán tovább haladjon, erősebb volt, mint valaha.

III.

Sztregovai magánya. Egyéni és költői természetének fő vonásai. Kitörése és megnyugvása. *Az ember tragédiájá*nak keletkezése s kapcsolata egyéb műveivel. A mű története. Arany János bírálata és javításai. A költemény sikere. A végleges szöveg.

Eötvös mondja egy helyütt, hogy az ész minden fájdalomra lel vigasztalást, még saját keserveinkre is, csak kedélyt nehéz találni, mely a vigasz befogadására képes legyen. Madách önvigasztalásában is van józanság; nejében hűtlen nőt, a csábitóban rossz barátot vesztett, de helyöket mégsem pótolhatja semmi.

Mit vesztettem hát? Bálványok dülének
Szivemben össze; semmi, hogy velök
Lelkemnek istenségét is kidobtam,
Kihalt világon egyedül ülök.

Az ördög jön és gúnyosan vigasztal:
Vigadj, hűtlen nő, rossz barát veszett,

Nincsen, ki osztályrészedet szükítse,
Magad vagy úr egész világ felett.

(Egy vetélytárshoz.)[1]

Fájdalmával magába zárkozott. Legjobb barátainak sem szólt arról soha, hová tünt el a házból neje.[2] Családjától is elvonult. A kastély egyik sarokszobájába huzódott, félre a többitől, hol anyja és gyermekei éltek. A négyszögű teremnek két ablaka nyílik a kertre; a balkézt eső ablak mellett vékony fallal elrekesztve annyi hely, a mennyin ágya s egy chaise-longue elfért. Ez volt hálószobája. A másik ablak előtt nagy íróasztal állott, melyen gazdasági iratai hevertek; a terem közepén egy billiard; a cselédség erről «belejár»-nak hívta a szobát. Az ablakkal szemközt esett kézi könyvtára, a falba eresztett kis téka; a sarokban egy sok fiókos íróasztal, fekete fából, teteje előre lenyilik; nagy tintatartóját «fekete tenger»-nek nevezte. Itt szokott dolgozni. Néhány vén szék a kandalló körül s egy zöld szövetű vas hintaszék, ebből állt butorzata, mely

[1] E vers csirája a *Csak tréfá*-ban lappang. Zordy szól így:

Jó vigasztalás,
Ha a világnak romján száll az ördög:
Ne sírj, magad vagy a világon úr.
Nem lesz, ki osztályrészedet szükítse.

[2] Szontagh beszélte.

közt kedvencz csókája ugrándozott.[1] A falon apja, anyja képe függött, s néhány gyermekkori rajza. Ablakából a lutheránus templomra látott, melynek sírboltjában ősei pihentek, mert csak nagyapja lett katholikussá. Közel volt a gazdasági udvarhoz, ajtajából oszthatta rendeleteit.

Gazdaságát elhanyagolta; rossz lovainak messze földön híre volt. Gyermekeivel is keveset törődött; egészen a nevelőre bízta őket, az iszákos volt s rosszul bánt velök, annyira, hogy Itée Nina, az öreg Madáchné társalkodónője, volt kénytelen pártjokat fogni.[2] Magával sem gondolt. A kiábrándulás keserűségében mintha lábbal akarná tiporni a szerelmet. Ez időre van czélzás azon levelében, melyben a «paraszt betler»-t emlegeti.[3] A szóbeszéd szerint élte végén valami paraszt-asszonynyal szőtt viszonyt, a kivel egy erdei lakba készült visszavonulni; az épület mintáját kemény papirból

[1] *A Szegóvári Madách-könyvtár lajstroma* szélén ezt írja Madách Aladár: «Kedvenczének választotta, mint hosszú életű állatot, hogy ne kellessen halálán szomorkodni, mint kedves Dsoki kutyájáén».

[2] Szontaghtól tudom.

[3] Szontaghoz 1863 jan. 20. «A hölgyeknél csak most kezdenék még igazán szerencsés lenni, úgy veszem észre, mikor már a legjobb osztásra is azt mondom: pass, és sohasem licitálok feljebb paraszt betlernél.» Munkái. III. köt. 486. l.

ki is vágatta Aladár fiával.[1] Egy papirszeleten Don Quixote-inak nézi e viszonyt: «Borka, Don Quiquerot — hogy gyötri önmagát az ember. Ha herczegné volna, tragice vennék, így nevetik, pedig ép oly tragicum». Néhány vers tanusága szerint egyfelől a család, a botránytól való félelem, másrészt Borka volt az oka, hogy a favár abba maradt. Egyik verse azt mondja:

> Győztél hát felettünk nagy világ!
> Vad zajoddal, kalmár számolással
> Elriasztád álomképeink . . .
>
> *Lemondás*, Borkához (kiadatlan).

Alig van ember, ki kétségbeesett fájdalmában önmeghasonlásba ne esnék s annál nagyobb kedvét ne találná a gyöngéd érzelmek letiprásában, minél áhítatosabban tisztelte s őrzé azokat régente, sőt mennél erősebben élnek keblében akkor is, míg profanálásukban gyönyörködik. A megalázott erkölcs előbb-utóbb visszanyeri uralmát, s annál hatalmasabban, minél tovább s mennél többet szenvedett. Vannak órák, midőn érzésvilágunk különös erőben gerjed föl, midőn pillanatok alatt hónapok, évek tanulságait olvasztja magába lelkünk. Mintegy megnyílik a lélek s mohón szívja magába új

[1] Palágyi. 224. l.

tapasztalatainkat, mindazt, a min átmentünk. Szinte érezni, a mint jellemünk izmosodik.

Madáchcsal is ez történt. Hiába átkozta az erényt, mint Miltiades, a Sergiolus poharából nem ivott megnyugvást. Föllengő lelke, nyugtalan kedélye nem sülyedhetett tétlen cynismusba. Feldúlt világának romjai közül kiemelkedett ifjúkora óta állandó becsvágya, a költői hivatás érzete.

Madách élete és költészete ritka összhangban állnak s egymást világítják meg. Versei napló bizalmasságával számolnak be élményeiről. Egész költészete élményeiből táplálkozik s ezek visszhangja kihallatszik még drámai műveiből is. Legtöbb verse megannyi önvallomás; nagy részük életrajzi adattal ér föl s pótolja azok gyér voltát. Ez életében zárkózott költő verseiben oly nyiltan tárja föl lelkét, hogy Petőfi sem őszintébb nála. A külső zárkózottság meze alatt erős benső közlési vágyat érzett; egy czédulára azt jegyezte föl: «Érzéketlennek tartanak, s nagyon is romantikus vagyok; bajom, hogy sohasem találok valakit, ki megért.»[1] Visszafojtott közlékenységét verseiben öntötte ki. Igy lett legbizalmasabb barátja a papiros.

[1] Közli Bérczy, emlékbeszédében. *Madách összes művei*, I. XIX. l.

Művei oly őszinték és élethívek, hogy önkénytelen czélzásaikból meg lehet határozni keletkezésük korát, a mi Madáchnál fontos, mert az évszámokat nem szokta odajegyezni versei alá. Majdnem azt mondhatni, megírta költeményeiben egész benső életrajzát, ábrándjait és csalódásait, mindent, a mit érzett és gondolt, föltárta világnézetének töredékeit, a mint élményei nyomán kialakultak s melyeket *Az ember tragédiájá*-ban egységes képben foglalt össze.

Az ember és a költő természete benne ugyanazon vonásokat mutatják. Ez azonosság mellett érthető, hogy a reá zudult csapás fejtette ki költészetét egész teljében, s hogy viszont költészete nyujtott neki vigaszt, sőt új életczélt.

Természete és költészete egyaránt zárkózott emberre vall.

Madách termékenyebb költő volt, mint általán hiszik. Kisebb költeményei egész kötetre mennek, de életében alig egy pár látott napvilágot s máig száztíz hiányzik összegyűjtött versei közül. De bár főműve révén legolvasottabb költőink közé tartozik, ennyi verse között egyetlen egy sincs elterjedt és népszerű. Hatását részben külső akadályok gátolták, a nyelv és forma csiszolatlansága, melyek eszméit elfödték, a helyett hogy kiemelték volna, úgy hogy gon-

dolatai, a mesebeli királyleányok módjára, szegényes gúnyában bujdosnak. Mindez elvonultságából következik.

Szembeszökő fogyatkozása a darabos nyelv. Nem nőtt oly tősgyökeres magyar vidéken, mint azok a költők, a kik irodalmi nyelvünket kifaragták. Vármegyei hivatalszobájába s félreeső falujába alig jutott el hír a megújhodó irodalom mozgalmairól. Vörösmarty hatalmas nyelvgéniusa s a népnemzeti irány természetes stylművészete későn hatott el hozzá. A mi azokban nagyszerű volt: a szabályosan fékezett erő s a művészetté emelt egyszerűség, épen az volt idegen az ő írói készségétől. Nyelvének nincs zenéje, hangjának ércze. Stylusából hiányzik a képzelet, kifejezései nem kelnek szárnyra. Izlése magyarosság és jóhangzat dolgában fogyatékos, tájszavai (czaplatás, nyék, silleszt) rossz hangzatuk miatt nem honosodtak meg az irodalomban. Csak egy erős oldala van: némely helyütt gondolatok tömör kifejezése. De még *Az ember tragédiájá*-ról is, melyen pedig a legtöbb gonddal dolgozott s mely egyszerű rímtelen iambusokban van írva, azt írta első, máskülönben nagyon méltányló levelében Arany János, hogy a verselés és nyelv nehézkességével nem tud megbarátkozni; «különösen a lyrai részek nem eléggé zengők» (1861 szept. 12.). Madách iparkodásával mentegette «göröngyös» verseit (1861 nov. 2.). Azóta kiadott műveiben bő bizonyságát találni, mennyi türelemmel bajlódott, hogy egy-egy gondolatát formásabbá csiszolja. Kéziratain sok a törlés; csaknem minden színművét gyökeresen átdolgozta. Drámáiból egyes sorokat versekké kerekített s vannak strophái, melyek későbbi munkáiban egy-egy sorrá kristályosultak. Mindamellett az irodalomtörténet kénytelen megmaradni Arany János itéleténél, a ki 1861 nov. 5-én azt írta Sztregovára: «Talán nem hatott úgy át meg át a magyar népnyelv érzete, mint *oly nagy* költőt kellene».

Költeményeinek alaprajzán és felépítésében is bizonyos fejletlenséget árul el. Szerkesztése nem eléggé biztos, ritkán áttekinthető; többnyire hosszadalmasságba vész. Egyik gondolat-pillértől a másikig nem vezetnek karcsú, könnyed ívek, minden rés ki van tömve, gondolat gondolat mellé, mondat mondathoz oly szorosan lapúl, akár várfalban a kövek; az egész sokszor oly tagozatlan is, mint valami sima fal.

Ennek nála kettős oka van. Az egyik érzelmeinek természete és reflectáló hajlama. Lelke örökké hullámzó tó, hol egyik gyűrű elmossa a másikat. Egy benyomás, egy érzés megmoczczanása a gondolatok egész raját rebbenti föl lelkében. Mintha minden gondolatára a sejtek törvénye állana:

valamennyi parányuk körül egészen új család képződik. Ezért nem szökken nála sudárba sem érzés, sem gondolat, hanem körülírások, mellékhajtások közt sorvad s ágbogasan hajt jobbrabalra. Ehhez járul dolgozás-módja. Lelke nyitva minden benyomásnak, de egy-egy hatás alig tart nála a maga épségében annyi ideig, hogy egy költemény hangulata egységesen kifejlődhetnék. Egy Szontaghhoz írt kiadatlan levéltöredékében ezt olvashatni: «Nem bölcsészeti tant írtam kényelmes dolgozó szobában, . . . melly esetben el bírtam volna én is az ellenmondásokat kerülni, tudtam volna én is legkellemesebb világnézleteket kikeresni. De írtam az élet gyors folyamán rohanó hajón, majd vihar közt s majd napfényben, mint a percz ihletett». Többnyire kiforrott terv nélkül lát munkához; érzései és gondolatai írás közben kapcsolódnak, érzik, hogy munka közben válogat bennök, körülírásukkal küzködik, olykor a szavakat is keresi. Fiatalkori *Művészeti értekezés*-ében még a színmű-írónak is azt tanácsolta: «ne kösse meg előre kidolgozott sorával jelenéseinek képzete szárnyát». Csak önmagának írt, verseit töredékes napló gyanánt vetette papirra. Ez pongyolaságuknak másik magyarázata. Mert hatásukat nem figyelhette meg másokon, nem fejlett ki szemmértéke a verstárgyak megválogatásában; mindent érdekesnek

talált, a mi eszét vagy szívét megihlette s válogatás nélkül öntötte versbe. Környezetében senki sem volt, a ki fogyatkozásaira figyelmeztesse s mintegy a nyilvánosságot pótolja reá nézve. Barátai közül csak az egy Szontagh Pállal beszélhetett irodalomról; az sem volt író, csak művelt olvasó, kitől nem telt több szelid gáncsoskodásnál, ha a vers elnyúlt vagy a sor döczögött. A kritikából sem tanulhatott, mert a *Lantvirágok* óta nem lépett a közönség elé, egész *Az ember tragédiájá*-nak megjelenéseig. Maga is érezte elzárkozottságának mind e hátrányait; egy ízben írta is Aranynak (1864 márcz. 14.): «. . . taníts, ez itt nekem még szükségesebb, mint másnak, ki a főváros levegőjével szívhatja a közvéleményt magába».

Mind e külső fogyatkozásai mindvégig megmaradtak. Irói egyéniségére szembetünően talál Goethe mondása:

> Es bildet ein Talent sich in der Stille,
> Sich ein Charakter in dem Strom der Welt.

Elvonultságának hatása természetesen még inkább érzik költészetének bensőbb sajátságain. Irói fővonásait Riedl Frigyes vázlatosan abból vezette le.[1]

Madách egész életét falun töltötte és magány-

[1] *Budapesti Szemle*, 1880 márczius-április.

ban. A természet nem nyujt mozgalmas benyomásokat, a magányban a lélek munkája az elmélyedés; a révedezést nem zavarja semmi; innen a gondolatok bő áradása nála. A magányban élők mindenből az általános, nagy vonásokat fogják föl, az élet és egyéniségek össze-vissza kuszáltsága iránt nincs szemök. Az emberismeret helyén csenevész képzelődés teng. Ez az oka drámáiban a jellemrajz fogyatékainak.

Innen táplálkozik érzékenységének gyökere is. A magány megfigyelés dolgában magára utalja az embert; érzelmei túlfinomulnak. A surlódás hiánya folyvást mélyíti ezt. Az elvonult emberek többé-kevésbbé álom-világot alkotnak maguknak; a valóság kifosztja az ábrándot, s a veszteség érzése mindig kínos, ha csak álom is, a mit elvesztettünk. A zárkózott emberek többnyire csalódások sebéből vérzenek, nem mintha másoknál többet csalódtak volna, hanem, mert a magány érzékenynyé tesz, nem szoktat hozzá a naponkénti veszteségekhez s a fájdalmat nem feledteti új meg új benyomásokkal; a zárkozott ember nem nyit ajtót a feledésnek vagy vigasztalódásnak.

Maga is úgy járt, mint általánosságban írja egyik versében:

Az ifju lélek, ha világba lép,
Azt tartja, Isten mása minden ember,

Míg végre eszmél, s látván, hogy nem az,
Ördögnek nézi csalt kebel dühével.

(Életbölcseség.)

Első csalódása egész életére félénkké és bizalmatlanná tette. Képzelete azóta minden érzéshez és minden reményhez logicai lánczczal kovácsolja hozzá a kiábrándulást, mint később Ádámé is. Még karján vezeti kedvesét s már megborzongatja a kiábrándulás előszele:

Nem bírhatlak, s nem vágyom birtokodra,
Mi — jól tudom — kiábrándulni visz.

(Egy tánczvigalomban.)

Mintha már fiatalon tudója volna Ádám szomorú bölcseségének:

A csók mézének ára ott vagyon,
A mely nyomán jár, a lehangolásban.

(Az ember tragédiája, III. sz.)

A csalódást oly gyötrelmesnek érzi, hogy menekvésül a korai halált kívánja magának (*Ifjan haljak meg*) s boldognak tartja a menyasszony-fővel meghalt hajadont, mert

nem ábrándula ki,
Nem érték a sors csalódásai.

(Egy menyasszonyhoz.)

Az életbölcseség titkát pedig abban látja, ha valaki

megbékélve végzetével,
Élvezni tud a percz költészetével.

(Életbölcseség.)

Később az egész életet merő csalódásnak nézi.

A lemondás tudományában
Minden óra egy-egy tanulás

(Számoltam magammal.)

írja egyik későbbi kiadatlan költeményében s egy másikban:

Csak lemondásoknak láncza éltünk,
Melyből nem marad más emléknél csupán.

(Hozzá, mint nőhöz.)[1]

Költeményeinek jó részében csalódásait siratja. Méltán nevezi Riedl az elvesztett illusiók költőjének.

Ez az örökös rettegés törli le lelkéről a derüt. Érzékenysége Arany «örömtől elszokott szív»-ére emlékeztet, melynek ‚fáj a derü'. Madách is ezt írja:

A bú már úgy benőtt szivembe,
Hogy a boldogság fáján illeti.

(Egy lánykához. Kiadatlan.)

Ez az érzés forrasztotta össze a változatlan s igaz természettel, mely szelid védője az ábrándozóknak. *Ó- és újkor* czímű költeményében vissza sovárogja a természetes görög életet; az újkor társadalmát gyűlöli. Hagyatékában egy papirszeletre oda van vetve: «Minden bűnnek a társaság alapja». Csalódásaiért is azt okolja.

A társaság szent illemének
Kínpadján nyög szivünk, azt tisztelik
Örömek, kínok, szenvedélyek

— mondja *Társaságban* czímű kiadatlan verse. A társadalom kegyetlensége sodorja gyermekgyilkosságba a megtántorult nőt *(A gyermekgyilkos)*, azt vádolja a vérpadra vitt rab láttán, a ki többé

nem fog lopni, mert nem éhezik,
S a gazdag is, ha majd hozzá leszáll,
Egyenlő lesz azzal, ki ellen itt
Hiú erénynyel vértörvényt csinál.

(A rab utolsó útja. Jelenkor, 1896 decz. 6. 41. szám.)

Másik menedékük az ábrándozó és csalódott sziveknek a múlt; az nem hazudtol meg, olyan marad, a minőnek képzeljük, «a tapasztalás zúza» nem hervaszthatja el.

Az emlék varázsának egész bölcseletét kifejti:

Hála, hogy reményünk a miként fogy,
Emlékinknek kincse mind nagyobb,
A mit élvezék, mindaz sajátom,
Többé tőlem azt el nem vehedd,

[1] Összes műveinek kiadásában nincs meg, de megjelent facsimilében a *Jelenkor* 1896. 43. számában, decz. 20. Az idézett két sor át van húzva a kéziraton.

Hogyha csalfaság volt bár vagy álom,
Emlékemben szintén egyre megy.

(Hozzá, mint nőhöz.)

Sokszor sirat elsűlyedt kincseket, veszteségein számítja ki régi gazdagságát. Mikor megtörten lép az ős ház küszöbére, akkor érzi úgy egy futó pillanatra, hogy gyermekkorában talán boldog volt ott *(Hazatéréskor)*. Csak azért örvend a boldog percznek, mert egy szép emlékkel gazdagabb, — mondja a *Télen* végsoraiban. *Lemondás* czímű kiadatlan versében is azt erősíti:

Hogy ha valami még kéjt szerez,
Az csak a mult szent emléke lesz.

De még az emlékben is csalódik néha, mint régi kedvesének láttán az *Egy látogatás* cz. költeményben, mely kissé elnyújtott volta mellett is eleven rajzával, hangulatainak megkapó kifejezésével, a lélektani vonások szabatosságával legsikerültebb versei közé tartozik.

Lelki világának ugyane vonásait megtalálni színműveiben is. Darabjai is alkalmiak, abban az értelemben, mint Goethe mondta a jó költeményről; szinte párhuzamosak lyrai panaszaival. Alakjai nemcsak az ő vergődésének adnak hangot, világnézetét is beléjük oltja. Hőseiben ott lappang a **kiábrándulás előérzete**; e ponton mind oly érzékenyek, mint Siegfried a hárslevél

helyén. Zordyt az a betegség borzongatja, mint Madáchot:

A bölcső. és koporsó
Szűk; csendes mindegyik s *boldog lakója*,
Mert meztelen, nincs vágya, *nem csalódik*.

Másutt is mondják a *Csak tréfá*-ban:

A jobb kebelnek átka a csalódás.

Hősei egytől-egyig csalódáson zúzódnak széjjel, mint Herakles és Csák. Szinte az jelenti Madáchnál a tragikai csapást, hogy az életczélok mind szétfoszlanak, szerelmi és hazafi álmok egyaránt. Ez a sorsa egyénnek s nemzeteknek; mindkettőre nézve pessimista volt, mielőtt az emberiségre fordította tekintetét. Csak *Az ember tragédiájá*-ban derül minden csalódásra új remény Ádám lelkében.

A társaságtól alakjai ép úgy szenvednek, mint a költő maga, s azt szintoly alacsonynak látják. Zordy, Csák, Mária királynő megannyi példák.

Megvan bennük a vonzalom a természethez és magányhoz. Zordy egy remete-lakba huzódik bánatával, Csák egymagában bujdosásnak indul.

Elképzelhetni, mennyire megrázta ez érzékeny s hozzá még fiatal lelket ama nagy csalódás. Első feljajdulásai meg vannak óva fürkésző

szemektől, csak Bérczy emlékbeszédéből tudni, hogy fájdalma hevében bánatát «egy tisztán subiectiv tárgyú» verscyklusban öntötte ki, melynek tartalmát gyanítani lehet a heinei jeligéből:

> Anfangst wollt ich fast verzagen,
> Und ich glaubt', ich trüg es nie
> Und ich hab es doch getragen,
> Aber fragt mich nur nicht: wie?

E költeményeknek nyomuk veszett. Aligha a költő semmisítette meg; egyéb iratait megőrizte s Bérczy is csak a hagyaték átnézéséből tudhatott erről. Inkább lehetséges, hogy Bérczy azokat a kis verseket érti, melyekbe a költő *Egy őrült naplójából* címmel első csalódása emlékének, a *Csak tréfá*-nak legsötétebb gondolatait tördelte szét. Keserve összeolvad régi csalódásainak emlékeivel, föléled heves világgyülölete s új szenvedése föleleveníti a réginek kifejezéseit. Zordy kitöréseit is újra írja, kétszer is, költői levél alakjában Szontaghhoz. Zabolátlan fájdalma mindent képmutatásnak és galádságnak bélyegez ebben: az államböles csaló, a szent ügy ámitás; a haldokló megtérése üzlet, rövid szánom-bánommal akarja kiengesztelni bűnei sorát. Visszatér régebbi verseinek állandó gondolatához, hogy minden merő csalódás és csalás. Keserűsége átszivárog egész költészetébe; a *Jelemzések* szomorú csoportjának nagy része alkalmasint e korszakból való.

A fiatal kor túlzása nem tart soká; sorsát most higgadtabban viseli, mintha folytonos csalódásai szinte előkészítették volna a legnagyobbra. Ily sivár, halálos önuralom hangzik ki *Számoltam magammal* kezdetű kiadatlan verséből:

> Nincs öröm, mely meglephetne még,
> S mely nyugalmam megzavarhatja,
> Nincs számomra olyan veszteség.

Mint a ki nem szorult vigasztalásra: elfordul régi menedékeitől is, a múlttól és a természettől, s egészen magába mélyed. Úgy érzi, hogy végzete betelt, leszámol sorsával, hátat fordít reményei- és érzelmeinek, hite szerint örökre. Világnézete megállapodik, menten újabb ingadozástól. Ezután is élményei-, emlékeiből indul ki elmélkedése, de megszabadul a változó érzelmek békóitól s magasabbra tör. Lyrai érzékenysége eddig mindenütt önmagára ismert, most általánosítása jobban elvonatkozik magától, egyéni sorsában az ember végzetét vizsgálja, önkínzó tépelődések helyett figyelmét az élet fő problémái kötik le s lassankint szinte derengeni kezd előtte *Az ember tragédiájá*nak eszmevilága.

Visszanéz életére, majd a világtörténet könyvével kezében az emberiség életére fordítja te-

kintetét, az egyén és az emberiség küzdelmeinek és szenvedéseinek értelmét és czélját keresve; önmaga nyomtalan enyésztén, nagy emberek s egész nemzetek hiú küzdelmein töpreng s nem talál semmit, a miért érdemes élni s vívni eszmékért, melyeket ‚a megváltozott kor csak mosolygni fogna'. Ily tépelődéseket találni *Éjféli gondolatok* című költeményében.[1] A maga és nemzete sorsából indul, de az emberiségre tér s egyes szenvedések és kétségek helyett szemét a főkérdésre szegzi: az élet értelmét vizsgálja. E tünődések közt kap életre *Az ember tragédiájá*nak első gyökérszála.

A mi máskor elmélyítette bánatát, most az nyujt vigaszt: az általánosítás. Az ember örök végzetét érzi feje fölött — s e gondolatban megenyhül. Ezt példázza a *Benső küzdés* nevét viselő verscsoport végén egy kép, *Megnyugvás a sorsban* című. Egy szirtről szól, melyet örökös vihar vív, hogy végre panaszra fakad. De egy fáradt fecske száll rá, s megpihenve háladalt mond.

A kopár szírt nem panaszkodik már,
Ezredévre van vigasztalása,

[1] E korbeli keletkezésére vall a költő élete felének említése s a vérben álló népeké, kiknek utódai nincsenek megváltva a rabbilincstől.

Öröme a dal, és a végzetnek
Végtelenje — szent megnyúgovása.

E képen át a költő lelkébe látni: a végzet lefegyverzi s vigasztalást a dal, a költészet ad neki.

Hosszú vívódás után így kezd ébredni írói hivatása és kedve, hogy kárpótolja az élet minden veszteségeért.

Ez eszmék és hangulatok némi visszhangjára akadni *Mária királynő* című drámájában is, melyet 1855 nyarán, midőn írói kedve újra éledt, átdolgozott. Beküldte azon pályázatra, melyet Tomory Anasztáz hirdetett az Akadémián.[1]

[1] A kéziratot Fekete László ügyvéd barátjához küldte, hogy nyujtsa be. Augusztus 20-ika volt a határidő. Madách meghökkenve látta a hirlapok jelentéséből, hogy darabja nincs a beérkezett 14 pályamű közt; van ugyan egy hasonló című, de jeligéje más. Megütődött, hogy ez ki tudja milyen férczelés, s talán a czím rokonsága révén valami későbbi pályázaton a bírák olvasatlanúl vetnék félre az ő művét, azon hiszemben, hogy az a már pályázott s megbukott darab. Nyomban írt Feketének, hogy a megkésett darabot tüstént adja be a színházhoz, mert mégis szeretett volna ítéletet hallani becséről. A darab mégis részt vett a pályázaton. Az utolsó perczben érkezett, vagy talán megkésve is, de Obernyik megdicsért *Brankovics György*e is így járt, mégis elfogadták. A pályaművekkel a M. T. Akadémia könyvtárába került. Boríték-lapján 18. sorszám van írva, s e szavak: «Érk. aug. 20-án.» Jeligéje: Memoriam quoque

A jelentés egy szóval sem emlékezett meg Madách müvéről, s ő végkép leszámolt azzal, hogy az valaha napvilágot lásson. Máskülönben nem olvasztotta volna bele egy-egy jelenetét későbbi mun-

ipsam cum voce perdidissemus, si tam in nostra potestate esset oblivisci, quam tacere. C. Cornelius Tacitus. A kéziratban itt-ott Madách kezétől való javítások. — A másik *Mária királyné* is ott van; annak jeligéje a *Magyar- és Erdély-ország képekben* cz. gyűjteményből való. L. a beérkezett pályaművek jegyzékét a *Pesti Napló* 1855 aug. 23-iki számában; továbbá a szept. 1. és szept. 21. számokat. Az eredményt nov. 2. sz. Egressy, Kemény, Szigligeti, Tóth Lőrincz és Gyulai Pál voltak a birálók, az utóbbit később Berényi Antal váltotta fel. Jutalomra egyet sem találtak méltónak, de minthogy Tomory azt kiadatni kívánta, megosztották Jókai *Könyves király*-a s Hegedűs Lajos *Bibor és gyász*-a közt.

A Feketéhez írt, eddig kiadatlan levél, Nagy Iván hagyatéka közt a M. N. Múzeum irodalmi levelestárában van, s idevonatkozó része így szól:

Tekintetes Fekete László h. ügyvéd úrnak tisztelettel Pest. Két sas utcza, Kappel ház. — A.-sztregován, 1855 aug. 29-én.

«Távolléted alatt küldtem egy csomót azon kéréssel, szolgáltasd át Toldy Ferencz tud. társ. titkár úr kezébe Aug. 20-ikig, abban volt egy színmű, (Mária királynő) a' Tomory-féle pályázatra. A' tegnapi lapokban olvastam a' beadott műyek sorát s láttam, hogy ez be nem adatott, mert bár van köztük egy «Mária királynő», de más jeligével. — Miután pedig ez ki tudja millyen férczelés,

káiba, főmüvébe és *Mózes*be.[1] Egyik főalakja, Palizsnay, megint örökli Madách tapasztalatait. Szerelmében és küzdelmében csalódva, kérdő tekintetét szintén az élet értelmére fordítja, s a válasz ez:

Oh mért küzd hát az ember? S hát mért küzdne?
Azért, hogy küzdjön. (V. 4.).

Ádám visszatekintése ez küzdelmeire az ürből:

A czél voltakép mi is?...
Az ember czélja a küzdés maga.

Mária, midőn szíve ellenére az oltár elé lép, azt súgja titkos szerelmesének, Forgách lovagnak:

's ha később bármikor a most elkésett színmű beadatnék, névrokonságánál fogva azon gyanút költené, hogy ez a' már pályázott s megbukott darab, úgy hogy talán még el sem is olvasnák: azért most még a' pályázat eredménye azaz oct. 1-eje előtt kell azt is érvényesíteni, s becséről tisztába jönni, mire nézve más módot nem tudok, mint hogy téged barátilag felkérjelek, add be minél előbb előadás végett a' színházi színműbíráló választmánynak, tudd meg, mikor tudjuk meg el vagy el nem fogadását 's akkor értesülj az eredményről.»

[1] Róbert Károlyt a nápolyi parton szakasztott olyan érzések közt várja haza felesége (V. 2), mint Miltiadest neje (V.). A két nő lélekcseréje is ugyanaz. Margit előbb vádolja Károlyt, a mért elfogadta a koronát, Éva is Miltiadest, a miért hadsereg élén tér haza; később Margit épp úgy kifakad a gyilkos királynők, mint Éva a gyilkos nép ellen.

Egy van, a minek
Akármi nagyság szégyen nélkül, büszkén
Hajolhat meg, — ez a sors végezése. (III. 1.).

Ugyanaz a megnyugvás a sorsban, melynek magaslatára emelkedett kisebb költeményeiben.

Eljött tehát a megnyugvásnak az az ideje, melyről *Mária királynő* átdolgozása közben Goethére hivatkozva azt írta Szontaghnak: «Minden szenvedély, minden érzés, minden ideál csak akkor lesz műtárgyi, mikor megszünt szenvedély, érzés, ideál lenni, mikor, mint a tudós orvos, sajnálat, részvét nélkül bonczkés alá vesszük azokat.» Ezt 1855 márczius 27-én írja. Akkor még nem csillapult le kedélye; átdolgozással foglalja el magát. Őszszel felújul régi terve Werbőczyről, s *II. Lajos* czímmel újra belefog (1855 szept. 14.). De abbahagyja, nyilván a belső nyugalom híján. *Az ember tragédiája* megkezdéseig nem is fog többé nagyobb műbe. Úgy látszik, egészen elfoglalja saját lelkének elemzése, a mi inkább kisebb költeményekben tör magának útat, s az új tárgy önkénytelen készülődése mintegy a kitöréshez. Tekintete az egyéni sorson felül emelkedik. Werbőczy alakján is előre veti fényét némi rokon felfogás főművével. Régebbi alakjai szintén nagyobb körök személyesítői voltak, de inkább természetük révén; Werbőczy a kor eszméjét testesíti meg, a kor kifejezőjének

vallja magát. «Engem a kor szült — mondja, — — én azt képviselem; hatalmam egy egész kor.» — Igy képviselik korukat a történelmi hősök *Az ember tragédiájá*ban.

Az egyén és az emberiség sorsát általában együtt tekinti s egyiket a másikkal igyekszik mintegy magyarázni, mint az *Éjféli gondolatok*ban; ebben már villan valami főművéből. Az emberiség egységének, a korszakok összetartozásának eszméje régóta élt benne. Fiatalkori színművei mutatják, hogy a monda és történelem alakjaiban önnön szerelmi vívódására és bánatára ismert, s homályosan kapcsolatot érzett a jövővel munkái révén, hogy ‚míg szent eszmékért ember harczol, érez: mindebből osztályrész jut majd neki'. *(Epilogus.)* Általánosítása még messzebb megy.

Majd ha egykor unokánk is meghal,
S minkot is örök feledség fed,
Él még a lélek, mi bennünk éle,
Névben változott csak, lényben egy,

írja *Az aggastyán* című kiadatlan költeményében. Ezzel már közel jár ahhoz, hogy az emberiséget mint egy hosszú életű egyént fogja fel, ki öltőnként csak külső alakot cserél.

Idő multán emberi közsorsunk szigorúsága is onyhült szemben. Higgadtab bóráiban magának is éreznie kellett. hogy azél et, ha folytonos

csalódás is, egyszersmind folyvást megújuló bizalom; bár kifakadva, maga mondotta *Az őrült* című versében:

Oh sors, nálad kegyetlenebb mi van?
Ha széttépsz minden lánczot zordonan,
Mely éltünkhöz kötött, egyet meghagysz
És ez egy által újra kínozasz.

Ez egy mi volna más, mint a remény,
Mely még a sírnak is vak éjjelén
Keblünkbe éltet olt, hogy a halált
Is élő holtakként szenvedjük át.

(Megjelent: *Jelenkor*, 1896 decz. 6. 41. szám).

Hiszen ő maga is kedvesében csalódva az irodalomhoz fordult, aztán méltánylat hiján a megyei életben keresett érvényesülést, utóbb azt is kedve-szegetten hagyva oda a családi boldogság reménye fejében, s ennek meghiúsultával ismét új életczélt keres a költői hivatásban.

Az emberi természet örök elégedetlenségét s nyugtalanságát rajzolja *A betelt kivánságok* című kiadatlan verse.

Álmában a költőt jótékony tündér látogatja meg, teljesíti minden vágyát, de ő betelt kívánságai közepett sem boldog. Először trónt, országokat kiván, s midőn a tündér megadja, csak panaszkodik:

Benső boldogságomnak még inkább
Érzem a trónon, mi sok hia . . .
Több gyönyört birok-é el, mint más? . . .

Vidd el trónodat, tündér, s helyébe
Adj nekem mérhetlen tudományt,
Nem, mely a virág szirmát olvassa
S minden légynek osztály-nevet ád.

Tudományt adj, mely lelkét felfogja
A világnak, melyben ront, teremt,
A műhelyt mutasd meg, melyben készül
A mi lent küzd, a mi fénylik fent.

S ím szemem előtt egy nagy koporsó
Tárul fel, benn rothadás nyüzsög,
«Születés» áll írva rajt s felette
E szó «Szükségesség» mennydörög.

Ebből is kijózanul.

Látom, tündér, tudomány, dicsőség
Boldogsághoz földön nem vezet,
Egy van, egy van nékünk üdvösséget
Itt lent nyújtó s ez az élvezet.

Adj nekem lányt, szépet, mint tavasz reg . . .

De választani nem tud;

Hogyha mind nem bírhatom, egy sem kell,
Mindenik mérhetlen veszteség.

S elfordul tőlük, mert

Hogyha mézben fuldokolsz, nem édes,
S ímelgő, ha nem őrzi fullánk.

A tündér azzal engeszteli:

> Lányt az ég szeretni alkota.
> . . . illatával enyhít,
> Valahányszor lelked szomja ég.

S a költő visszavágyik álmából a földre.

> Vágytam a földet és vágytam könnyét,
> Küzdésit s ím a nemtő megszánt.
> Ébredék otthonn, kicsiny szobámban,
> Boldogan, hogy álmom már nem bánt.
>
> Érzém, gyöngyből hogyha nincs is tenger,
> Gyöngyök minden tengerben vannak,
> Úgy fogadjuk, a mint adta a sors,
> És lehetünk itt is boldogak.

Az életnek e nyugodt és elégült szemlélete ösmeri a küzdelem vágyát s az élet örömét. Mintegy válasz ez a megnyugvás korából az *Éjféli gondolatok* vigasztalan tépelődéseire, a költő kiforrt világnézetének tükre s lyrai előképe *Az ember tragédiájának*, egy pár fő gondolatra nézve s némely részletében is. A költő a király, tudós és kéjencz helyébe álmodja magát, megnevezetlenül Pharao, Kepler és Sergiolus mezét ölti magára; a szükségesség világa s az óriás koporsó a phalanstère-szín és a temetési kép vázlatai. Végül a költő e szerepekből visszavágy a föld küzdelmei közé, mint Ádám az ürből; készséggel vállalja magára a való

élet sorát, melyhez társul a tündér épp oly biztatón állítja mellé a nőt, mint később az Úr szava Évát. Tanulsága, hogy az ember más és más úton keresi a boldogságot, de része csak az érte való küzdelem, melynek gondját és fáradalmát a nő és a család enyhíti. E gondolatokat általánosítja s terjeszti ki az emberre általán s az emberiségre is *Az ember tragédiája.*

E nyugodtabb hangulatban kerül ismét kezébe a Szontaghhoz írt levél. Prózában az ismert sorokat írja a vers alá: «Újra elolvastam a Pálnak töltött mérget. Miért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! E méreg igazság, ha tragédia is s az emberi természet sohasem tagadta meg magát és Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló féreg marad, a még gyarlóbb Évával oldalán.»

Ily mozzanatokon keresztül haladt kialakulása felé *Az ember tragédiája.* A költő, leszámolva sorsával, visszanéz életére; általánosító hajlama az élet értelmét keresi, együtt az egyén és az emberiség sorsában; bölcselkedése fölfedi küzdelmeik természetét, melyet a betelt vágyak is kielégítetlenül hagynak, s mely még sincs öröm és bizalom hijával. Szemében az egyén rendesen egész nemét képviselte, most képzelete egy örök életű egyénben az emberiséget

személyesíti meg. A költői levél alá írt megjegyzés megvillantja az alakítás módját: az emberiség megszemélyesítését az ős-typusban, ‚ki száz alakban újolag felél'. E folytonos alakcseréhez az utolsó vers az álmot kínálja összetartó keretül. Megvan e mozzanatokban *Az ember tragédiája* alapeszméjének és alakításának majd minden eleme; csak izmosodniok kellett, hogy az álom szeszélyes képszövése a világtörténelem rendjévé kristályosuljon, az álmot fonó varázs pedig a sors-intéző erkölcsi hatalmakká jegeczüljön s a vallás jelképi alakjait öltse magára. Az előbbire rávezette történelmi hajlandósága; eszméinek egy részét régóta történelmi képekben fejezte ki, mint érzelmeit Byron természetiekben. Foglalkozott a jelképi alakok költői használatával is, a Kisfaludy-Társaságban tartott székfoglalójának bizonysága szerint; ez aligha utólagos igazolása alakításának, inkább kitérés megelőző töprengéseire.

Lelkében mindez rég forrongott, csak az ihlet pillanata kellett, hogy a szunnyadó elemek egy góczpontban egyesüljenek.

Goethe szerette mondogatni, hogy thémái egyszerre jóformán készen, végleges alakjukban bukkantak föl agyában, még *Faust* is, strassburgi éveiben, egy szempillantásra. Madáchcsal s ilyen valami történt. Újabb költeményeinek

gondolatai, egész világnézete, általánosító hajlama: mindez egyszerre lobbant föl benne, mikor megjegyzését a Szontagh-féle verses levél aljára odavetette; ez volt a pillanat, melyben fölmerült előtte *Az ember tragédiájának* képe, mint Goethe előtt Strassburgban a *Fausté*.

A nagy mű készültéhez alig egy pár gyér külső nyom vezet. Jeszenszky Danó azt beszélte Palágyinak,[1] hogy 1858-ban Balassa-Gyarmaton együtt ebédelt Madáchcsal, az irodalom iránt érdeklődő néhány ismerős társaságában. Madách szóba hozta: el tudnának-e gondolni oly drámai művet, mely az emberiség történetét venné tárgyul. A vendégek, legkivált Jeszenszky, képtelennek tartották a kisérletet, s Madách elhallgatott.[2] Bizalmas jó embere, a sztregovai kastély tőszomszédságában lakó evangelikus lelkész, Henriczi Ágoston, csak később emlékezett vissza, hogy Madách ez idő tájban fel-

[1] Palágyi könyvében 338. l.

[2] Még különösebben adja elő a mű keletkezését Plichta Soma levele Jeszenszky Istvánhoz (Madách hagyatékában). E szerint Sztregován egyszer *Faust* kapcsán arról beszélgettek volna, hogy az igazi «ember tragédiája» még megiratlan. Madách egyszerre megszólal, hogy ő megpróbálja, s esztendőre bemutatta a meghívott társaságnak a kéziratot. — Vértesy Jenő: *Madách írói hagyatéka. — Irodalomtörténet*, 1914. május.

tünően sokat beszélgetett vele a biblia egyes helyeiről s gyakorta keverte őt theológiai disputákba a falubeli katholikus pappal. Madách Aladárnak holtáig emlékében volt, hogy atyja egy nap az ebédre hívó csengetésre e szavakkal nyitott az ebédlőbe: «Épen azt írom, hogy «Csengetnek», s abban a pillanatban megszólal a csengettyű.»[1] Ekkor a phalanstère-jelenetben járt, a sétaóra kezdeténél. — Szontagh Pál többször emlegette azt az anekdota-ízű esetet, hogy midőn egy alkalommal Vörös Pálné vanyarczi taván csónakáztak, Madách kiszálltában megbotlott, s összesározta fehér vászon nadrágját, a min módfelett boszankodott. Szontagh nevetve évődött vele: «Lám, az ember tragédiája!» Haza mentükben mondta volna el aztán neki Madách, hogy egy nagy művön dolgozik, melynek keresve sem találhatna jobb czímet annál, mi Szontagh száján kiszaladt.

Madách káprázatos gyorsasággal dolgozott müvén. A kézirat czímlapján fel van jegyezve: «Kezdtem 1859 febr. 17-én, végeztem 1860 márczius 26-án.»[2] A gondolat hatalmas erővel ragadta meg, tárgy és forma egészen neki való. Legerősebb oldala gondolatok hirdetése, különös

[1] Morvay: *Adalékok M. I. életéhez.* 15. l.

[2] A dátumokat Gyulai közölte, előszavában.

kedv vonzza a színpadhoz: most egész világnézetét fejezi ki drámai költeményben s a szabad forma elleplezi színműírói fogyatkozásait. Szinpadi hősei eddig is nagyobb körök képviselői voltak, új tervének maga az emberiség a hőse, az őstypusban személyesítve. Hangulatai és eszméi gyakorta öltöztek képekbe: most a világtörténet változatos jeleneteihez fordul. Ritka tehetsége volt a nagy vonásokkal való jellemzéshez, most semmi szüksége aprólékoskodásra. Nem kénytelen törődni a szinpad ezer apró csinja-binjával, a miben nem otthonos; a sok rövid jelenet nem hagyja ellapulni, ereje ujra éled mindegyikben; stíljének egyenetlenségeit mesteri kéz simítja el.

Minden tehetsége érvényre jutott, fogyatkozásai pedig önkényt háttérbe szorultak. Csupa szerencsés körülmény arra nézve, hogy remekmű állhasson elő.

Madách maga is érezte, hogy főmüvét írja, hogy küldetése e munkára szól. Összefoglalta ebben egész életét, érzéseit és tapasztalatait; kizsákmányolta érte régebbi műveit. Ismétlés veszélye nélkül tehette ezt, hiszen azok úgyis kiadatlanok voltak. Beleolvasztott ebbe mindent, a mit átélt, érzett és gondolt, életének tanulságát s az egész életét; önkénytelenül föléledtek e közben régebbi verseinek

és színműveinek töredékei, melyekben élményeit és töprengéseit fejezte ki. Ennek köszöni eszmegazdagságát *Az ember tragédiája*. Bayer József *A magyar drámairodalom történetében* a kisebb költemények közt kereste *Az ember tragédiájának* első rügyeit. Az *Éjféli gondolatokat* említette s *Mária emlékezetét*, aztán *Az első halottat*, melyben a Paradicsom-kert lakói szerepelnek, s Lóth feleségének történetét, a ki nem tud elszakadni kis körétől, így a nő házias hivatásának példája. Főként *A nő teremtésére* hivatkozott, melyben Jehova úgy teremti az embert, ‚mint bábot készítünk a gyermekszínpadra', a nőt pedig, ‚angyal s ördögnek csókjából', ‚kínul és üdvül.' Morvay Győző a szószerinti egyezéseket állította párhuzamba, szám szerint 37 esetben.

Az egyezések nagyjában négy fajtára oszlanak. Egy részük szószerinti kölcsönzés. A londoni vásár kardalának kezdete külső vonásokban összevág *A halál költészetének* egy versszakával; a sarkvidéki tájképen nehány vonás a *Télen* című költeményből van kölcsönözve.

Gyakoribb egyes gondolatok átvétele. Sergiolus megjegyzésében:

> ... Egy megvetett rab, kínos hét után,
> Oly órát élvez, milyet hasztalan
> Óhajt újra ...
> (VI. szín).

a *Nyári este* két sora visszhangzik:

> Ki fél éltében szenvedt, fáradott,
> Dús kárpótlást talál másik felében.

Ez ötlet villan meg egy hevenyészett (kiadatlan) följegyzésben is: «Nappal a nagy hír s száz élvezet elfoglalja, s este magányos ridegségben érzi magát — irígyli szolgáját, ki szerető nő karában alszik s így egyenlő vele, mert fél élete boldog.»

Kepler mondása:

> A bölcselet csupán költészete
> Azoknak, mikről még nincsen fogalmunk —

e prózai följegyzésben fogant meg: «A metaphysika annak poësise, miről nem tudunk.» Lucifer ajkán a római tivornyán a kereszt láttára a *Megváltóról* szóló vers keserű csattanója éled újra:

> Köztünk csak a véres kereszt maradt,
> Ijeszteni a jogkövetelőt.

Más helytt Tankréd a *Költő barátomhoz* kiadatlan vers gondolatát vallja:

> hogyha olykor egy
> Magasztos lélek méltóan cselekszik,
> Addig rágódnak rajta a henyék,
> Korcs felfogással, míg átoknak érik.

Hasonlókép merít színműveiből. *Commodus*-ban azt mondják (I. felv.): «A kis féreg nem annyira tart-e jogot, mennyire erejével tartni bír, a férget a kis madár eszi meg, s a kis madár mindent magáénak teként, minél erősebb.» Ez a gondolat újul föl szabadabban *Az ember tragédiájá*ban (II. szín), midőn Ádám úr-voltával kérkedik s Lucifer azt veti rá:

Ezt tartja tán az a kis féreg is,
Mely a gyümölcsöt eszi el előled,
Meg a sas, mely a kis madárrra csap.

Pharao ministere Maternus nézetét ismétli a tömegről: «Gyáva nép, te igába születél.» (IV. felv. 2. szín). Olybá veszi a népet Palizsnay is: «Csak húr a nép, melyet a nagyok pengetnek.»

A tömeg jellemzésének s egy-egy lelki fordulatnak mozzanata is kétszer virágzik nála. *Mária királynő*ben, midőn a budai polgárok az újon fölkent Károlyhoz tolonganak kérelmeikkel, Mária azzal menti őket anyja előtt:

Nem látod-é mentségét tetteiknek
Rossz rongyaikban?

Igy védi magát Crispus Luciával szemben:

Három gyermekemmel
Tart, a ki így szavaztat.

Miltiades nagy lelki rázkodásának, az élettől s minden nemestől való elfordulásának előképe is megvan *Commodus*-ban. Arrius, midőn bátor és becsületes beszédeért börtönbe vetik, bilincsével agyonzúzza magát; holttesténél fia így átkozódik: «... Erényes hölgy, légy kerítő, ... oszd csókjaidat bérért! ... Te honfi, add el hazádat, te gyermek, öld meg atyádat, hogy örökölhess.»

Mind e kölcsönzések alkalomszerűn jelennek meg *Az ember tragédiájá*ban. A mire Madách gyermekeit tanította, hogy nézzék meg jól az állatot:

Mintha mondaná: nézd, nézd testvéredet,
Bár elsőszülött vagy s nékem Istenem,
Meg ne vess, Isten van szinte feletted —

(Gyermekeimhez).

ugyane gondolattal közeledik az első emberhez Lucifer:

Az ebnek is eb legfőbb ideálja ...
De épen úgy, miként te őt lenézed,
És állsz felette végzete gyanánt,
Áldást vagy átkot szórva istenül rá:
Ép úgy tekintünk rátok mi alá,
A szellemország büszke részesi.

A Tankréd-szín egy részében az *Őszinte ortodox*ról szóló epigramma elvont megjegyzése ölt testet:

Tanaink oly szentek, oly valók,
Hogy ha Krisztus szállna újra le

És ellenkezőjét mondaná:
Mint eretnekkel bánnánk vele.

A phalanstère tudósa, mikor azt magyarázza, hogy az eb elsajátította az embernek hibáit is, Madáchnak egy kész gondolatát veszi ajkára alkalomszerűen:

Ember! te nagyszerű méregfa,
Környezeted is megmérgezed,
Im bűneidet eltanúlja
Leghűségesb barátod is, — ebed;
S míg jó ruhához hízelegve jő,
A rongyos koldust megugatja ő.

(*Egy őrült naplójából*, 28.).

A nagy mű gondolatai közvetlenségüket többnyire a bennök lappangó subiectiv vonásnak köszönik. Ádám egy helytt azt panaszolja (III):

Minden szavam, agyamban minden eszme
Lényemnek egy-egy részét költi el;
Elégek! — és a vészhozó tüzet
Talán rejtélyes szellem szítogatja,
Hogy melegedjék hamvadásomon.

E kifejezés egy lyrai vers visszhangja, a *Kóragyon* című (kiadatlan):

Vad láng ég arczámon, ereimben
Pusztító tűz lüktet vér helyett,
Érzem, érzem minden dobbanással,
Életem mi gyorsan elsiet.

Láthatatlan lelkek szítogatják
Azt talán, mint ember a tüzet...

Az átvételek harmadik csoportja valamely költemény egész tartalmát szűri le egy-egy axiomába. *A nő teremtetéséről* szóló legenda egy sohajjá zsugorodik Kepler ajkán:

Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
A nő...

Igy van az *Élet és halál* című vers gondolatlánczának végső szeme belekapcsolva a temetési karba:

Bölcső s koporsó ugyanaz.

Másutt megfordítva, egész színek kelnek ki egyes strophákból, mint a *Betelt kívánságok* néhány részlete mutatja; a Miltiades-jelenet gondolata is benne rejlik a Mária testvérét gyászoló költemény néhány sorában. Ez a kölcsönzések negyedik osztálya.

Azonban *Az ember tragédiája* nem él puszta kölcsönből. E gondolatok hosszan tisztulnak és mélyülnek, míg kiforrnak, s a régi töredék eszmék egész világnézetté kapcsolódnak.

E gondolatok alkalmi költeményeiben élményeihez füződtek; velök a költő lyrai szálakat sző a nagy mű szövetébe. A nép rajza, a nőé és anyáé, emlékeinek nyomára vezetnek; Kepler öltözetében szinte az ő alakja lép elő. A tudós rajza nincs tárgyi alap híján; boldogtalansága, nejének elégedetlensége, tékozlása, gyakori czivó-

dásuk csupa tudott tény. Ennyi hasonlóság mellett emlékei vehettek erőt a költőn, hogy a tárgyi hasonlatosságot a gyáva udvarló költött alakjával még teljesebbé tegye. Igy annyi a képen a találkozó pont, hogy életének ismerőjén is erőt vesznek Madách emlékei.

Palágyi kevesel ily gyér találkozást a költő élete és főműve közt, s többet erőltet. Az még lehet, hogy Izórát Madách Lujzáról mintázta, (324. l.) mint ezt a halál, úgy zárja el amazt szerelmese elől a zárda. De már az túlzás, ha a fiatal forradalmi tisztben, a ki főbelövi magát, mert becsvágya nem talál kielégülést, Madách Pálnak «allegorikus képmását» látja (343. l.). Csoda, hogy Miltiadesben nem ismer rá a legyilkolt Balogh Károlyra.

Azt is találja, hogy Madách «a maga életének drámáját akarta megírni, de úgy, hogy benne az egész emberiségé tükröződjék.» (313. l.) Ehhez képest a költemény minden egyes színe egy-egy korszaknak felel meg Madách életéből. Az «uralomvágy és szabadságrajongás, gyönyörvadászat és regényes nőimádat» ifjúkori indulatai volnának «fölfogva» Pharao, Miltiades, Sergiolus és Tankréd képében. Házasságában lesz bölcsészszé, s mint bölcsész «Keplerben szemlélteti önmagát.» Még arra is tud kádencziát, mért éppen a csöndes tudós változik át Dantonná; mert: «Madách Imrét házassági boldog idyll-

jéből riasztja föl a magyar forradalom szele». Ez után «kedély-életét züllőnek, értelmi életét pedig túltengőnek érzi», ezért nem hőse többé Ádám az emberiség küzdelmeinek, «hanem csak bölcsész-szemlélője». Palágyi szemében a vásári kép egy pénzen vett kaland emléke, a phalanstère-szín a Bach-korszaké. Ha Madách késő öregséget ér, ily módon szépen ráolvashatni arra az eszkimó-világot.

Ez egyedi szempontot aztán mintegy négyzetre emeli, bizonygatva, hogy a költő «a magyar történet ama korszakát, melyet személyesen átélt, szintén belerajzolja művébe» (341. l.). Pharao álarcza mögött «voltaképen az előjogairól önként lemondó magyar nemesség lappang» (314. l.), a Miltiades-jelenet viszont a reform mozgalom árnyát rajzolja (316). «A magyar szabadság bukása utáni időszakot pedig mint a világ végét mutatja» (288). Csak e kettőn túl látja Palágyi a harmadikat, az általános emberi szempontot. De mit mond vajon ily egyéni és nemzeti szempontból a temetői-kar, nemzetiből Sergiolus, a byzanczi szín hitvitája, mit mindkettőhöz az ürben való repülés? Ha az ily belemagyarázások lábra kapnak, félős, maholnap akad commentator, a ki abban, hogy épp a tudós Kepler változik át Dantonná, czélzást fog látni Görgeyre, a ki chemiae professorból lett had-

vezér és ország-kormányzója. Ez uton nincs megállás Louvierig, a ki, mint a *Faust-nyelv* fölfedezője, azt tanította, hogy *Faust*-ban minden szónak más értelme van, mint a közönséges nyelvben; Stadt agyvelőt jelent, das finstere Thor a szájat; de tessék csak ezen kulcs szerint végig olvasni a kapu előtti jelenetet!

Szerencsére megjelenése idején senki sem olvasott ki ilyesmit *Az ember tragédiájá*ból. Ha a költő életében próbál valaki előállni ily félremagyarázással, Madách bizonyára nem késett volna azt megczáfolni, felfogását és szándékát kifejteni, mint a hogy' hamarosan helyreigazította Erdélyi tévedéseit. Semmi esetre sem nyugodott volna bele, hogy művét olybá nézzék, akár a Peter Schlemil zsebét, melyben kotorászva vegyest akadni szőnyegre és messzelátóra, sátorra és varázsparipára. A mű első olvasói tisztább izlésű és józanabb ítéletű írók és kritikusok voltak, mintsem akkorát tévedhettek volna, hogy ily czélzásokat észre ne vegyenek, vagy ha ráakadtak, remekműnek hirdessék az egymásba dugdosott rejtvények ily gyüjteményét, ez irodalmi ákombákot.

Legelőször Szontagh Pálnak mutatta meg munkáját Madách. Szontagh megrótt egy sereg apró-cseprő hibát, többek közt azt, hogy Miltiades neve az egész jeleneten végig Milikiadesnek volt írva; a szférák állandóan svéráknak, sansculotte sengulottenak; de úgylátszik, becsét is felismerte, mert ő biztatta barátját, hogy kérje ki a legilletékesebb bírónak, Arany Jánosnak itéletét. Madách hajlott a jó tanácsra, s midőn 1861 tavaszán mint Balassa-Gyarmatnak egyértelemmel megválasztott képviselője, Pestre utazott az országgyülésre, magával vitte művének kéziratát. Hogy azt Szontagh vagy Jámbor Pál vitte volna el Aranyhoz, ez állítás a tévedések makacsságával tartja magát, noha a *Koszorú*[1] nekrologja mást mond, s ha azt nem Arany írta is, bizonyára nem ad ki lapjában valótlanságot oly valamiről, a minek leghitelesebb tudója ő maga, — de meg a czikkíró aligha szerezhetett ez esetről ily részletes tudomást mástól, mint tőle magától, kivált ha az Gyulai Pál volt, kit az U-jegy rendesen takar. E szerint Madách egy képviselőtársát, a Hiador néven verselő Jámbor Pált kérte meg, hogy mutassa be őt Aranynak, kitől egy munkájának elolvasását szeretné kérni. «Arany átvette a drámát az ismeretlen költőtől, ki őszinte véleményét kérte s az egész látogatás alatt keveset beszélt. Néhány nap mulva — folytatja a *Koszorú*, — bele is nézett a műbe, de mindjárt az első jele-

[1] 1864 okt. 16. szám. A czikk alatt —U jegy áll.

netnél félbehagyta. Azt hitte, nem egyéb, mint *Faust* gyönge utánzása, s miért ahhoz nyúlni, mit más már oly jól megírt». Arany elkedvetlenedése érthető. Nemcsak, mert az első jelenet magában olvasva a Prolog im Himmel száraz másolatának tetszik; ennél is inkább lohasztotta kedvét, hogy a mű verselése akkor, az ő simításai nélkül, jóval gyarlóbb és döczögősebb volt, mint a minőnek ma ismerjük, kifejezései is igen válogatatlanok.

Egészen így adja elő mindezt Madách is, Nagy Iványhoz irt levelében, a ki neheztelt azért, mert a műről Madách nem szólt neki s ő Pesten idegenektől hallott arról először.[1]

«Különös története van ennek *Az ember tragédiájának* — mondja válaszában Madách. — Valóban igaz: habent sua fata libelli. — Már több esztendejénél, hogy készen van. Említettem több ösmerősöm előtt, hogy írtam egy költeményt, mellyben az isten, az ördög, Ádám, Luther, Danton, Aphrodite, boszorkányok s tudj isten mi minden játszik az égben, az egész földön, az ürben — mosolyogtak rá, de olvasni nem akarta senki. — Végre múlt tavasszal Szontagh Pál barátunknak felolvasám

[1] A levél a M. N Múzeum irodalmi Levelestárában van; kelt A.-Sztregován, 1861 nov. 2-án.

s ő sürgetett, adnám Aranynak bírálat végett. — Oda adtam, azonban mindjárt az első lapon az isten így szól:

Be van fejezve a nagy mű, igen,
S úgy összevág minden, hogy azt hiszem,
Évmilliókig szépen el forog
Míg egy kerék fogát ujítni kell.

Illy frivol passus az egész műben nincs több, de ez ott volt, s ezen Arany esztetikai érzéke annyira megbotránkozott, hogy letette s holnapokig feléje sem nézett, míg Jámbor Pál kérésére és sürgetésére újra kézbefogta s megtetszett neki. — Míg mi Pesten együtt voltunk, az alatt volt az iromány Aranynál; más példányom nincs, mellyet közölhettem volna, annak pedig hollétét annál kevésbbé volt kedvem elárulni, mert a soká tartó letartóztatás a siker nem nagy reményével biztatott. Innen van az, hogy te arról mit sem tudtál. — Avval pedig dicsekedni, hogy azt irom meg ezt irom s aztán soha sem születik meg semmi, hiuságomat sértené».

Arany izlése és versérzéke nem ok nélkül ütközött meg az idézett sorokon. Úgy találta, hogy az «*azt hiszem* kissé furcsa; de az egész négy sor *mesteremberes* önelégültsége is komikus színben tűnik fel. Annyival inkább, mert a darab elején van s első szava istennek... Rám oly

hatást tett először, hogy félretettem a művet» — írja megjegyzései közt. Napjának nagy részét elfoglalta hivatala, többi idejéből alig valamit hagytak szabadon a *Figyelő* szerkesztésével járó bajlódások, szemét amúgy is megerőltette kéziratok olvasásával, — nem csoda, ha nem volt kedve egy nyaláb kézirattal vesződni, melytől, az első benyomás után ítélve, nem sok gyönyörűséget várhatott.

Madách azonban nem sokáig győzte türelemmel. Húsz esztendőnél is több ideje volt már, hogy szünet nélkül próbálgatta tehetségét, s annyi félretett kisérlet után először volt meglehetősen elégedett egy művével, melyet Szontagh is sikerültnek tartott. «Ha irtam valamit — mondja egyik későbbi levelében Aranynak, (1861 nov. 2.) — rendesen esztendeig rá sem néztem. Akkor elővehetém s megbírálhatám, mint idegen müvet, láttam hibáit s vetettem tűzre. Az *Ember Tragédiája* volt első, mely a próbaévet kiállván, azon meggyőződésre hozott, hogy a nekem jutott fejlődést elértem, most másnak kell ítélni, — így hoztam azt hozzád.» Olyan szorongással ment Aranyhoz, mint Kepler elé a tanítvány; Arany ítéletén állott, vajon «mind e munka elveszett hiába», vagy pedig vitte-e buzgó igyekezetével annyira, hogy tehetségétől valami derekast várhat az irodalom

legelső tekintélye. Mert nem kivánta magát minden áron nyomtatva látni, irtózott a középszerűségtől; meggyőződése volt, hogy «nincs nagyobb kalamitás, mint egy középszerű mű fenmaradása, mely ha előbb nem bukkan is ki, holtunk után kompromittálhat vele valami szívtelen jó barát». Arany véleménye így nem csak régi kisérleteit bélyegezhette kárba veszett időfecsérlésnek, hanem jövőjéről is döntött s örökre kiveheti vala kezéből a tollat. Ha «roszszalló ítélettel visszaküldöd — írja ugyanazon levélben, — már azóta melegedtem volna mellette, s Ádám utolsó álmát a purgatórium lángjai közt álmodta volna végig». Érthető izgatottsággal várta tehát a bírálatot, s midőn az késett, ismét Jámbor Pálhoz fordult, hogy sürgesse meg Aranyt. Aranyt nemcsak a «kötelesség vampyr-vádja» ösztökélte, hogy újra kezébe vegye a kéziratot, hanem talán az is, hogy időközben hallhatott Madáchról, kit az országgyűlésen a becsültebb nevek közt emlegettek, kivált mikor a felirati vita folytában ötletes beszédet tartott a határozat mellett. (máj. 28.)[1]

[1] Szontágh ez alkalomból a következő epigrammával üdvözölte:

Hosszú életin át sok küzd kiderítni nevének
Néma homályát, ám csak kevesé a süker!
Honfiu, Bölcs, Művész, — bátran törhetsz te Olympig,
Im hármas koszorút tűz ma fejedre hazád!

Az Akadémia nyári szünetében hozzá is látott Arany, s a mint kissé belemelegedett, nem tette le a kéziratot kezéből, míg végig nem olvasta.[1] Becsével egyszerre tisztában volt. Aug. 25-én már azt írja Tompának: «Poesisről szólván: valahára födöztem föl egy *igazi* talentumot. . . . Faust-féle drámai compositió, de teljesen maga lábán jár. Hatalmas gondolatokkal teljes. Első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat. Kár, hogy verselni nem tud jól, nyelve sem ment hibáktól. De talán még ezen segíthetni.» Tompa is örvendett az új tehetségnek, de tartott attól, «hogy szava e rémítő lúdgágogásban el fog veszni». (1861 szept. 25.) Arany is olyasmire gondolhatott, kivált hogy felületes olvasó fennakad az apró rögökön, különben nem váratta volna még két hétig levelére Madáchot. Nyilván újra mérlegelni akarta a művet, függetlenül az első olvasás költötte meglepetés benyomásától, latra vetni részletenként s megbizonyosodni értéke felől. Alkalmasint kisérletet is tett, mennyire lehet apró-cseprő fogyatkozásain enyhíteni, s meggyőződött, hogy a csiszolgatás nem fölösleges fáradság. Midőn szept. 12-én fölkeresi Madáchot levelével, már teljes határozottsággal kimondja, hogy «*Az ember tragédiája* úgy conceptióban mint compositióban igen jeles mű», mely «egy kevés külsimítással irodalmunk legjelesb termékei közt foglalhat helyet». Mindjárt Mentorául is szegődik az ujon feltünt tehetségnek. Magára vállalja, hogy a művet a Kisfaludy-Társaság pártoló-illetményei között adassa ki; kész «sorról-sorra» kijelölni a helyeket, a hol változtatást lát czélszerűnek, sőt a módositásokra is vállalkozik, a szerző belenyugvása esetén.

[1] A nekrologban.

Madáchot reményén fölül meglepte Arany levele. Örömét rögtön közli Szontághgal.[1] Henriczihez is átment és megmutatta neki Arany sorait.[2] «Sohasem álmodtam ekkora dicsőségről» — tette hozzá.[3]

Nem sokára megjön Arany második levele (okt. 27.), a javítások egy részével. Madách azt találta, hogy azok «valódi Columbus-tojások, mint minden helyes észrevétel lenni szokott, az ember csodálkozik, hogy nem jött rá magától» (1861. nov. 2.). Megkéri barátját, javítsa végig az egészet «a soha nem viszonozhatom rovására». Ő maga akarva sem változtathatott

[1] A levél kelte szept. 19, de Arany levele csak 4—5 nap alatt járhatott meg ekkora utat. L. Madách levelét Aranyhoz 1862 márcz. 7-ről.

[2] Madách válasza Arany első levelére nincs meg.

[3] Morvay: *Adalékok.* 16. l.

volna egy sort sem, mert az eredeti fogalmazást vitte volt Aranyhoz, s az ő kezei közt másolat sem maradt.

Arany készséggel engedett a kívánságnak. Egyrészt mert *Az ember tragédiájá*ról megérett benne az a vélemény, hogy «egy Dante vagy Goethe technikájával remekmű volna» (okt. 27-iki levele), másrészt azért is, mert mikor föl-vette a pártolói illetmények közé, némileg felelősséget vállalt a mű értékeért a Kisfaludy-Társaság előtt, s mintegy erkölcsi solidaritást az íróval is. Mindkét szempontból elengedhetlennek tartotta a gondos átsimítást, erre pedig alkalmasabbnak kellett hinnie a maga tollát a Madáchénál, ki bizonyára nem szántszándékkal rakja meg művét oly hibákkal, melyeket elkerülni módjában állott. A leggyöngédebb formákban minduntalan ismétli Madáchnak, hogy ez átsimításra főleg a felületes olvasók kedveért van szükség itt-ott, s közben kezevonása egymásután tünik föl a kézirat minden lapján, sőt úgyszólván minden sorában.[1]

Arany több tekintetben javított a kéziraton, a nélkül, hogy lényeges változtatásokat tett

[1] E kéziratot Aranynak részben külön lapokra írt jegyzeteivel együtt, ereklyéi közt őrzi a Kisfaludy-Társaság. Arany javításait sorról-sorra kijegyezte Morvay *Magyarázó tanulmányá*ban, a 156—174. lapokon.

volna. A legkevesebb, a mit tett, az, hogy kevesbítette a szapora gondolatjeleket s egyszerűsítette a központozást, azonfelül kiigazgatta a helyesírás ósdiságát s fogyatkozásait (mennyünk, stb.), kiirtotta a rosszul hangzó tájszavakat (silledsz, penig), hibás képzésű vagy helytelenül használt kifejezéseket jobbakkal pótolt (torz-ot írt torzás helyébe; ‚megszükülte a világtekét' helyébe ezt: szűknek érzé). Helylyel-közzel germanismusok is akadtak, melyeket ki kellett gyomlálnia. Igy Cluvia ezt dalolta: kisértett a nagyok agyában, (a német «es spukt» mintájára), a mit Arany így változtatott meg: Rém járt fel a hősök agyában. Többet nyert a mű a javítások révén magyarosság és csín dolgában. Arany nyelvérzéke nem tűrte meg a népjaj-féle sulykolt összetételt; a dagadt párnából dagadó párna lett, dagadt kebelből puhácska. Izlés és erőteljesség kedvéért is sok kitételt cserélt föl mással. A helyett, hogy a rabszolganő «lényéhez ragadja» pharaót, most «derántja porban fetrengő magához». A kéjenczek nyers vetélkedése, hogy: «Ki az, | Dúsabban ki kedvesét kitartja», e szelidebb kérdéssé finomult: Ki pazarol | Hölgyére többet nálam? — Sokat enyhített a sokszor döczögő szórenden. (Az udvarhölgyek járnak pávaként = Az udvarhölgyek pávaként ragyognak.) Némely sorok egyetlen tollvonásra átváltoztak.

Évának boldogságtól ittas sóhaja: «Ah, élni, élni mily édes, mi szép» — ebből a nyers sorból finomult ki: «Ah, millyen édes, millyen szép az élni!» — Ily változásokkal egyúttal a rhythmus csengőbb lett, az értelem világosabb, a képek tisztábbak.

Az egész erőteljesebbé és színesebbé is vált, mire kezéből kikerült. Kezevonása itt-ott a jellemzetességnek is javára vált; olykor árnyalta vagy kiszélesítette az eredetinek valamely gondolatát, egyszer-másszor be is toldott ilyet. Az Athén piaczán őgyelgő nép így beszélgetett: Ki sem szólít szavazatom miatt. — Unalmas élet, mit kezdjen már az ember. — Mennyivel természetesebb és találóbb a csőcselék száján az ily beszéd: Szavazatomra nem akad vevő. — Unalmas élet, mit van tenni már! — Ez a nyelv illik a helyzethez; az egész jellemzőbb lett, s drámaibb is. Néhol egy-egy sor közbeszúrása előbbre lendíti az egész jelenetet, mint Miltiades bölcselkedését a demagógok közberivallgása: «Mit tétováztok még? — Halál reá!», a mit szintén Arany toldott be. Több helyütt a gondolat is bővült javításaival. Lucifer első versengésében e sorban: «Fukar kezekkel mérsz, *de hisz nagy úr vagy*», — az utolsó szavak sarcasmusával Arany keze suhint; midőn Julia elkomolyodik s azt mondja Sergiolusnak a boldogságról: «Azt tartom, mely kaczag, nem is valódi», — e bensőséges sor egészen Aranyé.

Mondhatni, az egész tragédián végig talán egyetlen fogyatkozás sem kerülte ki Arany figyelmét. Kifogásainak egy részét eleinte külön lapokon indokolta, s még azt is megrótta, hogy a római-jelenet instructiójában «szegletes asztal»-t talált előírva. «Vajon nem inkább kerek asztal volt a rómaiaké? Lásd pl. Rich. Dict. Antiqu. Mensa.» — jegyzi oda. Minden hibát észrevett, ha nem mindegyiket javította is ki. Úgy találta ugyan, hogy «különösen a lyrai részek nem eléggé zengők», e helyeken mégis alig változtatott, nyilván mert az övé igen is kirítt volna. Lucifer szellemidézésénél is («Segítsetek, ti elemek!».) megelégszik annyival, hogy odajegyzi: «Ilyenekben mutat Goethe nagy lyrai virtuositást. Ez olyan, mint Nagy István fordításában Goethe. Hanem rövid s maradjon.»

Az ember tragédiája igazán sokkal tartozik Aranynak. Ha első fogalmazásában jelenik meg, irodalmunk valószinűleg ismét oly remekművel gyarapszik, melynek értékét a kritika és műbölcselet hangoztatja ugyan, melyet azonban a közönség tágabb köre kevés kedvvel és gyönyörűséggel olvas; mihamar az irodalomtörténet lapjaira kerül, de ugyanakkor végleg az iskolai leczkeórákba száműzetik, s emelő és

tanító hatása ott reked. E sorsot *Az ember tragédiája* Arany segítségével kerülte ki.

Aranynak köszönhette Madách a költemény fogadtatását is, minőben nálunk *Toldi* óta nem részesült irodalmi mű. Arany lelkesedéssel beszélt a költeményről ismerőseinek s kiválóságának jóval megjelenése előtt híre ment. Igy hallhatott arról Nagy Iván is, Toldytól, még októberben.[1] Az októberi ülésen (30-án) Arany bemutatta az első négy jelenetet a Kisfaludy-Társaságban, melynek színe-java összegyült meghallgatására. Mily örömmel értesíti barátját a hatásról! «Ha láttad volna, egy Eötvös, Csengery stb. hogyan kiáltott fel — csupán a localis szépségeknél is, — ez gyönyörű! igen szép! stb. Győztünk, barátom, eddig győztünk és fogunk ezután is.» (1861 nov. 5.) Madáchnak több barátja is beszámolt a felolvasás sikeréről. Bérczy Károly megírja neki, hogy a casinóban Csengery Antal «nem győzött elég dicséretet halmozni *Az ember tragédiájára*, melyet *Faust*tal és *Manfréd*dal helyezett párhuzamba».[2] Tudós földije, Nagy Iván, azt közli vele, a mit Toldytól és Gregusstól hallott a költemény felől. «Toldy azt

[1] L. levelét Madáchhoz okt. 21-ről, Palágyi könyvének függelékében. Erre válasz Madáchnak fentebb közölt levele.

[2] Bérczy és Nagy Iván levelei Palágyinál.

is mondta, hogy műved német vagy egyéb nyelvre is lefordítva (mi okvetlen meg fog történni) biztosan világhírűvé váland és epochát fog csinálni a világirodalomban. Szóval pedig szerinte Vörösmarty az első, most Te vagy a m. irodalom második fényes csillaga. — Gregusstól is hasonló magasztalásokat hallottam. Szerinte a te műved kerekded egész és oly remekül kivíve, hogy ebben Faustot meghaladta, stb. S ő szinte világhírűségét jósolja.» Úgy látszik, Arany alkalmasint meg is mutatta barátainak a költeményt kéziratban, vagy később a kefelevonatokat, különben Greguss és Toldy nem beszélhettek volna az egész műről. Igy is nyilván Arany itéletére támaszkodtak; nem is volt okuk szavában kételkedni, hiszen nem tudhattak esetet, mikor elismerésében tévedt, vagy a magasztalást könyelműn szórta volna. Azt is jórészt Arany hitelének és tekintélyének köszönhette Madách, hogy mindjárt a költemény megjelenése után (1862 jan. 16.) két héttel — még alig voltak fölvágva a példányok — a nemzet koszorúsai közé választotta a Kisfaludy-Társaság (jan. 30.). Mivel akkor még szokásban volt, hogy az ujonnan választottat valamelyik régebbi tag vezesse be a Társaságba, Madách e bemutatásra Aranyt kérte föl, kinek nevével az övé a társaság előtt úgy is össze volt forrva.

Madách csak akkor látta, mennyit változott műve, mikor Arany megküldötte neki a kinyomtatott példányokat. Izlésesen, kevés szóval köszönte meg a gyámolítást. «Egyet fogok csak örökké restelleni s pirulni magam előtt, hogy olyan szellemet, mint tiéd, magasztos hivatásától én vontam el hetekre mechanikus munkára.» (1862 febr. 20.) A kézirat Aranynál maradt, így csak emlékezetből vethette össze első fogalmazását a nyomtatott szöveggel, a mint olvasás közben visszagondolt kéziratára. Bizonyára megnyugodott a javításokban; legalább erre vall az, hogy a második kiadásban, melyet még megért, nem mellőzött egyet sem. Még azt a sort sem állította vissza a Pharao-színben, hogy a tömeg «a végezet elítélt állata», melyet Arany bizonyos értelmi szabadsággal úgy javított ki: «a végzet arra ítélt állata», miről Madách azt találta: «nem cohaereál talán egészen (1862 febr. 20.).» Arany azzal indokolta a változtatást, hogy el akarta kerülni a szó erőltetett nyújtását, a mivel egyszersmind a sor bágyadt rhythmusát is hullámzóbbá tehette; azt hitte, világos, hogy az *arra* nem a hátul következő mondatra görditi az értelmet, hanem visszamutat Ádám előbbeni beszédére, oly syntacticai fordulattal, «mely, kivált classikus költőknél, nem mindennapi ugyan, de nem is példátlan, s a beszéd figuráihoz számíttatik». Maga idézi, hogy mindjárt az első sorokban is van ily látszó zavar:

A gép forog, az alkotó pihen.
Évmilliókig eljár tengelyén,

«(az alkotó?) kérdhetné valaki, hisz ez a legközelebbi subiectum. De a költői nyelv gyakran tesz ily ugrásokat» (1862 márcz. 6.). Valóban, hasonló értelmi szabadság, melyet azonban lehetetlen félreérteni, a legkitünőbb költőknél is előfordúl. Arany maga is azt írta:

Leesett a Rigó lovam patkója,
Jeges az út, majd kicsuszik alóla,
Fölveretem orosházi kovácsnál (az útat?)...

Madách átlátta Arany igazságát, s az Arany-féle sor a későbbi kiadásokban maig megmaradt.

A könyveket kisérő levélben egyuttal szóvá tette Arany a honorarium dolgát. E tekintetben is oly kitüntető fogadtatásban kívánta Madáchot részesíteni, a minővel az ő *Toldi*-ját tisztelte meg a Társaság: indítványára a tiszteletdíjat kiegészítették ötven aranyra. Madách, mint mondta, első spoliáit a Múzsák oltárára szentelte, megosztva az összeget a Kisfaludy-Társaság és az Akadémia között.

Arany a sajtóban is egyengette a költemény útját. Maga nem írhatott, mert a szerkesztés fölemésztette minden idejét; azonfelül, mint

Madáchnak írta, «ha az ember valamely művet újra meg újra gépileg olvasott, . . . úgy el fog telni vele, hogy pár hónapig rá sem szeret nézni» (febr. 13.). De legalább szerette volna a *Figyelő* ismertetését olyan valakire bízni, a kivel a czikket előre megvitathatja. Salamon Ferenczre gondolt, de ez fönnakadt a Faust reminiscentiákon. Gyulai, a ki viszont épp azon csodálkozott, hogy minden ilyest annyira el bírt kerülni, noha az impulsust onnan vette, a *Budapesti Szemlébe* szándékozott írni, — de csak a szándéknál maradt. Arany így szorgos munkatársának, Szász Károlynak küldötte el a költeményt bírálatra, megpendítve egy pár megjegyzést, a mit Szász ujjmutatásnak vehetett (jan. 13.). «Hibáját mi ketten (Gyulaival) abban látjuk, hogy erősebben *gondol*, mint *képzel*. Ezért erősebb a kigondolás, mint a költői kifejezés. Ezeket tájékozásul, különben bánj vele meggyőződésed szerint. Csak azt se felejtsd, hogy ily példák most, ha valaha, szükségesek, midőn költészetünkből kiveszni készül a gondolat.»

Ismertetésének elején Szász csakugyan Arany szempontjait hangsúlyozza, bizonyos túlzással, a mennyiben a magyar költeményt eszmei tartalom dolgában fölébe emeli *Faust*nak, viszont költői értékét oly kevésre nézi, hogy szerinte «eszmei magassága daczára csaknem megindulás

nélkül hagy». Ilyféle túlzásai teszik érthetővé, hogy Arany nem mindenben értett egyet a bírálattal, a mit meg is írt Madáchnak. Madách nagyra vette Szász bírálatát;[1] levélben megköszönte, barátjának szólítva, s elkérte azon példányt, melyen megjegyzéseit tette. Levele nincs kiadva, de mindezt kivehetni Szász válaszából, mely Madách hagyatékával a Nemzeti Múzeumba került. «A kritika, — irja Szász — jól mondod, nem épen a birált műért van, mely már egyszer a milyen olyan, — sőt tulajdonkép nem is az íróért, kin gyakran épen nem segít, — hanem az irodalomért.» Szászt a levél nem érte otthonn; Halasról válaszol, de hazaérve, megjegyzéseit jegyzékbe foglalja s azt megküldi Madáchnak (Kun-Sz.-Miklós, 1862 okt. 6.). Itt-ott aprólékoskodó, de sok jó tanácsot is ad, melyet Madách a második kiadásban megfogadott.[2]

A közönség lelkesedéssel fogadta *Az ember tragédiájá*-t. Kapósságában értéke mellett része volt az irodalmi viszonyoknak általában s a közhangulatnak is. Iróink száma a szabadságharcz alatt megfogyott; most jó jelnek látszott a nemzet szemében, hogy midőn egy jobb kor kü-

[1] Szász Károly költeményben is ünnepelte, megj. *Segélyalbum*, 1864. 270. l. és *Sz. K. kisebb költeményei*, Pest, 1883, I. köt. 360—362. l.

[2] L. a Függelékben.

szöbéhez ért, új tehetségekkel gyarapodik a megritkult csapat, melyben régóta törekvéseinek előharczosait szokta volt látni. Maga a Kisfaludy-Társaság is ez évben ébredt új életre, a mi már magában véve biztató jel volt; s íme e Társaság, mely nem sokkal szétoszlása előtt egy költői lángelmét ismertetett meg az országgal, fölébredésének legelső esztendejében ismét egy nagy tehetséget mutat be, ugyanazon nagy költő védszárnyai alatt. Maga a költői egyéniség meglepő volt gondolatainak gazdagságával, midőn a Petőfi-utánzók üres «kelmeisége» divott; új és szokatlan volt a műfaj is, hasonló mű nem jelent meg addig irodalmunkban. Beöthy Zsolt, a költemény elődeit kutatva, csak oly távoli rokonságokra utalhat, minők Bessenyei elmélkedő munkái, Csokonai tanköltemény a lélek halhatatlanságáról, Eötvös *Karthausi*ja, Czakó *Leonája*, a novellában Jósikánál a *Helione*, «a végtelenségre törekvő szellem isten ellen lázadásának s a női szív örök ragaszkodásának képe»; Vörösmartynál a *Rom*, «melyben a valóra váló s mindig csak új csalódást hozó álmok sorozata és a végső pusztulás még szorosabb eszmei kapcsolatot mutat Madách költeményével.»[1] Az is emelte a szerző

[1] Beöthy Zsolt: *Az ember tragédiája. Budapesti Szemle*, 1911 junius.

népszerűségét, hogy képviselő volt, s nevét a határozati-párt javaslata mellett tartott beszéddel kapcsolatban is emlegették.

Nem is csak a nemzeti büszkeségre hatott, hanem egyenesen a politikai közérzületre is. Hazafi érzése e művében egyetlen czélzásra szorítkozik, ‚nagy Hunyad'-ról, de az egész mű a törekvés szentségét és sikerét hirdeti, reményt sugall, s a közönség hozzá volt szokva, hogy mindent a nemzeti törekvésekre magyarázzon; a «küzdj és bízva bízzál» is úgy hangzott neki, mintha a közel jövőre vonatkozó biztatás lenne.

Bármi hatott is közre mellékesen, annyi tény, hogy a könyv kelendő olvasmány lett. 1863-ban második, díszesebb (nagy nyolczadrétű) «tetemesen javított» kiadásban látott napvilágot. Az interpunctio változatosabb lett és kifejezőbb, a helyesírás egyszerűbb és egyöntetűbb; az *illy, olly*-féle szóalakok, melyeket Arany a verslábak kedvéért a megszokott formákkal váltogatva használt, ezentúl állandóan természetesebb alakjukban fordulnak elő; egyes szavak vagy kifejezések találóbb és jobb magyarságú kitételekkel vannak fölcserélve, pl. a III. színben ez: Hiú báb, most daczot hánysz tiszta égnek, így módosult: Hiú báb, mostan fittyet hánysz az égnek; a puszta-lábas csőcselék a VII. színben meztelábassá változott; egész sorok

simábbakká gyalulvák; ily mesterkélt és döczögő mondatok: felküzdtem volna lelkem erejével — aczélosabbá válnak, midőn így csengenek: Megbírta volna azt saját erőm (III. szín). Az első kiadáshoz képest megint ritkulnak a nehézkes, facsart kitételek, találó jelzők merülnek föl a stílus szinezésére. «Gúny tárgyúl leendnénk, — Igy venni a dolgot» — ez állt az első kiadásban; a másodikban ugyanez: «Gúnytárgyul leszünk, Ily ünnepélyes színben nézve e Hétköznapos ügyet.» (X. szín). — Az oknélküli inversiók helyreigazodnak. «Meglesz, miként parancsolod, uram», a II. kiadásban: «Meglesz, uram, a mint parancsolod.» (VIII. sz.) E változtatások nyomán a rhythmus több helyütt szabadabban foly. Itt-ott egész sorok föl vannak bontva, s színesebben és zengőbben állítva vissza. «Tán azt sem tudta Caesar kedvese, Hogy kedvesét ismeri a világ» — mondták előbb a IX. színben; most ez így hangzik:

Caesarnak, hogy ha volt szerelmese,
Ez őt talán csupán úgy ismeré
Mint jó fiút s nem volt sejtelme sem,
Hogy retteg tőle s megrendül a föld.

Ily nagyobb változtatás azonban nem sok van, ezenkívül mindössze kettő; egy helyütt pedig ismét egy sor van beékelve.[1]

A javítások természete és sikere sokszor Aranyra vall, azonban nagyrészt Szász megjegyzései is érvényesültek. A harmadik kiadásban, mely már a költő halála után jelent meg (1869), szintén akadni módosításokra, de ezek egytőlegyig lényegtelenek. A második kiadásban ki volt forrva a nagy munka mai szövege.

---

[1] A XIV. szín sorai az első kiadásban így hangzottak:

Ha nagy lelkedre, a mint hívod azt,
Hiú vagy, mely lüktette kebledet,
Míg szíveredben ifju vér keringe,
Halottas ágyadnál ne kérd hogy állj. —

S u. azon jelenetben alább:

mind, a mit csak fejtegetsz,
Oly egyszerűnek látszik, oly valónak:
De annál károsabb — s veszélyesebb még
Keblünkre, mint a durva babona,
Mert túdósan, számokkal öli meg,
A szellemet, mit a bárgyú nem érez,
De mindkettő egyenlően nem ismer.

IV.

Ujabb munkássága. Elbeszélések és értekezések. Politikai beszédei és satyrája: *A Civilisator*. Színműírói munkássága. *Mózes*. Forrása és a tárgy epikai természete; politikai vonatkozásai. A *Tündérálom*. Madách betegsége és halála. Művének ujabb kiadásai. Zichy rajzai. A fordítások és a színpadi átdolgozás. Követői és utánzói.

A siker fölszabadította ez oly sokáig megkötött írói kedvet és erőt; sokoldalú munkásságba fogott. Belemerült az irodalmi élet sodrába. Mint képviselő, sokat időzött Pesten, hol rendesen az Arany Sasba szállt. Részt vesz az irodalmi életben; elfoglalja székét a Kisfaludy-Társaságban s az Akadémián, mely 1863 jan. 13. levelező tagjául választotta. Találkozik régi barátaival, Bérczy Károlylyal, Nagy Ivánnal, megismerkedik Eötvössel és Csengeryvel, meg Gyulai Pállal; őt és Szontaghot ezentúl csak úgy hívja: barna Pálom, szőke Pálom.[1] Egyénisége, fölszólalása tiszteletet

[1] Gyulai Pál beszélte.

szereztek neki képviselő társainak körében. Eötvös, Jókai, Ghyczy Kálmán arczképükkel ajándékozták meg; Szalay Lászlóhoz is nyilván bensőbb viszony fűzte, mert Eötvös levélben értesítette Szalay haláláról s később, mint az elhunyt tisztelőjét és barátját, őt szólítja fel, hogy Nógrádban Szalay hátrahagyottai számára a gyüjtést megindítsa.[1] Legbensőbb barátság Aranyhoz csatolta. Levelezésük meggyérült ugyan, de ez nem jelenti azt, mintha barátságuk hűlt volna; oka csupán Arany elfoglaltsága, s az is, hogy többet találkoztak. Arany is volt látogatóban Sztregován; 1862 augusztusában, Szliácsra menet, betért két napra.[2] Madách Aladár holtáig emlegette, mint látta őket egymás mellett ülni az ebédlő kerevetén, a metrikáról beszélgetve. Madách továbbra is Mentorának nézte Aranyt s valóban mindvégig ő maradt a közvetítő Madách és a közönség között. Újabb munkáit, székfoglaló értekezéseit, *Csák* átdolgozását Aranyhoz küldi előzetes bírálatra.[3] A *Koszorú* kedvéért veszi elő rejtekükből régebbi verseit, többek közt a *Két kérő* czíműt, mely összegyüjtött versei közül

[1] Eötvös levele a Nemz. Muzeumban.

[2] Aranyt Csesztvén át vitte Sztregovára. L. Arany levelét a Függelékben. A Kálnay füzetében (24. l.) közölt datum hibás.

[3] Levele 1862 márcz. 7.

hiányzik.[1] Ott látott napvilágot egyetlen megjelent elbeszélése is, *A Kolozsiak*. Több beszélyt írt, alkalmasint régebben; a mint az avult forma és nyelv után megítélhetni, valamennyi a negyvenes évekből való kisérlet. Csak ez egy került nyilvánosságra. Ezt is valószínűleg azért vette elő, hogy eleget tegyen Arany felszólításának, ki támogatását kérte a *Koszorú* számára. A beszély sokáig hevert Aranynál; csak midőn Madách a késedelemből műve gyarlóságát olvasta ki, adta szedésre. (M. lev. 64. márcz. 14. Megj. 1864. szept.) E hajmeresztő rémtörténet babonás hagyományon alapszik, mely a felvidéken, így Nógrádban is, máig tartja magát a Kolozsiak szerencsétlenségéről; nevök említésekor háromszor utána kell mondani a szerencsésnek tartott Barkóczyakét, hogy a megrontásnak elejét vegye. Arany sokszor mosolygott azon, hogy ez a babona Tompáék házába is befészkelte magát.[2] E család pusztulását rajzolja Madách beszélye. A szathmári béke körüli időben Kolozsi Márk Rákóczy hűségéről Leopoldhoz pártolt, s hogy érdemeket szerezzen, magára vállalja pártos öcscsének megrontását, a mit véghez is visz.

[1] 1864. II. félév.

[2] A *Koszorú*-ban a *Kolozsiak* czím után csillagot tesz, s a vonal alatt tréfásan odaírja háromszor a Barkóczi nevet. A Kolozsi-család utóbb Cseley-re változtatta nevét.

Özvegyen maradt sógorasszonya egész életét a boszúnak szenteli. Bécsbe megy, hatalmas udvarlókra tesz szert, s kieszközli, hogy Kolozsit megfoszszák méltóságaitól; legjobb barátja, az elveihez hű Barkóczy nyeri el azokat. Aztán fölismeretlenül letelepül környékükön, bejáratos lesz házukhoz, s gyanuba keveri feleségét Kolozsi előtt Barkóczyval; maga színleg viszonyt kezd a férjjel, hogy a féltékenység útján térítse vissza hozzá nejét, a kit ezzel még inkább elidegenít urától. Az asszony épp erről panaszkodikBarkóczynak, midőn a bosszuló démon e lugashoz vezeti a férjet, a ki légyottot hivén, felgerjedésében megöli ártatlan feleségét. Az özvegy, nem tudni: miért, elraboltatja a kertből a holttestet, s azzal együtt a mellette siránkozó leánykát is, kit Kolozsiék gyermekének tart, s azért bosszúból az utcza szennyébe taszít. Maga a Kolozsi közelében marad s vagyonát is tönkre teszi. Jószágai megétetve elhullnak; fái megfúratván, kiszáradnak, gátja szakadtával földjeit árvíz borítja el. Boszúja betetőzéseül odaviszi az időközben fölserdült leányt s úgy intézi, hogy Kolozsi szerelemre gyúljon iránta s megszöktesse. Midőn egymás karjában hiszi őket, bekiáltja a romkastély ablakán, hogy önnön gyermekét öleli, egy elvetemültet.

Kolozsi vérfagyasztó titokkal sujt vissza: ne-

veltjük bátyjának leánya volt, kit házuk feldulásakor kimentett. Nincs menekvés. A bosszúálló kútba vetette a szoba kulcsát, az elzárt kemencze széngáza tulajdon lányát fojtja meg. E bosszú az őskori mondák szörnyűségeivel egyméretű, túlcsap a lélektan határain, s valószinűtlenségbe vész. Kolozsi ne ismerné meg sógorasszonyát az özvegyben, kivel viszonyt kezd; az özvegy ne tudná, kit neveltet házában Kolozsi, s ne ismerné föl leányát, legalább mikor elraboltatja? Az özvegyet nem látja meg senki, midőn sörétet ereget Kolozsi lovainak fülébe, megfúrja fáit, forró vízzel öntözi kertje virágait. Ez asszony egy új Széphalmyné, rettentőn gonosz kiadásban. A szörnyű tárgy, iszonyú lelkek, a gyanújában féktelen Kolozsi s a nyakán függő emlékpénzről fölismert leány a rémhistóriák lomtárából valók. Alighanem régebbi kisérlet ez, talán átdolgozott alakban, művei ez időtájt általában magasabb fokon állnak.

A romantika hasonló szörnyalakjai, bosszuálló anya s egymásba szerelmes testvérek szerepelnek egy másik beszélyében is, melynek czíme *Ecce homo*. A *Chronica két pénzdarab sorsáról* egy megjegyzett arany s egy kis pénz forgását írja le, melyek folyvást az aránylag csekély számú szereplők közt keringenek, a

legiszonyúbb körülmények közt. Mind e borzalmak a negyvenes évek elbeszélő- s színműirodalmából kölcsönözvék. A *Hétköznapi történet* lélektani alapon mozgó kisérlet; két nő élete sorát beszéli el. Beatrix keveset gondol férjével, szeretőt tart, de óvatos, senki sem mondhat rá semmit. A föllengő, regényes Júlia első férje mellett unatkozván, szintén viszonyt kezd, az vigyázatlansága folytán kiderül, s ő egybekél imádottjával. Az új férj hamarosan kezdi elhanyagolni nejét, a ki gyermekéért mindent eltűr; de mikor az meghal, férje még el is adja őt. Nyomorából azonban kimenekszik, ismét férjhez megy s önfeláldozó és hű feleség válik belőle, ki férjét boldoggá teszi. Az iró azt akarja példázni, hogy a könnyelmű és szeszélyes emberek alapjában véve sokszor jobbak az érzéketlen ridegeknél. Néhány elbeszélés-tárgya kidolgozatlanul maradt, csupán czímük van följegyezve. *(Memento mori. A csillagász leánya.)* Azonban van még egy, *Duló Zebedeus kalandjai, eredeti elbeszélés* 1842-ből. Egy házasodni induló vidéki ifjú élményeit mondja el, kit mindenféle nevetséges véletlen üldöz s félszeg kalandokba bonyolít. Ezzel az iró új útra lép, a humoros elbeszélés terére, *Tollagi Jónás* modorában; át is akarta dolgozni napló alakba, mint a czímlapra följegyezte. Egy pár részletét ver-

sekbe is foglalta. Töredék; a kidolgozatlanul maradt vázlat nevökön nevezi ismerőseit, a kiknek kalandjaiból s a rájok fogott mendemondákból szövi meséjét. A Duló név sem költött; nógrádi család, a szerző velük rokonságban is állt.

Több szerencséje volt egy másik műfajban: az értekezés terén. Azzal foglalta el székét a Kisfaludy-Társaságban és az Akadémián. Amott *Az aesthetika és társadalom viszonyos befolyását* magyarázta, de tulajdonképpen csak a bevezetésben marad kitűzött céljánál, utóbb merőben az irodalomra szorítkozik, itt is csak a görög költészetnek a görög élet talaján való felvirágzását mutatva föl példa gyanánt. Mindez azonban csak kiindulásul szolgál, minek alapján párhuzamot von a classikai és az újabb irodalom közt. Kifogásolja, hogy az irodalom kenyérkeresetté fajulva, szaporaságával nem győzi arányban tartani benső tartalmát; irányok szolgálatába szegődve s az ingerlőnek hajhászatával csorbát ejt a művészet valódi célján, a mi maga a tiszta szép.

E két utóbbi vonása miatt itéli el a regényt, korunk e ‚monstruosus gyermekét', melynek hosszadalmasságával szemben az *Ilias* rövid időtartamára hivatkozik. Fejtegetései, mint fiatalkori tanulmányában, itt is saját művészi célját világítják meg s felfogását a költészetről. Felhozza, hogy a legnagyobb mesterek koruk egész tudományát beleolvasztották műveikbe; igaz, hogy köre Bacon óta óriási módon megnőtt és vaskosabb is, «de ki mondhatja, hogy ezt már nem lehet a költészetnek magához magasítni? Csak nagy szellem kell s az anyag egész világa életre serken» — mondja, mintha csak Emersont hallanók.

Másik nagy veszteségnek tartja a költészetre, hogy fölbomlott rokonsága a vallással, midőn egy szó, egy név egész gondolatvilágot jelentett. Remekművek jöttek létre a merev dogmatikus hit uralma alatt is; de kivált a mesék és regék szellemvilága illett a költészethez, melynek alakjaiba a nép öltözteti sejtelmeit. Ez utóbbi két ponton Lessing *Laokoon*jának (IX. és X. fej.) tanulmánya érzik. Madách mindkét irányban újjáéleszti a költészet kapcsolatát; korának ismereteiből sokat belefoglal művébe, mint a hogy Salamon király az *Ezeregy éj* meséiben palaczkba bűvöli a szellemet. Másrészt költészete ismét kapcsolatba lépett a vallással; szavukat hallatják nála az égi seregek és Lucifer; idézte a föld szellemét s a boszorkányokat.

Másik tanulmánya a nőről szól, a czím szerint «különösen aesthetikai szempontból», de ez nincs

következetesen keresztülvive. Jobbára műalkotások példáin tünteti föl a nő physiologiai fővonásait; majd lelki képességeit vizsgálja, eleve azon meggyőződéssel, hogy «könnyebben fog fel és tanul, de teremtő genius híjával az emberiség irányadó szellemei közé nem emelkedik». Ehhez képest hivatását a család-alkotásban jelöli ki, a házi kör összetartásában, «melytől elpártolása nagyobb rombolást hoz a családi létre, mint a férfiu félrelépése.» Ellenben a férfi hivatása más; az «sivár életre néz vissza, ha egyebet nem tett, mint szeretett.» Igy fejezte ki a két nem hivatását a *Férfi és nő*-ben; ez marczangolta Herakles szivét, ezt veti marasztaló feleségének Károly király (*Mária királynő.* II. 1.):

> . . . a férfi nem csupán szeretni
> Vagyon teremtve . . .

s tulajdon e szavakkal szakad el családjától Mózes. A nő azonban nem lépheti át hivatásának szűk körét bűnhödés nélkül. «Ha pedig . . . oly nő születik, ki . . . egyenlővé teendi magát a férfiúval, . . . drágán vásárolja e helyet, mert érte . . . neme mindazon előnyeiről lemondott, melyek ezen irányban tették volna . . . boldoggá.» Ez *Mária királynő* életének tanulsága.

A nő a szépség és szeretni való vonások tökélye, természetesen benne találni ezek eltévelyedéseit

is, a hiuságot és élvvágyat, melyek nagyobb szenvedélyessége s kisebb lelki ereje folytán az aesthetikai és erkölcsi rút legalsó fokára süllyeszthetik. Ő az oltárok szűz papnője s a csábító hetaira, egyaránt alakját öltik magukra a Grátiák és Furiák, az égből alászálló angyal s az ördöggel czimboráló boszorkány. Gyöngédsége a guzsalyhoz köti Herculest, szenvedélye termi a ‚néplázadások asszonytigriseit'. Madách erősen kiemeli a női természet kétféle végletét, s a különböző korszakok változatos női typusait azzal magyarázza, mily helyzete volt a nőnek más és más korban, más és más népnél, kivált jogi állását véve tekintetbe.

Tisztán látni, hogy értekezései nem alkalmi elmefuttatások, hanem rég megállapodott világnézletének kifejezései. Egyes példáiban költői műveinek alakjai villannak elő, s a férfi és nő hivatásának rajzában fiatalkori színműveinek alapeszméi. Mintha előtanulmányait foglalná össze. Itt is kicsendül egy lyrai hang, mikor a szívbeli csalódásról beszél, hogy «a ki megláboltа e halálos bajt, megnyugszik sorsában, hűségesen teljesíti új kötelességeit és hallgat.» Egyéb műveihez hasonlón ezt az értekezést is erős szál fűzi főművéhez. A nő erényei és gyarlóságai, melyeket itt rajzol s mintegy rendszerbe foglal, egymás után föltünedeznek Éva változó

alakján, ki a nőiség két véglete között ingadoz, míg végül családi hivatása tölti be lelkét. Fiatalkori drámáiban az eltévelyedések tragikumát rajzolta, főművében a tévedéseket a betöltött hivatás feledteti.

E műfaj pompásan illett elmélkedő természetéhez; e téren jeles műveket alkothatott volna, bár itt is feltünnek régi gyöngéi: a laza szerkezet, az örökös kitérések, a művészi egység és a világos rend hiánya. De kiválók, a mi a tartalmasságot illeti; éppen innen a gyakori kitérések. Az anyagnak egész kincstára volt kezében eredeti gondolkodása, műveltsége, széleskörű érdeklődése révén. Halála után irományai közt Bérczy Károly egész csomó papirszeletet talált, sebtében odavetett jegyzeteket, melyek a philosophia, biblia, történelem, költészet és zene körébe tartoztak. Gondolt is arra, hogy essayket írjon; akadémiai beköszöntőjében tanulmányt igér a *Nibelungen-Lied*ről, de ehhez csak néhány följegyzése van meg hátrahagyott papirjai közt; 1861 végén a phrenologiáról igért czikket Nagy Ivánnak, ki 1862-ben indította meg Knauz Nándorral a *Magyar Tudományos Értekező*-t, mely a második kötet végével megszűnt. «Notandum, — írja Madách, — én e tudomány igazságáról meg vagyok győződve s így ez értelemben

lenne az értekezés is.» E meggyőződéséből folyik, hogy a jövő államrend phalansterében fontos szerepet juttat a phrenologiának. «Bár sok előmunkám készen van, — írja később, — nagyon jól meg akarom csinálni, s e' szak tudtomra nem lévén még a' magyar irodalomban ismertetve, helyesen megismertetni.» Az értekezés azonban nem készült el soha.

Nem készült el a tiz parancsolat kőtábláiról szóló, s az a másik sem, melyben, Nagy Iványhoz intézett nyilt levél alakjában, azt szándékozott fejtegetni, hogy a magyarok bejövetelökkor azért hódítottak oly rohamosan, mert sok magyart találtak itt; hiszen akkor a nemzet csak az aristokratiából állott, a nép tehát megmaradt a hunok és avarok pusztulása után; máskülönben honnan támadt volna annyi magyar ajkú jobbágy?

A nyilvános szereplésben más téren is voltak sikerei: politikai beszédeivel. Ezeket bizonyos lelki rokonság fűzi értekezéseihez. Azokban is van némi szónokiasság; könnyedek, néhol csattanósak; a gyakori kitérések, futólagos észrevételek révén az élőszóbeli előadáshoz közelednek. Viszont beszédei tanulmányszerűek; emelkedett szempontból vizsgálják az időszerű kérdéseket, általános igazságokra s világtörténelmi példákra hivatkoznak; telvék ötletes idézetekkel, irodalmi fordulatokkal. Hazafi érzése

itt harczba viszi elkeseredésének kipróbált fegyverét, a maró gúnyt. Politikája önérzetes, de békülékeny, mint egy költeménye is mutatja, ez időkből egyetlen hazafias verse. Czíme: *Nyujtsunk kezet!*

Elszállt felettünk a halál szele,
Egy bánat ért s a kettős sír felett
Megértjük egymást, bánk megszentele,
S bár késő tán, nyujtsunk testvérkezet.

(*Jelenkor*, 1896 decz. 6. 41. sz.)

Öt beszéde maradt. Kettő balassa-gyarmati választóihoz szól. Ezeket egyszerüség s a phrasisok kerülése emeli ki. Az országgyűlésen csak egyszer szólalt fel, 1861 május 28, a határozati javaslat mellett. Beszéde rendkívüli hatást tett. A lépten-nyomon nyilatkozó bő ismeret, új és magvas felfogás, eszméinek világos kapcsolódása, karöltve az egésznek élénk előadásával, főként pedig a valódi szellemesség meglepték s elragadták hallgatóit. Tartalmában főként egy pont emelkedik ki: midőn azon állítás tarthatatlanságát vitatja, mintha az absolutistikus évek előbbre vitték volna hazánkban a civilisatiót, holott az inkább a kormány ellenére fejlődött, mintsem pártolása által. Másik két beszéde írásban maradt. Ezek közül a nemzetiségi kérdésről szóló egy beható tanulmány vázlatának tetszik. B.Eötvös József, ki maga is tanulmányozta

a nemzetiségi kérdést, kéziratban olvasta, «s mint mondá, e tárgyban jobbat készíteni nem lehet.»[1] Szándéka is volt kiadni Pompéry lapjában, a ki októbertől fogva az *Ország*-ot szerkesztette Gregussal együtt, s azután külön röpirat gyanánt, de később letett róla. E beszéd azt fejtegeti, hogy ez országban más politikai nemzetiség nem érvényesülhet, mint a magyar, mely «nagylelkű önbizalommal sértetlen hagyott minden meghódított népfajt.» E meggyőződés s a Bezirkercivilisatio elleni gyűlölete sugallják politikai satyráját, *A civilisator* czímű kis színmüvet.

A civilisator rövid lélekzetű, bohókás tréfa, mely a Bach-rendszer paragraphus-csavaró papirpusztítóit figurázza ki. Ez is, mint beszédei, a komoly hazafiság és gúny vegyüléke. Meséje sovány, de részleteiben sok torz-eszme és keserű gúny duzzasztja fel. István gazda, ki a magyarságot személyesíti meg, békén megfért tót, rácz, oláh, német cselédeivel, míg egy este, egy taliga irományon ülve, melyet két kutya vontat, megjelenik Stroom, a civilisator. Első dolga, hogy a gazda ellen lázítsa háza népét, nem értve meg, hogy «nem a magyar, de a gazda parancsol». Nyomban adót vet ki, bélyeges papiron lát törvényt, a pénzt bankóra váltja, a mi «csak a

[1] Madách levele Nagy Iványhoz, 1861 nov. 2. M. N. Múz.

pénz párti-czédulája», húsz botot veret a szolgálóra, — ‚mit jó sikerrel régtől gyakorol'. E közben kísérete, a sváb-bogarak kara, ellepi a házat. De a felbujtott nép hamarosan ellene támad, mire Stroom és hívei sípládát akasztanak nyakukba s kintornázva elvándorolnak. — Madách azt írta a czím alá: Komédia Aristophanes modorában. A karénekek a görög drámát utánozzák, a sváb-bogarak kara Trygaios bogarát juttatja eszünkbe a *Béké*-ben. De hiányoznak Aristophanes kedves vonásai: bugyborékoló jókedve, harsány hahotája és édes szava; ezek híján csak a politikai irányzat s pár pőre tréfa, a mi belőle megmaradt.

Érdekes, hogy Madáchot hiába kecsegtette sikerrel annyi új tér, mégis hű maradt régi kedvenczéhez, a színpadi irodalomhoz, mely pedig daczolt tehetségével; sohasem érte meg az előadás zajos dicsőségét. Munkásságának e második, élénkebb szakában is szakadatlanul színműveken dolgozik. *A civilisator* 1859-ből való, midőn februárban *Az ember tragédiájába* fog. Alig fejezi be nagy művét (1860 márczius 26.), junius 9-én *Mózes* czímű ötfelvonásos tragédiába kezd, melylyel 1861 november 16-án készül el. Közben átdolgozza *Csák végnapjai*-t (1861 aug. 12. — szept. 28.). Készül átsimítani harmadik fiatalkori színművét is, a *Férfi és nő*-t, jegyzeteket készít a *Tündérálom*-hoz, s

megírja első jelenetét. Méltán írja önmagáról egy papirfoszlányon *Életírás* fölirattal: «Mindig szükségem volt az izgatásra, egy tárgy nem foglalt el.»[1]

Csák új alakjában is ráismerni régi gyöngéire, az író tárgyköre azonban megváltozott, annyira, hogy még ez átdolgozáson is észrevehető. A szerelem most háttérbe szorul, helyét a hazafiság foglalja el. Ez vezeti tollát *A civilisator* írása közben. Történelmi darabjain átütköznek saját korának vonásai, a történelmi korszakok olykor mintha csak a jelen álarczai volnának. Midőn újra írja *Csák végnapjait*, a negyvenes évek gondolatkörébe a hatvanas évek hangulatát vegyíti. Műve szinte korszerűvé vált; Rozgony sírmezőjén mintha az új szabadságharcz halottait siratná; e küzdelem kihaltában a hatvanas évek lohadni kezdő nemzeti ellenállását gyászolja el. *Mózes*-ben is van ilyenféle vonatkozás; nemzeti hőst rajzol benne, népe vezérét, s küzdelmeiben az utat egy új kor igéretföldje felé. Czélzásai itt még világosabbak. Hogy a két mű hangulata rokon, az nem csoda; *Csák* átdolgozása közbevetőleg készült *Mózes* írása közben; szinte egyszerre dolgozott a két művön.

Csák átdolgozása készült el előbb, s Madách

[1] Hátrahagyott irományai közt. Idézi Bérczy is.

egy kezdő író mohóságával siet fölküldeni Aranynak, levélváltásuk harmadik hetében, mindjárt második levelével. (1861 okt. 3.) Kéri, olvassa el, s ha méltónak találja, nyujtsa be a színházi bíráló bizottmányhoz. Arany át is olvasta, de nem nyujtotta be. «Véleményem szerint előnyös lesz rád nézve, ha Csákot nem is ösmerik, míg a tragédiát nem olvassák. Úgy találom, hogy ebben — daczára, hogy a szereplők elvont eszmét képviselnek, mégis több a drámaiság is, mint Csákban.» (1861 okt. 27.) «Csak minél hamarabb tűzbe vele, — írja erre Madách, 1861 nov. 2. — azonban az *auto-da-fé* után is szívesen veendem rá néhány észrevételedet, mert abból csak tanulhatok jövőre.» Arany természetesen nem dobta tűzbe a kéziratot. Midőn Gyulai Pál sajtó alá rendezte Madách összegyüjtött műveit, *Csák végnapjai*-nak első kidolgozását adta szedésre, mert azt találta hagyatéka közt; Madách nem szokta műveit lemásoltatni. Szedés közben Arany László egy javított példányt vitt Gyulaihoz, melyet ő Salamon Ferencztől kapott ajándékba.[1] Ez a későbbi átdolgozás szövege, bizton az a példány, mely Arany János kezén megfordult. Nyilván ő adta azt oda Salamonnak, a drámabírálónak, a ki azonban már nem emlékezett arra, mint került hozzá e kézirat.

[1] L. Gyulai előszavát.

Mózes írásába nagy becsvágygyal fogott, s tovább dolgozott rajta, mint *Az ember tragédiáján*. Kedvéért kizsákmányolta régebbi műveit. A II. felvonás elejére *Mária királynő*-ből vett át egy jelenetet (II. 1.); mint ott a magyar követség Durrazzo Károlyt, szakasztott azon módon hívják itt el Mózest családja köréből nagy hivatására Áron s a zsidók követei. *Csák végnapjai*-ból vette kölcsön a darab befejezését, a bércztetőn álló terebély fa kidőltét, melynek lezuhanása a hős megholtát jelenti. Az átvétel szerencsés, ez kétségkívül inkább illik a bibliai hőshöz. Még *Az ember tragédiájá*nak néhány gondolata is visszhangzik *Mózes*ben, alkalomadtán, a helyzetből fakadva.[1]

[1] Mózes azt mondja Pharaónak (I. felv.):

Mi bennem érez, gondol és lehel
Magad vagy, Pharaó! — Sugárod az,
Mely napjához hűtlen nem is lehet.

Éva azt mondja Ádámnak (II. szín), hogy az ő tüzének halvány mása csak.

Később a *Mózes* pharaója országának vérző sebéről beszél,

Melyet gyógyítni a mint nem biránk,
Kicsínyleni kezdettünk és nevetni.

Ez Lucifer okoskodása (III.):

Nincs hátra más, mint hogy a tudás
Tagadja létét e rejtett fonálnak
S kaczagja . . .

Néhol idegen művek hatását is érezni; Riedl

Az I. felvonásban a változás után azt mondja az elszánt Mózes: Csak lelkesülés szült mindig nagyot.

Ezt vallja Ádám is (XII.): . . . mi a világon
Nagy és nemes volt, mind ily őrülés.

Mózes. II.

A szellem az csak, a mi győzhetetlen

Emb. trag. VII.

Hol a szellem van, ott a győzelem.

Keplerre utal Mózes felfogása a nőről (IV.):

a nő bűvös virág.
Illatja édes — ámde illatával
Méreg lopózik szűnkbe, — mely megöl.

Mózes felfogása a népről (III.), hogy az

csak dőre eszköz
Egyes nagyok kezében, a kik a
Világtörténetet vérével írják, —

Az ember tragédiája-beli pharao-szín világnézletének megismétlése, mely az *Éjféli gondolatok* cz. költeményben is megvan.

Madách más kisebb költeményeiből is vett át egyetmást *Mózes*-be. Mózes (II. felv.) azt mondja a népnek:

Én gondolok
Helyetted. Nálad meg majd az erő lesz.

Egy epigrammja ezt így mondja el:

Ha kar kell, szívesen látom a tömeget:
Ha ész kell, szívesen fogadjon engemet.

Frigyes kimutatott néhány ily helyet.[1] Ő e reminiscentiákat Madách szegényes inventiójának tudja be; ez igaz; de egyúttal újabb tanulmányainak mindmegannyi bizonysága.

E tanulmányoknak köszönheti Madách mostani fejlettebb technikáját. Leszokik az örökös kitérésről, a mi a cselekmény zavartalan és gyorsabb menetével jár együtt meg egyöntetűbb szerkezettel, a mi csupa új erény nála. Ha nem mindig vet is számot a színpaddal, legalább a hely gyakori változásáról letesz s mérsékli a mellékalakok számát.

A darab cselekménye a biblia nyomain halad. Onnan vannak véve a szereplők s az események egyaránt. Az alakok közül csupán Mózes hugának, Máriának kassandrai rajza a költő leleménye, s Józsué szerelme rabnőjéhez; az előbbi kevéssé sikerült, emez jelentéktelen és fölösleges. Az események során mindössze annyiban tér el a bibliától, a szembeszökő ellentét kedveért, hogy

[1] «. . . a döntő perczben megjelenő Jehova, kit csak Mózes lát, a Hamlet és anyja közti jelenetre emlékeztet. Midőn Mózes a nagy tetteket megelőző éjjelen tépelődve ül sátrában, míg Józsua hárfát pengetve énekel: Shakespeare Brutusa jut eszünkbe. Ama jelenet, melyben elmondják Mózesnek a moabitok ellen vívott csata váltakozó sorsát, Schiller *Orleansi szűz*-ére (toronyjelenet) vall.» *Budapesti Szemle.* 1880. 44. sz. 349. l.

eleinte maga Mózes, a pharao neveltje, tüzeli urát a zsidók ellen, nem sejtve származását, míg anyja, a ki dajkája volt (Mózes II. könyve. II. rész. 8. vers), fia gyűlöletén megborzadva, föl nem fedi titkát. Akkor Mózes elmegyen vérei közé, s nem mint a bibliában, egy idegen ház, hanem épen Áron háza kifosztásának s tulajdon húga gyalázatának szemtanúja, a miért fölháborodásában megöli a tiszttartót. (II. k. II. r. 11—14.). Ez az expositio. A gyilkosság után Mózes Midián földjére menekül s ott feleségül veszi Czipporát (II. k. II. r. 15—22.). Phárao halála után (II. k. II. 23. és IV. 19.) az égő csipkebokorból hangzó szózat Izráel felszabadítására rendeli (II. k. III. r.). Ha családjától elszakad, s nem viszi azt magával, mint a biblia mondja, ez azért van, hogy jobban kitűnjék, mint áldozza föl boldogságát hivatásának, a mi fiatalkori drámáinak összeütközéseire emlékeztet. Később családja utána megy a táborba, mint a biblia írja (II. XVIII. 1—5. Jethro szerepe II. IV. 18.). A zsidók követsége Phárao előtt, a robot fölemelése (II. V. 7—9.), a nép zúgolódása Mózes ellen: mindez Mózes II. könyvén alapszik, szintúgy útrakelésük is az elsőszülöttek pusztulásának éjszakáján. (II. k. XI.). Eddig a második felvonás. A vándorlás, az aranyborjú bálványozása (II. k. XXXII. 1—23.),

a fölgerjedt Mózes véres büntetése (II. k. XXXII. 27—28.) tölti be a középső felvonást. A negyedik Kánaán határához vezet; halljuk a dús földről hozott csodás híreket (IV. k. XIII. 28—29, 31—34), s látjuk a zsidók elcsüggedését, hogy e vitéz nép földjét nem bírják elfoglalni (IV. k. XIII. 32.). Dátán és Abirám szószólói a meghunyászkodóknak (IV. k. XVI. 13.), kik merészségükért irtóztatón lakolnak (IV. k. XVI. 30—31.). Mózes előtt ködoszlopban megjelenik Jehova (II. k. XXXII. 9.), el akarva pusztítani kishitű népét (IV. k. XIV. 12—35.). De Mózes megengeszteli az UR-at s megváltja a jövőt: negyven évig fog a pusztában bolyongani, míg a ma élő nemzedék kihal. (IV., XIV. 33—34. A bibliában ezt az ÚR rója rájok, a a darabban Mózes javasolja.) — Ez idő elteltével Mózes halni küldi Áront és Máriát (IV. k. XXXIII. 38.), átadja a vezérséget Józsuénak (V. XXXI. 17.), ki egyedül mehet be a régiek közül az igéret földére (IV., XIV. 30.); maga fölmegy a hegyre, meghalni (V., XXXII. 48—52.).

Mózes cselekvénye szemlátomást egységesebb Madách fiatalkori darabjainál, s inkább kristályosul egy központ körül, de ez is hosszan húzódik s az író nem meri bátran alakítni tárgyát. A szent könyv ép úgy lenyűgözi képzeletét,

mint annak idején Fessler. Zavaró aprólékosságokban sem bír attól szabadulni, melyek művének ártalmára vannak. Hogy az elbujdosásra készülődő zsidók arany-ezüst marhát kérnek kölcsön az egyiptomiaktól s azokat elorozzák (II. k. III. r. 21—22, XI., 2., XII. 35.): ilyesmi megállhat naiv eposban, mint az ős-kor önkénytelen vonása, de mai drámában más szemmel nézzük, kivált ha még a hős ujjong a cselen:

Tapsol a világ
Tettünknek, jól tudom, s elnézi Isten.

Általában ravasznak és csalárdnak festi e népet s Mózest is; tanácsára három napot kérnek a pharaótól, hogy a pusztán imádkozhassanak, s onnan odább illannak. Mózes kicsinyes is, midőn összetűz Abirámmal, a mért előtte le merészelt ülni (bár ez is a szent-írásból való, II. k. XVIII. 13—17.), Józsue viszont Mózest korholja, a mért a nép előtt leült.

E kicsinyességek bántóbbak némely aprócseprő anachronismusnál, minő például az órák emlegetése. Van más visszatetsző is; különösen kirívók türelmetlen hangulatának hirtelen változásai s főként dühöngésig menő kegyetlensége.

Azonban vannak alakján költői és fenséges vonások is. Midőn a nép vissza akar fordulni Kánaán alól, ő előbb fenyegetéssel igyekszik

visszatartani, aztán könyörögve meghajtja térdét. Ez hatalmasan gondolt jelenet; kár, hogy a költő nem talál hozzá méltó szavakat. Egy-egy vonás olykor a biblia szigorú Mózesére vall, így az a fölfogása, hogy ‚törvény nélkül a nép is minek'; kifakadása a nép ellen:

Uradnak az lehet feladata
Egy gyáva, rossz népnek hazát szerezni? . . .
Uradnak czélja hont teremteni
Egész világra fénylő templomának,
A nép az eszköz, én a végrehajtó.

Ez egészen Mózesi.

Az egész azonban egyes szépségei mellett sem valóságos tragédia.

A cselekmény hullámai éposi lassúsággal hömpölyögnek. A darab roppant sok időt ölel föl. Mózes fiatalságától késő vénségeig, 120 éves koráig huzódik, az utolsó felvonás előtt 40 esztendős pihenőt tart. Szerkezet dolgában az egész inkább dramatizált epos, mintsem valódi tragédia. Nem az tartalmánál fogva sem: hiszen a hős győzelemre viszi népét, s bár maga nem mehet be az igéret földére, nemzetének kivívja azt, küzdelme diadalt ér. Mózes sem tragikai hős. Nem száll szembe a világrenddel; sőt éppen egy nagy közösség boldogulásáért, népe szabadságáért küzd, s azt kivívja. Benne ölt testet népének vágya, maga Jehova mondja róla, hogy

«az egész ügy és személyed egy». Küzdelmében Jehova segíti, mint a classikus éposok vitézét az olympusiak, csodatevő erővel van fölfegyverezve, akár a Miracle Play szentjei.

Ily hős egészen eposi. Hiába próbálja védelmébe venni Esztegár László[1], hogy a nép ellentétben van Mózessel, nem hogy segítné, sőt inkább akadályozza; hogy Mózes akkor is tragikai vétséget követ el, midőn csellel vezeti el népét, s midőn elhagyja családját: — mindebből nem fejlik tragikum, s ő maga is odajut, hogy «Mózes bukása tulajdonképen mégsem bukás.» Madách maga is érezte a feladat nehézségeit. «Mózes mégint olly nagyszerű tárgy, s olly nehézségekkel van összekötve beléje drámai egységet hozni, mint maga nemében *Az ember tragédiája* volt . . . Érzem, hogy e mű is másforma, mint rendesen színműveink . . .» Igy ír felőle Nagy Ivánnak (1861 decz. 23.),[2] midőn fölküldi kéziratát, őt kérve meg, hogy nyujtsa be a Karátsonyi-pályázatra. Arany, Kemény, Jókai, Pompéry voltak a bírálók s Bérczy írta a jelentést.[3] *Az orléansi szűzzel* ha-

[1] *Erdélyi Hiradó.* 1888. 213. sz.

[2] E levél a M. N. Muzeum Irodalmi Leveles-tárában van, eddig kiadatlan.

[3] A darab kézirata a M. T. Akadémia kézirattárában. Itt-ott egy-két sorral bővebb a kiadott szövegnél.

Bérczy 1862 márcz. 31. olvasta fel jelentését. *Szépiro-*

sonlítja össze, ki szintén égi hivatást követve, győzelemre viszi népét; azonban Schiller drámai összeütközésbe hozza Jeanne d'Arc hivatását az ellenséges hadvezér iránti szerelmével, míg *Mózes* végig dramatizált epos marad. Egyik bíráló, bizton Arany, megrója a nehézkes verselést, s ‚némelykor a hírlapi prózához leszálló nyelvét'. Ezek ismét régi gyöngéi. Hogy a szereplők mind az író nyelvén beszélnek, az még kisebb hiba volna, ha legalább ezt nem szeplősítenék olyan kitételek, mint midőn Mózes a «viszontlátásra» búcsúzik, «galambom»-nak szólítja Czipporát, s így rivall az aranyborjú körül tánczolókra: «Megállj, őrült nép, hó!»

Különös, hogy a jelentés nem veszi észre a mű hazafias czélzásait. Pedig a mű elején az elnyomott zsidók s az úrkodó egyiptomiak szembeállítása burkolt vonatkozás a magyarság helyzetére az ötvenes évek végén. Ilyenformán rajzolja Moore a *Tűzimádók*ban az elnyomott Irán képén Erin vonásait. Az üldözött nép, mely ‚előítélettel függ ősei szokásain, nyelvén', melyet ‚sem korbács, sem bilincs nem tör meg', ‚a műveltség malasztja durvult kebléről nyom nélkül lepattan' s ‚fél minden

dalmi Figyelő 1862. ápr. 10. és *Magyar Akadémiai Értesítő. A nyelv- és széptudományi osztály közlönye.* Szerk. Toldy Ferencz titoknok. II. köt. 1861—62.

összeolvadástól egy nagy hatalmas nemzetté' elnyomóival: e nép mi vagyunk. Az a hiedelem, hogy az elnyomott faj

titkon alkalmat keres,
Vágyó imával külveszélyt ohajt,
Hogy az ellenség zászlajához álljon (I. felv.)

azon idők Garibaldista-álmaira céloz; erről mondják, hogy

a mi titkunk nyilvános titok,
A légben él, az utczákon mozog. (II. felv.).

Mindez könnyen érthető volt oly korban, midőn nem egy költő sírta ki bánatát a babyloni vizek partján, köztük Madách is *(Intés)*.

E párhuzam csupán az elnyomatás rajzában rejlik. Nem volna ugyan nehéz az új haza határán nemzete elől eltünő népvezért meg az új földet elfoglaló Józsuét a korszak vezéralakjaira magyarázni, de ez több lenne, mint a mennyit Madách mondani akart. Hősében ő a bibliai Mózest rajzolta, a szent-írás alapján, hozzá illő vonásokkal, bár benne az eszményi népvezért mutatta föl s egy nemzet kitartó küzdelmét jobb sors után. Ennyiben csakugyan a hatvanas évek törekvéseit példázza, s végül a kitűrés meg az összetartás diadalát. Csák a korszak gyászát fejezi ki, Mózes derengő reményét. Mint a hogy' régi képeken a szentek ajka

elé fehér szalagon oda van írva fohászuk: a költő itt Józsue ajkára adja a remény hirdetését:

sírba szállott . . .
A kétes küzdés fájdalmas kora. —
De oh ne hidd, hogy meddő volt azért
E gyász kor. — Nem, nem, az szülé az újat,
Melynek csak kínja volt övé — virága
Mienk lesz, hogyha az uj nemzedék
Bátran s győzelmi hittel lép belé.

Ezt a hangulatot ugyanezen képpel egyik hazafias költeményében is kifejezte, azon vers utolsó szakában, melynek refrainje: «Nem féltelek, hazám!»

Ez ragadta meg a kolozsvári közönséget, midőn a darabot ott előadták, először 1888 febr. 16-án, megismételték febr. 20. és 21-én.[1] E réven hatott *Csák* is a színpadon (1886. okt. 9.). Mindkettőt E. Kovács Gyula vette jutalomjátékául, Madách rajongó tisztelője, a ki a Petőfi-Társaság 1888-iki nagygyűlésén «verses tanulmány»-t is olvasott fel róla.[2] Mind a kettőt

[1] *Mózes.* Tragédia öt felvonásban. Irta Madách Imre 1860-ban. Előadásra először került Kolozsvártt, 1888 febr. 16-án. Színre alkalmazta, rendezi és jutalomjátékául veszi E. Kovács Gyula. Zenéjét szerzette Müller Ottó karnagy. — *Fővárosi Lapok.* 1888. 54. sz. *Madách Mózese.* Kolozsvári előadás. (B.) jegy asltt.

[2] *E. Kovács Gyula költeményei.* Kolozsvár. 1900. 87—93. l.

ő alkalmazta színre is, minek fejében Madách Aladár e két mű előadási jogát az összes vidéki színpadokon tíz esztendőre ő rá ruházta.[1] Kovács Gyula ismertetést is írt a darabról az előadás előtt, elsőnek emelve ki a hazafias czélzásokat.[2]

Mózes e korszakban egyetlen új és befejezett színműve Madáchnak, de terve több is volt. 1861 decz. 23. megkéri Nagy Iványt, másoltassa le számára a *Férfi és nő*-t az Akadémia levéltárából, a bírálók véleményével együtt.[3] «Szép eszmék voltak benne bőven lerakva, — írja, — legalább ha most is úgy meg leszek velök elégedve, mint akkor.» «Most hasonló tárgy terve foglalkoztat.»

A tárgy, mely akkor foglalkoztatta, nyilván a *Tündérálom* című darab, utolsó műve, melybe 1864 jun. 2-án fogott s mely már csonkán maradt. Mindössze csekély töredék készült el belőle; ez Arany *Koszorújá*-ban látott napvilágot (1864. II. félév 123. l.). Az itt közölt első szín Tündérországban játszik. Tündér szép Ilona unatkozik; tündéreitől hírt hall a költőről; kedvéért a földre vágyik s Ámor segíti tervét.

[1] Madách Aladár levele Kovács Gyulához, kelt 1887 decz. 23., megvan a M. N. Muzeum Irodalmi Levelestárában.

[2] *Ellenzék.* 1885 febr. 15.

[3] A levél a M. N. Muz. Irod. Levelestárában.

E részlet a *Szent-Iván-éji álom*ra s *Csongor és Tündé*re emlékeztet. A dévaj légi népben annyi báj van, beszédükben oly rhythmus és zene, minőnek párját Madáchnál másutt nem találni. Ennyi, a mi készen van. Gyulai Pál azonban Madách kéziratai közt e műre vonatkozó némi tervvázlatra akadt s néhány töredék gondolatra, melyeket előszavában egy lapon lenyomatott. E szerint a második szakasz a költő otthonát mutatná; apja, anyja szándékát a fiúval; végül «Ilona megjelen, mint pórleány». A többi jelenetnek csak címe van följegyezve. «III. sz. *Hivatalszoba. Bál.* IV. sz. *Az összeesküvésnek rejtőzni kell.* V. sz. *Pokol.* VI. sz. *Hercules.* VII. sz. *Sámson.* VIII. sz. *Mária.* IX. sz. *Forradalom.* X. sz. *Bukás.* XI. sz. *Színház.* XII. sz. *A költő otthonn.*» (Alkalmasint a VI. jelenetben vette volna hasznát a *Férfi és nő* másolatának. A XI-ben a *Csak tréfa* bosszúálló előadására gondolhatott.) Ebből vajmi keveset lehet következtetni, de a terv nagyszabású és merész conceptióra vall, melynek történelmi vagy inkább jelképes jelenetei (VI. és VII.) némi rokonságot sejtetnek *Az ember tragédiájá*val. Mint ott az égiek, itt is tündérek intéznék a halandók sorsát. A papirra vetett gondolatokból is kivehetni valamit. Úgy sejthetni, hogy a költőt becsvágya elsodorja kedvesétől; erre

utal az a megjegyzés: «A férfi föld urának hiszi magát, lássuk!» Ide mutat más részről a nő esdeklése: «A leánynak nincs dicsősége, neve, kedvesében éli azt. — Óh, ha a halhatatlanságé léssz, csak félig bírlak.» A férfi küzdelmei közepett a *Forradalom* feliratú jelenetet szó szerint vehetjük; erre céloz a kis Csilla az első színben:

> Majd ráijeszt a népek zsarnokára,
> Boldog világ lesz és megszünt a jaj.

E zsarnok szavaira is ráösmerhetni a gondolatok közt: «Lelkiismeret, könny: ki kormányozna akkor? — Itt vagyok boldog, ha a királyt levetkezem. — A gond ránczokat növeszt, el vele.»

Annyit eléggé tisztán gyaníthatni, hogy itt is a férfi mellett mindig ott a nő s a férfi itt is elhagyja szerelmét hivatásaért. E futólagos följegyzések felfogásának mind a két végletét kitárják, melyeket értekezése rajzolt. Iménti idézett gondolatai mellett ily mondatok állanak: «A nő vágya a férfivel nem versenyezhet, oly lent jár. Férje nagyságától megrendül. — Legédesebb, midőn vesztét határozta.» Ez utóbbi bizton a Sámson-jelenetre céloz. A két felfogást e tanításban egyezteti össze: «Költőileg veszed a nőt, csalódol; prózailag vedd, élvezni fogsz,» a mi Lucifer és Helene okoskodására

emlékeztet a nagy mű konstantinápolyi színében, s melynek csirája megvan egy Szontaghhoz írt levélben (1856 aug. 11.).

Mindez merő találgatás, de annyi világosan látszik, hogy e művében ismét fiatalkori thémája merül fel: a szerelem összeütközése a köz javát szolgáló hivatással. De hogy a kifejlés engesztelő lett volna, az utolsó szín címe mutatja. Bérczy is úgy tudja, hogy e mű «az életet vidám, könnyű oldaláról, s az embert mint a lég tündérei tréfás szeszélyeinek játékát akarta festeni s első nagy művének méltó mellékdarabja lett volna».

A költő a Kisfaludy-Társaság útján szándékozott azt kiadni, ha befejezheti.[1] Kisebb költeményeit is összeírta[2] s szeretett volna azokból két kötetnyit közrebocsátani, Petőfi kiadásának formájában. «Igaz, hogy ezt most hanyagul viszem — írja Nagy Ivánnak 1864 febr. 14.[3] — mert nem tudom, jó időjárás volna-e kiadásukra; hogy egy kicsit más ízűek legalább, mint a szo-

[1] Nagy Ivánhoz 1864 febr. 14. így ír: «A mi most készülő nagyobb munkámat illeti, miről a lapok szóltak, azt, ha a Kisfaludy-Társaság érdemesnek nézi rá s akarja kiadványai közé fölvenni, háládatosságból annak adom.» M. N. Muzeum Irodalmi Levelestára.

[2] E kézirata a M. N. Muzeumban.

[3] Kiadatlan, Nagy Iván hagyatékában, a Nemzeti Muzeumban.

kott versek, arról a *Részvét könyvé*-ben s a *Koszorú*-ban kijött néhány darab tájékozhatja Emich urat; ha akarja, a *Koszorú*-ban s a *Fővárosi Lapok*ban többet is megjelentetek, — s ha hajlandó a kiadásra s elfogadható feltételeket közöl álltalad velem Petőfy-forma kiadásban ívszámra — sietni fogok e simítási munkával s kívánatára kezébe adom a kiadást.»

Mind a két terve meghiusult. Megint sokat betegeskedett. Régi szívbaja gyötörte; aortatágulása volt. Fogságában köszvényt kapott, mely szivére vette magát. Henriczi azt beszélte, hogy attól fogva sohasem volt jó egészsége.[1] Az utóbbi években folyvást gyöngélkedett. Az öreg Madáchnénak unokájához, Huszár Annához írott leveleiből kitetszik, hogy 1863 őszén is beteg volt a költő, de anyja nem tudta rávenni, hogy Balassát fölkeresse (Levele 1863 okt. 4.). 1864 jun. 11. azt írja: «Jolánnak frizlie volt, egy hétre Ara kapta meg, most pedig Emi és Károly fekszenek benne. Eminek oly köhögéssel jött, hogy lélegzeni se hagyta ... a kis szobájába fekszik ... a szája igen fáj belül.» Következő, datum nélküli levelében pedig azt mondja: «Három hétig tartott a nagy baj ... Emi és Károly legroszabúl néznek ki.»[2] A sok

[1] Morvay: Adalékok. 17. l.

[2] E levelekből részleteket közöl Morvay Győző a Beöthy-

betegeskedés miatt akadémiai székfoglalóját (1864 ápr. 18.) is Bérczy Károly olvasta föl helyette. Juniusban belefog ugyan a *Tündérálom*-ba, de nem sokra megy. Egész őszszel ágyban fekvő beteg. A *Kolozsiak*-ról szóló elbeszélését, melynek közlését a *Koszorú* szeptember 18-án kezdte meg, már betegágyán olvasta nyomtatásban. S a betegágy halálos ágya lett. Hiába hívták el hozzá Kovács Sebestyén Endre orvostanárt, még kínos fuldoklásán sem bírtak enyhíteni. Mondta is anyjának: «Úgy-e édes mamám, sem szegény atyám, sem Pali nem szenvedett annyit, mint én?» Mindent elrendezett; Szontaghgal megíratta végrendeletét; Aladár fiát felküldte Pestre, «hogy őt — mint Bérczy mondja — a haldokló apa látásának keserves benyomásától megkímélje.» Bár ajánlották, semmiesetre sem akarta visszahívni. Október ötödikén, szerdára virradóra, éjjel félkettőkor meghalt, anyja szobájában.[1] Kiterítve dolgozószobájában volt.

emlékkönyvben; de szíves volt részemre az eredeti leveleket is átengedni megtekintésre.

[1] Bérczy ötödikét mond, Morvay *Adalékai*-ban negyedikét, Palágyi másodikát. Palágyi idézi a költő unokahugának, Huszár Annának, Madách Mária leányának levelét (270—71. l.), melyben Madách Aladárnak írja le atyja utolsó óráit. E szerint szerdára virradóra halt meg; ez a szerda pedig Knauz szerint 5-ike volt.

A falu alatt, a mezőn, áll a kis kápolna, mely sírboltjául szolgál. Ott van eltemetve. A végtisztességre csak a környékbeli urak sereglettek össze,[1] de a gyász azért országos volt. A temetésen Pajor István árvaszéki elnök alkalmi versét osztogatták.[2] A *Koszorú* tartalmas nekrologban gyászolta el. A Kisfaludy-Társaság legközelebbi közülésén (1865 febr. 6) megemlékezett róla Eötvös József, az elnöki megnyitóbeszédben, mint oly íróról, «ki a rövid, de fényes irodalmi pályán a reményeket, melyekkel az egész nemzet fellépését, s a bánatot, melylyel halálának hírét fogadta, egy művével igazolá.»[3] A szokásosnál bővebben szólt róla Greguss is, a titkári jelentésben.[4] Egy év múlva a társaságban régi barátja, Bérczy Károly tartott fölötte emlékbeszédet, ismét a közülésen.[5]

Nógrád-vármegye megfesttette arczképét Roskovits Ignáczczal ülésterme számára, s azt 1890 okt. 30-án ünnepélyesen leplezte le. A kép legismertebb fényképe nyomán, java férfikorában tünteti föl, egyszerű magyar viseletben. Későbbi korából, betegeskedése idejéről Jankó

[1] Morvay: *Adalékok.* 19. l.
[2] *M. I. ravatalánál.* — *Figyelő.* 1889, 345. l.
[3] A *Kisfaludy-Társaság Évlapjai.* Új folyam. II. 24. l.
[4] U. ott. 41. l.
[5] Kiadva Madách összes műveinek bevezetéseül.

Jánosnak van egy érdekes czeruza-rajza; eredetije Ernszt Lajos gyüjteményében; hasonmását Palágyi közölte életrajza előtt.

Szobái Sztregován egészen tavalyig azon módon állottak, mint életében, könyvei a kis thékában, tintatartója az íróasztalon. Tavaly iratai, könyvei, bútorai a Nemzeti Múzeumba kerültek. Anyja sokáig gyászos szeretettel őrízte emlékét; még tovább fia, Aladár, a ki atyja példájára bölcselmi költeményeket írt s adott ki, a mellett a spiritismus tudományával foglalkozott, tudományos alapon.

Anyja nagy kort[1] ért. 1881-ben Csesztvére költözött, mely az ő hozománya volt, fiához s felnőtt unokáihoz. Imre fiát leveleiben mindig «kedves elfelejthetetlen szeretett Emim»-nek nevezi, kinek «emlékezete szent előttem»; de élete utóján nem emlegette többé bálványozott fiát. Csak a legszívósabb fiatalkori emlékek éltek még benne; szokása volt, hogy ha társaság volt is körülötte, időnként fennhangon elimádkozta leánykori imáját, az árvák atyjához. Sztregovára még akkor is sokszor visszavágyott; a régi szép élet vonzotta öntudatlanul is. Ilyenkor unokája karon fogta, s körülsétálva az ebédlőt, szobájába vezette, melyben a régi bútorok szakasztott úgy voltak elrendezve, mint Sztregován; itt otthonn érezte

magát. Kilenczvenhat éves korában halt meg, 1885 május 22-én. Fia mellé temették.[1]

Emléke nem szorult más megörökítésre művein kívül. Nagy alkotása épp oly kiváló helyen áll irodalmunkban elterjedtség, mint érték dolgában. 1904-ig tizenhat nagy-nyolczadrétű kiadásban jelent meg, úgyszólván minden második évben új kiadást ért. Kétszer megjelent Madách összes művei közt. 1886-ban az Athenaeum olcsó népies kiadásban adta közre, melyet húsz év alatt hatszor kellett újra nyomatnia. 1900 óta iskolai olvasmány; e czélra Alexander Bernát rendezett sajtó alá egy jegyzetes kiadást, a költeményt és történetét megvilágító tanulmánynyal. Kármán Mór is kiadta. Megjelent a *Magyar Remekírók* gyüjteményében Alexander Bernát s a *Remekírók képes könyvtárá*-ban Palágyi Menyhért bevezetésével. 1887-ben díszkiadásban látott napvilágot, Zichy Mihály tizenöt rajzával, melyek számát a későbbi hat kiadás húszra emelte. Zichy bámulatos illustrátor, s különösen illik Madáchhoz, hiszen önálló képeiben is jobbára irodalmi gondolatot juttat kifejezésre, a miért némelyek vezérczikk-rajzolónak nézték.[2] Mindig

[1] Ezeket Kálnay Nándor csesztvei birtokos jegyezte föl, Latkóczy Mihály kérdőpontjaira, melyeket Morvay Győző úr szívessége hozzám juttatott.

[2] Péterfy is. Munkái III.

is gondolatdús és magasan szárnyaló írók vonzották: Goethe, Byron, Lermontov művei, kiknek phantastikus alakjaiba is realitást lehellt erős részletérzéke. Ez a hajlam vezette utóbb Petőfi és Arany illustrálásához. Arany balladáinál, e drámai, mozgalmas költeményeknél, néhány nagy kép mellett, főleg könyvdíszítő illusztrátor szerepére vállalkozott; egy-egy pillanatnyi mozzanatot jelenítve meg, csodálatos ötletességgel czím- és lapszéli rajzokkal díszíti a szöveget, melyet rajzolva maga ír melléjök. *Az ember tragédiájá*-hoz önálló rajzokat készít, melyek nagy része a szöveg nélkül is érthető s hatásos volna. De nem minden szín egyformán alkalmas a lerajzolásra. A hol a jelenet tartalma egyöntetű, ott a kép is egységes és kifejező. Ilyen az első és utolsó rajz, melyek fényhatása is a fény és homály, világosság és sötétség küzdelmét mutatja. Hasonlón alkalmas és sikerült az űrben való repülés. Az égi jelenetekben néhány vonással oly fényhatást tud elővarázsolni, hogy e részben szinte Dürerrel vetekszik, de Zichy simább, átmenete elmosódóbb lehet, mert ő többé nem fametszet alá dolgozik. Képzeletének buja gazdagsága ömlik el a paradicsomi képeken, a friss, munkától meg nem viselt, lágy és üde actokon, s a nyilt, ártatlan arczon. Az álmodó Ádám arcza fővonásaiban

ugyanaz marad, csak Kepler és Danton jelenetében változik meg. A költő gondolata szerint figyelemmel van arra, hogy Ádám arczán nyomot hagyjon minden élmény, s nagyjában arra is, hogy jelenetről-jelenetre vénül. Éva álmélkodó tekintete az utolsó képen megértőbb, alakja teltebb, asszonyias; — Ádám termete lankadt, arczán felrótta redőit a tapasztalás. Lucifer arcza Lermontov Démonának vonásait viseli, hidegebb kifejezéssel. Azonban nem minden kép ily kifejező, mint ezek. A szöveg drámai mozgalmassága nagyon megnehezítette az illustrátor munkáját. Hibáztatták, hogy a rabszolga-jelenet compositiója ketté szakad: fönt a trónon Ádám Luciferrel elmélkedik, míg lábuknál a rabnő drámai jelenete foly. Bármit ragadott volna ki e színből, annak drámai és lelki fordulatát nem lehet képben kifejezni. A forrongó gazdag jelenetből olykor csak egy operai finálét kaphat ki, mint Izóra és Tankréd búcsujában, máskor egy-egy genre-képet ad, így Kepler és felesége, meg Borbála s az udvarló találkozásában, mely különben Faust kerti jelenetére emlékeztet. Az eszkimó-kép szinte ethnographia, de nem a művészen mulik. Ő minden színből ki tudja fejezni, a mi az ő művészetének való: csodálatos erővel festi a római orgia hangúlatát s a zsibongó londoni vásárt. Megértés és átérzés dolgában rit-

kítja párját a világ legelső illustrátorai közt, kifejezésre, rajzra nézve Dürer óta talán az első. Rajzai ha nem egyaránt sikerültek is, művészi készsége, hajlékony vonalainak könnyed biztonsága, a távlatok és a plasticitás, a részletek gazdagsága mindig csodálatra készt; a puha testek édes erotikája, mely a szenvedély rajzában is szűzies, a szinte zsúfolt jelenetek életteljes mozgalma, a miben fölülmúlja Dorét, kinek túlzó hajlama helyén — Gautier Théophile [1] megjegyzése szerint — nála elegantiát találni, a jellemző erő, a gondolat s a költői lendület minden képén megragadó. Nem ok nélkül volt e cartonok hatása óriási, midőn 1886-ban a téli tárlaton, s később az albumban megjelentek.

Az ember tragédiájának hatása érdeklődést keltett Madách egyéb művei iránt is. Azok kiadását először Bérczy Károly tervezte, de a halál megakadályozta benne. Az ő holta után Madách Aladár Gyulai Pálhoz vitte atyja hagyatékát. Gyulai sokáig habozott, vajon nem ártana-e annak kiadása az elhúnyt költő dicsőségének? Végre megnyugodott abban, hogy «e művek, ha nem rendkívül becsesek is, de épen nem becs nélküliek, teljes képét nyujtják a költő fejlődésének s egyszersmind kulcsot szol-

[1] *Voyage en Russie.* Paris. 1875.

gáltatnak főművéhez». Így jelent meg Madách *Összes művei*nek három kötete, 1880-ban, s tizenöt év múlva másodszor. E kiadás korántsem teljes. Hiányzik a *Lantvirágok* tartalma, *Endre és Johanna*, a *Csak tréfa*, számos elbeszélés és színmű töredéke, s igen sok vers. Madách Aladár később százhét költeményt adott át Palágyi Menyhértnek, melyek e gyüjteményből kimaradtak, hogy azokat lapjában, a *Jelenkor*-ban közölje. De mindössze hét jelent meg, aztán a folyóirat megszűnt. A többi költemény azóta nem látott napvilágot, pedig a kiadottakban a költő jellemvonásainak s világnézetének erőteljes kifejezéseire akadni, s *Az ember tragédiája* némely részletének előképeire is.

Mindent összevéve, a nagy mű itthonn ötven év alatt majdnem ugyanannyi kiadást ért. S népszerűsége nincs hazájára korlátozva. Le van fordítva francziára, prózában; angolra kétszer; megvan holland, olasz, orosz, cseh, horvát, tót és oláh nyelven; két jelenete curiosumképen latinul is. Németre már 1865-ben lefordították, s azóta még hatszor; élénk érdeklődést is keltett, kivált irók körében. Összesen huszonegy fordítása készült. A német fordítások közt legköltőibb a Dóczy Lajosé. Mint Faust-fordítása közben, itt is főképp arra törekedett, hogy az eredetinek hangulatát őrizze meg, s

megközelítse hatását. Maga mondja költeményeinek előszavában a *Faust* második részéből való töredékeiről: «A szó szerint leghívebb fordítás is hűtelen, mikor az eredeti vers volt, a fordítás pedig — nem vers.» Ehhez képest nem ragaszkodik szorosan a szavakhoz, kisebb szabadságokat, eltéréseket enged magának a kitételek, a rhythmus és rímek dolgában. Fordítása alakra nézve sok helytt szabad, de e réven elkerült mindent, a mi erőltetetté, keresetté, verejtékessé tette volna; oly közvetlen, mintha eredeti költeményt olvasnánk. Némileg az is; Dóczy bravuros verselési készsége eltüntette Madách hiányos technikáját; művének majdnem a felét önkénytelenül rímekkel árasztja el; a sorokat az Úr szavában sok helyütt rövidre szaggatja, s az egyenletes jambusokat lágyabb trochaeusokkal, Lucifer s Ádám szóváltásában repeső anapaestusokkal váltogatja; ezzel Madách nyugodt egyszerűsége helyébe néhol sziporkázó változatosság lép, a rideg sarcusmus ötletesebbnek látszik. Ez első tekintetre közelebb viszi Lucifert Mephistóhoz, s az egész művet *Faust*hoz. Viszont kétségtelen, hogy e változtatásoknak Madách külföldi népszerűsége sokat köszön. Maga ez a fordítás három év alatt három kiadást ért; megjelenése óta a színházak is ezt használják.

Az ember tragédiájá-t Paulay Ede alkalmazta

színre s ő adatta elő a Nemzeti Színházban, 1883 szept. 21-én, zenével, melyet Erkel Gyula szerzett. Az előadás irodalmi eseményszámba ment, Beöthy Zsolt írt róla színi kritikát.[1] A hatást azonban inkább lehet szerinte Madách és könyve hírének tulajdonítani, mint az előadásnak. Paulay tévedt, ha azt képzelte, hogy mert Madách műve egyöntetűbb s világosabb, így drámaibb is *Faust*-nál. Ez, ha az első részt s a másodiknak befejezését tekintjük együtt, «egyetlen titáni törekvésnek küzdelmes, drámai története.» «Madách műve egységes szerkezetű mint költemény, de nem az mint dráma. A tragédiába tragédiák vannak besorozva, s a színi előadásnak, minden dráma természetes megjelenése módjának, szemléltető hatása alig képes igazi egységbe foglalni őket, éreztetni eszmei kapcsolatukat. Az igazán drámai szerkezetű s igényű színmű mindig a cselekvés által fejleszti a gondolatot; itt a gondolat alakítja, kapcsolgatja a cselekvést. A színpad igen is kicsiny tér arra, hogy az eszmét ily egyetemes kiterjedésben érzékíthesse meg.» A színpadi hatásnak mindez akadálya a költemény természetében fekszik. Ezekhez járul még, hogy az

[1] *Madách a színpadon. — Színházi esték.* Bpest, 1895. 49—57. l. A későbbi előadásokról l. *Jelenkor*, 238—39. l. Hevesi Sándor: *Madách a Nemzeti Színházban, Uj Magyar Szemle*, 1900 okt.

átdolgozás nem sikerült. Helytelen mindjárt a felvonások beosztása. Az első a mennyei és paradicsomi jeleneteket foglalja össze, a mi természetes. De ép ily természetes lett volna az ókori képek összekapcsolása s a középkoriaké a franczia forradalommal, a függöny mégis az athéni és római színeket szakítja szét, s Tankréd és Kepler jelenetét. Inkább ketté lehetne osztani Paulay hosszú ötödik felvonását, a negyedikbe véve Londont és a phalanstèret, s az ötödikbe a sarki tájat, mely pillanatnyi változással megy át az ébredésbe. Paulay nagyon sok szabadságot vett magának a szöveggel szemben, a nélkül, hogy azzal a könnyebb megértésnek, vagy a színpadi elevenségnek szolgálna. Egyes szineken sokat változtatott. Összevonta Kepler két jelenetét, úgy, hogy a tanítványnyal való beszéde Borbála találkája alatt folyik; de megőrizte a forradalmi jelenettel való szoros összetartozását annyiban, hogy e változás elsötétített szinpadon, nyilt színen történik, a mire e rész teljes különválasztása után ok sincs. Teljesen szükségtelen volt a londoni szín átforgatása, melyet egészen összezavart; elhagyta a bevezető karénokat, pedig az kapcsolatban van a temetési karral, melyet meghagyott; előre tette a tanulókat s a két gyáros beszélgetését, hátra a leányok és mesterlegényekét s a koldusok vitáját, a

mivel semmit sem nyert; ezek czivódása zárja most a jelenetet; Éva eltünik az akasztáshoz tolongók között, a nélkül, hogy csokrát a szent képhez tűzné; Ádám elmarad tőle, hogy a kiürülő szinpadon mondja el benyomásait. Ez így kevésbbé drámai, mint a költeményben. Az egészen csorbát ejtett azzal, hogy mellőzte az űrben való röpülést, mert nem tudta színszerűn megoldani, a mi pedig mozgó díszlettel könnyű lett volna; ezzel Ádám küzdelmeinek csúcspontját törte le s elejtette a drámai sorsfordulatot, midőn a földre visszavágyva, ott végkép elveszti minden eddig megmaradt reményét, úgy hogy e csalódás hevessége sodorja a szirtélre. A mi elmélkedés ebből be van olvasztva az eszkimó-jelenetbe, sehogy sem fér össze azzal. A megmaradt részből is elhagyott mindent, a minek szinpadi kivitele némi nehézségbe ütközött, a ligetet megnépesítő nymphákat, pharaó látományát, Péter apostol jóslatának illustrálását. A szövegen sokat rövidített, az egésznek majdnem egy harmadát kihagyta, kitörült minden gondolatot, mely nem tartozik az egyes színek cselekvényéhez; a párbeszéd ez által sokszor nagyokat zökken, az átmenet s az értelem is gyakran hézagos. Fischer Sándor fordításában, mely Paulay átdolgozása nyomán készült, nyoma sincs Madách

eszmegazdagságának, hangulatai finom árnyalatának; az egész fakó, szinte sivár.

A későbbi rendezés még tetézte a hibákat,[1] s a mű 1894-ig mégis száz előadást ért, azóta is állandón műsoron van. Hatását java részében olvasottságának köszöni: legtöbben olvasmányuk illustratióját nézik végig az előadásban; másokat tán látványossága vonz és serkent a mű olvasására.

Nagy utat tett külföldi színpadokon is. Először Hamburgban adták elő, 1892 február 15-én, Paulayénál teljesebb szöveggel s nagyobb scenikai apparatussal, nem mellőzve a pharao káprázatának megvalósítását s a repülő-színt sem.[2] Még azon évben színrehozták Bécsben is, fényes díszletekkel, melyek költségét Eszterházy Miklós fedezte.[3] Egy évvel utóbb Berlinben mutatták be.[4] Prágában a cseh nemzeti szinházban pompás kiállítással adták. 1899-ben Beerboom Tree a Her Majesty's színházban előadására készült; ez alkalomból a *Daily Mail*-ben Bayle Lawrence azt írta:

[1] Hevesi Sándor czikke szerint később az egyiptomi és görög jelenet közt bocsátották le a vasfüggönyt. *Uj Magyar Szemle*, 1900, IV. köt. 4—152. l.

[2] Ez előadásról szemtanuk hírei alapján Dóczy Lajos írt a *Magyar Geniusz*-ban, 1892. 10. szám.

[3] *Fővárosi Lapok*, 1892. 170. sz.

[4] *Fővárosi Lapok*, 1893. 82. sz.

«Az angol nemzet nem ünnepelheti méltóbban az új század kezdetét, mint ha előadatja e művet, a világirodalom egyik classikus alkotását.» Nálunk s a külföldön egyaránt a római szín s a franczia forradalom jelenete hatott leginkább. — Goldmark zenét is tervezett a költeményhez.

Szellemének termékenyítő hatása, sajnos, nem hagyott mély nyomot irodalmunkon. Kisebb költeményeinek fény- és árnyoldalai, a gondolatok vívódása az elmosódó külső alakkal, tükröződnek saját fiának, Madách Aladárnak verseiben, s Komjáthy Jenő gondolati irányzatában. Nagy műve két gyönge utánzatot sugallt. Egyik *Az asszony komédiája*, színi költemény tizenkét képben, írta P. Szathmáry Károly.[1] A nő lelki rajzát és történetét igyekszik föltüntetni hasonló módon, mint Madách a férfiét. Ádám, Éva és Lucifer végig vándorolnak a történelmen, egyre változó alakban. A czím komikus megvilágítást igér, arra is törekszik a szerző, bár hozzávaló készsége csekély. Ádám unatkozik a Paradicsomban, mire Lucifer felbiztatja, kérjen az Urtól asszonyt, «az, tudom, elég lesz». Mennyei hang azzal jellemzi a nőt:

[1] Budapest. Révai Leó kiadása. 1888.

Ott lesz erős, a hol te gyönge vagy,
És gyönge ott, a hol erődet érzi.

Ádám bízik magában, de nyomban enged Éva csábításának, s elveszti a Paradicsomot. A nő a mint túljár a férfi eszén, e gondolat vonul át a művön, «komikai fejlődésben», mint az előszó mondja, úgy hogy «a tizenkét eset közül csak háromszor húzza a rövidebbet a nő». Mint Helena, megszökik a pipogya Menelaostól Paris-Luciferrel; mint Alkibiades neje, bevádolja férjét, mert a közügyekért elhanyagolja, de a hős, kit Lucifer a bírák elé vezet, csókkal lezárja ajkát; ez volna egyik a férfi három győzelme közül. A negyedik képben Xantippe, ki a nyugalom reménye révén megkönnyíti Sokratesnek a méregpoharat; majd Phryne, a ki kaczérságával megvesztegeti a bírákat s ügyvédjével, Luciferrel együtt üres marékkal fizeti ki őket. A hatodik és hetedik kép középkori: egy álszent grófné keresztes hadba küldi férjét, míg ő otthonn vígan éli világát; a másik képben Éva a weinsbergi bíróné, a ki az ostromló császár szavát, hogy minden nő magával vihet vagyonából annyit, mennyit elbír, úgy magyarázza, hogy férjeiket vegyék hátukra, de ő a potrohos Ádám helyett szeretőjét ülteti nyakába, a czingár Lucifert. A nyolczadik képben Éva Széchy Mária, Ádám meg Wesselényi. Majd Dubarry

öltözetében látni viszont, a ki a királyt kormányozza. A forradalomban a népszónok Lucifer mint munkásleányt az ész istennőjének trónjára ülteti, de ő elhagyja azt a munkás Ádám szerelméért; Alkibiades és Sokrates után ez a férfi harmadik diadala. A következő kép a commune, hol a nő közös tulajdon, elszakítva Ádám szivéről. Az utolsó a kifagyó világba vezet; a végpusztulásból az anya kimenti gyermekeit, mire az égi szó erőt önt az emberek szivébe, talizmánul adván nekik:

Hogy önmagad, saját fajod szeresd.

Az egész *Az ember tragédiájá*nak halvány utánzata. Közösek a szereplők, ugyanaz a tartalom, hasonló az alakitás; a gondolat itt is történelmi képekbe öltözik, melyek közül a Paradicsom, a görög-világ, a lovagkor, a forradalom, a commune s az eszkimó szín izenként is egyeznek Madách müvével. Itt is kiemelkedik az anyai hivatás s a képeket itt is égi szó fogja közre, az fejti ki tartalmukat, végül bizalmat sugározva az ember szivébe.

Mint ez Éváét, egy másik mű meg Sátán alakját veszi központjául. Címe *Sátán útja*, drámai költemény, írta Csillag Károly.[1] Ebben Sátán Kaint

[1] Budapest. Nagel Ottó, 1898.

hordozza meg a történet során, hogy megmutassa néki a maga műveit. Első állomásuk *A bálvány-imádás*. Sátán az aranyborjú elé tereli a népet, s Kain, itt a gyönge Áron, tehetetlen, míg Mózes vissza nem tér a hegyről s föl nem veszi a harczot Sátán ellen. A második kép, *A zsarnokság*, Caligula őrült uralma; Kain a caesar, de tetteinek szítója, mint a kép végén kitűnik, Sátán. Most *A babona* kora következik; Kain mint pap egy boszorkány fölött ítél, kinek vádlója Sátán; de jő Kálmán király megszabadítja. Az ötödik kép *A rombolás*; Tamerlán, a mint megfagy csatlósa, Sátán szemei előtt. *A vallási rajongás* jelenetében Káin második Fülöp spanyol király, a ki a főinquisitor Sátánnak engedve, önnön fiát küldi máglyára. A hetedik kép a *ledérséget* rajzolja, XV. Lajos udvarában. Azután a *nihilismus* következik; Káin politikai fogoly; börtönében megőrül és elárulja czinkosait, kik közt Sátán a fő. *A socialismus* korában Káin munkás-vezér, Sátán vándorapostol, a ki felbőszíti a munkásokat, kiket aztán a katonaság sortüze megtizedel. Az utolsó kép a *Bellum omnium*, egy világcsata tere, hol Sátán a halottrablók vezére, Kain hadvezér, a ki még él, midőn fosztogatni kezdik; másik felől apáczák közelegnek; egyikük összetűz Sátánnal, s levetve öltönyét, Éloa angyal

áll ott; megváltja a haldokló Káint s elhirdeti Sátán száműzetését; de ez bízik abban:

Káinomat én mindig megtalálom.

E szerkezet egészen *Az ember tragédiájá*-nak másolata. Szerző előszavában gondolatát is Madách művéhez köti; de míg ott az emberiség történetében jó és rossz küzdenek, a *Sátán útja* félszeg egyoldalúsággal az egészet a gonosz műve gyanánt rajzolja. Nem fest typikus korszakokat; a nagy eltévelyedéseket önkényesen olvasztja egy-egy korba; az egész érthetetlenül könnyelmű vállalkozás. Szathmáry Károly tárgya is megvan Madách művében, teljesebb, nemesebb és költőibb módon, de ő legalább törekszik önállósítani tárgyát; Csillag azonban csak nyomorék párhuzamát írja meg Lucifer szerepének, az enyhítő és fölemelő momentumok nélkül, zürzavarosan, szétesőn s alig jellemezhetőn gyönge verseléssel, mélyebb gondolatok s még ötletek hiján is. Mind a két mű csak mint Madách nagy művének parányi bolygója érdemel említést, mert ő körülte keringnek s tőle kölcsönzik fényüket.[1]

[1] Madách némi halvány hatása érzik a halhatatlanságra vágyó s nemzedékekkel együtt élő Apelles alakján Wilbrandt művében: *Der Meister von Palmyra.* — Wilbrandt ismerte Madách művét. Megjegyzéseit Scherr, Fischer, Heyse vé-

Ha Madách nem hatott is költészetünkre élénkebben, viszont bizonyos, hogy művének saját fénye és ragyogása nem halványult az első félszázad alatt. A költemény befejezésének ötven éves fordulóját az Akadémia közülésén (1911 ápr. 30.) Beöthy Zsolt alelnök ülte meg nagyszabású tanulmánynyal.[1] Megünnepelte a Kisfaludy-Társaság is, lakomáján, 1911 febr. 5-én. Ünnepi beszédében Alexander Bernát hangsúlyozta, hogy «mennél fölebb emelkedünk, annál jobban meg fogjuk érteni Madáchot, annál közelebb jutunk hozzá», s hogy «a költemény aesthetikai szempontból nem avult el», «sehol semmi veszteség».[2]

Betelt tehát Madách hő vágya, épp úgy, mint Eötvös költői végrendelete. Megérte, a mit verseinek *Epilogus*ában kivánt:

jól esik tudnom, nem a sikamló
Út az utam, mely semmiségbe vész,
És felsohajtnom: veszhet már a kagyló,
A drága gyöngy, mely élni fog, ha kész.

---

leményeivel együtt Fischer Sándorhoz írt leveleikből közli Erdélyi Károly, *Magyar Szemle*, 1895. Morvay nagy művében 212. l.

[1] *Az ember tragédiája.* — *Budapesti Szemle*, 1911 junius, 414. szám.

[2] *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, XLV. köt. 1910—11.

V.

Az egykorú kritikák: Greguss és Szász Károly, Zilahy és Erdélyi véleménye. Arany helyreigazításai. Az első bírálatok tévedései egyenként és általában. A drámai költemény szabadságai. A mennyei és paradicsomi színek forrásai és alakítása. A világtörténelmi képek, hézagaik, a források. Az egyes színek drámai vonásai. A költemény tagoltsága. A színek kapcsolata egymás közt s a paradicsomi képekkel. Fogyatkozások.

Madách művét kitünő műbírák elemezték, de fejtegetéseik közt sok az ellenmondás s még a mű alapeszméje, sőt csupán iránya megitélésében is sokáig zürzavar uralkodott. Elsőnek Greguss Ágost szólt róla, a Kisfaludy-Társaság 1862-iki közülésén, a titoknoki jelentésben[1] emlékezvén meg az új tag müvéről. Szerinte «eszméjét az ember meghasonlása képezi, ki a legfőbb jó után törekszik, de a legfőbbtől független akar lenni, ki végtelen czélokat óhajt elérni, de csak végeseket bír kitűzni». Igy minden törekvésében csalódik, mert «az emberiség folytonos fejlődésben valósítja czéljait» s «e czélok épen azért egyetlen mozzanatban sincsenek teljesen valósítva». Ezek találó megjegyzések, de az első tag kissé túlzó, mert a művet majdnem theologiai tanköltemény szinében tünteti fel, annyival inkább, mert Greguss szerint az egyes képek is «azon igazságot érzékitik, hogy «a korlátolt ember számára nincs teljes önállóság: vagy az istentől vagy Lucifertől kell függnie, s nem lehet a jótól elszakadnia, hogy ne pártoljon a gonoszhoz; meghasonlásából pedig csak akkor épül ki, ... ha szent bizalommal ismét az isten gondviselése alá bocsátkozik». E fölfogás szerint a történelmi jelenetek csak példatárul volnának szánva egy theodicæa mellé. Az erkölcsi kérdések mellett nem veszi eléggé figyelembe a költeményben kifejezett történetbölcseleti eszmét, mely az egyesek küzdelmei és csalódásai közt is kétségtelennek mondja az emberi nem haladását. E nélkül a történelmi jelenetek nem támogatnák az egésznek kifejlését, s az Úrnak küzdésre hívó szózata üres hang volna.

Ezzel egy időben látott napvilágot a *Szépirodalmi Figyelő*ben Szász Károly részletes ismertetése.[1] A czikk gazdag találó megjegyzé-

[1] Közölte a *Szépirodalmi Figyelő* 1862., 15. és 16. szám.

[1] Ez is a 15. számban indult meg. Némi simítással külön is megjelent a győri *Egyetemes Könyvtár*ban, 22. szám.

sekben, különösen nehány kisebb fogyatkozás megrovása vall éles szemre, mind a mellett nem ment egyes tévedésektől. Hogy Madách «a világtörténelmet valódi bölcsész eszme-mélységével fogta fel» s «az emberi természet felfogásában sem kisebb psychologiával járt el», az igaz, de felötlő a mű alapeszméjének kifejtése, melyből főkép az egyén viszonyát az egészhez emeli ki. Ez, ha a legtöbb jelenetben áll is a hősre és környezetére, az egésznek csupán egy szála, s ennek kiemelése nem kevésbbé hagyja figyelmen kívül a költemény keretét, mint Greguss magyarázata a történelmi jelenetek értelmét.

Ha az elismerés is helytelen útra tévedt, a gáncs még sokkal inkább. Arany és barátai itt is segítségére voltak a költőnek. Jóformán sajtó alatt sem volt még a költemény, csupán a beavatottak beszéltek róla, midőn valamelyik napilap, felingerülve a magasztalásokon, puszta hallomás után már is megrótta hibás helyesírását s hogy drámai költemény létére szinpadon alig állhatja meg helyét. Az idő előtti értetlen gáncsoskodást Arany erélyesen visszautasította.[1]

[1] A *Szépirodalmi Figyelő* 1861 nov. 6-iki számában a *Vegyes* rovat végén ezt olvashatni: — «Az «Ember tragédiája» czímű, közelebb a Kisfaludy-Társaság részéről sajtó alá bocsátandó s a pártolói illetékbe szánt eredeti dramatizált költeményre is, egyik lap ellenében, megjegyezzük,

Később Szász Károly magasztalásaival szemben Riedl Szende folyóiratában, a *Kritikai Lapok*ban kelt ki ellene egy fiatal kritikus, némi polémiát

hogy «helyesírása» még sem oly képtelen rosz; de ha az volna is, mi szükség a közönséget valamely *kézirat* rosz orthographiájára figyelmeztetni? Gyakorlott írókat tudunk, kiknek hibás kézirata van. A mi a «színpadon megállhatást» illeti: szeretnők tudni, vajon Dante «Isteni komédiája» mint bohózat, nem buknék-e meg a budai népszínházban? Pedig az már csak remekmű.» — A védelmet később Madách visszaszolgálta. Vajda János, egy időben a *Nővilág* szerkesztője, lapjában nem egyszer csipkedte Aranyt és körét, kiket verstani gondosságuk miatt lenézően Schulfuchsoknak nevezett. A lap egyik számában ilyen gúnyos czikk látott napvilágot: «*Rímek.* Minap a Szécsényi ligetben sétálva és a *Koszorú*ról gondolkodva, következő rímek jöttek eszembe: Apa, kapa, bátor, gátor, Andor, kalandor, daru, saru, Apor, kapor, ökör, gyötör, botló, kotló. Ezekben ugyan nincs semmi értelem, de rímelnek elül-hátul; keresztül-kasul; ajánlom tehát azokat a *Koszorú* munkatársainak, s különösen fáradhatatlan buzgalmú Szászainknak: Károly, Béla, Péter, Jenő, Tuhutum, stb., hogy csináljanak belőle rikmust a *Koszorú* számára.» Madách a szavakból rigmust faragott, s azt megküldte Vajdának. «Az ajánlott rímeket köszönettel vettem, úgy hiszem, sikerült beléjük értelmet is hoznom, s rikmussá alakítva, itt küldöm önnek, a *Nővilágnak* felajánlva, Szász Tuhutum.

Rikmus.

Azt üzeni neked jó Kazinczy apa:
Hogy kezedbe nem lant való, csak a kapa,
S bár politikában is vagy nagyon bátor,
Fejed nem tölt pincze, csak üres rosz gátor.

idézve elő.[1] Zilahy Károlyt a fiatal írói nemzedék körében barátai túlzott jóindulattal vették körül, a mi, mint gyakori eset, megakasztotta fejlődő tehetségét s önbizalmát ok nélkül túlcsigázta, úgy hogy szokásává lett a másokéval minden áron ellentétes véleményt nyilvánítani, kellő indokolás, sőt kellő meggondolás nélkül is. A dramaturgia fő kérdéseiről bölcselkedett, miközben a gyakorlati kritikában oly félszegségekbe sodródott, hogy pl. Sárosy Gyulát Petőfi és Arany mellé helyezte. Madách művébe sem merült belé, csak néhány odavetett megjegyzés alapján, egy rövid *Levéltöredék*ben ítéli el, kijelentve, hogy

Erős férfit jelent ezen szép név Andor,
Nem nevezhetlek így hát firkász kalandor;
Szavad fenhéjázik, mint repülő daru,
Míg piszokba merül lábadon a saru;
Csak úgy kóválygog mit versz körüled a por,
De nincsen fűszere, legfeljebb is kapor;
Hogy' is lenne másképp, dulakodó ökör,
A ki bőgésével mindegyre csak gyötör,
Nagy ügyetlenséggel ide-oda botló,
Soha ki nem költő, noha mindig kotló.

L. *Madách Imre két levele Pajor Istvánhoz.* (Balassagyarmati ügyvéd). Közli Szilágyi Sándor. *Irod. tört. közlem.* I. évf. 481—2. l.

[1] *Kritikai Lapok* 1862. *Levéltöredék.* 177. l. Szász 282, Zilahy 297; később Zilahy összegyüjtött munkái közt (2 kötet. 1866.).

Az ember tragédiája mint költemény semmit sem ér, mint drámai költemény még kevesebbet; «tehát a semminél is kevesebbet,» mint Gyulai megjegyzi.[1] Ítéletét főként arra alapítja, hogy minden személyében Madách maga beszél, s hogy Ádám nem külön egyén, midőn mint külön alak jelenik meg; ha Madách az ő izlése szerint írja vala művét, akkor felülmúlja Goethét, és pedig annyiszor, a hány külön alakot teremt, míg így műve csak dialogizált tanköltemény. Zilahy számítása szerint Madáchnak tízszer lett volna módjában felülmulni Goethét, ha ugyan az egymás mellé rótt tíz kis tragédia együttvéve kevesebb nem volna ez egy *egész*nél, nem is szólva arról, a mit már Gyulai megjegyzett, hogy Madách czélja «nem egyéneket követelt, hanem épen a különböző korszakok typusait».

Művészi kivitel dolgában Zilahy vádját újítja föl, az alapeszme magyarázatában pedig némi részben Szász és Greguss fölfogásával találkozik Erdélyi János. Mint a sárospataki jogakadémia tanára, távol élt a fővárostól és irodalmi köreitől; magányában a könyv hatását nem befolyásolták rokon- vagy ellenvéleme-

[1] Gyulai kritikája Zilahy összegyűjtött munkáiról, a *Bpesti Szemle* új folyamában V. kötet. 1866.

nyek, ítélete magában forrt ki. Addig pusztán irodalmi szempontból foglalkoztak Madách művével; Erdélyi bölcsész volt, s ez meg is látszott bírálatain, azoknak részint előnyére, részint kárára. Volt rá eset, hogy megbotlott iskolás apróságokban, mint midőn *Keveháza* és *Katalin* jambusait ősi nyolczasok gyanánt olvasta; viszont a költészet nagy igazságait tárta fel olvasói előtt alkalmi kritikáiban is. Általán véve eleven költői érzék helyett inkább ritka műveltség és tanulmány, a magyar és a világ-irodalomban való széleskörű jártasság avatták bírálóvá. Többnyire bölcsészi szemmel nézte a műalkotást is; ennek megvolt az a haszna, hogy magas szempontokat nyújtott; de másfelől érezhetővé vált hátránya, hogy nem vetve ügyet a művészi képzelet és érzés szétágazására és összefonódásaira, a kiindulási ponttól, a logica mérő lánczával kezében, egyenest haladt előre, míg nem egyszer zsák-uczába jutott. *Az ember tragédiájá*-ban egyaránt hibáztatta a művészi alakítást s a történelmi felfogást. Azt hangoztatja, a mit Arany is írt Szásznak, hogy t. i. «inkább bölcselői, mint költészeti úton járt el». Megrója, a mért ‚ember által állítja elő a történetet', nem pedig ‚a történetben és történet által mutatja fel az egyeseket' (460.), de Madách czélja az előbbi módot hozta magával, mert nem nagy

történelmi színműveket írt, hanem már a puszta novot is jelvényül használta.

Főként azt hibáztatja Erdélyi, hogy Ádám «fogalom-ember, ki Pharao, Tankréd, Danton stb. alakokban nyilatkoztatja ki magát, a nélkül, hogy Pharao, Tankréd volna egészen». (460.) Igy mindegyik jelenet «torso, mely egészre mutat, de nem *Az ember tragédiájá*-ra, hanem mindegyiket le kell venni azon természetlen talajról, melyre állítvák, és vissza- és begondolni Róma, Görögország stb. történetébe». (469.) Ez más szóval Zilahy álláspontja, hogy Ádám testestől-lelkestől Tankréd vagy Danton legyen s ne egyszersmind Ádám is, az egyes szinek pedig valóságos ó- és középkori tragédiák.

Erdélyi a maga következetességében alapeszmét is olyat olvas ki a műből, mely a meglevő költeményből nem következik ugyan, de abból, melyet Madáchnak ő szerinte írnia kellett volna, nem is tükröződhetnék más. «Eszmeburka — mondja — az ember egyénisége Isten és Lucifer között, fejlése pedig ama rengeteg pálya, mely a szabad s önérző személyiségre ébredt állapottól ... a zordon éjszak elkényszerodott eszkimójáig terjed.» (463/4.) Az utóbbi részben van valami Szász felfogásából, csakhogy Erdélyi alkalmazni is megkísérli elméletét s őszintén megvallja, hogy az egyéniség fejlő-

désének nyomait mindössze az egyiptomi, görög és római jelenetekben bírja követni, s elmosódva még a londoni és phalanstèrei életben. Vagyis kulcsa tíz zárból mindössze ötbe illik.

A meghatározás első része viszont Greguss fölfogásához hajlik, csakhogy vele ellentétben Erdélyi leverőnek érzi Madách történelmi fölfogását, mintha műve az emberiség fokozatos sülyedését bizonyítaná, a mint azt Lucifer irányozza. Megrója, hogy «azon mystikus viszony előállítása helyett, melyben van ember a jó és rossz szellemmel, inkább az adatik, melyben van csupán az ördöggel, (465.) ... e rémítő látomások az ördög műve, vagy az, mit Ádám látott és átszenvedett, nem az emberiség együttes sorsa, melyben váltakozik a rossz és jó, a fájdalom és öröm: hanem pusztán az a része sorsának, mely nem ismeri a derűt, hanem csak a borút». (484.) Ehhez képest *Az Ember Tragédiája* «elhibázott czím e helyett: *Az Ördög Comédiája*». Erdélyi itt csak a történelmi színeket tekinti, melyeket Lucifer idéz föl, de azokban is vigasztaló, sőt fölemelő eszmék fejlenek, melyek Lucifer kétségbe űző szándékával ellentétben állnak. Még kevésbbé illethetni ily czímmel az egész művet, melynek végső jelenetében az ördög vélt komédiája az Úr diadalával, az ember fölbátorodásával s Lucifer legyőzetésével végződik.

Erdélyi bírálatának egyes pontjaiban, legalább látszólag, van valami meggyőző, mert okoskodása egységes, szabatos logicai lánczon halad; fogyatkozása épen abban rejlik, hogy kevés elnézéssel van az eszmék költői kifejezésének szükségszerű szabadságai iránt.

A félreértés ily kiváló tudóstól méltán fájhatott Madáchnak. Erre vall, hogy magánlevélben helyreigazította a bírálat néhány kisebb tévedését, fölemlítve, hogy a pharaóban nem akarta épen József bibliai pharaóját rajzolni, kinek meghamisítását Erdélyi a szemére lobbantotta; fölvilágosította, hogy nem az eszkimók közé hurczolja Ádámot, hanem a kihült egyenlítő alá, hol a föld utolsó lakói tengenek. Legfőkép az ellen tiltakozott, mintha gúny tárgyává akarta volna tenni a socialismust, mint Erdélyi a phalanstère rajzából kiolvasta. «Midőn a socialismus gúnyolásával vádolsz, akkor szabadság, keresztyénség, tudomány, szabad verseny s mindazon eszmék gúnyolásával is vádolhatsz, mik az egyes részeknek tárgyai, miket épen azért választottam tárgyaiul, mert az emberiség fejlődésének főmomentumaiul nézem.» Helyreigazításai azonban csak akkor láttak napvilágot, midőn Erdélyi holta után a Kisfaludy-Társaság összegyűjtötte birálatait, hogy

folytassa értékes prózáinak kiadását, mit maga kezdett volt.[1]

A félreértések szövevényét nagyban tisztázta Arany beszéde, melylyel, akkori szokás szerint, Madáchot a Kisfaludy-Társaságban bemutatta. Oltalmába veszi a költőt a pessimismus vádja ellen; hiszen ha ily világnézet csökkentené a költő értékét, úgy pl. Byron nem volna az. Különben mint egészet fogva föl, *Az ember tragédiájá*ban nem is találni pessimismust. «Kívánhatjuk-e Lucifertől, hogy ne pessimista színben mutassa neme jövőjét Ádámnak, midőn czélja: kétségbe ejteni s benne ily módon egész ivadékát elölni?» «Minden tárgyi hűség mellett, melylyel egyes korokat felmutat a szerző, látszik, hogy Lucifer, czélja szerint, a sötétebb oldalt vette. Ez nem a szerző pessimismusa: ez magából a szerkezetből foly így. Téved tehát, ki úgy fogja fel, hogy a szerző a világtörténet egyes szakainak, s általuk az egésznek hű képét akarta adni, azt mutogatván, hogy nincs haladás az emberiségben, csak szűntelen körbenforgás, vagy alábbszállás, míg minden a nihilismusba sülyed. Ki egyszerű egész voltában tekinti a compositiót, az tisztában lehet a költő czéljával. Lucifer az embert teljesen meg akarja

[1] *Pályák és Pálmák.* 1886. A Függelékben Madách levele.

rontani, az első embert kétségbeesésig űzve, benne megsemmisíteni összes nemét; ez neki a sötét képek által már-már sikerül is, midőn a szeretet szava és isten keze visszarántja az örvény széléről.»

E rövid sorok többet megvilágítnak a költemény főbb pontjaiból a hosszú kritikáknál, ámbár e magyarázat szűkszavú, mintegy madártávlatból tekinti az egészet, s maga is a költemény módján, jelképi nyelven érteti meg magát. Kiindulásul az egésznek mozgató rugóját veszi, Lucifer czélját, ezzel indokolva a történeti színek felemás természetét, «minden tárgyi hűség mellett» az egyes korok «sötétebb oldalának» választását. Ezt szerkezeti szükség gyanánt tünteti föl, elhárítva szerzőről a nihilismus vádját, mintha nem volna haladás az emberiség útján. A conceptio fölfejtése egybeforrtan mutatja az ébrenlét és álom tanulságát s kiemeli, hogy Ádámot Isten keze mellett a szeretet szava rántja vissza az örvény széléről. Itt összefonódik az alapeszme három ága, s szerencsésen ki van kerülve az egykorú kritikák minden zátonya. A későbbi magyarázatok jobbára ebből indulnak ki vagy ide térnek vissza.

Aranyét kivéve, az első fejtegetésekben sok a tévedés, mind az alapeszme kiemelése, mind az alakítás értékelése dolgában. Amaz ellen álta-

lában azzal vétenek, hogy mintegy elkápráztatva a költemény eszmegazdagságától, nem fogják föl egészében, hanem hol az álom, hol az ébrenlét jeleneteiből indulnak ki, pedig a kettő tartalmilag összetartozik, a szerkezet egybefűzi s az alapeszme kifejléséhez mindegyik hozzáfizeti a maga részét.

Nem csekélyebb tévedés uralkodott a mű költői becsének megítélésében. Egészen általános volt a vélemény, hogy kivitele elmarad a belső érték mögött. Igaz, Arany is azt írta Szásznak (1862 jan. 12.): «erősebb a kigondolás, mint a költői kifejezés»; de ez a kigondolás a szerkezetre is vonatkozik, különben nem írta volna (1861 nov. 5.) Madáchnak: «A mű alapeszmében, compositióban, mind abban a mi lényeges — eredeti, merész, költői», s hogy «csak a külsőben, de a legkülsőben itt-ott», mutatkozik némi hiány. Szász Károly erősen hangsúlyozza, hogy «hatalmasan van kigondolva, gyöngébben megalkotva; eszméje bámulatra ragad, kivitele nem ragad el; a bölcsészet egész meggyőző erejével bír, a költészet édes bűbája hiányzik». Zilahy legerősebb gáncsait az alakítás ellen szegezte. Erdélyi szerint «kifejezési erő, költői, sőt drámai előadás ... nem közönséges tanulmányra és tehetségre mutatnak, de a mely mégis mindig utána marad a bölcsészi, azaz gondolati tartalomnak.»[1] Csak Greguss hangoztatta, hogy «e szintoly merész, mint nagy szerkezetben, mely a két ősszülőben az összes emberiséget személyesíti, mégis a drámai egyénítés szokatlan erejével találkozunk: hogy az csupa jelkép és mégis élet; csupa elvonás és mégis költészet». Később a kedvezőbb megítélés jutott túlsúlyra. Bayer József azt kérdi: «Vajjon hányan írtak szebbet, költőileg szebben elképzeltet, mint a III-dik, XIII-dik és XV-dik szín?» — s csak a lyrai helyek és helyzetek elmaradásán csodálkozik.[2] Részletesen Beöthy Zsolt[3] elemezte a mű költői szépségeit, fejtegetve, hogy «népszerűségét bizonyára első sorban költői erejének, az érzés és képzelet hatásának köszöni. A gondolatok világába csak ezeknek erős szárnyán ragadhatja olvasóit». Rámutatott az érzés és képzelet suggestiv erejére, az egymásra következő ütközések hatalmára, a keservnek és lelkesülésnek

[1] Ezt a tárgy természete hozza magával. Schiller is azt írta Goethének (97. Jun. 23.): «Die Anforderungen an den Faust sind zugleich philosophisch und poetisch und Sie mögen sich wenden wie Sie wollen, so wird Ihnen die Natur des Gegenstandes eine philosophische Behandlung auflegen, und die Einbildungskraft wird sich zum Dienst einer Vernunftidee bequemen müssen.»

[2] *A magyar drámairodalom története*, II. 337.

[3] *Az ember tragédiája.* — *Budapesti Szemle*, 1911 junius.

helyenkint kitörő elemi erejére, Éva alakjára, a részletekben Péter és Danton beszédére, s számos jelenetre, melyek egy Zichy Mihály képzeletét bírták megragadni.

Az első birálatok tévedései nagyrészt közös forrásból fakadtak. A költemény helyes felfogását mi sem hátráltatta inkább, mint az összehasonlítás szenvedélye, melyet már első bírálói űztek s a későbbiek nem kevésbbé. Bő alkalmat nyujtottak erre Madách egyetemes eszméje s változatos jelenetei. Gregussnak a mennyei és paradicsomi jelenetek az *Elveszett Paradicsom*-ot juttatták eszébe; ezekben kereste az egésznek súlypontját s a műből a Miltonéval rokon tanulságot olvasott ki. Szász Károly Goethe *Faust*-ja mellett Byron mysteriumaira gondolt, s a *Századok legendájá*-nak némely részleteire. E párhuzam viszi őt oda, hogy az alapeszmét főként a történelmi színekben keresse. Ily részletezés nélküli összevetések elmosták Madách gondolatának körvonalait; e réven a költeményben idegen remekművek visszfénye tükröződött, elhomályosítva eredetiségét.

Az összehasonlítás túlságához műbíráinkat a drámai költemény szabad, rendhagyó formája sodorta, melyre irodalmunkban addig nem volt példa, s ezért részint tárgyi, részint alaki hasonlóságok alapján *Az ember tragédiájá*-tól messze

eső művekben kerestek a maguk számára eligazodást s a költemény részére igazolást.

A kik a hasonlítást kerülték, azok ismét más hibába estek: nem gondolva a világirodalom példáira, fennakadtak a drámai költemény szabálytalanságain.

Igy jártak Erdélyi és Zilahy Károly, a kik dramaturgiai kézikönyvvel kezökben nézték végig gondolatban *Az ember tragédiájá*-t, mintha a drámai költemény csak verses színművet jelentene. Pedig a drámának csak mezét ölti magára, voltaképp gondolati költemény. A cselekvény háttérbe szorul, csak szolgálója lesz a gondolatnak. Az alakokról lehull az egyéni vonás: fogalmak személyesítői, jelképszerűek. A drámai költemény mintha visszatérne a mysteriumhoz s felöltené az ősi vonásokat, melyeket a dráma lassanként levetközött. A drámának csak külső burka van meg, mert a fogalmak testet öltenek; eszmék fejlődése, tusája ez, melyek közül az író félrevonul, mint a dráma fergetegéből. A költő nem is gondol színpadra; az előadást csak a mű népszerűsége hozza meg, s az csupán a költemény illustratiója. E művek sokszor befejezetlenek is; a nagy kérdések többnyire kérdőjelben végződnek. A nyelv sem drámai az eszmék és érzelmek e játékában; megzendítheti a lyra húrjait, mint Byron a *Man-*

fred-ben, átcsaphat epikai részletekbe, mint Lenau *Faust*-ja, röpülhet a bölcselet szárnyán, mint Goethe.

Igy repeszti szét egy-egy nagy gondolat olykor az elbeszélő költemény formáit szintén minden benső szabályossága mellett így tesz a *Divina Commedia* is.

Természettől fogva ily bő s szabad a hindu dráma, mely megőrizte kapcsolatát a vallással, magába fogadja az istenség beavatkozását, tündéreket és csodákat, s mint testvére a regének, az epikai eredetű tárgyak lassu lépte, kedve tölt mesélgetése előtt kitágitja határait.[1]

A drámai költemény classikai ősének Aischylos *Leláncolt Prometheus*-át szokás tekinteni, a mennyiben a titán vívódásait az emberiség küzdelmeire lehet magyarázni a természettel és a sorssal szemben, azon a módon, mely bölcselmi magvat rejt a mythosokba. Ily világot átölelő eszme nem férhet el az egyéni élet s a kerek forma korlátai közt. Ily gondolatnak minden szabad. Az eszme ilyenkor lerázza a forma nyügét; a költő minden szabadsággal élhet, csak minél közelebbről beérje a gondolat röptét, mely elszállhat a végtelenség kapuja elé

[1] Goethe *Sakuntalá*-ból vette a *Vorspiel auf dem Theater* ötletét, mihez hasonló más hindu drámákban is van.

s véresre verdesi szárnyát az élet és halál, a hit és kétség rejtélyei körül, vergődve a bűn és erény hálói, az eszmények és az anyag-világ ellentétjei közt, mint *Kain*, vagy az élet értelmét fürkészve, mint *Faust* és *Manfred*, majd a lélek belső világába merülve, megtestesitve vonásait, mint Hauptmann *Az elsülyedt harang* mesterében. A gondolat az értelem és képzelet határainál szálldos. Ily alkotás egyedüli törvényhozója a költő ihlete; szabadon bánhat térrel és idővel, mint Byron a *Transformed deformed*-ben, melynek hőse egymásután ölti magára Achilles és Cesare Borgia alakját; összefonhatja a realitást a képzelettel, élhet a mágia hatalmával, mint *Faust*, s lemerülhet az álom és exaltatio csodáihoz, mint *Hannele* haldoklásában Hauptmann, idézhet szellemet, hitregei és jelképes alakokat, mint Shelley a *Mab királynő*-ben és *Fölszabadult Prometheus*-ában, tündéreket és manókat, megszemélyesíthet fogalmakat s természeti erőket, szót adhat a göröngynek és falombnak, mint Ibsen a *Peer Gynt*-ben; az egésznek szövetén akárhányszor átröppenhet a csoda vetélője. Mind ennek természetesen csak ott van értelme, a hol a szó elakad, a beszéd roskadozik a gondolat súlya alatt, hol az eszmét nevén nevezni lehetetlenség s a kifejezés jelképre szorul.

A legnagyobb problémáknál még a realista

írók is a drámai költeményhez folyamodnak, bármint igyekeznek is látszólag a polgári dráma küszöbén belül maradni, mint Ibsen a *Brand*-ban, mely az akarat küzdelmeit és hatalmát rajzolja, de bukására végül mégis a Deus charitatis szózata vet egy fénysugarat; vagy Björnson az *Erőnkön fölül* című kettős darabban, mely első részében a hit, a másodikban a meggyőződés erejét s túlságait festi, széjjel tolva a lélektan rendes határait.

Madách természeténél fogva hajlott a költészetnek, kivált a drámai költészetnek ily tág értelmezése felé. Egyrészt bölcselkedő hajlama, másrészt hiányos színpadi ismeretei vezérelték ide. A költészet tárgyául tekint multat és jövőt, mint *Költő barátomhoz* című kiadatlan versében írja a költő feladatáról:

A mult örökségét ő óvja meg
És a távol jövőbe jós sugárt vet.

Meg is valósítja ezt nagy művében. A *Férfi és nő* s *Mózes*-e, tárgyát tekintve, közel áll a drámai költeményhez, némi részben mindkettő túlnő a színpadi művek megszokott keretein. A költő mindenikben oly szabadságokat enged magának, minővel a színpadra gondoló szerzők nem élnek. Főalakjaik nagyobb körök képviselői, sőt fogalmaké. Hévvel vitatta egyik értekezésében a költő jogát a mythologiai és népregei alakok használatához, melyekben fogalmak testesülnek meg, a hagyomány révén közérthetőn. Mind ebben természetes út nyílik nagy művéhez. Ebben kivált számtalan ily szabadsággal kénytelen élni, hogy egyetemes eszméjét kifejezhesse. Az eszme foglalja egységbe a változó korok változatos képeit, melyek sora ennek híján világtörténeti panorámává bomlanék széjjel; hőse nem egyén, még csak nem is typus, hanem merő jelkép, az emberiség személyesítője. Megtestesítve juttatja szóhoz az erkölcsi világ s a természet erőit; fölidézi a mennyei seregeket; Konstantinápolyban boszorkány sivít, megszólal a föld szelleme, majd meg a sátán varázslata az emberiség való történetét az álom tükrében mutatja. Kivihetetlen utasításai nem a színpad számára, hanem a képzeletnek szólnak, így midőn a római szín hátterében Péter apostol rámutat a népvándorlás özönlő csapataira s szavára az ó-kor istenszobrai elporlanak; Lucifer ékszerei a Tower alatt kígyókká válnak Éva karján. Mindemellett Madách költeménye ritkítja párját a tekintetben, hogy általános eszméje s tárgya mellett is mennyi drámai vonást, mily erős küzdelmet találni a legtöbb jelenetben.

Az ember tragédiája az emberiség egész életét tünteti föl, a teremtéstől kezdve kihaltáig,

multjával és képzelt jövőjével, koronként változó erkölcsi eszményeivel és küzdelmeivel egyetemben. A teremtéssel kezdődik, a mint útjokra indulnak a bolygók; a föld ifjú szellemének «változó világgömb»-jét jövőjével köszönti az angyalok kara:

Csak előre csüggedetlen;
Kis határodon nagy eszmék
Fognak lenni küzdelemben.

Lucifer részességét vitatja a teremtésben, s osztályrészül két fát nyer Éden közepén, a tudás és az élet fáját. Ezek segélyével, a mindentudás és halhatatlanság igéretével megrontja a teremtés koronáját, az embert, a ki nyugtalan vágytól űzve, hogy «maga alkossa sorsát», elhagyja a Paradicsomot. De hiába szakítottak a tudás fájáról, a természet erőit Ádám képtelen megérteni; láttukra csak parányi voltát érzi. Hamar elcsüggednek, látva, hogy vágyaikon csak az önállóság ‚nemes, de terhes' küzdelmeit vásárolták. ‚Arasznyi léte sietésre inti' Ádámot, hiszen az élet fájától elűzte a Cherub s halál leskődik rájok. Lucifer kisszerű halhatatlansággal kecsegteti:

. . . Ne hidd, hogy e sár-testbe van
Szorítva az ember egyénisége.
. . . az egész, mint állandó egyén.

Együttleges szellemben él, cselekszik.
. . . száz alakban ujolag felélsz.
A mit tapasztalsz, érzesz és tanulsz,
Évmilliókra lesz tulajdonod.

Ádám ezen is kap:

Hadd lássam, mért küzdök, mit szenvedek.

Az álom, melyet Lucifer rájok terít, «sok újulásban» az iménti tant valósítja meg, mely az emberek egységének, a korszakok összetartozásának fenkölt felfogásával fűzi egybe az álom történelmi képeinek változatos sorozatát. E három szín szorosan összetartozik, ezek a költemény megindítói, a mag, melyből az egész kihajt. Az első színben Lucifer szembeszáll az Úrral, a másodikban az újon teremtett ember mellé szegődik s hatása alatt az elszakad Istentől, hogy a maga lábára álljon. Igy mindegyik szín előbbre lép. Mindháromnak közös forrása a Biblia. A mennyei jeleneté Jób könyve, I. részének 6—12 versei. «Egy néminemű napon pedig eljövének az Istennek fijai, hogy az Úr előtt udvarlanának és ezek között a Sátán is eljöve.» Gáncsolja az Úr hű szolgájának igaz voltát, mire az Úr kezébe adja Jóbot, hogy megkisértse. Innen merítette Goethe *Faust* mennyei prologusát. Madáchra e jelenet *Faust*-on keresztül hatott, erre vallanak e szín némely vonásai:

ugyanazon három arkangyal dicséneke, az Úr és Mephisto vitája szinte némely kifejezés hasonlóságaig.

Hogy az Úr két fával elégíti ki Lucifert, az Madách gondolata, mely szorosan összekapcsolja a két színt s a mythos nyelvéhez is illik, ez alakítás azonban némiképp megbosszulta magát. A két fa története már a Genesisből van e jelenetbe olvasztva, az szolgált a paradicsomi szín közvetlen forrásául; I. könyvének II. és III. részében van leírva az éden, az Úr tilalma, a kisértés s az első emberpár kiűzetése. De a bibliában az Úr csak a tudás fájától tiltja el az embert (II. 17. vers), s csak miután arról halált evett, nehogy az élet fájáról is szakítson, (II. 22), űzeti ki a Paradicsomból (II. 23.). Az ember e szerint tudatlannak és halandónak volt teremtve, s Lucifer méltán közeledik felé a tudás csábító igéretével, de az élet fájáról nem szakíthat s épen lázadásának díja a halál. Madáchnál a tilalom rögtön mind a két fára szól,[1] a mi több-

[1] Igy értette ő a bibliát *Leány és nő* cz. kiadatlan versében is, melynél szintén a Genesis ezen helyére hivatkozik (III. 22.).

Szerelem az éden, lánynyal élünk benne,
Két fának tilos csak csábító gyümölcse.
Egyik átkos fája a mindentudásnak,
Másik büszke fája halhatatlanságnak.

szörös logikai botlással jár. Mint lehetséges, hogy a halhatatlanság fáját «halállal hal meg, a ki élvezi?» S ha már az Úr Lucifernek adta a két megátkozott fát, mint tilthatja el, hogy hasznukat vegye? S ha a cherub a másodiktól elűzi őket, miért nem mindjárt az elsőtől? Byron is két fáról beszél *Kain* mysteriumában, de a biblia nyomán járva, ügyesen elsimítja a zavart, midőn azt mondatja Kainnal az élet fájának gyümölcséről:

Halálos tévedés, hogy nem szedé
Először azt le, ám mig a tudást
Nem ízlelé, halálról sem tudott. (I. felv.)

Ily apró-cseprő ellenmondáson Madách nem akar fönnakadni. A mythos sohasem felel meg a fogalomnak a szó pontosságával, hiszen oly gondolatot ír körül, melynél nem lehet a szöget fején találni. Az ily leplet nem való merészen megemelíteni, mert esetleg csak üresség tátong alatta, mint a saisi fátyol alatt.

A harmadik színt, a Paradicsomon kívül,

Házasság a kígyó s e gyümölcsökből hoz,
Elborúl az éden, unalom árnyékoz.
S az örök tartásnak rémes iedelme
Üz ki a kertből, nem birván ember keble.
S hogy vesztett üdvünkhöz út se vezessen már,
Társalmi erényünk a cherub láng-karddal.

a költő szintén a Biblia alapján, de mégis egészen czélja szerint alakítja. Ádám a Paradicsom kapuján kilépve, az emberiség küzdelmeinek küszöbére ér. Föl vannak tárva előttünk az erkölcsi erők, a jó és a rossz elve; kettejök között kél útjára az ember. Az Úr és Lucifer küzdelme ezentúl az emberiség történetében folytatódik, Ádám lelkében. Elpártolt Istentől s Lucifer támogatásával a maga lábára állva kisérli meg sorsát, melyet Lucifer az álom tükrében elébe tart.

Az átmenet az álomjelenetekre egész természetes: Ádám amint elalszik, álmában önnön sorsát, a világtörténet korszakait éli át, Egyiptomon kezdve, hová a költőt egyenes úton vezette az előbbi színek forrása, a Biblia. Lucifer, az egész álom varázslója, álma közben is minden kívánságát teljesíti Ádámnak; föltárja előtte a történelem korszakait s a jövőbe is bevilágít a képzelet szövétnekével, hogy Ádám az emberiség egész sorsából olvasson ki választ gyötrő kérdéseire: «Mért küzdök, mit szenvedek?» De Ádám sehol sem talál megnyugvást, s az emberiség süllyedésének láttára fölriad. Előbb azt sem tudja, álmodott-e vagy most álmodik.

És általán több-é, mint álom, a lét?

E reflexio költői s természetes átmenet az álomból az ébredésre, a kettőt szorosan összefűzi s az

álom tanulságát egy fokra állítja a valóságéval. Ádám is így veszi ezt. Térdre borul az Úr előtt, tőle kérve választ kétségeire, de csak vigasztalást és biztatást nyer, mely szivünk sugalma gyanánt hangzik.

Ez utolsó színnek forrása megint Jób könyve, melynek XXXVIII. részében «az Isten maga áll elő és Jóbot meggyőzi mindenhatóságáról», továbbá a XLII. rész, «Jóbnak vallástétele Isten előtt», midőn Jób megismeri (2. vers): «Tudom, hogy te mindent cselekedhetel és hogy senki téged el nem fordíthat attól, a mit elgondoltál»... «a te titkos cselekedetid én felettem vagynak, úgy annyira, hogy én meg nem tudhatom azokat» (3. vers). «Hallgass meg, kérlek, mikor én szólok és a mit tőled kérdek, mondd meg nékem» (4. vers). «Az én fülemnek hallásával hallottam vala te felőled; most pedig imé az én szemem lát tégedet» (5. vers). «Azokáért utálom, a miket mondottam, és bánom a porban és hamuban» (6. vers). — Mindez szinte az utolsó szín fő mozzanatai vázlatának tetszik, ismerve az ember töprengő kérdéseit, az Úr szózatát s a magába szálló Ádámot.

Ez utolsó színt a közös forrás, ugyanazon színhely s azonos alakjai szorosan hozzácsatolják a Paradicsom kapuja előtt játszó harmadik színhez. Azokkal együtt ez is az ébrenlét álla-

potában történik, a közrefogott tizenegy szín pedig álomképek sora. E négy rokon szín azonban nem különálló rész az álommal szemben, s korántsem kerete annak, mint sokszor nevezni szokás. A keret külső foglalat, mely a benső képpel többnyire csak külsőképp, legfölebb kevés belső szállal tartozik össze. Itt azonban az első színekben oly küzdelem indul meg, mely az álomjelenetekben fejlik tovább. Még annyi különbséget sem tehetni, hogy e színekben a küzdelem az Úr és Lucifer közt foly, a későbbiekben pedig inkább Ádám és Lucifer között. Csakhogy e két küzdelem tulajdonképen egy: a küzdő felek az emberért és benne küzdenek. Az utolsó kép nem csupán az első színekhez kapcsolódik, éppen annyira hozzátartozik a történelmi jelenetekhez. Együttes összefoglalását és megoldását adja azon kérdéseknek, melyek Ádámban az első színek alatt fölmerülnek, s melyekre az álomképek során választ keres. Az utolsó szín épp oly kevéssé következik a három első színből különvéve, mint pusztán a történelmi jelenetekből, hanem igenis mindkettőnek összefoglalása, egységes befejezése az egész műnek.

E képektől némileg elütő színezetűek a történelmi jelenetek, melyeket Ádám megálmodik. Az álomnak nagy szerepe van a költészetben. Drámában inkább a múlt bosszúló árnyait

szólítja elő, az epikában többnyire a jövőbe világít s útbaigazításul és biztatásul szolgál a hősnek. *Az ember tragédiájá*-ban az utóbbi szerepet tölti be. Sikerült lelemény, mely megtűri a képzetek laza és szeszélyes kapcsolódását, s alkalmas a történelem összekötésére a jövő álmával, melynek megjelenítésére különben is az egyedüli mód. Sajátságos, hogy az erkölcsi és természeti erők személyesítői imette szerepelnek, mintegy ezek az igazi valóság, a történet reális színei pedig csak tükörképeik. E részben a csodás elem, ha nem hiányzik is, legalább háttérbe szorul; az erkölcsi s természeti erők személyesítői közül csak Lucifer s a föld szelleme jutnak szóhoz, de az előbbi itt realis mezt ölt. A történelmi korok realitással vannak festve; az egyes színek önállóbbak s több bennök a drámaiság. A színek forrása főként a világtörténet, utóbb a társadalmi elmélet, végül kettőé a tudomány alapjáról fölszálló képzelet. E részt illetőleg ellentétes nézetek vannak forgalomban. Szász Károly magasztalja a költőt, mert «a világtörténelem óriási keretébe az emberi szív valódi képét tudja illeszteni.» Alexander Bernát a *Reform*[1]-ban közölt tanulmányában

[1] Alexander Bernát ötször fejtegette *Az ember tragédiáját*. I. *Faust és Az e. tr.* — *Reform.* 1871. 320. (nov. 19.), 322. (nov. 21.), 323. (nov. 22.), 325. (nov. 24.) számai-

még a gondolatot is hibáztatja, hogy eszméjének megvalósítását a költő a történelemre bízta, a mi akadályozta a szabad teremtésben. S még az iskolai kiadás magyarázatában is megáll a mellett, hogy «a történet dramatizálása nagy akadályokat gördített a költői alakítás elé», főként a szomszédos színek összekapcsolása s az egésznek befejezése tekintetében, hiszen a történet befejezetlen. De eszmének a kifejezésére, bizonyítására elég a példák bizonyos száma, s ezt nem nélkülözzük. Madách műve nem is befejezetlen, bár a befejezés csak képzeleti. S mi adhatna Ádám kérdéseire, hogy mért küzd és mit szenved, szavahihető választ, a történelem tanulságán kívül? Madách általán inkább a történelemből, mint az életből meríti ember- és világ-ismeretét; hová fordulhatna most, midőn az embert akarja leírni, egymással világítva meg természetét és sorsát, vágyaiban és küzdelmeiben

ban. II. *Az ember tragédiája.* Beöthy Zsolt képes Irodalomtörténetében. 1886. — III. 1900-ban közreadta iskolai kiadásban, bő jegyzetekkel és magyarázatokkal. A két utóbbi tanulmány több pontra nézve eltérő véleményt nyilvánít a *Reform*-ban megjelent czikksorozattól. IV. Bevezetés a *Magyar Remekirók* kiadásához. V. Beszéd a Kisfaludy-Társaság lakomáján, 1911 febr. 5., *Kisfaludy-Társaság Évlapjai*ban, VI. folyam, 45. kötet.

keresve választ az ember fejlődésének s az emberiség haladásának kérdéseire?

Erdélyi szerint a költő «mintegy kivonatot közöl az emberiség történelméből», mások épp hézagait hánytorgatják s a színek hibás megválogatását. Heller Bernát «a zsidóság panaszos fölszólalásának» ad hangot, «hogy mért mellőzte Madách Izrael multját a világtörténeti jelenetek e hatalmas sorozatában», bár — a czikk szerint — *Mózes*-évél később pótolta a hiányt.[1] Alexander — a *Reform*-ban — azt kívánta volna, hogy Ádám Jézus alakját is magára vegye; többen a népvándorlást nélkülözik. Haraszti Gyula [2] híját érzi a renaissance- és reformatiónak, Luther és XIV. Lajos korának, Amerika fölfedezésének. Mindez részint nem hiányzik, részint ismétlésbe sodorta volna a müvet, részint pedig nem lényeges hiány. Jézus tanai szólnak szent Péter beszédéből, mely alatt illustratióként a háttérben feltűnnek a népvándorlás hordái; ez mint egész

[1] *Évkönyv.* Kiadja az izr. magyar irodalmi társulat. Szerkesztik dr. Bacher Vilmos és dr. Mezei Ferencz. 1896. Heller Bernát: *Madách Mózes-e és Az ember tragédiája.* 230—238. l

[2] *Madách Imre költészetének jellemzéséhez.* — Tanulmánykísérlet. — Kolozsvártt. — 1882. 30. l. E füzet állitotta először kapcsolatba *Az ember tragédiájá*-t Madách többi művével.

szín megállapodást, sőt visszaesést jelentett volna a képek emelkedő útján. A renaissance nagy szelleme elsenyved a phalanstèreben, hol a társadalmi rend elöli a művészetet s a kort az ellentét erejével magyarázza. Szent Péter- és a Tankréd-jelenet után Luther és a reformatio csak ismételhették volna a vallás fölgyúlásának s lohadásának rajzát; különben erről esik is szó a maga idején, Kepler korában. Amerikát könnyű lett volna London helyébe írni, de mit érne azzal a költemény? Hasonló joggal nem lett volna szabad mellőznie a keleti műveltséget, a pápaság világuralmát, a könyvnyomtatást. De akkor pragmatikus történelmet kell vala írnia, föltüntetve, mint gyökerezik minden kor az előbbiben, mint azt Erdélyi János kivánta. De a ki így fogja fel Madách müvét, az történelmi kézikönyvet vár tőle jambusokban. Ő a történelmet a bölcsész szemével nézte s a költő szabadságával alakította. A korszakok megválasztásában és föltüntetésében költői czélja az irányadó. Épp oly kevéssé volt szándékában az egész történelmet feltüntetni, mint részletes pontossággal festeni egyes korokat. Csak a legfőbb mozzanatokat ragadta ki, melyek nélkül a világtörténet el sem képzelhető. Mint az egész történetnek, az egyes koroknak is velejét, lelkét akarta elibénk tárni. A kik vádat kovácsolnak

összeböngészett anachronismusaiból, nem értik czélját. A korszakok uralkodó eszméit kívánta rajzolni, nem egyes hősök tragédiáit. Máskülönben könnyű lett volna magát szorosabban a történet adataihoz szabnia. De mindössze csak három alakja visel történelmi nevet: Miltiades, Kepler, Danton, s ezek sorsát is sokban önkényesen alakította. Hogy Miltiades börtönben halt meg, ő is tudhatta, de nem vehette hasznát drámai jelenetben. A kort, sőt Miltiades életviszonyait is jól ismerte fővonásaiban, Parost említi (ő Pharos-nak mondja) s Marathont, fiát Kimont; de feleségét már római néven nevezi, mert az mindegy neki. Csak egy görög szabadsághősre volt szüksége; oly nevet keresett tehát, mely mindnyájunknak ismerős és így kifejező. Tankrédre nézve is meddő találgatás, vajon a szicziliai normann királylyal (1189—94.) vagy Tassó lovagjával (1112.) van-e dolgunk; a nicaeai zsinatot (325. Kr. u.) mindegyiktől századok választják el. Madách alkalmasint egyikükre sem gondolt, hiszen különben könnyű lett volna a korbeli ellentétet más névvel kikerülnie; ő mindössze oly nevet keresett, mely első hallásra mindenkinek lovagot jelent. Tankrédje semmivel sem inkább történelmi személy Sergiolusnál. Minden történeti alakjára áll, a mivel Erdélyi előtt szabadkozott: «Pháraóban nem épen a József

Pháraóját akartam festeni, csak egyet a számtalan Pháraó közül, kik nagyratörekvő önérzettel gúlákat építettek, kik közül soknak a neve is homályban van.»[1] Valamennyi hőse közül Kepler életét ismerte legközelebbről; egyaránt megragadta e pálya költőisége és balsorsa[2]; tudja, mily nehezen nyerte el első feleségének, a nemes Barbara Müller von Mühleck kezét, s hogy házasságuk boldogtalan volt: az asszony nem értette meg urát, pazar volt, sokat czivódtak; említi, hogy anyját boszorkánysággal vádolták s ő védelmezte; szóba jön Rudolf császár üres pénztára s Kepler idegenkedése az astrologiától, melyet mégis űznie kellett, hogy megéljen.[3] S ennyi ismeret mellett is szabadon alakít némileg Kepler feleségének rajzában s még inkább lelkének sóvárgásában, a megújhodás előérzetében. S éppen e két vonás a megragadó: az első révén hősében a költőre magára ismerünk; a második a következő képek intonatiója.

[1] Levele Erdélyihez. *Pályák és Pálmák.* 503. l.

[2] Egyetlen tévedése, hogy Keplert katholikusnak írja, pedig nem tért ki.

[3] «Es ist wohl diese Astrologie ein närrisches Töchterlein, . . . die Mutter gewisslich Hunger leyden müsste, wann die Tochter nichts erwürbe,» mondja. — Egyéb hasonló nyilatkozatait l. Mikola Sándor czikkében, *Beöthy-Emlékkönyv,* 379. l.

Danton jelenetét a költő buzgó csodálója, Morvay Győző is csak «históriai egyveleg»-nek nevezi, s hibáztatja szabad alakítását, midőn «a tárgy majdnem úgy vehető az életből, a mint megtörtént, és vele előáll a kész dráma».[1] De mint fért volna Danton tehetségének és bűneinek rajza, fogságának és kivégeztetésének története egyetlen képbe, míg így mintegy villámlobbanás alatt megvillannak a sötét körvonalak, érzik a fergeteg háborgása, a csőcselék, a forradalom rettentő szenvedélye. — Madáchot költői érzéke vagy öntudata helyesen vezette ez útra. Ha részletekbe talál merülni, koczkára teszi a költemény külső egységét, mert az egészet kis tragédiákra szaggatja, s a belsőt is, mert figyelmünket Ádámról az egyes alakokra tereli.

Főforrását Kármán Mór[2] Held és Corvin *Illustrierte Weltgeschichte,* ein Buch für's Volk[3] czímű művében keresi, mely a század derekán nálunk is elterjedt könyv volt. Bevezetésében úgy fogja föl a történelmet, mint az ember kalauzát a boldogság felé, a mi rokon Madách történelmi eszméjével. A kötetek bőven ismerte-

[1] *Magy. Tanulm.* 142. l.

[2] Mindössze egy jegyzetben. *Budapesti Szemle.* 1905 októberi füzet, 100. l.

[3] Megjelent Leipzig, 1844—50.

tik a műveltségi állapotokat, korszakok és népek szokásait, a múmiák balzsamozását, a pyramisokat, Arianus tanát s a kereszteseket; képben mutatja be a pyramisok építését, Miltiades arczmását, gladiatorok harczát, az eretnek-üldözést. Mindez azonban merő általánosság s könnyen meríthette máshonnan is. *A szegóvári Madách-könyvtár lajstromá*-nak bejegyzése szerint a Schütz-féle *Weltgeschichte* forgott sokat kezén. Legtöbbet kétségkívül Hegeltől tanult, kinek bölcsészete nálunk akkor uralkodó volt, kivált *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* című művéből (1837.). Hatott reá Hegel történelmi felfogása, a ki az egyes népek egymásután vezérszerepre jutásában vezérmotivumul a haladást, az emberiség fejlődését látja. Madách is ez Ariadne-fonal mentén halad; Hegelnél később kezdi a sort, mellőzve az ázsiai culturát, de Egyiptomtól fogva egész a franczia forradalom tanulságaig követheti, bár néhol egy képbe olvasztja Hegelnek több fejezetét. Az egyes korok általános és elvont jellemzése is megfelelt neki s mintául vehette. Hellasnál Hegel a politikai műalkotást, a demokratiát emeli ki, ez győzött szerinte a perzsa despotismussal szemben Marathonnál Miltiades alatt; de megrajzolja aztán romlását is, midőn a városok pártokra szakadtak. Madách korképén is a demokratia

szelleme az uralkodó vonás, de egybevonja mintegy egész történetét: fényét Miltiades alakja jelenti, árnyát a csőcselék. — Hegel is, mint Madách, Róma történetéből magyarázza a kereszty énség elterjedését, a tanácstalanság s az Istentől való elhagyatottság fájdalmában tüntetve föl a vágyat a lelki békesség után. —Byzanczot egészen Hegel adataival festi, az ő nyomán olvasztja össze az északi honát emlegető Tankrédben a keresztyén és germán világot, melynek egyik főtényeül Hegel a keresztes hadjáratokat tekinti. — A középkor rajzát Hegel ily című fejezettel végzi: *Művészet és tudomány mint a középkor felbomlása.* Így áll itt *Az ember tragédiájá*-ban is a Kepler-jelenet. Az új-kort a reformatio rajza nyitja meg, kiemelve a tekintély elvét s a római egyháznak akkori tudomány-elnyomó álláspontját, mely elitélte Kopernikus tanát. Ebben is rejlik Keplerből valami. Hegel a reformatio vallási szabadság-vágyával hozza kapcsolatba a franczia forradalom eszméit; Madách is összekapcsolja e színeket. Tartalmilag is érzik tehát *Az ember tragédiájá*-n Hegel hatása, kinek általános történelmi eszméit magáévá tette. Az egésznek dialektikus menete is emlékeztet Hegel módszerére.

A részletekben sejthetni közelebbi forrásait, s a tudományos alap mellett a költői hatást sem

mellőzhetni. Tanuink jórészt a könyvek kézi polczán. Ott áll Luther német bibliája s Károli Gáspáré, a paradicsomi színek forrása, melylyel azonban Goethe példája olvadt össze. Ott van ezek mellett Gibbon nagy műve Sporschill fordításában (1837.) a római birodalom hanyatlásáról; e művet Deák feliratáról tartott beszédében is idézte. Egyéb forrásainak is nyomába érni egy kis kerülővel. Palágyi gáncsolta Madách humanus pharaóját, Morvay azonban Herodotosnál, kinek művéből Madách Cheopsra és Mycerinusra vonatkozólag kijegyzett egyet-mást, ráakadt a kép eredetijére épp az utóbbiban, Menkerában, a ki gúláját félbe hagyta, hogy népét kimélje. Ő róla Madách könnyen tudhatott; sarkophagját 1838 őszén szállították a British Museumba; a hajó Carthagenánál elsülyedt, csak a fakoporsó tetejét menthették meg s vitték Londonba. Az ujságok, a képes lapok sokat írtak erről, a mit Madách Pesten olvashatott.[1] Tankréd nevét hihetően az akkortájt divatos Disraeli regényéből vette: *Tancred or the new Crusade*, 1847; vagy talán Tassóból, hol az erdei találkozás is hasonló (I. 45. s köv.). E találkozás közelebbről Madách egyik fiatalkori olvasmányára emlékeztet, Byron

[1] Volt egy reformator pharao valóban, IV. Amenhotep.

Átidomított idomtalan-jára, hol Arnold szint így menti meg zsoldosaitól a templomba menekvő Olympiát, kibe beleszeret. — E szín történelmi mozzanatai szinte kizárólag a Hegel könyvében felsorolt adatokon alapulnak. «Byzanczban a keresztýnség — írja Hegel — az alsó réteg és a zabolátlan tömeg kezébe került.» «Heves polgárharczok törtek ki, mindenütt mészárlás, gyujtogatás, rablás eseteit látni, a keresztyén dogmák érdekében.» «Abban a vitában, vajon Krisztus ὁμούσιος vagy ὁμοιούσιος vagyis hogy egyenlő vagy hasonló lényegű-e istennel, az *i* betü sokaknak életébe került.» Itt szövi be Madách a barát alakjában a szerzetes-rendek sülyedését, a pénzért osztott bűnbocsánatot, mit Hegel a reformatio okai közt említ, hol a boszorkány-pörökről is megemlékezik, a mit Madách a Kepler-jelenetbe olvaszt.

Keplerre vonatkozó adatai feltünő egyezést mutatnak a Breitschwert-féle életrajzzal,[1] a mint azt Mikola Sándor tanulmányából látni.[2] Innen meríthette eszméinek ismeretét is, me-

[1] *Johann Kepler's Leben und Wirken.* — Stuttgart, 1831. Bővített kiadása Berlinben, 1856.

[2] *A történeti Kepler vonatkozással Az ember tragédiájára.* — Beöthy-emlékkönyv, 375—390. l. — Keplert érdekesen és alaposan ismertette nálunk Domanovszky Endre, a *Budapesti Szemle* LXXIII. kötetében.

lyekből egy-két szál beleszövődött képzeletébe. Kepler kosmogoniája szerint minden világtestnek megvan a maga szelleme, mint Madáchnál; a földnek is, ennek nyilvánulásai a melegség, delej, forrongás — mind azon vonások, melyek a III. színben föltárulnak Ádám előtt. A *Somnium vel Astronomia lunaris* költői lapjain az ember vonzódásának ad hangot az ég felé, mely Ádámban is megszólal, s a föld árnyékán, mint hídon, maga is eljut a holdba. Az eretnekségre vonatkozó néhány kifejezést szintén Keplernek Breitschwertnél közölt leveleiből kölcsönzött.

Kepler második jelenete Goethe *Faust*-jának példáján alapszik, Mephisto és a tanítvány párbeszédén az első részben.

A forradalmi jelenetnél Timon *Livre des Orateurs* című művére támaszkodott, mely megvolt könyvei közt; Danton jellemrajzánál ma is be van hajtva a lap. E szín néhány vonását Becker Hugó Carlyle-nek *A franczia forradalomról* (1839.) írt művében találta fel.[1] Danton beszédének elején Carlylenál is megőrzött szavaira akadni: «A szövetkezett királyok fenyegetnek s mi kihívásul a harczra egy király fejét gurítjuk lábaikhoz.» (III. 178. l.) Pathetikus kitörésében ráismerhetni történelmi szavaira: «Que mon nom soit flétrie, que la France soit libre!» (III. 206.) Carlyle is közli jóslatát halála küszöbén: Robespierre követni fog. (III. 387.) Becker a marquise alakjához is talál némi támpontot; Várnay szerint Danton utolsó napjaiban második házasságára készült egy istenfélő királypárti lánynyal.[1]

[1] *Madách lyrája és Az ember tragédiája.* — Segédkönyvek a magyar irodalmi oktatáshoz. Szeged. 1903. A lapszámok Baráth Ferencz fordítására vonatkoznak, kiadta a M. T. Akadémia.

A phalanstère-színre nézve széltében Fourier egyik könyvét szokás forrásaul idézni[2], *Theorie de l'unité universelle* (1841.), melyet azonban Madách aligha ismert részletesebben. Fourier sem a szenvedélyt, sem a művészetet nem tiltja ki a phalanstère-ből, ellenkezőleg, egész világát az attraction passionnelle-re építi, s kiszámítja, hogy az emberiségnek akkor harmincz-hót millió olyan költője lenne, mint Homér, ugyanannyi Molièrje és nem kevesebb Newtonja; a házasság union libre volna; az emberiségnek az élvezetektől csak négy-öt órányi ideje jutna pihenésre; a munkát gyakran megcserélnék, hogy unalmas ne legyen. Madáchnál ellenben bölcs aggastyánok kormányoznak, a hatóság házasít;

[1] *A franczia rémuralom története.* 78. l.

[2] Szigetvári Iván: *Madách és a socialismus.* — *Egyetemes Philologiai Közlöny,* 1898 november.

nincsenek költők, nincs müvészet; mindenki egy foglalkozásnál marad élte fogytáig. A szabályok e világa csak nevét kölcsönözte Fouriertől, valójában inkább Plato köztársasága, azért is hozza elő éppen őt, hogy megmutassa, mivé lenne ilyen zsibbasztó államrendben ez az isteni philosophus. E kép vonásai még diák-korából ragadhattak emlékezetében. Talán egyáltalán innen ered az, hogy korrajz dolgában az ó-kori jelenetek színesebbek és biztosabbak a későbbieknél, a mi a mult század derekának classikai müveltségére vall s korának bélyege a költeményen. Tolnai Vilmos közelebb hatolt Madách ismereteinek eredetéhez.[1] Nagyon jó úton járt, mikor közvetlen forrását magyar tanulmányok és ismertetések közt kereste, hiszen Madách nyelvismeretei fogyatékosak voltak, s müveltségének kulcsa szinte kizárólag a német nyelvben rejlett. Tolnai szerint a költő a londoni és phalanstère-beli jelenetek fő vonásait Lukács Móricznak *Néhány szó a socialismusról* czímű értekezéséből[2] vette, itt-ott még a kifejezések visszfénye is feltünik nála. Lukács többek eszméit ösmerteti, s Madách is több rendszer vonásait olvasztja össze rajzában: a Fouriertől kölcsönzött keretet Smith Ádám részletes munkafelosztásával tölti ki. A mellett rendesen sok egyebet is beolvaszt a fő eszmék keretébe. A phalanstère-ben nagy szerepe van az akkortájt nálunk is divatos phrenologiának; Madách írószobájában ma is ott áll az ablakpárkányon a papirossal beragasztott fa fej, melyen megjelölvék az egyes tehetségek székhelyei; e tárgyról komoly értekezésbe is fogott. Tudósa sem pusztán a *Faust*-beli Wagner mintájára lát hozzá, hogy lombikjában organismust gyártson; a materialismus fő apostola, Büchner, 1855-ben *Erő és anyag* czímű könyvében komolyan hirdette, hogy szervetlen anyagból szerves lény válhatik.[1]

Sok föltetszik így a költeményben a kor újdonat-új, sensatiós elméleteiből, annyira, hogy biztosabb adatok hiján szinte ezekből is ki lehetne puhatolni keletkezése korát. Kármán Mór Ádám folytonos alakcseréjét is egy tudományos mezben föllépő képzelgéssel kívánja támogatni, a Pierre Leroux-féle lélekvándorlással, a ki abban látja a halhatatlanságot, hogy minden egyes folyvást újra születik halála után s mint új lény jelenik

[1] *Madách londoni és phalanstère-jelenetének egyik forrása.* — Akadémiai felolvasás, 1911 jun. 2. Kivonata az *Akadémiai Értesítő* 1911. évi februári számában. Az egész az *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1911. évfolyamában.

[2] Székfoglalója volt a M. T. Akadémiában, 1842 decz. 19.

Megjelent az *Athenaeum*-ban, 1843. I. 53—66. l., s összegyűjtött munkái közt.

[1] Büchner: *Kraft und Stoff*, X. kiadás, 73. l.

meg.[1] Ugyanő Ádámnak az űrben való röpténél Jean Reynod e korbeli könyvére[2] hivatkozik, ki azt vallotta, hogy az ember más és más bolygón új meg új életbe fog, az örökkévalóságon keresztül. Ily elmélet adhat tápot a költői képzeletnek. Mikor Byron megírta Moorenak (Ravenna, 1821 szept. 19.), hogy Kainját Lucifer magával ragadja a csillagok közé s az alvilágba, megmutatva ott neki korábbi világok és lakóik phantomjait, hozzátette: «Cuvier gondolatára támaszkodom, hogy a világ háromszor-négyszer is elpusztult.» Csakhogy ezt Byron maga írja, Madáchnál pedig puszta feltevés, melynél nem látni a költőhöz vezető fonalat. Inkább lehetséges, hogy mind az alakcsere, mind pedig a földtől való elvonatkozás gondolatait részben spiritiszta olvasmányaiból szívta magába; különösen két ilyet forgatott sűrűn utolsó éveiben, Madách Aladár tanusága szerint;[3] e kettő: L. A. Cahagnet: *Blicke in das Leben der Todten* (Leipzig, 1853.) és *Die enthüllten Geheimnisse des Magnetismus und der Electricität* (Leipzig, 1853)., szerző neve nélkül, Pater La-

[1] *De l'humanité, de son principe et de son avenir.* — 2 kötet. Páris, 1840.

[2] *Ciel et terre,* Paris. 1854.

[3] L. levelét Bodor Aladárnál: *Az ember tragédiája mint az egyén tragédiája,* 10. lap.

cordaire bevezetésével. Legvalószinübben azonban költői mintát követett e szinben, Byron *Kain*-jának példáját.

A nap és föld kihűlése sem pusztán a költő agyrémje; Helmholtz épen ez időtájban értekezett arról, hogy húsz-harmincz millió év mulva a nap is kihűl. Az eszkimó szín valószínű közvetlen forrására Riedl Frigyes[1] Nendtvich Károlynak *A föld jövőjé*-ről szóló értekezésében mutatott rá, mely az *Uj Magyar Muzeum* 1851-iki évfolyamában látott napvilágot. E czikk azt fejtegeti, hogy a nap kihűlése következtében a sarkövi jelenségek fokozatosan terjednek az egyenlítő felé, míg az is örök hó világává dermed, hol a kialvó nap alatt, csenevész növényzet utolsó korcsai közt a testben-lélekben eltörpült ember fogja legtovább tengetni életét.

Roppant anyagát Madách erős költői érzékkel foglalta egybe s szerencsésen kapcsolta össze egymással és az ébrenlét jeleneteivel a történelmi színeket s az egészet mozgalmasan alakította.

A sort Egyiptomban kezdi; Ádám, mint pharao, sivár hatalma s muló dicsősége trónján űrt érez szivében, melyet a szerelem sem képes betölteni. Egy haldokló rabszolga nyögése kinozza: «Milljók egy miatt.»

[1] *Egyetemes Philologiai Közlöny,* 1906. okt.

E millióknak kell érvényt szereznem
Szabad államban.
Enyészszen az egyén, ha él a köz.

És megjő az athéni demokratia kora, hol Ádám Miltiades, kit, mire Paros alól sebekkel borítvá hazatér, bérencz demagógok és együgyű nép halálra küldenek. Egyén és tömeg nem juthatnak egyensúlyba; sem önzés, sem önfeláldozás útján nem boldogulván, természetesen jut oda az ember, hogy ‚éljen magának és keresse a kéjt'. Föltűnnek a hanyatló Róma orgiái; az erkölcsi petyhüdtségben azonban fölérez a lélek nemesebb vágya, Péter apostol az élet új eszményét hirdeti:

Istennek dicsőség,
Magadnak munka. Az egyén szabad...
Csak egy parancs kötvén le: szeretet.

S Ádám magára ölti a keresztes vitézek vértjét. De Byzanczban fonák világgal találkozik. «Isten dicsére embert áldozának»; munka helyett harczban és hitvitában telik az élet; a testvériség helyén felekezetek versengése vív; az egyén szabadságát elnyomja az új rend az erkölcs nevében; a szeretet gyűlölséggé fajult, a hit babonába csap át. — E két szín némiképp párhuzamos az előbbi kettővel. Sergiolus magának él, mint elsőbb pharao; Tankréd másokért, mint Miltiades: az önzés mind a kétszer altruismusba megy át. De az egyiptomi és görög

képben a hőst a ‚dőre nagyravágy' (III.), ‚a léleknek ez erős szava' (IV.), hajtja, a másik kettőben magába vonul s lelkének bensőbb szavára hallgat.

Ádám két világtörténelmi korszak küzdelmeit élte át, kifáradt a lelkesülésben és csalódásban, elméje lép uralomra s a higgadt tudományhoz fordul. Eddig a kor vezéreül nézte magát, most Lucifer fölvilágosította, hogy ‚az egyén nem jut érvényre a kor ellenében'. ‚A már meglevő rend' és a tekintély uralma ez. A csillagászat a divatos tudomány, mely a magia mesterkedéseit űzi, de titkon a scholastika nyügéből tapogatózva keresi az útat a valódi természettudomány felé s ezzel a középkorból az újba. E kort áhítja Kepler,

mely új tetterővel
Szemébe néz az elavult lomoknak...

S megálmodja a franczia forradalmat, mely mintegy újonnan akarja kezdeni a történelmet, «ledőlt romoknak átkozott porán». Álmából föleszmélve, Kepler leszámol az álmatag tudománynyal s a természet megismeréséhez, a realis természettudományhoz tér.

Eddig Madách a történet nyomán járt, most a képzelet útjára lép, de a logikai fonál nem siklik ki kezéből. A tudomány s a franczia for-

radalom elvein épülnek föl a jövendő társadalmi rendek, gazdasági czéljukkal: a szabad verseny kora, a társadalmi individualismus képe s a phalanstère-ben a szabályozott communismusé. De megvalósulásuk épp oly messze marad az elméletektől, mint eszményeiktől a régebbi korok. Az egyén fölolvadt a tömegbe, de a dúsak most is megannyi pharaói a rabszolga-szegénynek. — A phalanstère teljes egyenlőség, egyenlő elnyomás alatt,

Minőt a tudomány eszmél magának
És melynek rendén értelem viraszt.

A család előítélete széttépve; megszűnt ‚a hon kisszerű fogalma, most már egész föld a széles haza'. E kései szegényedő világban a legfőbb eszme a megélhetés. Mindent a czélszerűség szabályoz s e zsarnok rend fölött ‚tisztelve áll őrül a tudomány'. De így ‚nincs élet, nincs egyéniség', a lángész, az anyai ösztön s a szerelem is lázadó. Ádám, a szellem s nagy egyéniség barátja, elkívánkozik e sivár földről, melynek a tudomány amúgy is kihűltét és pusztulását jósolgatja. A jövő elméleti képét itt képzeletiek folytatják: Ádám a csillagok felé veszi röptét, mintha ott akarná folytatni életét. A föld szelleme nem engedi kitörni őt köréből; maga is visszavágy a földre; de azt kihűlten látja visszont, mint a történet temetőjét, hol sem eszme többé, sem küzdelem; a jégborított egyenlítő alatt az emberfaj utolsó korcs eszkimói tengenek.

Az egyes színek mozgalmasak, javarészükből drámai vonások sem hiányzanak, noha e részben nem mind sikerült egyformán. Még a bibliai színek sincsenek hijával az elevenségnek; bár e rész nagy kérdések fejtegetését tartalmazza, legalább a párbeszéd lüktető és eleven. A történelmi színek némelyike valóságos kis dráma. Pharao Madách régebbi hőseinek módjára drámai válaszúton áll szerelme és eszményi hivatása közt; a Miltiades-jelenet egy rövidre vont kis tragédia hatását kelti; a római lakomában gyérebb a külső cselekmény, inkább egy nagy színmű hangulatos felvonásának tetszik hű és eleven korrajzával. Kevésbbé sikerült a Tankréd-jelenet, melybe a költő nagyon is sokat zsúfolt össze, úgy hogy a szín kettészakad: első fele a hitviták körül forog, a másiknak központja Tankréd és Izóra szerelme. Legdrámaibb valamennyi közt Kepler első jelenete, az ő sorsának fénye s árnya egy képen játszik; a többieknél ez két szomszéd jelenetből foly össze. Ettől fogva megcsappannak a drámai vonások. A franczia forradalom s a londoni vásár jelenetében még van élet és forrongás, mégis inkább csak mozgalmas képek valóságos drámai elemek nélkül, a

többiek már puszta rajzok, vagy éppen párbeszédes értekezések, mint Kepler második jelenete s az űrben való röpülés. E képzelt világok rajzánál a talán megfáradt költő természetesen nem kerülhette ki az általánosságot; a realisált történelmi jelenetekben azonban sokszor élénk tragikai érzék nyilvánul, bár nem annyira a cselekményben fejlődik, mint inkább a hős gondolatára vonatkozón. Pharaót nagyravágy és dicsőség lelkesíti, s Lucifer rögtön föltárja, hogy az ‚percznyi dőre játék', ezt érzi később a szerelemről is. Miltiades hazáért és népért küzdött, s a hálátlan nép által bukik és vérzik el. Sergiolus a kéj után eped, s szinte elfullad tengerében. Tankréd lovageszménye oltárra emelte a nőt s most a klastrom elzárja előle szerelmét. Kepler egyéni tragédiája az, hogy a nő, kiért elárulja tudományát, hűtelen. Danton az erőszakos haladás katonája, s a forradalom önnön vezéreinek is hóhéra lesz. Hasonló áll nagyjában a további színekre is. Ádámnak minden gondolata túlságba csap, s ezzel ellene fordul; a lavina, melyet megindított, többnyire magát is eltiporja. Ádám minden kor küszöbét lelkesedéssel lépi át s mindegyiktől csalódottan fordul el. A csalódás, Madách felfogása szerint, a tragikum; minden egyes szín hőse ilyen tragédiát szenved át. Az egyes színek levegője is tragikai; Bayer József megjegyezte,

hogy «legtöbb szín ideje is az este, az ‚alkony».[1]

Az álom értelmét azonban nem elég az egyes színekben keresni; azok egymást világítják meg, magában véve mindannyia csonka; mindegyik az előző jelenet gyümölcse s a következőnek magva, melyek egymást egészítik ki. Pharao történetében egy vezeklő Sardanapal tragédiája indul meg: elhagyja a trónt és kedvesét, hogy a nép javát keresse; eddig milliók szenvedtek egy miatt, ő most e milliónak akar érvényt szerezni. A szomszéd jelenetben Miltiades átlátja, hogy ‚a bódult tömegnek nemesb ura volt, mint az neki'. Az ő sorsa tragikai befejezése azon küzdelemnek, melyért a pharao vonta ki kardját. Miltiades onnan tér meg, a hova pharao indult. Ez a szín azonban ismét kiinduló-pontja egy új tragédiának, melyben a kiábrándult Miltiades elkeseredése Sergiolust a mámor karjába kergeti. Elmerül a kéjben; petyhüdt idegeit már csak a szenvedés ingerli; ez a csömör psychologiája. De Sergiolus sülyedésében fogamzik meg a Tankréd nemes életczélja, a ki odaadásában csalódva, mint Kepler magába zárkózik. A tespedést nem tűrő lélek forrongásából tör ki Danton erőszakos tettvágya. Így van ez a további

[1] *A magyar drámairodalom története.* II. 337.

színekben is. A londoni vanity fair a szabadság túlsága, bellum omnium contra omnes, mely utóbb önmagát töri rendszerbe a phalanstèreben. Ennek élesebb ellentétét képzelni sem lehet Ádám röpténél az űrben, honnan újra éledő reménye visszasóhajt a földre, mire Lucifer az eszkimó viszontlátásával felel.

Ezzel a képekben páronként új tartalom lüktet. Az ember sohasem bukik el végkép, mindig föláll és tovább halad, — ezt a tanulságot szemlélteti e kapcsolás. «Ádámnak, a pharaónak — írja Beöthy Zsolt — ... katastrophájában jelentkezik Ádám=Miltiades, ezében Ádám = Sergiolus ... és így tovább. A bukás, egészen az eszkimó színig, egyszersmind újjászületés. És ez az utóbbi vonás már a végső megoldás kibékítő lehetőségére is utal» — teszi hozzá.[1]

Látnivaló, hogy a szomszédos színek az ellentét tengelyén vannak egymással szembefordítva. A színek gyors váltakozását ez a rugó hajtja, mely Madách kisebb költeményei közül is soknak a mozgatója. Ádámban minden csalódás ellentétes eszmény iránt költ vágyat. Ez hozza magával, hogy az emberiség sorsa a műben, Szász Károly hasonlata szerint, mintha egyik véglet-ből a másikba zuhanna, inga módjára, csupán

[1] *Az ember tragédiája.* — *Budapesti Szemle.* 1911 junius.

lengési síkját változtatva, a mint más és más eszmények után törekszik. Az egyes színeknek, ez óriási mondatoknak, melyekkel Madách bizonyít, minden alanya ellentéte a szomszédos alanynak, ha egyik fekete, a másik fehér. Ez történelmi felfogásnak épen nem kifogástalan, legalább is túlzó kiélezése a visszahatások példáinak, de a költői alakítás szempontjából hálás; e réven a szomszédos színek élesen megvilágítják egymást, e mód állandó rugót biztosít a műnek, élénk és világos menetet; a mellett van némi alapja az emberi természetben, melyet a hős képvisel.

Ez ellentétekben is rendszer van, s az már az álom első tagjában nyilatkozik. Ádám a Paradicsom kapuja előtt büszkén veri le czövekeit a kiszemelt telek körül: «Ez az enyém!» — s pharao, a ki mindent magáénak tud, mindenről lemond. Így áll szemben mindegyik kép a szomszédjával. A színek során váltakozva uralkodnak az egoismus és altruismus érzelmei, a mire már többen rámutattak: Alexander, Kármán, Beöthy. Pharao, Sergiolus, Kepler maguknak élnek, de e színekben oly küzdelmek csirája kél ki, melyekben a hős mások javáért küzd, mint Miltiades, Tankréd, Danton. A következő két képben is, hol tömeg tömeggel áll szemben, a szabad verseny harczára fegyverszü-

net következik a phalanstère-ben. Azonban ez korántsem ismétlődik egyhangú hullámvonalként. Mint Kármán rávilágitott,[1] az első két szín életfelfogása energetikus, a következő kettőé eudaimonistikus; a későbbiek is más és más szinezetűek.

A jelenetek nem is csak kettesével kapcsolódnak össze, hosszú egybeforrt láncz az egész. Mindegyik szín az előbbinek gyümölcse s a következőnek magva. A pharao törekvései vallanak kudarczot Miltiades sorsában, s e kettőből, a nemes törekvésből és méltatlan bukásából folyik Sergiolus keserű nézete, hogy az ember «éljen magának és keresse a kéjt». Sergiolus azonban egy új pharao, a kit megint ‚egy vágy ver föl mámorából' (IV.), érzi, hogy ‚mást is kér a lélek, mint dagadó párnákon renyhe kéjek'; de az új harczból Tankréd csüggedten tér meg, hogy ismét magába zárkózzék Kepler alakjában. Megint Kepler vágya kezdi szőni a forradalom álmát, mely álom módjára foszlik is széjjel, s a szabad versenyben új kudarczhoz vezet. Ennek zűrzavarából új vágy bontakozik ki az elméleti rend után, majd a földtől való elvonatkozásba csap át, hogy végül az eszkimóvilágban térjen magához. E képek így hármasával is összetartoznak, triptychonok gyanánt. Mindegyik csoportnak más az alapszinezete, s e szerint az önző és altruista színek váltakozása is különböző árnyalatot nyer. A három ó-kori színben az egyéniség uralkodik, az egyén vágya uralom, hír, élvezet után; e rész utolsó tagja ketté szakad s átmenetül szolgál a középkorhoz, melyben a keresztyén eszme és erköles uralkodik, a mint fölemeli az embert, a keresztes hadak lovageszményében éri virágát s fölvilágosodáshoz vezet; ebben rejlik az újkor intonatiója, a gyakorlati eszmények koráé, midőn az ész megtisztul a babonától s a forradalomban szabaddá válik, hogy Kepler második jelenetében latba vesse értékeit, s leszámolva a betűrágó tudománynyal, az élettel való kapcsolatát sürgesse, mely előbb, fölzajdulva, a szabad versenyhez vezet; utóbb, rendszerbe törve, a phalanstère-hez. Ez azonban már kívül esik az újkor határain, s a két további képpel együtt a jövő phantasmagoriája.

Az egész tehát az egyéniségből kiemelkedő, utóbb az anyagiság felé hanyatló pályát mutat, mely azonban végül ismét fölemelkedik.

Mindez talán nem tervszerű s nincs is szorosan kivíve, de nagyjában mégis e szerint tagolódik a költemény középső része.

Kármán bensőbb szempontból Kepler álmát

[1] *Budapesti Szemle.* 1905 október. 91. l.

veszi a drámai küzdelem tetőpontjának. «Akkor négy szín előzi meg a középrészt, mint a fejlődő bonyodalom fokozatos emelkedésének rajza; és ismét négy szín követi, váratlan fordulatok hanyatlásával juttatva az embert a végzetes elbukásig.»[1]

Ez a beosztás egyszerű, de nem vet ügyet a történelmi korok határaira s a végső tagban összezsúfol valót és képzelgést. Viszont kétségtelen, hogy a forradalmi álom az egésznek fordulópontja. A történelmi színeket innen fogva a jelen és jövő képei váltják föl, s Ádám, a ki eddig küzdő hős volt, ezentúl puszta szemlélő lesz. Ez nem jelenti a költő erejének fogytát, nem is csak azt, mit Kármán találón hozott föl, hogy az egyéni hősök kora lejárt. Igaz, eddig az egyén képviselte a haladás eszméjét, ezentúl tömeg tömeggel áll szemben s a kiváló egyén nem jut érvényre többé. Csakhogy a költőnek nem is volt módjában a későbbi részt másképen alakítania, mint homályos elméleti korképek útján; mint adhatott volna ezekben határozott alakot Ádámnak s Lucifernek? E kénytelenség jól is szolgálta célját. Eddig az ember előre törekvéséből állt a történelem; csalódásait Ádám úgy érezhette legjobban, mint részese az emberiség küzdelmeinek; a most következő képeket akkor tanulmányozhatja inkább, ha csupán szemléli. Ha ő öltené magára, Palágyi kívánsága szerint, a phalanstère tudósának ruháját, nem láthatná úgy saját süllyedését, sem a körülte levő életét. Az eszkimó látása kínosabb, mint eszkimónak lenni. A költő czéljával tehát nem ellenkezik, ha vándorai ezentúl nem álarczban, csak álruhában járnak, sőt nem is volt egyéb választása. Ebből foly, hogy a szemlélő Ádám öntudata tisztultabb, mint volt, midőn egészen beleélte magát egy-egy alakjába; ezért hibáztatja Alexander (a *Reform*ban), hogy a phalanstère-szín végén Ádám mégis szerepet vállal; a londoni színtől fogva nyiltan mint Ádám és Lucifer beszélnek egymással. Bajos ebben öntudatos lélektani alakítást látni, mely az álom vége felé mindinkább derengő, tisztuló eszméletet akarná feltüntetni; az előbbiekből következik, hogy a költő akarva sem tehetett volna máskép.

[1] I. m. 88. l.

A színek főeszméinek sorrendjében is alapos meggondolás látszik. Az eszmék logikai rendben, fokonként következnek egymás után, kivált a mű első felében. Éva első sóhaja a lét magasztalása: «Ah élni, élni: mily édes, mi szép!» — mihez Ádám a férfi becsvágyát csatolja: «És úrnak lenni mindenek felett!» E két elv fejlődik a

III. színben már szervezetté, mint ‚család s tulajdon,' ‚a világnak e kettes mozgatója'. Ez fokozódik tovább állammá és uralkodássá a pharaónál: «Minden dicsőség, uralom tiéd, s a kéj.» Hasonlón ‚a nagyravágy szava' hajtja Miltiadest, de erkölcsibb alakban s polgárerénynyé válik, mint a szabadság vágya, a melyhez utóbb Péter apostol a szeretet és testvériség parancsát csatolja. A ‚hit e világát' terjeszti Tankréd. Eljutva az erkölcsi ideálig, nem lehet több fokozat; Danton is csak azt hirdeti, de realisabb értelemben s szeretet híján. A Kepler-jelenetekben megállapodás mutatkozik; itt tér új útra az ember, ki eddig erkölcsi eszmények után ment, most anyagibb boldogulást keres. Innen kezdve az előbbi eszmék mintegy önmaguk ellen fordulnak, mint régi alakjuk fonákai, szinte óriás méretű torzképei jelennek meg. A londoni kép mintegy a szabadság torzképe, a phalanstère a honé s egyenlőségé; az eszkimóban minden eszmének elsatnyult korcsa mutatkozik: a tulajdoné, melynek védelmében agyonveri szomszédjait; a családé, mikor feleségét felajánlja az idegennek, s a hité, hiszen istennek nézi a jövevényeket. Ez az Éden fonáka. Homályosan Erdélyi is czélzott ilyesmire (463. l.), hogy ‚kezdet és vég így világosítják egymást,' de megrótta, hogy «Ádám a még el nem bűvölt

állapotban ismerte föl a családot és tulajdont, az eszkimó-jelenet pedig, hol már csak névleg van meg a család és tulajdon, utolsó scénája a látomásoknak.»

Az álom-képek sorozatában tehát logikai rend van, melyet a történelmi egymásután is óroztet; fejlődés van bennök és hanyatlás, s megvan az egésznek kereksége, sőt a kifejlet szinte a kiindulás ellentéte, s ezzel is mintegy ahhoz tér vissza.

Palágyi Menyhért [1] hibát talál a képek egymásutánjában: szeretné fölcserélni az eszkimó-jelenetet Ádám röptével; mert ha az eszkimószín a legvégső, kevés hitelre talál az Úr biztatása. De vajon kisebb volna-é e kép hatása, ha egy számmal előbbre tolnók? Palágyi figyelmen kívül hagyja a színek logikáját. Lucifer minden gondolatát teljesíti Ádámnak, de gondol azzal, hogy csalódásai során folyvást közelebb vigye a kétségbeeséshez. Ádám betelt a földdel s elvágyott róla, de a föld szelleme s önnön újra éledő reménye visszaszólítják. Ekkor játszsza ki Lucifer utolsó ütőkártyája gyanánt a a korcs eszkimó látványát. A ki e két színt fölcserélné, megtörné a költemény menetét, megrontaná logikáját.

[1] 362—64. l.

A legfőbb kérdés: mi forrasztja egygyé a jelenetek egész láncz-sorát? Némely színeket egy-egy szerencsés külső vonás is összekapcsol: az eretnekek máglyája bevilágít Kepler dolgozó szobájába; már a phalanstère-ben készülnek a föld kihűlésére, a mi aztán előnkbe tárul. De ez nem szerkezeti szál, csak külső fonál, elvétve, ritkán. Bensőleg az egyes színek nem fejlődnek az előbbeniek történelmi előzményeiből, ehhez nagyon bő alapozásra volna szükség. A történelemnek csak egymásutánját látni, azt is csak válogatott szinekben. A költő ugrásokban halad, nincs módja rá, hogy kiemelje a szomszédos színek történelmi kapcsolatát, de sehol sem sérti történelmi érzékünket. Egyiptom és Hellas közt nem látni nála a kapcsolatot, csak az ellentétes kész alakulatokat állítja szembe, a zsarnoki önkényt és népuralmat. A hellén műveltségtől a dőzsölő Rómába nem az összekötő szálak mentén halad, hanem mégis előbbre lép a világtörténet útján; a keresztyénség sem innen indult ki, de itt megjelenhetik Szent Péter s elhirdetheti tanait. *Az ember tragédiájá*ban a letünő kor hősének vágya idézi fel a következő korszakot, melyet Lucifer szófogadón megjelenít. Az ellentét rugója, mely a színeket egymás mellé állítja, nem a világtörténetben, hanem Ádám lelkében

rejlik. Méltán írta Madách Erdélyinek:[1] «Az egyes képekot vagy momentumokat aztán úgy igyekeztem egymás után helyezni, hogy azok egy bizonyos cselekvő személynél is mintegy lélektani szükségből következzenek egymásból.» E lélektani szükség Ádám természetében az, hogy hátat fordítva annak, a miben csalódott, szinte ellentétjét óhajtsa, a mi eléggé emberi vonás. Ez fűzi össze az egyes színeket, valamennyiöket pedig a fő szereplők közös volta. E sok képben az egy Ádám története van rajzolva, a ki az emberiséget jelenti. A költő finom érzéke egy pillanatra sem hagyja felednünk, hogy változó köntösben mindig Ádám áll előttünk. Ő maga sem feledkezik meg erről, tudja, hogy az egyes színek csak egy-egy szerepe. Teljes öntudattal mondja már pharaóban: «Sok szép időt vesztettem el ez ál úton.» Tankrédben: «Megmutattam, hogy mit érek», s a Tower-fokán számot vet magával: «Ismét csalódtam.» Ehhez járul még, hogy a színek végén szinte szemünk láttára öltözik át s világosan tűzi ki új czélját, tudatában annak, hogy egy nagy álom vándora. Egy-egy színt magában véve, ez természetesen kizökkent hangulatából, de máskülönben épen előnye, hogy az egyes kis tragédiákat

[1] *Pályák és pálmák.* 502. l.

torsóknak hagyja s az egésznek egységét folyvást érezteti.

Még erősebben kiemeli ezt az, hogy Ádám régebbi szerepeiről sem feledkezik meg. Tankréd beszédén a ‚ronda daemon'-ról, melyet le akar sujtani, megérzik, hogy ő volt pharao és Miltiades. Lucifer sem felejti e régebbi tanulságokat. Miltiadest ő emlékezteti a pharaóra: ‚a bódult tömegnek nemesb ura voltál, mint ő neked'. Londonban is ő mondja a bábjátékos hirdetésére «Ah Ádám, itten minket emlegetnek!» Az Édon emlékét is megőrzik; Júlia Róma tobzódása közt ‚lelke nemes hivatásán' mereng; Miltiades arra ismer nejében, ‚a ki egykor lugast varázsola neki a sivatagban', s a phalanstère-ben Évát ölelve, úgy érzi, szerelmük «az édenkertnek egy késő sugára».

Az eszmélet e megrebbenései nem hogy szétt tépnék az álom egységét, sőt épen e pontok tartják folyvást eszünkben, hogy ezek a jelenetek nem szétszórt visiók, hanem egy álom képei s ez a másik szál, a mely e képsort összefűzi. Művészi szempontból ez finom érzéket árul el, s lélektanilag sem lehet tagadni a féleszmélet ily földerengését. Alexander (a *Reform*ban) ebben némi zavarót is lát; Kármán szerint[1] azonban

[1] I. h. 105. l.

«az ember nemcsak álmodhatja, hogy álmodik, hanem megesik rajta, hogy álmában régibb álmaira is visszaemlékszik,» mint Ádám is, több helyütt. Madách még tovább megy, midőn az álomba egy másodfokú álmot illeszt bele Danton jelenetében. Gyulai Pál ezt tartotta a költemény legnagyobb hibájának. Mindenesetre ez vonja maga után a szerkezet megbotlását, hogy Kepler kétszer szerepel, pedig második jelenetének gondolatai megfértek volna az elsőben. De föl kellett ébrednie az álomból, melyben magát Danton sorsába élte bele, ha csak a költő nem akarta továbbra is másodíziglen álomban hagyni.[1]

Ugyanazon érczkapocs, mely az álomképek sorát összefűzi, tartja össze azokat a paradicsomi jelenetekkel. A két rész kapcsolata természetes, az átmenetek egyszerűek. Ádám kérdéseire Lucifer az álommal válaszol, mely Ádámot nem nyugtatja meg, s fölriadva az Úrhoz fordul kérdéseivel. Ádám az emberiség sorsát kívánta ismerni, azt tükrözi a látomás. Álma bizonyítással szolgál a paradicsomi színben fölvetett kérdésekre, így lényeges része, mintegy alapja a befejezésnek, mely sokban e rész tanulságán

[1] Ilyen újabb álom a visióban előfordul a *Divina Commediá*ban szintén, kétszer is: *Purg.* XIX. és XXVII. Rámutatott Morvay, nagy könyvében, 64. l.

épül. Az ébrenlét és álom jeleneteinek főszereplői közösek; az álom az egész mű főalakjának álma, annak sorsát tükrözi s benne az végig éli küzdelmeit. Ádám sorsa a mű központja ébren és álomban, ő mindkét résznek közös főalakja. Ez kapcsolja össze a költemény két tagját.

Az átgondolt compositio, a részletekben rejlő sok finom lelemény mutatja, mennyire komolyan vette föladatát, mily megfontolással látott munkához, s mint megszívlelte, a mit egyik értekezésében mondott, hibáztatva azon költőket, kik a tanulmányt az ihlet megölőjének tekintik, s hirdetve hogy «mint a zene, e legillatszerűbb nyilatkozata az emberi szellemnek, ép a legmerevebbel, a mathesissel rokon, úgy a költészet a száraz logicának tőszomszédja, s ép úgy mint ennek, a legrejtettebb ellentétek s hasonlatok kiderítésében, a legnagyobb subtilitások kifejtésében áll egész birodalma.» Mindez mintha csak saját nagy művére vonatkoznék. S nem kevésbbé későbbi fejtegetése, mely szerint ‚hit és költészet elválhatlan ikrek,' melyek egymás fáklyáján gerjesztik lelkesülésük lángjait, s melyekkel megfér a népszellem költői hitvilága, a törpék és tündérek serege, «mint a régiek Olympusok mellett Zeno és Epicur philosophiai elveit tudták érvényesíteni műveikben,» s mely ma sem zárja

ki a positiv tudást a költészetből, csak alkotó s mester kéz ne hiányozzék. Mindebben mintegy nagy művének tervére vonatkozó töprengéseit foglalta össze, egész költői felfogását.

Azonban minden gondossága mellett is lehetetlen volt elkerülnie némely kisebb botlásokat a compositio és a kidolgozás részleteiben.

Szemet szúr Kepler kétszeri szereplése, a másodfokú álom a forradalmi színben, s egy kisebb visio az álomban, a pharaoé, mi szintén ellenkezik az álom természetével. A szerző egy pontra határozatlan az ébrenlét és álom összekapcsolásánál, a mire már Szász Károly rámutatott. Éva is látni kívánja az álmot: «Hadd lássam én is . . .» s Lucifer valóban azt igéri:

> bűbájat szállítok *reátok*,
> És a jövőnek végeig *beláttok* . .

S Éva öntudata mégsem villan meg sehol az álom tartama alatt, s a végső színben sincs nyoma, hogy tudna a látomásról.

Nem tudott elkerülni a költő némely ismétlést. Igy Danton sorsa velejében a Miltiadesének mása. Midőn Ádám a római lakománál megszólal: «Mi jajszó ez, mely úgy velőmbe hat?» — e fordulat a pharao-szín ismétlésének tetszik. A sürgőforgó vásár közepett a sír feltünése egészen hasonló hatású, mint a halott megjelenése pharao

előtt, Tankrédnek, vagy a lakmározók közt Rómában.

Egyes részletek kidolgozásában is szemet szúró hibák találkoznak. Hogy az Úr és Lucifer vitája az első jelenetben fiscalis-hangú vád- és védbeszéd, az még menthető ily gondolati költemény első tactusaiban, — de nem kicsiny baj, hogy Lucifer némely pathetikus phrasisa puszta szappanbuborék.

Az első és utolsó szín itt-ott szinte scholastikus vitatkozássá válik, melynek során az Úr dilemmát állít a földi és az örök élet egyensúlyáról. A paradicsomi jelenetekben is sok a logikai okoskodás. Ádám és Éva túlságosan bölcsek. Rájok is talál, a mit Taine Milton Ádámjára mondott, hogy Oxfordon át került a Paradicsomba, doctori oklevele van és pápaszeme. Erdélyi nagyban hibáztatta,[1] hogy a költő nem a szent hagyomások szerint, öntudatlan boldogságban rajzolja Éden őslakóit, hanem «túlmegy e naiv felfogáson és belévegyíti a reflexiót.» Arany is tett ily észrevételt jegyzeteiben; mire Madách 1861 nov. 2-án kelt levelében Lessing *Laokoon*jának Von den nothwendigen Fehlern szóló fejezetével menti magát. Lessing itt azt fejtegeti, hogy az élettől

[1] 466. l.

való eltérést megköveteli a művészet hivatása, s magukkal hozzák korlátai és rendeltetése. (*Laokoon* II.—IV. fej.) Madách méltán hivatkozott Lessingre. A reálisan rajzolt ősember, a mily kivihetetlen, épp oly érdektelen, sőt izléstelen volna. A költészet nem csak a szépérzékhez szól, hanem az értelemhez is; költő csak gondolkodó Ádámnak veheti használát, kiben az ész és szív törekvései élnek s megszólalnak. Drámai költeményben kivált, melybe a költő nem szólhat belé, Ádámnak magának kell tanulságaira eszmélni, hangot adni a költő gondolatának. De ha erre szüksége volt is a költőnek, a kifejezés lehetett volna emelkedettebb. Kár Ádámnak a gyakorlott szónok szemenszedett figuráival élnie, mint midőn ezt mondja:

> Nem érzem-é az áldó napsugárt,
> A létezésnek édes örömét
> És Istenemnek végtelen kegyét,
> Ki engemet tőn e föld Istenévé. (II. szín.)

Érzéseinek bonczolásában egy Schopenhauert lapozó ideges aestheta sem mulhatná felül, (pl. mit is köszönjek neki? III. szín). Éva pedig oly szabatos, mint a ki logikai kézikönyvekből tanulta a bizonyítást. (Miért büntetne? II. szín.) A gondolkodó tör itt czélja felé, a nélkül, hogy fölserkentené a költő képzeletét. Azért oly hideg

a kosmikus erők szemléltetése (III. szín). Pedig néhol itt is szerencsés Madách; a forrás és liget tündérei s a mit róluk a föld szelleme és Lucifer mondanak, a milyen mély, olyan költői is. De ha a bölcselkedésekre szüksége volt is a költőnek s csak a formát nem találta el mindig: semmi sem mentheti e színekben Éva édeskés hizelgését s Ádám ömlengéseit, vagy Kimon udvarlásszerű szavait anyjával szemben.

A történelmi részben a fogyatkozások enyhülnek, mintha a költő munka közben jött volna bele a gyakorlatba s hozzá nőtt volna tárgyához. A szeretkezés háttérbe szorúl, az elmélkedések bősége nem csökken ugyan, de inkább alkalomszerűek, a helyzetből fakadnak. Legerősebb gáncs ezt a részt a történelmi korok sötét színezete miatt érte, de ez a conceptióból következik, Lucifer ördögi természetéből és czéljából. Ennek megvilágítása azonban már az alakok rajzához vezet s más fejezetre tartozik.

VI.

A főszemélyek. Az Úr. Sátán; kétféle bibliai alakja s az irodalmi válfajok. Mephistopheles példája. Lucifer lényege; a történelmi színek igazsága; czélja. Ádám; az emberiség, az örök ember és az egyén vonásai. Az erő megtestesülése; eszményhite; küzdelmei. Ádám és Lucifer egysége az emberi természetben. Éva; kortörténeti vonásai. A nő szerepe az életben s az egyes színek körében. A női lélek Janusarcza. Subiectiv vonások alakján.

Az ember tragédiájá-nak külső képe kettős küzdelem. Lucifer kezdi az Úrral, az ember birtokáért, s folytatja utóbb magával az emberrel, hogy föllázításával az Úr hatalmát kisebbítse. A két harcz voltaképen egy: az emberben találkozik. Az Úr és sátán van itt személyesítve, a legfőbb jó és ellentéte, két elvont vallásos fogalom; a másik két szereplő az emberiséget jelenti. Fogalmak harcza hát ez, eszmei s nem drámai küzdelem. A költő már tartalmukban, rajzuk által világnézetének alapjait fejezi ki, a jó sugallat és gonosz kisértés, a hit és kétség felől, a férfi és nő tulajdonairól, hivatásukról, az egész életről. A jó

sugalmak és gonosz indulatok az ember lelkében vívják tusájokat, végig a történeten; a költő az ő küzdelmeit akarja festeni. Mindez így nem puszta elvontság, csupán jelképes. E különbség fölcserélése vezette Gregusst túlzó ítéletére, mintha a költemény merő erkölcsi oktatás lenne, s nem egyszersmind az ember küzdelmeinek és fejlődésének, külső és belső sorsának drámai képe.

A földi képek három alakjában a legfőbb szellemi és erkölcsi tulajdonok vannak lefestve; mind az Úrban egyesülnek s belőle erednek, mint eszme, erő, jóság; ezek egy-egy szikráját hordja magában, Kármán megjegyzése szerint, a három főalak: Lucifer, Ádám, Éva, az ész, erő és érzelem testesülései. Bennök az élet három főereje munkál egymás mellett: a hideg józan ész, a lelkesüléssel párosult tettvágy, az önmagában elégült érzelem. Magában véve mindegyik egyoldalú, összeolvadásukból alakul ki a költő világfelfogása, a mű tanítása.

Az Úr meg is jelenik Madáchnál, az első és utolsó színben, «dicstől környezetten trónján». Ez mutatja, mennyire meg sem fordult fejében színpadi megjelenítése; ábrázolásában Zichy Mihály a hatalmas aggastyán hagyományos képéhez folyamodott. Az Úr a mennyei előjátékban mintegy polgárjogot ád Lucifernek a földön, végül pedig megpecsételi bukását, kijelöli szerepét s az emberét is. Szerepe ennyiben meglehetősen párhuzamos a *Faust*-belivel, kivált az első jelenetben, de ott azzal el is tünik a szem elől, a végső szakban csak a mennyei seregek mögött érezni. Madáchnál az Úr komorabb, bibliai fönségében jelenik meg, a teremtés munkája közben, végül is világosabban hallatja szavát mint örök bíró, s határozottabban szabja ki az emberi hivatás, az egész élet medrét, megindítva az emberi történet kerekét. Madáchnál a történelem során is mindenütt jelen való. Az ő hírnökei az angyalok, kik az embert a kisértéstől óvják: «Ember vigyázz!» Az ő szolgája a föld szelleme, ki a természet törvényeit s rendjét jelenti, s az embert természetes korlátai közé utalja. Ő szól Ádámhoz az apostol szavával, a kereszt jelében, sokszor Éva sejtelme által s legtöbbször benső hang gyanánt. Ádám nincs úgy magára hagyatva, mint Faust, az Úr mindig mellette van, s ő nem szakad el tőle végkép. Sorsán ez által elejétől végig átvonul a kiengesztelődés lehetősége, biztatása.

Bátrabban nyúlt a költő Sátán alakjához.

Képzeletében ez öltött testet elsőnek a költemény alakjai közül; mondhatni, ez már régi ismerőse volt. Saját lelkén érezte karmait ifjúkori kétségbeesése idején, kezét látta mindenben maga körül. 1843-ban (12/I,, kiadatlan) kiélezetten azt írja Szontaghnak: «Nem isten, de

ördög ural a' világon.» Az ember az ördög szolgájaként jő e földre:

Szolgabűnnel lelkeikben
Születnek az emberek —

írja *Csillagok* című kiadatlan verse. Mindenki az ő rabszolgája; az egész élet csak abban áll, hogy a szereplők «híven betölték az ördög napszámát» — e mondattal zárul fiatalkori elbeszélése, *Chronica két pénzdarab sorsáról*. Lassanként közelébe férkőzik ez alak, hogy mint annyi költőnél, oldalához álljon, saját sötét gondolatainak sugallójaként. Mintha sátán tanítása szólna a Szontághhoz írt verses levélből, ő mutogatná a *Jellemzések* képeit; némely epigrammában, egy-egy versszakban máshol is az ő hangját hallani, egy hideg és keserű elmélkedőét. Már testet is kezd ölteni *A nő teremtetésé*-ről szóló regében; szemtől-szembe áll és szóba ered vele *Egy vetélytárshoz* írt versében, melynek ez az ötlete már a *Csak tréfá*-ban gyökerezik. Nem tágít mellőle, hol sűrűbben, hol ritkábban, de föl-fölkeresi; ő uralkodik lelkén akkor is, mikor nagy müvének tervét forgatja fejében; benne rejlik a mű első csirája, a költő eleinte az ő pártján van, úgy hogy szava meggyőzően cseng. Elkeseredett pathosából, Mephisto satyrikus fölényével szemben,

azt látni, hogy itt a költő keserűsége jut szóhoz, főkép eleinte. Benne írójának borús eszméi öltenek testet, így nyer ez alak életet. Költői kialakulásában két bibliai typus olvad egybe s mindegyiknek egy-két irodalmi válfaja, melyek példái ott lebeghettek a költő előtt.

Sátán alakját a századok hite és babonája szabadon és többféleképen alakította; régóta élt az irodalomban is, mint indulatok megtestesítője. A Gonosz fogalma oly ősi és általános, mint az eszmélkedés s a képzelet maga; az Úrral szemben a rontás forrása, ő hoz az emberre minden bajt, kárt, betegséget, ő a halál ura. Még az egy-isten-hivő zsidók ősvallása is külön bakot áldozott Jahve mellett Azazelnek, a miről Mózes is tud (III. 16. 8, 10, 26.). E dualismus úgyszólván minden vallásban föltalálható; a zsidóknál perzsa hatásból fejlődött a száműzetés alatt;[1] Agramainutól kölcsönzi az ördög sárkány vagy kígyó alakját is. Az új-szövetségben általában Isten országának ellentéteül jelenik meg. A gnostikusok az anyagi világ teremtését egy Demiurgosnak tudják be, ki az Úr ellentéte. A szent atyák összeállítják Sátán egész gene-

[1] Roskoff: *Geschichte des Teufels*. I., II. Leipzig, 1869 120—193. l.

alogiáját s minősitési táblázatát. E szerint bukott angyal, ki Istennel vetélkedett s ezért letaszították a mennyből; innen benne a kevély dacz s irigységből fakadó rontó vágya az ártatlan emberrel szemben, a mi egyszersmind hatalmi kérdés, hogy Istentől eltántorítva, a maga zsákmányául ejtse. Az ő műve és eszköze a bűnös gyönyör, s mint a foganás szerzőjének, alakja emberi vagy szárnyas angyalé.

Így rajzolják azok a költők, kik a bűnbeesést veszik tárgyul. Legközelebb áll a szent iratokhoz Milton *Elveszett Paradicsom*-a (1667); az angyalok bukása itt szintén összekapcsolódik az emberével. Nála Sátán «Isten s ember ellene» (II. 630. sor), a ki nem várhatván magának kegyelmet (IV. 80—84.): «Minden jó veszve nékem — kiáltja, — Rossz, légy javam!» (IV. 100—110.) De bár megejti az embert, Krisztus fölajánlja magát váltságaul. Vondel (1587—1679) *Lucifer* czímű drámai költeményének hőse épen azért lázad föl, mert megtudja, hogy Isten fia majdan emberré lesz; az ember ily fölmagasztalásában az angyalok megalázását látja, s forradalmi és demagóg jelszóval ‚a menny jogáért' üt pártot az Úr ellen s legyőzetvén, az ember megrontásával áll boszút. Ezért pokolra vettetik, míg az embernek reményt ad a megváltás igérete. E költeményekben a mennyei birodalom ellentétéként Sátán is egész országhoz jut s a gonosz szellemek bő seregéhez; a sötétség fejedelme, roppant seregek hadvezére, kinek vértjét a költők egyenlő mértékben kovácsolják a theologia és az antik eposok érczéből. Kész állam Klopstock pokla is, az ördög küzdelmeinek újabb fejezetében; valóságos haditanács ül össze a Megváltó ellen, szövetkeznek földi ellenségeivel; végül Sátán a Holt-tenger mélyére taszíttatik. A bűnhödés e mozzanatát minden ily költemény kiemeli. Az ördög sikere nem örökkévaló, az ember nem válik örökös rabjává; ez ellenkeznék a megváltás tanával, a szent-írással, hol a csábítás után nyomban meghallja bűnhödését s az emberi nem megváltását, melyet az új-szövetség beteljesít. Ennek reményét s biztatását az összes ily költemények hangoztatják, vagy kinyilatkoztatás alakjában, vagy benső sugallat gyanánt.

Madách Lucifere az első színekben a paradicsomi kígyó fajzatja. Czélja egy azéval: az ősszülékben az egész emberi nem megrontására tör; eszköze is ugyanaz, a bibliai két fa; az ezekhez fűződő fogalmak végig vonulnak az egész költeményen. A csábítás itt is sikerül, a földi életen át megsínyli azt az ember faja, de nyomban meg van pecsételve Sátán bukása is, midőn, mint a bibliában, az Úr eleve elhirdeti, hogy

«hasztalan rázod porlánczodat». Alakján költői példák nyomai is érzenek, itt főkép Byron hatása. Lázadó s bukott angyal, az Úr ellenlábasa, mint Miltoné s Byron *Kain*-jának kisértő szelleme. Byronnál a «Két Elv»-ről beszél, «rejtett királyi székükön»; Madáchnál is ily erkölcsi dualismus áll fönn, a jó és gonosz harczra kelnek, sőt a koczka eleintén szinte az utóbbinak kedvez, de nála később e kettősség egybeolvad. Byron Lucifere azt mondja Kainnak:

halhatatlan
Voltát használni merte és szemét a
Mindenható zsarnok képére rá
Szögezni merte és szemébe mondta:
A rossz rossz benne is.

Így jelenik meg Madách Lucifere az első színben a nagy dispután. Byronnál egyenlőnek érzi magát az Úrral: «legyőze bár, de nem fölöttem áll» — dicsekszik. «Más nem vágyom lenni, mint vagyok.» Ily kérkedő és önelégült Ádám előtt is.

Byronon keresztül részben Goethe példájára vall, hogy Madách nem mozdítja meg a poklot, mint Milton, csak egy alakban személyesíti, a mi egyszerűbb és költőibb. Ezzel megkönnyíti azt, hogy Lucifer emberi alakban szegődjék Ádám kísérőjeül, a mi megint Goethére mutat vissza.

Madách ördögén általában többféle typus vonásai kereszteződnek. Sátánnak a bibliában is van oly alakja, melyen megakad egy pár emberibb vonás, ez az, a min a költészet kapott. E typus családfáju Jób könyvéig nyúlik föl; itt nem a gonosz elvont fogalma, a pokolnak csak egy közkatonája; minthogy nem sikerült megrontania az emberi nemet, azóta csak egyes lelkekre vetheti ki hálóját; nem megrontó, csak csábító, a ki gyöngeségében bízva próbára teszi Jób jámborságát; nem is merő ártalom, ármánykodása jóra is vihet. Az irodalom ördögeinek nagyrésze ebből a fajtából való, mely szembetünően kedvez a költői alakításnak, több tekintetben is. Az ily kisértő lélektani alak, mint az ember bal-sugalmainak bujtogatója, mondhatni egyéni, benső ördöge. Befészkeli magát az emberbe, vágyaiból és kétségeiből ölt testet, az emberi lélek egy része. Mephisto Faust tépelődéseiből és sóvárgásaiból lép elő; Byron Kainjának szívében már a szellem megjelenése előtt ott lappang a kétség és dacz, a sátán szava. Tökéletes az ily beolvadás a Don Juan-typusban: ő saját érzékiségének áldozata, de abban, hogy végül pokolra jut, mint Byronnál, mégis az ördög szerepe villan elő. Madáchnál az első csábítás kívülről jő ugyan, de utóbb Lucifer is az ember lelkébe rejtezik, természetének alacsonyabb részét jelenti.

A beolvadás lélektani mozzanatával kapcsolatban van e typusnak több vonása is, mely költői feldolgozásra alkalmas. Az embert e szerint saját alacsony hajlamai ejtik el, ezzel a daemon helyett az ember válik a küzdelem hősévé, s minthogy szabad akaratból vétkezik, önnön sorsának kovácsa. Ebből következik továbbá, hogy sorsa nincs előre megpecsételve; a gonoszszal együtt a jó is az ember lelkében szunnyad; ellent is állhat a kisértésnek, mint Jób, a ki csak igaz szíve s jámborsága mellett tesz bizonyságot. Jób példájából merítette Goethe, hogy az égi kegyelem mellett az embernek magának is van része a megigazulásban, a miben Madách szintén követi.

Mind e mozzanatok sok alakuláson mentek keresztül. E benső ördögnek mindjárt nyilatkozása is többféle.

Rendesen az ember elégedetlenségéből tör ki; erre számít Jóbnál is, midőn csapásokkal ostromolja, hogy megtántorítsa. A méltatlanul üldözött Theophilus, Lenau életunt Faustja, s részben a Goetheé is, elkeseredésükben dobják magukat az ördög karjai közé. Többnyire az érzékekhez szól, vágyak betöltésével, igéretekkel csábít. Leginkább önző javakat igér, főként gyönyört, mint a legendában s Calderon *Csodatevő mágus*-ában Cyprianusnak, ki a keresztyén Justináért sóvárog; vagy az emberinél nagyobb bölcseséget és hatalmat, mint Marlowe Faustusának, vagy mindezt együtt, mint a népi Faust-könyvben s Goethénél is; kíméletlen szenvedélyében Faustot egészen a Don Juan vetélytársaul tünteti fel Grabbe, *Don Juan és Faust* című tragédiájában.

A gyönyör csábja szintén a bibliából indul ki; Mózes első könyve (VI. rész, 4. vers) tud bukott angyalokról, kik földi nőkkel szerelembe estek. E példázat a nőt a férfi megrontójának nézi, a gyönyört az ördög művének. (Heine Faust-ballettjében az ördög női alakban szerepel.) A költészetben a megtestesült szenvedély gyanánt lép föl; benne sötét indulatok háborgásával a nemes érzelem egy sugara egyesül. Ez alakját kivált a romanticismus kapta föl, mely bálványozta a titáni méreteket, csodált minden szenvedélyt és minden szenvedést, s a rossz és jó, a szép és rút vegyületében gyönyörködve, a bukott angyal alakján is megrezzenti a menny csillámát. A végletek e találkozása a költők szemében a szerelem rontó és nemesítő hatalmának képe. A mózesi hagyományból Byron a szenvedély mindent legyőző hatalmát olvasta ki, mely az angyalokat is lebilincseli. *Ég és föld (Heaven and Earth,* 1821.) című mysteriumában két szerelmes angyal lejár a földre Kain leányaihoz; hiába óvja őket égi hírnök, velök maradnak a vízözön

előtti éjen is, a miért aztán együtt pusztulnak a földiekkel. Rokon ezzel Moorenak töredékben maradt verses lyrai regénye szintén: *The loves of the Angels*, s egyik költői beszélye is, *A Paradicsom és a péri*, a *Lalla Roukh*-ban. Sátán alakja sokszor megnemesül az érzelemtől. Lermontov *Démon*-a, a byroni képzelet hódításának e szülötte, a testi kívánság szítója; maga is földi szerelem tüzében ég az apácza Tamara iránt, de éneket hallva, könnyre olvad; «a vétek elszáll szivéből s a menny kitaszított fia megint a jó útra kívánna lépni».[1] Szerelmében megnemesedő Sátán Alfred de Vigny *Eloa*-jának (1823.) csábítója, hol angyal lép a földi nő helyébe.

> Ce mechant qu'on accuse est un consolateur,
> Qui pleur sur l'esclave et le dérobe au maître,
> Le sauve par l'amour les chagrins de son être.

Hasonló Madách költeményei közt az *Angyal és leány* (kiadatlan), melyben Ázor angyal földi nő szerelmét élvezi, s még inkább *A nő teremtetése*, hol a nő angyal és ördög csókjának gyümölcse. Ez utóbbinak rokonságára *Eloa*-val már rámutatott Haraszti Gyula,[2] csakhogy míg a

[1] Bodenstedt fordítása után, II. 8. Magyarra is lefordította Telekes Béla, a *Pesti Hirlap*-ban, de másodkézből.

[2] *Madách Imre költészetének jellemzéséhez.* Tanulmánykísérlet. Kolozsvártt, 1882. 30. l. — Újabban a *Modern Könyvtár*-ban is.

többiek inkább a szenvedély hatalmát festik, Madách bölcselő hajlama e mesében a nő jó és rossz természetét akarja jelképezni.

Ismerte tehát Sátánnak ezt a költői typusát is, de nagy művében mellőzött minden ilyes vonást, noha példája, Mephisto, mind a csábításban, mind lényében erős érzékiséget árul el, végjelenetében pedig az angyalok láttára mélyebb érzés is mozdul benne. «Fühlten Liebesqual die Geister, selbst der alte Satansmeister war von spitzer Pein durchdrungen.» *Az ember tragédiájá*-ban a szerelem csak legszebb hatalmában mutatkozik: egyrészt mint tiszta lelki érzés, másrészt mint a faj fenntartó ereje. Ama vonások kerülése mutatja, hogy Madách előtt egy másik typus lebegett, az értelem sátánja.

Ez az embert értelménél fogva ejti meg. Az elégedetlen és lázongó, a tehetetlen és elbízott értelem szitója ez, a bölcselkedés és kétely szelleme, de az öntudaté s önérzeté is. Ilyen a Goethe Mephistója, a megismerés szelleme s a hideg értékelésé. Többnyire van a lázongó értelemben valami forradalmi. Ilyen Byron *Kain*-jának kisértője. Természetes szócsöve ez az ő féktelen és lázongó szellemének, átszőve a kor világfájdalma- s pessimismusával; másrészt a szabadság vágya szólal meg benne, melyet a nagy forradalom mámora s a közelgők előszellője szít. Lázító hevében

Brandes a forradalmak szülő-erejét látja; ezért viseli ezt a nevet is: fény hozója. A szabadság angyala Victor Hugo sátánja is a *Fin de Satan*-ban; a bukott angyalnak az égben maradt szárnytollából támad a szabadság, Isten és sátán közös sarja, ki a sátánt meg fogja váltani. Ez merő példázat: a szabadság mint megváltó s a bűnök eltörlője.

Madách ördöge ilyen értelmi fajta. Szintén szabadítónak adja ki magát az Úr zsarnokságával szemben. De kevés benne a forradalmi; értelme, mint a Mephistoé, általános eszmékre irányul, mégis érzik rajta Byron hatása. Nem igér élvet, mint első léptén a legtöbb ördög, Goetheé s Lenaué is, hanem ‚a tudás, a nagyravágyás fegyverével' küzd, Byron daemonának nemes eszközeivel. Egészen byroni, a mint a gondolatot ébresztgeti Ádámban, az akarat szabadságára hivatkozik s halandó volta szörnyüsége ellen lázítja.[1] Ádámban az erő kinövését illeti, Évát

[1] Kainhoz: A végzetes gyümölcs
Egy jót adott csak, józan eszedet

Ádámhoz: ... a gondolat,
Ez nagykorúvá tenne. —

*Kain*ban, Kain:

Te tudnád, én mit gondolok?

a báj természetes gyöngéjénél, hiúságánál fogva ejti meg:

Oh megállj, kecses hölgy!
Engedd egy percre, hogy csodáljalak.

Amaz ép annyira byroni gondolat, mint madáchi emez.

Az ily csábitásban hátrább szorul az önző indok; sátán szinte részvéttel közeledik az emberek felé. E vonás az érzelmes typusból olvadt át ide. Byron daemona egyrészt jótevő titánnak látszik.

Mi szellemek s ti emberek szeretjük
Egymást, együtt szenvedve rengeteg kínt —
De türhetőbbet így a kölcsönös
Részvétben ...[1]

Miltonnál, elnézve az embert, fölsohajt[2] (IV. 365.):

Szeretni tudnám őket

s később (IV. 415.):

... szánom is
Ártatlan, jámbor voltotok ...

Lucifer: A mit mindenki gondol, a ki csak
Gondolkozásra érdemes; hiszen
Lelkedben az, mi szót emel, valótok
Halhatlan része csak.
Kain: Mit? Halhatatlan?
Azt nem nyerők meg.

[1] Győry Ilona fordítása.
[2] Jánosi Gusztáv fordítása.

Goethénél is azt negélyezi:

Die Menschen dauern mich in ihren Jammertagen
Ich mag sogar die armen selbst nicht plagen.

Madách Luciferének is biztatnia kell magát (II. szín):

Megesküvém vesztökre, veszniök kell,
S kétkedve állok mégis újra meg...

Azonban jóság és szabadság csak látszólagos. Sátánt itt is önző indok vezérli: ha az emberben vágyat ébreszt, hogy a maga lábára álljon s elszakadjon az Úrtól, — ezzel már magának nyerte meg.

Sátán ezen alakjaiban is hasznát veszi ember-fölötti hatalmának, de a csak varázserővel hitegető ördög szerepe sekély. Ez főleg a nép képzeletében otthonos. Ide erősen befészkelte magát a vallás kapcsán, de idő folytán itt is új vonásokkal gazdagodott, melyek az irodalomban is érvényesültek. Az egyház nem igyekezett kiirtani fogalmát, hiszen az ördögtől való félsz századokon keresztül ép oly irányítója volt a jó erkölcsnek, akárcsak az Istenben való hit. A keresztségnél is szokásos exorcismus szertartása s a passiojátékok folyvást elevenen tartották, sőt ez utóbbiak színpadi alakká avatták. A templomi játékok, mysteriumok sokszor

az angyalok bukásán kezdődtek s állandó szerepet juttattak az ördögnek. Midőn a pápák e nyers tréfákkal fűszerezett előadásokat a templomokból kitiltották, a színpad az utczára került. Eleinte ott is megőrizte bibliai színét s erkölcsi jellegét, de lassanként elvilágiasodott; az ördög előbb csak az erkölcsök, utóbb a közállapotok s szokások bírálójává tolta föl magát, főkép a reformatio korában, hogy kivált a papsággal kötekedjék, vaskos tréfákkal derítve nyers igazságait, annyira, hogy némelyek benne keresik a bohócz ősét. Franczia országban egészen külön műfaj volt a diablerie, melyben négy ördög szerepelt. Az irodalomban sok nyers tréfát íz Marlowe Mephistophilise (1604.); ily csúfolódó, kotnyeles bíráló Le Sage *Sánta ördöge* (1707), a ki közismert személyek feje fölül emelte le a háztetőket; ez tette a könyvet oly kapóssá, hogy a boltokban az emberek karddal vitatták el egymástól egyes példányait. Az ördög gúnyos és bíráló kedvéből jócskán örökölt Goethe Mephistója, kit az Úr ‚kópé'nak nevez; róla ez örökség átszállott Madách Luciferére is.

A vallásos érzés tisztulása gyökeresen átidomítja. A fölvilágosulás terjedtével hitele megcsappan, rontó hatalma megfogyatkozik; ez az oka, hogy kevesebbe veszik. A vallásból inkább

a mesékbe szorul s a korábbi gúnyolódó maga lesz gúny és nevetség tárgya. A nép jobbára mosolyogva tekinti, mintha ezzel visszavásárolná századok előtti szorongását tőle. Tréfás ficzkóvá vedlik, a kivel paczkázni lehet; legfeljebb lidércznyomást szerez, zivatart hoz. A mi népmeséinkben afféle légbeli szegény-legény, rokona a garabonciásnak, többnyire mendikás diák képében kóborol — Mephisto is ‚fahrender Scholast', — legfölebb két kis szarv vagy lóláb az árulója, mint Arany *Hatvani*-jában s Zichynek az *Ünneprontók*-hoz készült illustratióján. Országa itt is kiterjedt; varázserejét szolgáira is át tudja ruházni, így keletkezik a csodálatos mesék egész serege boszorkányokról és varázslókról, minő Simon mágus, a britt Merlin, ‚Klingsor aus Ungerland', Faust s nálunk Hatvani.[1] Ünnepük a boszorkányok szombatja, a vasárnap paródiája; a csodák ellentéteül szolgál bűbájuk; a templomi tömjénnel szemben körültük kénkő szaga terjed. A népnél az érzéki csáb eszközeit majdnem annyira használatlanul heverteti, mint az értelmieket, erejét kicsiségekre fordítja, de ezekben is mélyebb értelem lappang. Igyekszik beletörődni sorsába. Roppantúl szolgálatkész,

[1] Hatvani és Faust rokonságáról l. Heinrich Gusztáv: *Faust.* Irodalomtörténeti czikkek. Bpest, 1914.

a hol emlegetik, tüsténT ott terem, hogy a meggondolatlan kívánságot rögtön s túlságig teljesítse; Arany ünneprontóinak s a forrásul szolgáló ponyva-füzetben addig hegedül, míg a tánczolók lelke ki nem szakad. Készségében az ember vágyainak szolgája és szítója, mint irodalmi alakjában. Másrészt e hirtelenségben, az észrevétlen átmenetben, a végletes túlzásban áll ördögi furfangja, a miben mély lélektani igazság rejlik, mely átszivárgott Goethe és Madách művébe is, a mint Faustot mind jobban belelovallja szenvedélyébe s Ádámnak minden eszmójót túlságba viszi.

Színre készséggel szegődik az emberek szolgálatába, kicsinek tetsző kikötés fejében, melyen azonban nagyot akar nyerni. (Pl. Erdélyi, III. *A király meg az ördög.)* Kész lekötni szolgálatát az egész földi életre, ha az ember cserében neki adja lelkét. Az ily alkuban az egyház óvása tükröződik, mert sok ember eljátszsza üdvösségét földi javak fejében. A kikötés fontos mozzanat: a szabad-akarat jele. Az ember szabad elhatározása a legendákban világos képben forrt ki, mely aztán elterjedt az irodalomban. A felek valóságos szerződést kötnek, melyet az ördög vérrel irat alá, mint Theophilussal, Gandersheimi Hroswitha miraculumában. Theophilus példáját követi Cyprianus, a népkönyv Faustja

s az ebből sarjadó költemények. Ily szerződéssel csak a csábító Sátán biztosítja jogát, a megrontó nem tartja szükségesnek, azért nincs helye e képnek Milton és Madách művében. De a szabad akarat tengelyén fordul meg az ő sorsuk is, e fontos mozzanat nem hiányozhatik. Miltonnál az Úr előre látva az ember bűnbeesését, azt fejtegeti (III. 98—99.): ki az oka, ha nem maga?

> Eléggé jó s igaznak, hogy megállni
> S szabadnak alkotám, hogy bukni tudjon.

E pontra szegzi nyilát Madách Lucifere is, midőn azzal érvel Ádám ellen: önmagadra van bízva,

> hogy válaszsz jó és rossz között,
> Hogy önmagad intézzed sorsodat.

A szabad-akaratból következik, hogy az ember nem született rabja a gonosznak; ellent állhat a kísértésnek, mint Jób; s ha megtántorul is ideig-óráig, a megtérés útját nem vágja el. Hiába a szándék is, hiába minden kötés, az égi kegyelem megváltja az embert. Theophilus kötlevelét visszaszerzi az ördögtől Szűz Mária. Cyprian megtér s vértanu-halálban dicsőül meg Justinával együtt, kiért eladta volna lelkét. A szerződés szétszakítása, az ördög vesztessége a megváltás tanából ered, mely áthatotta a nép képzeletét s az irodalmat is. Az ördög a mesékben is pórul jár, a nép többnyire túljár az

eszén, mint Arany László gyüjteményében *A czigány a pokolban* czímű mesében, Gaálnál *A szegény ember, ki az ördögöt megcsalta.*[1] A gonosz rajta veszt a próbán s ráadásul nevetségessé válik, mint minden felsült kártevő.[2] A mókás ördögnek ez a legméltóbb büntetése. Így jár az irodalomban Massinger ördöge, *The devil is an ass* darabjában; az emberek ravaszsága túltesz az övén s lefőzi, hogy alig győz haza iramlani a pokolba. A költészet nem mindig olvasztja magába ezt a mozzanatot. Néha az ördög győzelme, az ember elkárhozása szolgál tanulságul; a népkönyv Faustusán botolik sorsa, s a könyv mottója inti az olvasókat: «Legyetek Isten hívei, álljatok ellen az ördög incselkedéseinek, akkor elhágy benneteket» (Jakab lev. 4. 7.). Marlowe Faustusának testét is elviszik az ördögök, de ő bízik abban, hogy lelkén nem vehetnek erőt, s a kar az erkölcsös tanulsággal zárja a darabot: «Az ő szomorú sorsa intse az okosakat, ne nyujtsák kezőket tiltott gyümölcs után.»[3] Néha a költő lelkében gyökerezik a megváltás hiánya, ha

[1] V. ö. Ipolyi *Magyar mythologiá*-ja, 53. l.

[2] V. ö. Osztern Salamon: *A becsapott ördög mondái.* — *Nyelvtudományi Közlöny.* XXX. évf. 1906 okt. 610. s köv. lapok. Az idevágó tudományos irodalom főbb darabjaira is hivatkozik.

[3] Lefordította Londesz Elek.

nem ég abban a hit sugara. Lenau Fauston át az egész emberiségre ráolvastatja az önhitt Mephistophelessel:

> Csak oda jutsz, a hova tartozol,
> Az ég nem tart rád just, de a pokol.[1]

A megváltás gondolata erkölcsi követelmény s összeesik a költői igazsággal. Lessing a maga *Faust*-tervében nagy súlyt vetett e pontra, de csak az ördög kudarczára. Goethe az ő példáján indult, de az egészet tökéletesebben dolgozta ki; sokan vették azt például, Madách is. Goethénél ez kései gondolat, csak az újradolgozás közben jegeczült ki. Az *Ős-Faust*-ban még Gretgen fölött sem hangzott a megváltó mennyei szózat: «Ist gerettet!» Ezt a költő később igtatta be. Faustra nézve már nem éri be ennyivel. Sátán kudarcza mellé az ember megigazulását csatolja, az égi kegyelemhez az ember törekvését; a theológiai elvhez bölcselmi fölfogás csatlakozik.

Az első mozzanat nála az, hogy eleve különválasztja a földi élettől a túlvilágit. Mint Jóbnál — «csak ő magára kezedet ne vessed» — az Úr Faust fölött is csupán a földi élet tartamára ád hatalmat az ördögnek. E szétválasztás, bár kimondatlanul, ott lappang Madáchnál is. Az

[1] Szomory Károly fordítása, az *Olcsó Könyvtár*-ban.

Úr Ádámot is folyvást oltalmazza, mint Jóbot s egy-egy sugarat vet útjára. Goethénél egészen világos ez:

> So lang er auf der Erde lebt,
> So lange sei dirs nicht verboten.
> Es irrt der Mensch, so lang er lebt.

Vischer szellemes megjegyzése szerint az ördög a tévelygésre épít, az Úr a törekvésre. Ez már a megváltás goethei gondolatát készíti elő. Két szálból fonódik az: egyik Sátán legyőzetése, másik az ember fölemelése. A kettőt egybefogva az Úr előre megjövendöli:

> ... steh beschämt, wenn du bekennen musst:
> Ein guter Mensch in seinem dunkeln Drange
> Ist sich des rechten Weges wohl bewusst.

A megnyugtatás még teljesebb az által, hogy a kisértő sorsa előre meg van pecsételve. Lucifer is előre ösmeri sorsát:

> az végzetem,
> Hogy harczaimban bukjam szüntelen,
> De új erővel fölkeljek megint.

Ez utóbbi mozzanatot viszont Madách emeli ki világosabban. Sátánnak nemcsak leveretése folytonos, hanem harcza is; az ember folyvást kisértések közt s ellenök vívott küzdelemben él, de épp ez edzi meg. E fölfogásban a rossz csak jóra visz. Az ördög ezzel alá van rendelve az Úrnak, beol-

vad az erkölcsi világrend egységébe s megszűnik az erkölcsi dualismus, melyet szerepe magával hozott. Goethénél az Úr így mondja ezt ki:

Des Menschen Thätigkeit kann allzuleicht erschlaffen,
Er liebt sich bald die unbedingte Ruh;
Drum geb ich gern ihm den Gesellen zu,
Der reizt und wirkt, und muss als Teufel schaffen.

Mephistopheles maga is beismeri, hogy ő

Ein Theil von jener Kraft,
Die stets das Böse will, und stets das Gute schafft.

Madách csaknem szószerint átveszi Goethéből e két részletet. Az utolsó jelenetben így ítélkezik az Úr Lucifer fölött:

működjél tovább:
Hideg tudásod, dőre tagadásod
Lesz az élesztő, mely forrásba hoz.

mit rontni vágyol,
Szép és nemesnek új csirája lesz.

Goethének e megoldása általában minta és közkincs lett a költészetben. Byron Lucifere is azt hirdeti a rosszról: «Minden élet s élettelennek a kovásza ez»; Kaint is arra oktatta atyja, «a jóra rossz vezet», Ábel szintén azt vallja, hogy az Úrral «nem is tévedhetünk, hanemha mindenható jósága valamely szent czélzatából». Longfellow, ki az *Armer Heinrich* történetét a *Faust* hatása alatt alakította át *Arany legendá*-jában,

Luciferről szintén azt szövi az angyalok végső karénekébe:

Kegyelme nélkül ő sem ölne,
Ő is az Úr eszelőde,
S habár eszünk nem fogja föl,
Ő is jót eszközöl.[1]

Goethe és Madách e kimondott elvet keresztül is viszik. Faustot az ördög kéjbe, bűnbe rántja, de a szenvedélyek tisztító tüzén át az élet magasabb felfogásához emelkedik. Ádámnak a küzdelem hiábavalóságát mutogatja, de nem ölheti ki belőle a törekvés vágyát, sőt megerősíti s tehetetlenségének érzetében visszatéríti az Úr segítő kezéhez. Sátán így valóban a jó eszköze, a mint folytonos törekvésre ösztökél. S épen e törekvés itt az új. Faustnak már vérszerződése úgy szólt, hogy ha a pillanat varázsa elkábítja, ha megáll: az lesz életének határa s az ördög zsákmányául esik; a míg nem lankad, nem lehet az ördögé. Ádám, annyi csalódás után, az űrben is azt hangoztatja, hogy az ember czélja a küzdés. Sohasem adja meg magát Lucifernek. Faustnak azzal hirdetik a megváltást az égi seregek:

Wer *immer strebend sich bemüht*,
Den können wir erlösen.

[1] Jánosi Gusztáv fordítása, az *Olcsó Könyvtár*ban.

Ádámot is végtelen pályára utalja az Úr, midőn hivatását kijelöli.

Mindkét költeményben az égi kegyelem is munkál. Faustról azt énekli az angyali kar:

... hat ihm die Liebe ...
Von oben Theil genommen. —

Az ember tragédiájá-ban is zengi a vég karének:

hogy felettünk
Pajzsul áll Isten kegyelme.

De a megváltó égi kegyelemhez itt az ember szakadatlan törekvése járul, ez lelkében az isteni rész, mely fölemeli. Az ember részes a maga megváltásában, jó tulajdonai győzik le a gonoszt. E gondolat végelemzésben Jób példájáig vihető vissza.

Ez az a lélektani, szinte gyakorlati bölcseség, melyet Goethe fűzött a megváltás eszméjéhez, s a mit Madách eltanult tőle.

Ennyi példa és hatás szövődik össze Madách Luciferén s jórészt mégis eredeti, mert a költő lelkéből ered s mert kialakulásában sokféle hatás működött közre s egyik a másikat mérsékli. Madách kiinduló-pontja az alakításban a paradicsomi Sátán volt, erre irányult első gondolata és terve. Csábítás közben Lucifer az Éden kígyója, azé eszköze is, a két fa, czélja szintén: az emberiség megrontása; lényéhez Byron adott kölcsön egyes vonásokat. Ezt az alakot forgatta elméjében és sikerült beléje életet lehellnie. Sajátságos, de kétségtelen, hogy Lucifer addig eleven s drámai, míg a gonosz fogalma, a csábításnál s a végső színben, midőn elkeseredve Ádám felé rúg: «Fel a porból állat!» Ez legdrámaibb mozdulata és a legjellemzőbb is. Az Úrral vívott harczában küzdő és legyőzött, drámai sőt tragikai személy, e részben fölül is mulja Goetheét. De szerepét Madách nem korlátozta ennyire, Milton módjára, hanem kiterjesztette az egész történelemre. Az ördög az ember folytonos megrontójaként jelent meg képzeletében, így készült rajzolni hatását az emberiség drámájában. Ugyanazt az alakot tartotta szem előtt itt is, a gonoszság megrontó kútfejét az Úr s az ember ellenében; ezért nem olvad bele Lucifer Ádámba, mint társa Faustba, hanem kívülről küzd ellene, ellenfelei közt vagy környezetére támaszkodva, nem fölbújtva, túlságba hajtva, mint Mephisto, hanem gátló erőként. Ekkép hozta magával czélja, így indult meg fejében a költemény. Mindez ki lehetett már dolgozva a költő agyában, midőn a további alakítás dolgában Goethe példájához folyamodott, s az lassanként elnyomta eredeti gondolatát. De szemlátomást ez az ős-kőzet, melyre utóbb ülepedett Goethe hatása, termékeny rétegül,

lassankint ellepve a szikla-alapot. A Jób-féle ördög példája Madáchra Goethén keresztül hatott, az első mennyei szín menetére, a földön sátán kísérő szerepére, s abban, a mint Ádámot csalódásokkal ostorozza, míg törekvése végül az ember javára s Isten dicsőségére visz, mint Jóbnál. Mindebbe népies vonások is vegyülnek: az ördög látszólagos szolgasága, a gonosz hamarság, gúnyolódó kedve, ez is mind Goethe példájára.

Mint a mennyei jelenetben, Lucifer emberi alakján is sok emlékeztet Mephistophelesre. Így mindjárt külseje. Igaz, hogy az ördög vonásai a magyar mesékben is hasonlók, Madách tehát innen is meríthetett; de viszont tény, hogy jóformán csupa oly vonást használ, melyek Mephistón felötlenek. Csakhogy Mephistophelesen több tapadt a német néphit ördögéből, s elevenebb és dúsabb képzelet öntött beléje életet. A mint kutyából változik vándor scholastikussá, nem tud kimenni, csak a hol bejött, s elébb a pentagramm szárát egérrel kell lerágatnia: e babonás hagyományok egy népi garabonciás méltó bemutatkozása. — Reá vallanak kakastolla, elrejtett lólába,[1] reá bohó tréfái, torz dala Auerbach

[1] Der würde mir bei Leuten schaden;
Darum bedien ich mich, wie mancher junge Mann
Seit vielen Jahren falscher Waden. *(Hexenküche.)*

pinczéjében, a diákkal és Márta asszonynyal való mókázása, ügyes vívása Bálinttal, száraz, de folyton szikrázó tréfája. Lucifert Than Mór középkori festményekhez hasonlóan karmos újjal és denevér-szárnynyal képzeli; Zichy Mihály mindazon jelenetekben, a hol nem visel álruhát, bukott angyalnak rajzolja, nagy szárnynyal, s rideg, de gyönyörű arczczal. Ez Byron képzeletének alakja s Lermontové, kinek *Démon*-át szintén Zichy illustrálta, s tolla mintegy rájárt ez alakra. Madáchnál Ádám férfinak látja: «olyannak tünsz fel, mint mi vagyunk» (II.); mindössze «orra kissé horgas, lába görbe» (XI.). Arczkifejezése egészen mephistói.

Sieht er immer so *spöttisch*...
Man sieht, dass *er an Nichts keinen Antheil nimmt;*
Es steht ihm an der Stirn geschrieben,
Dass *er nicht mag eine Seele lieben.*

Lucifer

Gúnyos mosolylyal...
Kisér száz édes, bárha dőre dolgot. —
Valóban, egy ily arcz egész körök
Költészetére fagylepelt borít.
Ki ellenáll a percz igézetének
S nem hagyja lelkét ártól elragadni,
Nem is jó ember...
(Marthens Garten és III. szín.)

Hogy Lucifernek a kereszt ‚borzogatja hátát' (VI.) népies vonás, de megvan az *Urfaust*-ban is,

egy rövid jelenetben, a Margittal való találkozás előtt:

Faust: Was schlägst vorm Kreuz die Augen nieder?
Meph: Ich weiss es wohl, es ist ein Vorurtheil;
Allein genug, mir ists einmal zuwider.

(Landstrasse; Paralipomena zu Faust.)

Kézszorítása fáj (XI.), mint Mephisto, ha lábára lép valakinek, lórugásnak érzik (II. rész, *Hell erleuchtete Säle*); ékszerei kígyókká válnak (XI.), mint lánggá az Auerbach-pincze bora; pénze higanynyá olvad a kártyavető banya markában (XI.), akár Mephistophelesé, kinek Faust azt mondja:

hast
Du rothes Gold, das ohne Rast
Quecksilber gleich, dir in der Hand zerrint.

Izlésök a rúthoz vonzódik; Mephisto a Walpurgis-éj zűrzavarában gyönyörködik, Lucifer is azt tarja: «Az én világom a torzalak» (V.); kedvtelésük a sikamlós; Mephistopheles így ingerkedik az angyalokkal (végső szín):

Auch könntet ihr anständig-nackter gehen,
Das lange Faltenhemd ist übersittlich. —

Lucifer hasonló észjárással:

Ez illedelmes szép boszorkahad
... a mezetlen nymphát mindazáltal
Orczátlanságban messze túlhaladja ...

(VII.)

Mindkettejüknek az emberi korlátoktól elütő mértéke van. Mikor Faust az anyákhoz indul, azt mondja czimborája (II. rész, *Finstere Galerie*):

Versinke denn! Ich könnt auch sagen: steige!

Ádám kérdésére (II. szín):

Alulról jösz-e hozzánk, vagy felülről?

Lucifer így felel:

A mint tetszik, nálunk az egyre megy.

Egyformán túlteszik magukat az idő fogalmán is. Mephisto azt mondja: «Vorbei! Ein dummes Wort.» — Lucifer is:

Ah! vége, vége, mily badar beszéd.
(XV. Goethénél hasonló helyzetben, Faust halálakor.)

Mephistónak mélyebb hatása is érzik: Lucifer szellemén. Szembeötlő vonásuk az elmésség; ez a nép ördöngös meséivel rokon, csakhogy Goethe művészivé emelte. Madách ebben nem éri utól, de a törekvés nem hiányzik. Mephisto szelleme elevenebb, csípős, szikrázó, folyvást pezseg a gúny buborékaitól; Lucifer száraz, fagyos. Mephisto kedvét leli a pajzánságban; jól jegyezte meg Wallis asszony,[1] hogy marad ideje kópéságokra,

[1] Wallis asszony holland nyelvre fordította *Az ember tragédiáját*-t s fordítása elé sok jó megjegyzéssel átszőtt be-

a maga szakállára is szerez egy-egy kis mulatságot; beszéde dévaj, sokszor trágár, de mindig elmés, tréfás. Hozzá mérten Lucifer epés, komor, merő cynismus, a mi kétszeres erővel hat az érzelmes Ádám oldalán. Mindössze Helene mellett lobban föl benne egy kis pajzánság, csakhogy itt Mephistót utánozza. Gondolatok buzogányát jól bírja emelni, parittyája súlyos kövekkel czélba talál, de nincs rátermettsége a humor könnyű vítőrével való szemfényvesztő játékra, mely sok helyütt váratlanul könnyű vért serkeszt. E részben a költő természetének hiányát sínyli Lucifer.

Mégis elsajátít német társától legalább némi öniróniát. Amaz önmagát is gúnyolja, mintegy maga sem hiszen magában, mint a fölvilágosult kor ördögéhez illik. Ez ötlet megragadta Madáchot, a mi költői érzékének bizonyítéka. Mephisto Mártától búcsúzva így csúfolódik önmagával:

Nun mach ich mich bei Zeiten fort!
Die hielte wohl den Teufel selbst beim Wort.

Más helyütt meg:

Ich möcht mich gleich dem Teufel übergeben,
Wenn ich nur selbst kein Teufel wär!

vezetést írt. Bő kivonatban közölte ezt Erdélyi Károly, a temesvári r. k. főgymnasium 1891—92. évi Értesítőjében; újabban teljes fordításban a *Magyar Könyvtár*-ban.

Így gúnyolódik Lucifer is (VII.):

Szerelmeskedni nem fog tán az ördög,
— akkor hatalmát elvinné maga.

A vásári kaland küszöbén is:

— azt az ördögtől sem várhatod,
Izlésedet hogy mindig felkutassa.[1]

Még a népi szólamot is ajkára veszi (XI.):

Lucifer se'
Fecsérli erejét ily semmiségre.

A komázó hang Faustra és Ádámra is átragad. Amaz a Walpurgis-éjen azzal fordul hozzá:

Willst du dich nun, um uns hier einzuführen,
Als Zaubrer oder Teufel producieren?

Ádám így gúnyolódik véle a Tower tövén:

Ah, már a Sátán is romantizál
Vagy doctrinair lesz, vívmány ez s amaz.[2]

Az ily tréfálkozó hang Madáchnál merőben *Faust* hatása; az ő természetéből nem következik, s komor Luciferéhez kevésbbé illik az. Ennek

[1] Hasonlóan, de az ördög emlegetése nélkül rivall Faustra is czimborája:

Was ihm gefällt und was man lassen soll,
Kann man dem Herrn nie an der Nase spüren.
(Wald und Höhle.)

[2] Ide vág Helene önkénytelen czélzása:

Az ördög van veled tán.

épen ridegsége nagy hatású sok helyütt, mint a pharaónál, vagy szótlansága Danton mellett. «Az a modor, melylyel Lovel történetét elbeszéli, képes egy sanguinikust a kétségbeesés utjára terelni» — mondja Angyal.[1]

Lényük fővonása is közös: értelmi felsőségük. Mint az Úr hatalmába való beolvadásával az erkölcs, ép úgy az értelem előtt is Lucifer Mephistóra támaszkodva állja meg helyét. Személyébe Goethe beleoltotta a század és önnön bölcselkedő hajlamát, ezzel nyer alakja létjogot értelmünk előtt. Követi ebben Madách, midőn Luciferjét bő ismeretekkel és metsző értelemmel ruházza föl. Az értelmi fölény ép úgy illik szellemvoltához, mint a hatalmi. Okoskodó az ördög Byronnál is, de inkább az öntudat és féktelen akarat közös képviselője, emitt a gúnyos, józan értelemé, noha Madáchnál amabból is olvad beléje valami. Bielschowsky valósággal Faust ‚tanító-mesterének' nézi,[2] főleg mert, bár számítása ellenére, az élet valódi értelmének fölismerésére vezeti. Áll ez Luciferre is; az ő képeiből szűri le Ádám saját elütő világnézetét. De oktatók az egyes helyzetek megvilágításában is. Már az első találkozásnál leczkét adnak az embernek,

[1] *Madách Lucifere.* — *Fővárosi Lapok*, 1876.
[2] *Goethe*, II. 605.

csakhogy Mephisto ravasz tapintattal keserű lélektani oktatást tart az elégedetlen tudósnak; Lucifer pedig a naiv embernek a külső világot, a kosmikus erőket tárja föl, egyúttal hatalmát fitogtatva. A nagyságában gyönyörködő pharao előtt sivár jövőjét nyitja meg; ő vonja le Miltiades sorsából az önfeláldozás tanulságát; Tankréddal philosophiai elmeéllel vitatkozik a szent tanok vágyó elemzéséről, a kor és egyén viszonyáról; fölfejti a kétféle szerelem végletét, melyet utóbb Danton egy személyben él át. Az élet legfőbb kérdéseit érinti. Glossákkal kíséri a vásár képeit. Valóságos kalauz a phalanstèreben; Ádám itt egyenest tőle tudakozza: «mi ország ez, mi nép, melyhez jövénk?» Így fordul hozzá az űrben is; a kihűlt föld látványát szintén Lucifer magyarázza meg. Így magyarázva vezeti Mephistopheles is Faustot a boszorkányok szombatjára, úgy súg neki utasításokat, mint Lucifer Ádámnak a phalanstère-ben. Kuno Fischer meg is jegyezte, hogy emez sokszor segít Fauston; de mindegyik csak akkor, ha azzal a maga czélját szolgálja, a maga számára menti meg áldozatát, mint Faustot Margit börtönéből, Ádámot a phalanstère-ből. Mindvégig vezető és fölvilágosító szerepet visz mind a kettő. Lucifer állandóan értelmező és bíráló hang; szavát halljuk szinte olyankor is, ha szóhoz sem jut, mint

Kepler és Danton sorsában, hol a tanulság kifejtés nélkül is világos. Mégis ezeken ép úgy ott van az ő kezének nyoma, mint a többi tanulságon. Ő e képek magyarázója, ő fejti ki azok tartalmát.

Méltán jegyezte meg Kármán, hogy Lucifer a megtestesült értelem. Csakhogy a sivár, fagyos ész, mely nem ösmeri az érzés és lelkesülés szépítő s meleg sugarát. Mindent csontvázig elemez, s a mint Madách egyik versében mondja:

> Csontvázzá lesz minden gyönyör, ha azt
> Hideg kebellel végig bonczolátok.
>
> *(Életbölcseség.)*

Lucifer lénye és czélja szerint ilyen bonczoló. Mindennek árnyoldalát emeli ki, megtagad minden nemest s ellenkezik vele. Az Úrral szemben (I.) ‚gát'-nak érzi és nevezi magát, mint Mephisto is «Der Vater aller Hindernisse». Mephisto ily ellentétekben mutatkozik be, a gáncs és rombolás szelleme gyanánt:

> Ich bin der Geist, der stets verneint!
> Und das mit recht, denn alles, was entsteht,
> Ist werth, dass es zu Grunde geht.
> Drum besser wärs, dass Nichts entstünde.
> So ist denn Alles, was ihr Sünde,
> Zerstörung, kurz das Böse nennt,
> Mein eigentliches Element.

Lucifer hatalma hasonló ellentétekben győzedelmeskedik, a mindenből a sötétebb részt vallja magának mintán (I.):

> Az élet mellett ott van a halál,
> A boldogságnál a lehangolás,
> A fénynél árnyék, kétség és remény.
> Ott állok, látod, hol te, mindenütt —

mondja az Úrnak; sophismával, midőn az életet a halált, reményt és kétségot, a sors fényét és árnyát egyértékűnek vallja. Nem hiába nevezi Ádám «örökös sophistá»-nak (X.). Faust is fakad ki így: «Du bist und bleibst ein Lügner, ein Sophist.» Az anyagias értelemben elfogulva, tőlünkbe zuhan; két izben hazugnak is nevezik, ily értelemben. A II. színben az angyalok kara keserog, mert «győz a hazugság»; ez annyit jelent, hogy nem az ő fagyos értelmének szempontjai az igazak. Másodszor az űrben mondja e szót a halálra Lucifer korai kárörömével szemben a föld szelleme, azt értve véle, hogy a halál nem a vége mindennek.

Ha Lucifer a ‚tagadás szellemé'-nek nevezi magát (I.), az csak a ‚Geist der stets verneint' kitétel fordítása; e kifejezés a német philosophiai nyelvben közkeletű. Nálunk nincs oly világos értelme, s csak homályosan jelzi Lucifer viszonyát egyrészt az Úrhoz, másrészt Ádámhoz. Maga mondja:

Míg létez az anyag,
Mindaddig áll az én hatalmam is,
Tagadásul.

(XI.)

Eszerint a megtestesült anyagiság, az Úrral s Ádám eszményi világnézetével szemben az ellentétes, nemleges polus. Azonban e pontot némi ellentmondás homályosítja el. Byron *Kain*-jára emlékeztető vonások szövődnek közbe, midőn iménti ön-jellemrajzát így folytatja:

Míg emberszív van, míg eszmél az agy,
S fennálló rend a vágynak gátat ir,
Szintén fog élni a *szellemvilágban*
Tagadásúl költészet és nagy eszme.

Itt az anyagisággal szemben a Byron nemesröptű, forradalmi-természetű démonának mutatkozik; e szavai Ádám ajkára illenének. Madách itt abba a hibába esik, melyre Goethét is figyelmeztette Schiller (1797 jun. 26. levél): «Zuweilen scheinen sie ihre Rollen zu tauschen.» E hangon fakad ki a végső színben is:

Miért is kezdtem emberrel nagyot!

mintegy összetévesztve magát Byron eszméletrekeltő, jótevő Luciferével.

Világosabb, midőn azt vallja, hogy ‚lényege a birálat' (I.), majd meg, hogy a ‚hideg, számító értelem' (II.). Nagy vitatkozó és czáfoló. A mennyei kar énekét tüstént ízekre szedi. Az

angyalok az ennmát, erőt, jóságot magasztalják a teremtőben; Lucifer kóstra a czáfolattal, hogy a teremtés oka merő önnös meg gyöngeség: «Dicsőségedre írtál költeményt», «másítni nincs erőd» — s hogy az egészből «hiányzik az összhangzó értelem.» Ily értelemben a «tagadás szelleme», «der Geist, der stets verneint». A történelem során a világtörténet vádló ügyésze, advocatus diaboli, a ki föltárja a kor s az élet gyarlóságait a lelkesülő Ádám előtt. Luciferre is áll, a mit Hettner Faust és Mephisto viszonyáról mondott: «Der realistische Gegenschlag gegen den phantastischen Idealismus.»[1] A pharaónak nagysága rajzával hizeleg, de rögtön sebhető ponton érinti: «Mégis, boldog vagy-é?» — midőn a dicsőség álmától ittasul, fölzavarja azzal, hogy az csak ‚percznyi dőre játék', s hatalmával szembeállítja a szolgaság kínjait. Az önfeláldozó Miltiades előtt az értetlen nép alacsony önzését tárja föl s ő nyitja meg szemét sorsa tanulságára:

Átlátod-é, hogy a bódult tömegnek
Nemesb ura voltál, mint ő neked?

Sergiolus kéjmámorát sivárságba fojtja s a döghalál képével józanítja ki. Tankréd nemes szándokával a nép gyanakodását szegzi szembe,

[1] *Geschichte der deutschen Literatur im achtzehnten Jahrhundert.* Drittes Buch. Zweiter Abschnitt, 218. l.

vallásos érzésének a betű-harcz szőrszálhasogatását, a vezeklést áruló barát képét; törekvésének, mely a kort újjá vágyik teremteni, azt a tant: «... egyént soh'sem hozandsz érvényre a kor ellenében»; szerelmének a nagy eszmék korcs és félszeg intézményeit. Kepler tudományát alchymista király jóslatokban hivő udvarával fertőzi meg; Dantonnal halálosan érezteti a felkorbácsolt indulatok túlzásait. Mily torzképpé tudja tenni az élet sovárgott ‚szabad versenyteré't' s azután szigorú szabályozását! Mikor Ádám azon töpreng (XIV.):

mint bukott fajom?
Nemes küzdésben, nagyszerűen-é?

az eszkimóra mutat, kinek egyetlen gondolata, hogy kevesebb ember legyen s több fóka. Folyvást az eszményi után törekvő Ádám kijózanítására, lealacsonyítására tör, mint Mephisto Faustéra: «Staub soll er fressen, und mit Lust.» Az ördöngös mesék gonosz szellemének hirtelenségével valósítja meg Ádám óhaját, első szóra, a mohó kivánság végletes túlzásaiban. Ádámot minden korban elmeríti s maga hideg szemlélőnek marad, mint az önző értelem szokása, mely fölényét nem hagyja megingani. Ádám csalódásai gyönyörködtetik. Be is vallja (V.):

Mi jó az értelemnek
Kacagni ott, hol szívek megrepednek.

A kárörömtől menten, higgadtan is hangoztatja a maga kijózanító szerepét (XIV.):

... fajodra ismerek könyedben,
Melylyel kiséred ébredésedet
Kedvenez ábrándból tiszta felfogásra.

Nem hiába idézi Ádámnak Horace Walpole mondását, hogy az életet egyaránt lehet tragódiának vagy komédiának nézni: ők ketten kétféleképen tekintik. Lucifer a szövet fonákát fordítja kifelé, de az ő szempontjának is van alapja és joga. Reá is talál Schiller mondása: «Az ördögnek realismusa révén az ész előtt, Faustnak a szív előtt van igaza.»[1]

Szükség van arra, hogy Lucifernek bizonyos szempontból igaza legyen, legalább látszólag és ideiglen. Az ő igaz volta vagy hamissága döntő a költemény hitelére nézve. Mégis épen e pontot illetőleg szétágazó vélemények vertek gyökeret. A felől semmi kétség, a színekben Lucifer keze munkál, a kérdés csak az, hogy mennyire. Greguss szerint Lucifer «a fejlődés minden vívmányát félszeggé bénítva, túlzásba csigázva, rosszra fordítja,» úgy hogy a mű «ördögi világításban

[1] Levele Goethéhez, 1797 jun. 26.

tárja fel az emberiség haladását». Erdélyi János még a színek megválogatását is ezen szempontból hibáztatja, mert szerinte «a történelemből leginkább oly események vannak kiszemelve és összeállítva, melyeket a rossz lélek sugallata után vitt véghez az ember».[1] Kármán[2] is azt tartja, hogy Madách a történelemnek «nem organikus alkotó korszakait vitte színpadra, hanem krisiseit», azt azonban maga is megengedi, hogy «más korok, mint a minőket kiszemelt, alig fejezhették volna ki találóbban és érthetőbben szándékát». Bayer József pláne «furfangosan kieszelt» képekről beszél.[3] — Szász Károly ellenkezőleg úgy találja, hogy «az előtüntetett képek, összefüggő sorozatukban, a történelem szellemének való kinyomatát adják előnkbe és mind kiválasztásukhoz, mind jelentőségükhöz alig férhet gáncs». E nézethez csatlakozik Beöthy Zsolt. «Mi is tudjuk, hogy csakugyan az vár rá: ránk nézve valóságos múlt, rá nézve valóságos jövő».[4] Riedl Frigyes is azt írja: «Semmi sem enged arra következtetni, hogy Lucifer mala

[1] *Pályák és pálmák.* 465. l.

[2] Kármán Mór: *Az ember tragédiája.* — *Budapesti Szemle,* 1905 október. 95. és 99. l.

[3] *A magyar dráma története.* II. 349. l.

[4] *A tragikum.* 102. l.

fide mutatja be az álomképeket.»[1] Alexander Bernát is hangsúlyozza: «Ádám az igazi történeti képek igazságában nem kételkedik s nem kételkedhetik.» ... «ilyennek gondolta Madách a történeti életet.»[2]

Sajátságos ellentmondások oly pontnál, melyen a költemény egész hitele és hatása fordul meg. A hibáztatás csak általános benyomáson alapulhat, a fordítés mellett hiába keresni a bizonyítékokat. Ismeretesek a költő forrásai, melyekből merített; apró-cseprő eltérések itt nem jönnek számba; a jövendő képei szintén tudományos elméletek rajzán alapulnak. A költemény egyetlen szava sem céloz szándékos ferdítésre. Ily elkeseredett tréfát Madách egyénisége s komoly becsvágya egyaránt kizár. Mi célja is lehetne annak, hiszen már a puszta gyanu megsemmisítené a költemény egész tanulságát; mintegy cselvígjátékká válnék az eszmék világában. Akkor valóban Erdélyi czíme illenék reá: *Az ördög komédiája.* De az ő bírálatára Madách azt válaszolta: «Inkább írtam legyen rossz *Ember tragédiáját,* melyben nagy s szent eszméket nem sikerült érvényre hoznom, mint jó ördögi komédiát, melyben azokat nevet-

[1] A *Budapesti Szemlé*ben közölt tanulmányában.

[2] *A magyar irodalom története.* Képes díszmunka. Szerkeszti Beöthy Zsolt. II. 761. old. (Az első kiadásban.)

ségessé tettem.»[1] Itt is Arany mutatta meg a helyes utat, kimondván, hogy «minden tárgyi hűség mellett, melylyel egyes korokat felmutat a szerző», Lucifer mindenütt a «sötétebb oldalt» vette. Az ő szűkszavú megjegyzését fejtette ki mintegy Beöthy Zsolt, fölfedve Lucifer féligazságait.[2] «A mit álmodik, az a valóságos világtörténet — írja. — Csakhogy egyoldalú ... Lucifer nem ferdít, nem hamisít a szó betűszerinti értelmében, csak eltitkolja azt, a mi czéljára, az ember kétségbeejtésére és fizikai megsemmisítésére alkalmatlan... Ádámot meghordozza a demagógok Athénjében, a kéjenczek Rómájában, az őrültek Bizáncában, a vérszomjas csőcselék Párizsában s a kufárok Londonában; de volt egy más Athén, más Róma, más Bizánc, más Párizs és más London is. Ámde ezeket eltitkolja előle s így minden győzelmét vereségnek mutatja.» Így kell érteni bizonyára Kármán szavát is a történelem krisiseiről. «A világtörténelem idealis bajnokait az átmenet korába helyezi, melyben két ellenkező világnézet forr» — mondja Morvay.[3] *Az ember tragédiájá*-ban minden korszak eszménye az előző szín végén dereng föl Ádám szivében; a szinek ez eszményeket lejártan, az egyes korokat elaggva, magukat túlélve, elfajultan mutatják; Ádám minden korba elkésve érkezik. Ez nemcsak Lucifer fortélya, ezt a szerkezet hozza magával. E csalódás és elégületlenség hajtó erő. Hiszen ha a kort virágában érné, mért vágyódnék tovább? Nem szólna-e inkább Faust szavával a pillanathoz: Maradj, oly szép vagy! Megfelel a történetnek is, mert rendszerek bomlása közben mindig új eszmék csirái fejlenek.

[1] Levele 1862 szept. 13-ról; kiadva a *Pályák és pálmák* függelékében.

[2] *A tragikum.* 103. l.

[3] Morvay Győző: *Lucifer.* Madách tanulmány. — 29. l.

E borús színezet egyrészt a szerkezetből következett s önkénytelenül még elmélyítették a költő hangulata, tapasztalatai, életnézete. Következett Lucifer szerepéből is s törekvéséből.

Mi az ő czélja? Mint maga hirdeti: meg akarja dönteni az Úr világát; szinte burkolt fogadást ajánl, mint a hogy' Mephistopheles azt kiáltja az Úr felé: Was wettet Ihr? E kiinduló pont theologiai ízű, merő általánosság. A költő később sem tudta egészen világosan kifejezni. Arany azt mondja: «Egyik fa segélyével erkölcsileg már megrontá az embert, hanem ő physikailag is tönkre akarja tenni Ádámban az összes emberiséget, hogy ne is szülessék az» s «az első embert a kétségbeesésig űzve, benne megsemmisíteni összes nemét.» E magyarázat a bűnbeesés bibliai mozzanatához még az anyagi megsemmisülés

czélját csatolja, a mi szintén a biblia szellemében van, hiszen e fához van kapcsolva büntetésül a halál. Beöthy Zsolt is úgy látja, hogy az ördög «az ember kétségbeejtésére és fizikai megsemmisítésére» törekszik.[1] Ez a fölfogás közkeletű, csak Kármán emelt kifogást ellene; ő az egész drámában nem talál egy világos helyet sem, a mely igazolni látszanék ezt a fölteyést.[2] Pedig ellenkezőleg; e szál áthúzódik az egész szövegen. Lucifer az élettel szemben a halált vallja a maga osztályrészének (I.); a két fával csábítja őket, melyek gyümölcsét «halállal hal meg a ki élvezi» (II.); sorsuk ezzel meg van pecsételve. Játszmája közben Lucifer sokszor számít a halálra, sűrűn idézi föl Ádám fölrázására vagy megdöbbentése végett, s azzal biztatja magát az eredmény felől (V.):

> ... majd meglátjuk, hogyha a halál
> Borzalma eljő hozzánk nem sokára,
> Unalmas árnyjátéktoknak vajon
> Nem lesz-e akkor itt végső határa?

Az űrben Lucifer nyugodtan nézi Ádám dermedését; sorsára hagyná, hogy elkeringjen ‚új bolygóként, melyen újra számára fog tán élet fejledezni'. Az ébredés után ő mondja ki e szót:

[1] *A tragikum.* 102. l.
[2] I. h. 76. l.

Ongyilkolás. Ádám halála természetesen egy a faj kihaltával. A szirt élére lépve — honnan Lucifer nem tartja vissza, — mondja is:

> Nem egymagam vagyok még a világon?

Az élettől való megszabadulás vágya utolsó stációja a csüggedésnek, melybe Lucifer taszítja az embert. A megváltás is mind a kettőre vonatkozik. Az elsőre válasz az Éva szava:

> Most biztosítva áll már: a jövő.

A csüggedésre pedig az Úr biztatása.

Lucifer minden törekvésének bukás felel meg, az Úrral s az emberrel szemben. Meg akarta rontani erkölcsileg az embert, elhódítva az Úrtól, de az ember visszatér Istenhez, a ki a bűnbeesés után is magához fogadja. Meg akarta semmisíteni physikailag, őt s benne egész faját, — de Ádám életben marad s a faj jövője biztosítva van. Az ember idealismusának megtörésén fáradt, s végül is az győzedelmeskedik; eredménye mindössze annyi, hogy az ember szívébe befészkelte magát a kétség, s az Úr szavára sem hagyja el többé egészen. Gúnynyal mérte az érzelmet s részben épen az buktatja el. Törekvése minden vonalon kudarczot vall.

Bukásával azonban szakadék nyílik a mesében, abba zuhan alá Lucifer. A két fa az övé, mégsem veheti hasznukat. E mozzanat a népies

ördög felsülésével rokon, megvan Goethében is, s a megváltást példázza. Ellentmondás csak a kifejezésben van, a gondolat kerek, zárt. A mese következetessége oda sodorna, hogy az ördög hatalmába estünk; pedig a költő csak annyit akart mondani, hogy az ember közelében ott ólálkodik a gonosz, minden vágyában, törekvésében. Vagy a tudás s a végtelen utáni vágy az ő fájának gyümölcse-é? Szószerint véve, a jelképek könnyen zűrzavarba vinnének; de Madách hamarosan kibontakozik belőlük és saját eszméit követi.

Más ellenmondás is lappang alakjában. Kármán a maga kifogását arra alapítja, hogy Lucifer azért nem akarhatja physikailag tönkre tenni az embert, mert épen ő kecsegteti folyvást reménynyel. Ezt mondja, igaz (III.); de mégis ő tépegeti szét folyvást a remény szálait, ő nyitja meg Ádám szemét a kor bűnei s gyarlóságai iránt, sőt régebbi tanulságait sem hagyja elfeledni.

Ily ellentmondás hirlelt hatalma mellett gyöngesége. Nem bír a föld szellemével, sem a szív vonzalmával, hasonlóan Mephistóhoz, a ki tehetetlen a templomból jövő leány tiszta lelkével szemben, a mi az ördögnél helyén való. S a mi a legfeltünőbb, hogy bár sok mindent előre tud, tudja, hogy Éva alakja «milljószor újuland meg» (II.), szól a család s tulajdon fejlődéséről honná

és iparrá (III.), megjósolja a lovagrend jövőjét (VII.) — s épen azt ne tudná, hogy az ember mind azt valóban át is fogja élni? Előre látja az emberiség egész történetét, — mint törekedhetik tehát hiába annak megsemmisítésén? Ide találó a Hamlet szava: Nagyon tűhegyre vennők, ha így vennők. A mythos képeit nem lehet a próza nyelvére lefordítani, s a drámai költemény az új kor mythosa; nyelve nem a szótár szavaiból áll, hanem sejtelmek és érzelmek hangjegyeiből, melyeknek külön kulcsa van. Nem minden gondolat szög, melyet fején lehet találni. Ilyenfélo költemények gondolatai és nyelve köst hónagok vannak, valóságos örvények, melyeken könnyű átjutni, ha nem nézünk mélyükbe, máskülönben elszédülünk és lezuhanunk.

Megrótták, hogy alakja nem eléggé drámai. De Mephisto is csak Faust I. részében fürgébb s mozgékonyabb, a mint a II. rész általános eszmék felé emelkedik, ő elhalványul. Lucifer szerepe két részből áll. A míg az Urral küzd, addig valóságos küzdő fél s drámai, még az emberrel szemben is, noha csábítása egészen eszmei; az álomban azonban, bár ő a láthatatlan rendező, háttérbe lép; ott Ádám vívja harczát, még pedig embertársaival és az emberi baltulajdonokkal. Itt is nyilván mindent Lucifer intéz, de már a pharao előtt puszta ma-

gyarázó. A Miltiades-szinben tevékenyebb : rá-ijeszt a szájhősökre s megfordítja a nép hangulatát, de a hőst a nép vádolja és itéli el. Joggal írta Angyal, hogy voltaképen itt «Lucifer helyébe valami első demagóg lép», — Lucifer sohasem vállal activ szerepet. A római színben még ő fonja a hangulatot, de végül kisiklik az kezéből. A további színekben puszta magyarázó. Épen ebben áll szerepe. Egyéb költői alkotásokban is, ha nem a szenvedély szítója, akkor csak egy elmés, gúnyos raisonneur, a költő sötét eszméinek szócsöve.

Ádám alakja drámaibb, legalább is a színek nagy részében s ez természetes, mert bár az egészen át ő is fogalom, eszmék és világnézet hordozója, az egyes szinekben egyén s küzdő hős.

Ádám sajátabb alkotása költőjének; az ő alakjához nem talált mintát olvasmányai közt. Ő az egész mű központja, a költemény főszemélye; ő érte indul meg a harcz ég és pokol között s ő benne folytatják azok tusájukat. Az ő lelkéből merülnek föl a nagy kérdések, ő keresi azokra a megoldást. Éva és Lucifer csak kísérői, útjokat az ő vágya szabja ki, hozzája alakulnak a kor s meze dolgában.

Ádám az emberiséget jelenti, az örök emberrel együtt, a mint a valóságban is egyek. Benne Lucifer az egész emberiség megrontására tör.

Midőn sorsát tudakolja, az álom tükrében válaszul az emberiség történetét éli át. Küzdelmében annak nagy eszményei lelkesítik, nem önérdeke. Kérdései egész faját illetik; a jég-világban az nyugtalanítja: «Hogy' bukott fajom?» Az Úr előtt is az gyötri: «Megy-é előbbre majdan fajzatom?»

Ha pusztán az emberiséget személyesítené, tisztára elvont fogalom lenne, jelkép. De életet nyer, mert egyszersmind az örök embert testesíti meg; benne az ember természete él, vágyai és eszméi s kétségei lüktetnek, a mint különböző korokban különböző eszményekért küzd, más és más túlságokba és hibákba esik, de alapjában mindig ugyanaz marad. E küzdelemben egy az emberiség s az örök ember, ketten egy személyben munkálnak a haladáson; a kiapadhatlan bizalom és tettvágy, az emberiség haladásának kettős hajtó ereje, az örök ember örök sajátja. Így fonódik össze e két fogalom. Azonban vannak *Az ember tragédiájá*-ban eszmék, melyek nem a haladást, nem az emberiség collectiv fogalmát illetik, hanem az általános embert; ilyen a halhatatlanság után való sóvárgás, s a földi létben a nő enyhítő, boldogító szerepe.

E ponton szokás Ádámot Fausttal szembeállítani, mint az emberiség képviselőjét, a bár egyénileg nyilatkozó, általános emberrel. Az emberiség fogalma valóban távol esik Fausttól,

de minden általános emberi megvan Ádámban is. Sőt, mikép az emberi alak és szervezet mintája csak az egyes emberekben él, ép úgy az emberiség s az örök ember egyéni alakokban ölt testet a költeményben. Ádám sokat átél az egyéni élet változataiból, a színek során rendesen egy-egy kiváló egyént jelent, állandón foglalkoztatja is az egyén és a tömeg viszonya, a kiváló egyes sorsa; végső kérdéseinek egyike is erre vonatkozik: «Lesz-é jutalma a nemes kebelnek?» Az egyesek életéből van összetéve az emberiség élete, sőt *Az ember tragédiájá*-ban az egyes küzdelmei és önfeláldozása viszik előbbre az emberi nemet. Évának is az egyéni életben való szerepe emelkedik és állandósul örök emberivé.

Ádámban egyesülnek az emberiség, az örök ember és az egyén nagy problémái.

Ádám tehát: az ember, szorosabban véve: a férfi, hiszen Éva ott van oldalán. A férfi, kinek küzdelmei teszik a világtörténelmet. Tizenegyszer jelenik meg előttünk a múlt és jövő keretében, míg változó alakokban, mint az emberiség személyesítője, végig éli a világtörténelmet. A költő pompás leleménnyel tágítja ki e részleteket, midőn értésünkre adja, hogy Ádám az emberi történetnek minden egyes korát átélte.

Nem vérezél-e el Chaeroneánál
A megbukott szabadság védletében,

És Constantinnal nem küzdél-e később,
Világuralmát hogy megalapítsd?

— kérdi tőle Lucifér (XIII.).

Szász Károlynak igaza van, hogy itt a költő «czéljára magából a mű köréből is hozhatott volna szintoly jó példát fel: a pharao és Miltiades ellentétében», mint a hogy nyomban azután Tankrédra és Keplerre céloz. — Maga Ádám Aspasiára (XIV.) és Semiramisra (XII.) emlékezik. Szó van Hunyadiról s Napoleonról. A pharsalusi-ban ráismer Lutherre, rá Cassiusra, kivel Philippinél csatázott, ismerős gyanánt beszél Platonnal, Michel-Angelóval, kikkel addig előttünk nem találkozott. Hogy ezek a jövő álmodott államrendjében élnek, csak látszólagos anachronismus; neveik fogalmakat jelentenek, a jövendő egy művészét és gondolkodóját, de Madách csak régi, ismert nevet adhatott e fogalmaknak, hogy rájok ismerjünk. Az efféle czélzások jó szolgálatot tesznek a műnek. A történelem egészét drámaiak valtuk, melyből a költemény csak szakadozott részleteket tár elénk. Ez által válik Ádám az emberiség személyesítőjévé; teljesebbé tenni alakját, ha őt az egész történelmen keresztül vonulni látjuk. Az emberiséget jelentő alakjának egységét az emlékezés perczei őrzik meg, ezekben rejlik a költeménynek egyik összetartó

kapcsa. Ha Lucifer nem emlékezteti Miltiadest a pharaóra; ha Ádám nem nevezi folyvást nevén Lucifert, nem emlékezik vissza maga is, mint a Thames partján:

hát nem szebb világ ez,
Mint mindaz, a min eddig átgyötörtél?

s a jég-világban az örök ember szavával:

egykor ottan álltam
Az ember bölcsejénél, . . .
. . . annyi harczát mind végig csatáztam, . . .
Első, utolsó ember a világon . . .

ha az átélt színek tapasztalata nem gyűl föl lelkében: akkor alakja nemcsak egységét, hanem jelentését is elvesztené, s az egész részleteire hullana széjjel. Hova lenne akkor az egyes színek tanulsága, melyek részben a szomszéd képektől nyerik megvilágításukat, hát még az egész álomé?

Ádám alakja s öntudata az a fonal, mely az álom jeleneteit egymással s az ébrenléttel összefűzi; ez fogja össze az álomképek tanulságait egy egészbe; annyi változáson át ez tartja meg egységesnek Ádám alakját, ez tartja ébren jelentését: hogy az emberiség személyesítője.

Ez hozza magával azt is, hogy az egyes képekben csak külsőleg, egy-két vonással van egyénítve. Új meg új környezete van. Itt

fejedelem, amott harczos; kéjoncz és lovag; egyszer csöndes tudós, másszor forradalmi szónok. Családi környezete is más és más. Miltiadest hitvese várja és fia; mint Sergiolus kéjhölgyet ölel; Tankréd oszmánykópót eped; Keplernek boldogtalan házas-élete van, a phalanstère-ben elkésett ábrándja. Az alakítás e változatossága megfelel az élet gazdagságának, élénkíti a színek sorát, más és más árnyalattal színezi azok tanulságait, húst és vért rak e sok korszakon át vándorló fogalom, Ádámra alakjára. A fő gond e részben Ádámon van. Ő ment az ismétlődéstől, mibe két állandó kísérője belécsik: Lucifer Danton mellett is bakó, mint Miltiadesnél, Éva a phalanstère-ben is anyaként lép elénk, mint Miltiades oldalán; de ez csekély hiba s egészen elmosódik.

Ádám vándorlásán az alakítás egy finom vonása húzódik végig. Mint ifjú kezdi s mint aggastyán végzi; közben fokozatosan vénül. Pharao ‚ifjú szivéről' beszél, Tankréd az utasítás szerint «erődús férfikorban» áll, Londonban «élemedett férfiú», az ürben «öreg», a jégvidéken «egészen megtört aggastyán». Ez a változás lelkén is megérzik: lelkesülése fogy, csalódása is halványodik. A pharao és Sergiolus fiatalos lelkesülését lassankéntszinte a bölcsész higgadt érdeklődése váltja föl az ember jövője iránt. Csalódása is, mely heves

átkozódásban tör ki Miltiades és Tankréd ajakán, Keplernél merengő csüggedésbe fúl. Előbb mindig előre sarkallja a vágy; aggúlva emlékezni kezd s a múlt megszépül szemei előtt. A phalanstèreben már bánja a haza fogalmát, az űrben szállva visszasóhajtja küzdelmeit. A haladó kor e vonása csábította Bodor Aladárt arra a föltevésre, hogy Madách *Az ember tragédiájá*-ban az egyén tragédiáját akarta föltüntetni, az ifjú-kortól a vénségig, a vágyak, czélok szétfoszlását.[1] A paradicsomi gyermekkor után a pharaóban először érzi a szerelem lehét; a férfikor küszöbén, a görög színben, a köznek szenteli magát; Sergiolus e kor kicsapongásait mutatná, Kepler a házas-élet gondjait; Kepler leczkéje a lehiggadt bölcseség, mely már csak szemléli az élet vásárját, míg jő a fagyott vérű aggkor, midőn nincs miért élni. Velejében nem egyéb ez, mint a Palágyi-féle egyedi vonások általánosítása. De miért tükrözte volna Madách az élet korait a világtörténet korképeiben? Mért tette volna az egyszerűt ily bonyolulttá? Maga az, hogy Ádám czélzásai szerint minden hős ő volt, megczáfolja Bodor föltevését. Az életkor különböző vonásai Ádám arczulatán csak a külső jellemzésnek egy szellemes és

[1] *Az ember tragédiája mint az egyén tragédiája.* Budapest, Lampel, 1905.

sikerült vonása, olyanféle szerencsés lelemény, mint Tennyson *Király idylljei*ben a cselekmény főbb pontjainak az évszakokkal párhuzamos haladása, a mi egyrészt külsőleg is a haladást érezteti, másrészt változatossá teszi az egészet.

Sőt ennél mélyebb vonatkozása is van. Szokás beszélni az emberiség gyermek- és ifjúkoráról, népek olaggultáról. Széchenyi sűrűn használt ily képes kifejezéseket, mint Angyal Dávid kimutatta,[1] sőt egész politikájának egyik sarkköve volt az a meggyőződés, hogy a magyar még fiatal nép. Madách az emberiséget amúgy is egy emberben személyesítve rajzolta; ez mintegy kezére adta, hogy e közkeletű hasonlatokat reá ruházva, Ádám alakítását egy finom vonással dúsabbá tegye.

Ez is mint az emberiség személyesítőjére talál reá. A mint pedig Ádám érzelmeit, eszméit, erkölcsét rajzolja: abban a költő felfogása tükröződik *az ember* felől.

A mindenség három fővonásából Ádám az erő megtestesülése.

Első szava, hogy szép «úrnak lenni mindenek felett». ‚A föld istenének' érzi magát. Az erő önérzetével fogadja Lucifert, s főként azért hallgat rá, hogy gyönge gyávának ne tartsa. Az égtől való elszakadásakor is azt érzi:

[1] Angyal Dávid: *Sz. I. történelmi eszméi.* — *Bp. Szemle*, 907.

Önmagam levék
Enistenemmé, és a mit kivívok
Méltán enyém. Erőm ez s büszkeségem.

Az álomképekben is az erő önérzete vonzza, az feszíti küzdelmét. A pharao a gúla láttán abban gyönyörködik:

Erősebb lett az ember, mint az Isten.

Évát is azzal vonja maga mellé:

A bájnak ép úgy fejedelme vagy,
Mint az erőnek én.

Sergiolus csüggedése annak beismeréséből fakad:

Ujat létrehozni
Erőnk kevés . . .

Tankréd kiábrándultan is az erő elégültségét érzi:

Ki vívni tudtam és lemondni tudtam,
Szégyen nekül elhagyhatom helyem.

Kepler csodálattal gondol vissza a forradalom álmára:

Mert az erő nyomá rá bélyegét.

A lankadt korok után a hóvilágban az keseríti:

Miért nem vesztem hát el a magasban
Erőm és lelkem teljes érzetével . . .

Ez természetének alapvonása. Ezt, az erő büszkeségét, iparkodik megalázni s ez által daczra serkenteni Lucifer, midőn azt veti néki,

hogy nem eszmél s hogy a féreghez hasonló. Az ördög bölcselkedő typusának módjára az értelmi és erkölcsi erők felé irányítja Ádám tekintetét, a gondolat és akarat szabadságára, melyek tért nyitnak az erőnek. Nem Lucifer ajándékai, hanem az emberi lélek benső rugói ezek, a sátán csak fölébreszti őket. Ezek sodorják el Ádámot az Úrtól, de elszakítják Lucifertől is, s egészen a maga lábára állítják, úgy hogy rendesen a maga útján indul, Lucifer csak követi; sőt a római szín végén Péter apostolra támaszkodik. Finoman jegyezte meg Wallis asszony, hogy Ádám eleinte csodálattal vegyes félelemmel néz Luciferre, később, a Kepler-színekben, viszonyuk pajtási lesz, utoljára ellenszenv s lázadó szellem ébred benne. Szabad akarata teljes mértékben érvényesül.

Tőlem függ sorsom másképen vezetni —

ezt hangoztatja végső számadása küszöbén.

Vannak Ádám lelkében érzelemmel összeforrt nemes vonások, az ég ajándékai, melyek Lucifferrel ellentétben állnak s melyeken nincs hatalma. Él lelkében a három isteni erény. A hit világa nem alszik ki szivében. Elejétől végig vallásos. Már a Paradicsom kapuja előtt megbánás éled benne; a római világ tespedéséből az éghez fohászkodik. Keserve tetőpontján is meggondolkozik:

Ádám sohasem szakad el végkép Istentől, a mi annyit teszen, hogy Madách hite szerint az emberből kiirthatatlan a vallásos érzés. A költemény azzal mutatja a kiengesztelődést, hogy Ádám megtér, a mi kép nélkül azt jelenti, hogy az emberben dúló harcz a jobb rész győzelmével, hívő megnyugvással végződik.

A hittel együtt a szeretet és a remény is végig kísérik az embert sorsának változásai közt, e szerint egész pályája során. Ezek is ellentétei Lucifer hideg önzése- s kételyének. Ádám éppen az által kevésbbé száraz fogalom, azzal egészebb személy Lucifernél, hogy érzése van; csak így jelentheti az embert; arczára az érzés változásai festik leginkább az egyéni vonásokat. A szeretet Madách szemében mintegy a hit földi visszfénye: vigasztaló, erőt adó, bizalmat sugárzó érzés. Ez ád enyhületet a küzködőnek az egyes színekben, ez tartja fenn csalódásainak hosszú során. Ebben áll Éva szerepe a férfi oldalán: ő az érzés megtestesülése, a család nemtője. De Ádámot nem csupán Évához fűzi érzelem; eszméit is szivébe fogadja, összeforr velük, szivéhez nőnek, egész lelkét fölteszi rájok. Nemcsak értelmével csügg eszményein, hanem szivével is, mint Miltiades a szabadságon és hazán, Tankréd a hiten, Danton a népen, Ádám egész fajáu. A hol

ez nincs, ott nincs maradása sem: ‚Nagyon hideg volt ottan e kebelnek' (XV.). Az érzés s az eszmékért való lelkesülés együtt jelenti neki az életet.

> Szerelem és küzdés nélkül mit ér
> A lét? (XIII.)

E kettős eszmény az, a mi az élet tartalmát és boldogságát teszi. Emez az emberiség javára szolgál, a másik az egyén öröme, bár minden egyéné s így általában az emberé.

A lelkesülés sarja, az ‚örök remény', szintén földiebb sugára a hívő bizalomnak. A szeretet fenntartja küzdelmében az embert, a remény előre ösztökéli. Ez is kiemelkedő vonása az emberi természetnek, küzdelmének fő mozgatója.

Mindebből világos, hogy Ádám, Lucifer anyagiságával szemben, eszményhitű. Lucifer mindent részeire bonczol; Ádám az életet emelkedett szempontból nézi. Minő lélek világít Tankréd szavából, mily meggyőződéssel áldozza fel magát Miltiades, mint árad Ádám gúnyja a földhöz ragadt hasznosság elvére a phalanstère-ben! Mindig kihallja a vásár zajából ‚az élet buzditó verseny-dalát' (XI), megérti ‚a jövő dalát' (VIII). A Tower zűrzavarába is azzal száll alá (XI):

> Nem félek, a költészetet, nagy eszmét
> Hullámi közt hogy ujra ne találjam.

Tekintete folyvást az eszményre van függesztve. A phalanstère tudósától is azt kérdezi (XII):

Mi hát az eszme,
Mely egy ily népbe egységet lehel?

Előtte minden kor eszménye platói ideál gyanánt, tökéletes alakban lebeg. Mindig érzi (XIV)

A szellemet, mely köztünk hat, mozog.

Törhetlen hite, hogy:

az eszmék erősbek
A rossz anyagnál. (X.)

Tenger csalódás után, visszanézve a pályára, ellentétes eszményeire, nem bírja megtagadni legalább nevelő és nemesítő hatásukat (XIII):

bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,
Emelt, és így nagy és szent eszme volt.

Pörbe száll Luciferrel (XIV):

Hát minden nagy eszme,
Nemes cselekmény konyhánk gőze csak,
Vagy oly körülmény dőre magzata,
Mit egytől-egyig a hitvány anyag
Nehány törvénye mozgat?

Az anyagiság természetesen azt veti erre: «Van-é különben?» — Ádám azonban hisz a nemes sugalomban s azt tartja róla (XII):

Szellembeszéd az, mely nemesb körökből
Felénk rebeg...

Az eszmében való hite költi cselekvővé az emberben szunnyadó erőt, az változtatja tetterővé. Tudatára ébreszti a kötelességnek, a hivatásnak.

Tehet s tegyen kiben szent szikra van. (VII.)

Mélységes hite: «kiben erő van és Isten lakik» (X), ki kell fejtenie tehetségét; ez kötelesség, a hivatás parancsa. Ebbe helyezi nagyravágyását, a mit Lucifer ültetett szivébe. Csak egyszer tántorul meg. Miltiades azt mondja: «Hiú törekvés a végzettel küzdeni.» De Sergiolus fölriad e tespedt megadásból (VI):

mást is kér a lélek,
Mint dagadó párnákon renyhe kéjek.

Megkívánja az élettől (VI):

A nemesbnek hogy köre legyen
Magasra törni.

Ez feszíti pharaó szivét, midőn a milliónak vágy érvényt szerezni; ez Sergiolusét: «alkotni új világot». Tankréd fülébe titkos szó súgja:

Hogy e kort nékem kell ujjá teremtni.

Ünt a lelkesülést átkozza el Miltiades:

miért is
Vágynók magasra bármi hő kebel?

De a csüggedt, kifáradt korban is (X):

A lélek él, e kínos, szent örökség,
Mit az egekből nyert a dőre ember,
Mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni.

Ezzel emelkedik Ádám kiválóságra, sorsintéző nagy emberré. Ez eszményhit az emberben az isteni vonás, melyen Lucifer nem bír erőt venni. Az Úr is erős karja mellett emelkedett szívét emeli ki (XV).

Erejének egyik forrása, hogy folyvást hiszen hivatásában. Föláldozza érte szerelmét, élte nyugalmát. Ez régi problémája Madáchnak, fiatalkori színműveiben is e válaszúton állnak hősei. Nézete erről később sem változott. A mint azokban Mária királynő elnyomja szerelmét, Mózes elhagyja hitvesét a hivatásért: Pharao is feláldoz azért trónt és szerelmet, Sergiolus kész elhagyni kedvesét; miatta Kepler elhanyagolja nejét. Elmegy az önfeláldozásig, mint Miltiades. Ez az altruismus — újabb ellentéte Lucifer önzésének — ez adja meg jellemének a nagyság vonását. Szinte Nietzsche-féle Uebermensch lesz belőle, a végzet eszközének érzi magát, mint Danton:

> A lelkiösmeret a közvilág
> Előjoga; kit a végzés vezet,
> Az rá nem ér körültekinteni.

Ez is régi meggyőződése Madáchnak. Mintha Martell Károlyt hallanók *Mária királynő*ben, a mint koczkázatos útjára indulva így szól nejéhez:

> Von a sors, ón megyek;
> Karod fől nem tarthatja korekót.

Így egyesül Ádám alakjában nagyság az erővel. Madách az emberiség történetét a nagy emberek művének fogja fel; e ponton az egyén problémája lép előtérbe, habár a nagy emberé a bizonyos fokig így szintén általánosan. Úgy rajzolja a nagy embert, mint Carlyle képzeli, hogy valami eszme által van megszállva, melynek kész mindent feláldozni, magát is. Ádám mindig ily nagy ember alakját viseli.

Ádám eszményhite, hivatásának az önfeláldozásig menő érzete folytonos csatában áll az anyagisággal. Lucifer itt folyvást ellenkezik vele; meg sem érti; nem hiába száműzte őt az Úr eleve minden szellem-kapcsolatból (I). Minden eszmén rögtön a túlságot látja s elkorcsosulást. Nem érti az önfeláldozás erkölcsi rugóját. Meghal-é Leonidas, kérdezi, ha Lucullus helyében élhet? (XIV.) Semmibe veszi az egyén erejét, törekvését. Szemében az csak báb a sors kezében.

> Hidd, hogy te mégy, ha a sors árja von, —

mondja a pharaónak.[1]

[1] Mephistoi mondás, csakhogy az physikai értelemben veszi: «Du glaubst zu schieben und du wirst geschoben.» (Walpurgisnacht.)

Végig kitart szilárd nézeténél, hogy (XV.):

> . . . végzet áll a történet felett,
> Te eszköz vagy csak, melyet hajt előre.
> A kor folyam, mely visz vagy elmerít,
> Uszója, nem vezére az egyén.

Ádám aristokratikus felfogásának a fonáka ez. Ily gondolatokkal lankasztja az egyén önérzetét, a ki magát nézi a kor vezérének, a haladás napszámosának. De csakis elméletet állít és magyaráz; a küzdő Ádámmal nem fordul szemtől-szembe. A harczot csak hátulról intézi, mint hadvezér, a küzdelmet magát áthárítja a köznapi emberre, a tömegre.

Ádámnak, a mint az emberiségért küzd, az emberi természet alacsonyabb része szegül ellene folyvást: a fásult közöny, melyért ‚a végzet állatá'-nak nevezik, ‚mely minden rendnek malmán húzni fog', értetlensége s ingatagsága, mely született ellensége minden nagyságnak s halálra küldi a bálványozott hőst; gyanakvó kishitűsége s gyáva önzése, mint Byzanczban; babonája, mely a tudományt szemfényvesztéssé aljasítja, szenvedélye, mely ledönti önnön bálványait s egyformán túlságba viszi a szabadságot és rendet, általában vaksága, földhözragadtsága és tunyasága, melyek kerékkötői a haladásnak. Saját fajának e gyarlóságaival vívja Ádám eszményhite tusáit. «. . . . megbuktatója

mindenütt egy gyönge, mi az emberi természet legbensőbb lényében rejlik» — ezt írja a költő Lőrdélyinek. Ön mély és tanulságos felfogás, s az egyedül helyes, mert Ádám másik Lucifernek mintegy mythologiai alakkal szemben. Igaz, Lucifer ez által szorul háttérbe, veszti el önálkvő erejét s válik puszta commentátorrá, de a mű mégis sokat nyer ezzel. A küzdelem csak így drámai, ha nem elvont eszmék, hanem egyén és tömeg küzdenek; s mi több, csak így emberi, ha ember támad ember ellen.

Lucifer miért nem marad ki a harczból: a tömeg önvoltságos, gyarlóságaiban gyönyörködik, azokat hajtogatja, rájok épít. Két táborra szakadnak az emberi természet fény- és árnyoldalai. Ádámban az ember legfőbb erkölcsi eszmél, legszentebb érzései az emberiség legnagyobb történeti gondolataival egyesülnek; benne az emberi természetnek tisztán nemes vonásai öltenek testet.

Pedig az élet s a történelem folyásába egyaránt bőséges árny vegyül, melynek szülője az emberi természet. E rész Luciferben testesül meg. Ő a szószólója az Ádáméval ellentétes világnézetnek. Ők ketten a hit és tagadás, a remény és kétség, az eszményi lelkesülés és számító anyagiság tusáját vívják.

Ádám és Lucifer az emberi természet ellentétes polusai. Nem különvált fogalmak, hanem együtt alkotják az emberi természetet. «Kein lebendiges ist ein Eins — mondja Goethe [1] — immer ist's ein Vieles.» Ádám bízó, küzdő, rajongó szelleme, Lucifer hideg, önző, számító anyagisága két fél, mely állandón egygyé olvad az emberi természet egészében. Külön személylyé csak az alakítás módja avatja őket. Költők egészen ellentétes jellemeket tudnak alkotni a maguk lelkének elemeiből. Madách is ketté választva rajzolta a szerelem két árnyalatát a költői, önfeláldozó Forgách alakjában, meg a tüzes és szilaj Palizsnayban, a női lelket Deianeira és Iolé személyeiben. Goethét gyönyörködtette Ampère megjegyzése, mikor arról beszélt, hogy a költő nemcsak Faust sovárgását, hanem Mephisto ironiáját is a maga lelkéből olvasztotta ki.[2] Faust és Mephisto, Ádám és Lucifer nem páronként egy tőről sarjadnak-é: a költő lelkéből, az ő természetének elemzése s elkülönzése által?

Az ember tragédiája két alakjának az értelemben való összeolvasztása nem természet-elleni; e végletek találkozása az emberi természetben nem

[1] Heinrich v. Stein: *Beiträge zur Aesthetik der deutschen Klassiker*, 25. l.

[2] Eckermannak, 1827 május 3.

rendellenes; az volna tévedés, ha valaki e végleteket egyes elvontságukban önállóknak venné. Az annyit jelentene, mintha Madách azt akarta volna elhitetni az értelemmel is, a mit költői érzéke mondt hogy az ördög örökös gátlója és akadéka az embernek. Hol kell keresnünk ez ördögöt, ha nem önmön természetünkben? «Az ember volt társainak örök[illegible] legnagyobb ördöge» — mondják *Nápolyi Endré*ben.

A német kritika örömest fejtegeti, hogy Mephistopheles Goethe élő minta után alakította; a metsző kritikájú Herdert említik s Mercket. E példa Palágyit hasonló föltevésre csábította. Ő Lucifer eleven mintájára Szontagh Pálban akarna ráismerni, kinek Madách egyszer azt írta volt, hogy «nincs benne poësis», «kebléből minden iránt a pietás kiégett», «hidegen tud venni mindent». (Levele, 1845 márcz.) A ki Szontagh Pált ismerte, tréfás sziporkáiban nem talált semmi démonit. Madách e részben is inkább támaszkodhatott magára, mint reá. Volt Madáchban elég keserűség, honnan meríthetett; voltak eszméi és hangulatai régebbi költeményeiben is, melyeket azonmód szájába adhatott ördögének. Ily képek lávája ömlik Zordy kitöréseiből a *Csak tréfá*-ban. *Egy őrült naplójából* cz. röpverseiben egy helyütt azt olvassuk (21. szám): A legtöbb őrült szerelmi áldozat vagy vallásos

rajongó; azok ha megházasodnak, rég kigyógyultak volna; ezek ha pappá lesznek, már csak a földiekkel törődnének. — Másutt azt mondja (25. sz.): A sóhajból eső lesz, így a szegények szenvedése csak a dúsak termését öntözi. Egyik levelében azt írja Szontaghhoz, hogy hű barátja lesz, a míg «az emberek szabadságról énekelnek s a bassust lánczaikkal zörgetendik melléje» (1843, I. 12. kiadatlan.). Kell-é ezeknél ördögibb gondolat? Luciferibb-é ennél bárhol is Lucifer?

Maga a prózai fölfogás szembeállítása az emelkedettel szintén megvolt Madáchnál régebben is. Néha jól esett neki, ha ábrándját s lelkesülését keserű gúnynyal megboszulhatta. A *Próza és poësis* című epigramm-félében azt mondja: A legszebb virág sem él meg gyökér nélkül, az elragadó szónok előbb jól-lakik; «így jár karöltve eszmény és göröngy». *Hit és tudás*[1] című költeményében komolyabban állítja szembe a két felfogást. Saját ifjúkoráról szól ebben, mikor a hit és a képzelet játéka álmot szőtt körülte.

A pataknak megvolt őrtündére,
Hirnök szállt le, úgy hivém, az égből,
Hogyha csillag hullt a temetőre. — —

[1] Összes munkái közt nincs meg. Megjelent a *Fővárosi Lapok*-ban, 1896. 355. sz. facsimilében.

E kép a Paradicsomra emlékeztet, midőn nymphák népesítik azt. De a férfi-kor tapasztalása, a tudás elől szétoszlanak e képek.

Mért ültette Isten édenébe
A tudásnak széles águ fáját?
A fa terjedt s lassanként elölte
Árnya a kertnek minden virágát.

Elporlott a természet zománcza . . .
Elhamvadt a csillag ragyogása,
És megannyi kín honává süllyedt,
Mely felett halál leng . . .

Mi egyéb ez, mint Ádám és Lucifer fölfogásának különbsége — a költő tulajdon szellemében? Ez ellentét kiemelésével jellemzi Gyulai Pál Madách egész lyrai költészetét.[1] «Ő az elegiai ellágyulás és philosophiai elmélkedés, mély meghatottság és keserű gúny vegyületének költője, a melyek egymást élesztik és mérséklik . . . *Az ember tragédiája* szerzőjét sok helyt megismerhetni lyrai költeményeiben is. Ádám ábrándjait és csalódásait, Lucifer gúnykaczaját halljuk itt is . . .» Ádám vonásai is sokban magára a költőre ütnek; ellentétekkel teli lelkének más elemeit bennе fejezte ki. Ráismerünk a végletek közt hánykódó lélekben, mely hol Tankréd módjára Ljuzáért eped, hol Sergiolusként Borká-

[1] Az Összes művek előszavában, VI. l.

hoz pártol; az ő Csesztvéjük mása az a Prága, hol egy merengő férfi s egy csalfa asszony él. Benne találkoznak az eszmékért való lelkesülés és az embergyűlölet; egymást váltják a küzdés vágya s a tétlen lankadás. Övé az a természet, mely minden léptéből tanulságot szűr, s az ő meggyőződését teszi magáévá Ádám:

Küzdés az élet, nyugvás a halál,

mint *Csak béke, béke* című verse vallja. Tulajdon sorsából örökli Ádám a szerelem és hivatás vívódásait. Az ő vonása végül a megenyhülés, hova már drámáiban és lyrai költeményeiben is eljutott.

Ádám az emberi nemet nem egymagában képviseli. Az örök férfi oldalán ott az örök nő, Éva; az emberi nem másik fele, a férfi párja, a mint a *Férfi és nő*-ben Herakles a ‚sárgyurót' átkozva mondja, hogy

részeg mámorában
Az embert két példányban nyomta ki.

Ezt fejezi ki gyöngédebben Ádám (II):

Mi volnék én, ha mint visszhang- s virágban
Benned szebb létre nem feselne lényem?

Egy (kiadatlan) lyrai versében ez így hangzik *(Isten veled)*:

Hittem, sugárod voltam és te rózsa,
Mely illatot s színt tőle nyer csupán . . .

Ámde ha természettől egyrangú is vele, lénye elüt a férfiétől, s ennek folytán szerepe is. «A nő nem egyszerűen csak ember, ki egyszersmind esetlegesen nőnemű is, mint azt a rideg logica dictálja — írja Madách a nőről szóló értekezésében, — de utolsó ízeig egy sajátságos valami — specifice nő.» Madách sokat figyelte a női lelket, sokat gondolkodott felőle, s a férfiétól elütő vonásait másforma természeti alkatából magyarázta, a maga lélektani megfigyeléseit bő, bár avultas természettani ismeretekkel támogatva. Egyszersmind vizsgálta a nő helyzetét különböző korok s népek körében. Mind e vizsgálódásait a nőről szóló értekezésében foglalta össze. E tanulmányok szerint van rajzolva Éva, mind természetét, mind társadalmi helyzetének változásait tekintve.

Személye és sorsa mintegy művelődéstörténeti képek művészi vázlata, bár egyes színekben kerek, élő alakká domborul, kivált eleinte. Már első változása, az egyiptomi rabnő szerepében, kitünő korkép. Szolgálója még a rabszolgának is, testével fogja föl róla az ostor-csapást. Szerelmével parancsolnak, s ő szót fogad; de csak szépségeért szeretik, lélek nélküli csecsebecsnek tartják. Ezt az állapotot vázolja az értekezés, midőn azt írja: «Az erősebb férfiú lelkében ép oly érzéseket költ, mint az elhagyott gyermek,

a hervadó virág . . .» Mint szabad görög nő élhal hazájáért; a szabadság- és nagyravágyról ejtett szavai pompásan jellemzik Hellas közéletének mozgató erőit. A római korról az értekezés azt írja: «Igaz, hogy az ágyasság intézménye az egész római birodalomban létezett, . . . de az ágyas oly törvényes állást foglalt, mint a nő . . . inkább hibás társadalmi viszonyok hozták létre, mint a nő lenézése.» Ez a jellemzés ölt testet Juliában, ha társnőiben nem is. Izóra sorsa, a mint Tankrédnak elbeszéli, az atya esküje, az ő feláldoztatása, bimbajában hervadó szerelme — a középkori zárdaszűz életének költői typusa; e korról mondja a tanulmány, szinte Lucifer és Helena szavával: «A nőtisztelet bálványozássá vált, nem kisebb kárával a nőnek, mint a régibb durva felfogás volt. A nő ki volt ragadva természetes köréből.» Épp ebből vezeti le az értekezés, hogy a nő «kényszerű pathetikus szerepléseért titokban keres hajlamaihoz mért kárpótlást». A költeményben ez úton válik Izórából a Kepler neje. Ez alak unalom- és divat-szülte meggondolatlan ledérsége-, kiábrándulása- s késő bánatával életteljes, művészi vázlat. Danton oldalán két ellentétes typus jelenik meg; elnagyoltsága mellett is mindegyik eleven s csaknem egésznek hat, mint a mesteri torsók. Az első képes élete árán is ragaszkodni egy eszméhez; a másikban

a nagyság csodálata is érzéki vágyat ébreszt. E két kép összevág az értekezés azon megfigyelésével: «Minden üldözött vallásfelekezetnek lelkesült nő-martyrjai, minden lázadásnak asszony-tigrisei vannak.» Annyi változás közben Éva csak egyszer árul el hasonlatosságot *Faust* Margitjával, a vásár jelenetében. Hasonló a háttér és a környezet; ugyanaz a nép zsibong itt a Tower tövén, mint amott a kapu előtt: diákok és katonák, munkásokkal vegyest, leányok körül, a kik közt csábító vén asszony pusmog; zeneszó; az útfélen koldusok kántálnak.[1] Éva maga a leghasonlóbb: templomból jő, egy úr kiséretét ajánlja, az ördög a kerítő szerepében, az ékszerek. A temetői kép a Walpurgis-éj borzalmas látományaira emlékeztet, a *Faust* befejező accordjaira a nő megváltása, megdicsőülése végül.

Innen kezdve a mint Ádám veszít cselekvő erejéből s puszta szemlélővé zsugorodik, Éva alakja is halványul, jobban a többi mellék-alak közé sülyed. De a fonál, mely Ádámhoz fűzi, nem szakad el. A phalanstère rideg rendjén keresztül is egymáshoz kapcsolódnak, s a kihűlt világban az tetézi be Ádám irtózatát, hogy a nőt lealacsonyulva látja. Egyetlen egyszer hi-

[1] A két szöveg hasonlóságait kijegyezte Szász Károly, *Egyetemes Könyvtár*, 74—75. l.

ányzik Éva Ádám mellől: az űrben; Ádám itt tőle válik meg legkínosabban, sóvárog utána, s mint Greguss szépen mondja, «e válságban Éva épen távolléte által hat Ádámra s a föld szellemének szavában az ő visszahívó szózatát véljük hallani».[1]

A képek során mindketten érzik összetartozásukat. Ádám már mint pharao megjósolja:

sejtem, hogy téged is
Tisztult alakban fel foglak találni...

Ezt fejezi ki viszont Éva a Julia ajkával:

Nem ott van-é helyem, a hol te vagy?

Mégis sok a különbség kettőjük között. Éva ösztönszerűen simul Ádám oldalához, előbbi lényének tudatát nem őrzi meg, mint Ádám, a ki sohasem felejti el, ki ő, s Évában szintúgy ráismer örök kisérőjére, mint Luciferben. Miltiades előtt olyan emlék dereng, mintha Lucia lugast varázsolt volna néki a sivatagba; Tankréd így fordul Izórához:

Úgy rémlik, egykor már ismertelek,
Hogy együtt álltunk Isten zsámolyánál.

A phalanstère-ben Éva láttára kigyúl szivében

Az éden-kertnek egy késő sugára.

[1] *A nő Az ember tragédiájában.* — *Tanulmányok.* I.

E költői képek a Paradicsom idylli emlékével veszik körül Éva alakját. De ősi szerepét csupán Ádám emlékezése forrasztja össze későbbi változataival; de csak paradicsomi lénye jár eszében. Éva maga egy szóval sem árulja el, mintha előbbi énjére, régebbi élményeire emlékeznék. Éva minden korban újra éled, minden színbe megifjodva lép, s jobban elmerül abban Ádámnál, ki a szín vége felé rendesen kibontakozik szerepéből.

A mint a múltra nem emlékszik, ép úgy nem avatkozik a jövőbe sem. Ádámmal együtt hányódik az egymást váltó eszmék és korok végletei közt, de jövendőjét nem az ő vágya idézi fel, hanem az Ádám változása. Érzi a kor nyűgét, szenved és tűr ő is járma alatt, de nem lázad fel sorsa ellen. ‚A jajszó szívén keresztül villám gyanánt Ádám fülébe csap' (IV.) és azt ingerli küzdelemre, mint a rabnő panasza, Julia álmodozása. Jövendő szerepét azonban Ádám jelöli ki. Miltiades átka:

Örülj, mulass, tagadd meg az erényt!

ölt testet a római lányban, a Sergiolus kívánta női ideálból lép elő Izóra, mint Éva Ádám oldalából a Sixtina boltozatán. De Évának ritkán van előre kijelölve a pálya; mint természetes kísérője, ösztönszerűen csatlakozik Ádámhoz.

Harczainak sorában Éva nem osztozik, Ádám

életének ő csak egy részét tölti be. Életét Éva az egyes színekben éli, nem mint Ádám, ki e sok töredékből előre és hátra tekint s lelkében az egészet összekapcsolja. Éppen ezért számára a visszaemlékezés nem is jelentené azt, a mit Ádámra nézve, mert ő nem küzd eszményekért, a csalódásokat sem érzi s általában nem keresi az élet értelmét.

De még az egyes színekben sem emelkedik vezéri polczra; névtelen kisérője Ádámnak. Nem viseli neméből egy-egy kiválóságnak a nevét, nem ölti magára Kleopatra vagy a trójai Heléna álarczát, a Gracchusok anyjának vagy Jeanne d'Arcnak alakját. Egy színben sem emelkedik az álom központjává. Egészen Ádámhoz alkalmazkodik, mintegy árnyéka. «A lánynak nincs dicsősége, neve, kedvesében éli azt» — olvashatni a *Tündérálom* vázlatos jegyzetei közt.

Mindez együttvéve abban torkollik össze, hogy Éva az álmot nem éli, nem is álmodja át; a történelmi képekben ő csupán Ádám álmának alakja. Ezért marad névtelen kísérőnek s nem ölt történelmi alakot, ezért nem sarkallja előre semmi, ezért nem emlékezik vissza átélt színekre, sem az egészre végül. Ádámnak ő csak egyéni életében részes, küzdelmeiben nem osztozik. A költemény csak Ádám álmát tárja föl. Lucifer mindkettőjöknek igéri ugyan varázsát, de a

költő mégis csak ez úton indulhatott. Lélektani képtelenség, hogy két személy egyet álmodjék, hát még oly közös álmot, melyben mindketten együtt szerepelnek, folyvást egyformán változó alakokban. Az alakításra nézve is lehetetlen föladat lett volna, hogy egyszerre két személynek párhuzamos, egybevágó álmát tüntesse föl.

A mű bírálói meglehetősen egy véleményen vannak arra nézve, hogy Éva nem tud az álom felől. Az ellenkező mellett Morvay egymaga érvel,[1] de a miket Éva öntudatának bizonyságaul fölhoz, azok Ádám visszaemlékezései.[2] Éva biztatása a föleszmélés után, hogy ‚a mi eddig kétséges vala', az emberi nem fönmaradása biztosítva van, — alig vonatkozhatik az álomra, mely magában véve is az emberiség hosszú fennálltát mutatja, mint inkább Lucifer és Ádám vitájára a halhatatlanságról, annak az utódok révén igért anyagi formájáról, mely Éva hallatára folyt. Oly szó, mely az álom közben Éva öntudatára vallana, nincs a költeményben. Igy látta szerepét Szász Károly. «Éva az egész tragédiában csak úgy szerepel, mint a többi mellékszemélyek bármelyike» — írja némi túlzással, mert Éva örök, állandó alak, s

[1] *Magyarázó tanulmány*, 434—5.

[2] L. a fennebbi idézeteket.

Ádámmal egybeforrott, kiegészítő része. De igaza van abban, hogy «álomkép, a ki semmi öntudattal nem bír».[1] Hasonlóan tekinti Bayer is: «Ádámra és Évára együttes álmot bocsát Lucifer, de az álmot nem együtt álmodják végig.» »Éva nem cselekvő társa Ádámnak, ő az álomkép álomképe.»[2]

Ez nem gyöngéje az alakításnak, nem is merő kénytelenség, — a költő fölfogása hozza magával. Mert mi világlik ki Évának így kijelölt szerepköréből? Az, hogy a nőnek nincsen része a történelem küzdelmeiben, a férfinak csak egyéni, érzelmi életében osztozik. A *Csak tréfa* címlapjára ez aphorisma van odavetve: «A nő élete a szerelem, a férfiéban egy episod.» Valóban ez volt Madách nézete. Ezt tűzte jeligéül a *Férfi és nő* homlokára: «A férfi nagy nő nélkül is.» Fiatalkori színműveiben a nő rendesen gát a nagyság felé vivő úton.

Isten leendett volna még
Belőlem: hogyha e koldús teremtés . . .
Nem hálóz puha keblihez

— mennydörgi Hercules. Erzsébet kislelkűségében szétzúzza Csák törekvéseit. Mária sem ter-

[1] «Egyetlen egy esetben van Éva ily sejtelmének nyoma — írja később Szász. — A hatodik színben mond többi közt ennyit: Úgy érzem, mintha álomban fekünném . . . De ezt erre vonatkozónak venni nem merjük.»

[2] Bayer József: *A magyar dráma története.* 367—368. l.

mett nagy hivatásra, bármint erőszakolja. Hősei: Róbert Károly, Mózes elhagyják nejöket s maguk indulnak a hivatás szava után, mint Ádám. Értekezésében is széjjelválasztja Madách a közés magán-életet. Amazt a férfiúnak tartja fönn, a nő helyét ebben jelöli ki. Fölhozza, hogy a nő agyának átlagos kerülete kisebb, s «testének aránylag sokkal tetemesebb része van nemi czélokra alkotva». Meggyőződése, hogy «e szervezetében rejlő különbség a nő egész lelki világát is áthatja», s ebből folyik, hogy «teremtő genius hijával az emberiség irányadó szellemei közé nem emelkedik». Megengedi, hogy «könnyebben felfog és tanul», de «soha a művészetet és tudományt lényegesen előre nem vitte» — írja, a történelmi élet küzdelmeit nem is említve. «Hol kitartó küzdés kivántatik: a férfiú áll helyt» . . . «A nő alárendelt testi és lelki ereje védelmet, ápolást keres» — mondja másutt, mintha csak Ádámot hallanók, a ki Évát a maga ‚visszhang'-jának nevezi, s már a Paradicsomban mondja róla: ‚a függés életelv neked'. Innen sarjad az a nézete, hogy a ki «a társadalomban a férfi és a nő egyenlő állását — az úgynevezett nőemancipatiót — hirdeti: nagyon tévesen cselekszik s aligha jó szolgálatot tesz azoknak, kiknek kedvezni akar».

E fölfogás szerint van kijelölve Éva szerepe, hogy a történelmi életbe nem avatkozik.

Nem kicsinylése ez a női hivatásnak. Az egész világirodalomban sincs költemény, mely a nőnek oly magas szerepet juttatna, mint *Az ember tragédiája*. Alakja oly kiemelkedő, hogy többen külön tanulmányban foglalkoztak vele (Greguss, Tolnai.). Éva alakja távolról sem oly költői, életteli, mint *Faust* Margitja, de szerepe sokkal fontosabb, nagyobbszerű. Az egy virág Faust útja mentén, eltiporják s hervadása liliomhullás; a költemény második részében már csak a kifejlésben van szerepe. Éva az emberiség anyjaként jelenik meg, az emberi nem gyöngédebb fele; elejétől fogva ‚das ewig weibliche'; mint szerető, hitves, anya: az élet vigasza, boldogsága. A mű magyarázatának, sőt az élet értelmének egyik kulcsa az ő kezében van. Köre csak más, de egyenrangú a férfiéval.

«A nő szeretni van teremtve» — mondja már a *Férfi és nő*-ben Herakles, s csaknem ugyane szavakkal ismétli az értekezés: «A nő a szerelem megtestesülése». Nápolyi Endrének azt mondja Cabanis leánya: a nőnek «nem az-é legszentebb hivatása, rózsákat kötni a hősök homlokára. Szerelem a nő világa, melyben egyedül honos; vedd tőle ezt el és nyomorúbb lesz a naptól megfosztott világnál. . . . Önök nem ismerik a szerelmet; a férfiú életében az bolygó tünde fény, mely örvendeztet s nyom nélkül leszáll, a nőnek egy

a világ üdvével és fájdalmival, mellynek véget csak a halál szakít». — Nagy és magasztos a női hivatás. Virginia azt mondja *Commodus*ban: «Véghetlen a szerelem, mint az Isten és az Isten szerelem, — hatalmán minden meghajol.» Ebben van a nő hatalma és köre, itt uralkodik a férfiún, mint Jolé Heraklesen, Erzsébet Csák fölött. «Sámson Delila ölébe hajtja fejét, Hercules guzsalyhoz ül» — folytatja a tanulmány, de «egy percz s a férfi újra eszmél, míg a nő nemi viszonyainak túlsúlya egész életkörének oly lényeges részévé teszi a szerelmet, hogy ez egész élet-folyamát betölteni képes.» «Lehet nő, ki egész életében egyebet nem tett, mint szeretett: majd mint gyermek, majd mint nő, majd mint anya; míg a férfiú életében a szeretet vajmi csekély űrt tölthet csak be.» Ezzel szemben «a nő a család alkotója, a házi kör összetartója». Itt «munkál a nő csendesen, zajtalanul szerény házi körében, s mégis roppant hatással az egészre nézve».

Igy osztja meg Madách az életet: a közpályát a férfinak, otthont, családot a nőnek jelölve. Csakhogy e körök egymásba érnek, területöknek egy része közös. Az élet küzdelmében a férfi alakítja a nő sorsát; a szerelemben, családi életben: férfi sorsa nő. A férfiú küzdelmei közben a szerelem és család ölében talál enyhet, s így a nő, ha nem vesz is részt az élet harczában,

paizst hord férje után, mint a germán harczosok asszonyai.

Hogy ki van rekesztve a köz életéből, annak a másik oldalon csak hasznát látja: ment annak durvasága-, rombolásaitól. Így lehet tiszta és állandó őre — Madách kedvencz szavával élve — ‚a házi oltárnak'. Az Úr, midőn nagy hivatását kijelöli; javára tudja be, hogy ‚az érdekek mocskától távolabb' áll s inkább meghallgatja a szív szavát. *Visszapillantás* cz. kiadatlan verse is azt vallja:

Oh a nő jobb, mint mi férfiak,
Kis világa a szív birodalma,
Melynek mint istenség édenét
S kárhozatját is csak ő alkotja.

Messze zajlik tőle a világ,
Melyben vérzik s küzd a férfi keble,
Uralomvágy, hírszomj és erő
Ismeretlen zúgván el felette.

Ilyennek rajzolja Madách a nő körét és hivatását kisebb költeményei közt Lóth feleségének történetében *(Lóth)*, a ki biztatja férjét: «Élj és szenvedj, mint igaz próféta», de maga visszafordul az elhagyott ház felé, hogy «együtt veszszen kis körével». Így látni Évát a nagy költeményben folyvást. A Paradicsomban egész lelkével Ádám köré fonódik. A mint elhagyják a boldog kertet, rögtön lugast fon új otthon gyanánt.

... Közénk varázslom
A vesztett Édent.

Míg Ádám büszke daczczal indul a bizonytalanságnak, Éva az ösztön biztonságával adja át magát rendeltetésének:

büszkeségem ...
Hogy a világnak anyja én leszek.

Az otthon és család egészen betölti lelkét. A pharao trónján nem érti ura bálványát, a dicsőséget.

El véle — — üdvünket meg nem szakasztja.

S midőn ezt mégis elvonja tőle a hivatás sugalma, Évának sorsa, hivatása, egész lelke e szavakba ömlik:

Ha megjösz, szíved e szűn menhelyet lel.

A szabad görög nő is, a ki felfogja a haza és szabadság fogalmát s férje ‚nagy lépéseit', a maga hivatásának érzetében mégis így fohászkodik:

Nem zöld babért kérek férjem fejére,
Családi enyhet csak bajnok szivére.

Pedig Éva ebben a szerepében érez együtt legjobban a közzel, szívében virágzik a görög haza- és szabadság-szeretet.

Ha megcsalhatná ezt a szent hazát,
Megátkoznám —

mondja férjéről gyermekének. Védelmet keres neki a demagógok vádja ellen, de midőn a gyanút Lucifer hírében igazolva látja, mégis így sohajt fel:

Az ítélet fájt, mely által nekem
Elvesztél, férjem, oh de keserűbb,
Hogy igazoltad azt, — bár visszanyerlek.

Örömest meghalna uráért, csak a hon átka gyermekét ne érné. S még ily lélek mellett is visszahajlítja hivatása férjéhez, balsorsa oldalára vonzza. Jogának érzi, hogy védelmezhesse, a szentély oltalmába vonja, bánkódik a had elszélesztésén, nemes volta áldozatának látja urát, gyalázza s átkozza a csőcseléket:

nem olyan édes a szabadság
Neked, a milyen fájdalmas nekem volt.

Így áll lelkének mérlege a bárd megvillanásakor. Julia lelkében nemes vágyak sejtelme dereng, de legbiztosabb érzelmével Sergiolushoz kapcsolódik.

Nem ott van-é helyem, a hol te vagy?

A nő szól belőle, a ki kész urával jót-rosszat megfelezni. E Julia, a lelket cserélő Lucia, az egyiptomi rabnő, a mint a jajszóra összerezzen, eleven illustratiói az értekezés felfogásának: «Korán sem üres phrasis, hogy a nő szívén keresztül gondolkodik.» Ez régi hite; egy papirszeleten hagyatékában ez áll: «Szivén keresztül gondol, — Nápolyi Joh.»

Más, ellentétes oldalról világítja meg a szerelem és család áldásait Tankréd sorsa; mily vigasztalan, sivár az élete szerelem hiján! Hasonlóan mintegy negativ képben mutatja a nő hivatását a Kepler-jelenet. Közönyös férje eszméi, benső élete iránt, élv-vágya léha kalandba sodorja, a mi csalódást, szégyent, keserű megbánást hoz reá.

A mily nemes költészettel veszi körül a nő erényeit, ép oly erővel sujtja tévedéseit, botlásait. Értekezésében azt írja: «... a nő, ha egyszer ki van ragadva kijelölt köréből... sokkal mélyebben sűlyed s nehezebben — hogy ne mondjam: sohasem — képes többé erkölcsileg felemelkedni». — Később hozzáteszi: «Valamint az erkölcsi és aesthetikai szépnek eszményképeit a nő szolgáltatja: úgy az erkölcsi s aesthetikai rút netovábbját is csak a nő képes előállítani.» Csaknem ugyane szavakkal mondja Ádám az eszkimó nejéről:

A nő, ez eszmény, e megtestesült
Költészet, hogyha sűlyedt, torzalak lesz,
Mely borzadályt szül.

Ily Janus-arcza van szemében a nőiségnek s váltakozva két typus ölt testet már régibb

műveinek alakjaiban: a hű Deianeira s a csélcsap Jólé, a lemondó Mária királynő és Szofra, a vásárolt szerető. Éva arczán is e kettős világítás váltakozik: Miltiades és Kepler neje, Sergiolus kedvese s a kaczér londoni lány ily ellentétek. A nagy forradalom viharában a végletek találkoznak: a szűzi marquise s a ‚néplázadás asszonytigrise'. Az első, a ki megáll ‚avult eszményei' mellett, s magasztos feladatának érzi: «Kegyelettel megóvni a romot» — Madách szemében a valódi nő. Szerinte az «ki van ragadva kijelölt köréből, ha egyszer levetkezé a kegyelet érzéseit, túltevén magát a kedves előítéleteken».

Ha az előítélettel szakít,
Vadállatúl rohan a kéj után

— mondja Helena, s ez van megtestesülve a vérszomjas némberben. Érdekes, hogy mennél közelebb jő Madách saját korához, annál gyarlóbbnak, esendőbbnek rajzolja a nőt, mintha ősi nemes tulajdonai közé egyre nagyobb mértékben vegyülnének árnyoldalai. De fogyatkozásainak csirája ott fészkel már a paradicsomi Éva lelkében. Míg Ádámot a faj nagy kérdései foglalkoztatják, Évából a hiúság, a múlandó szépség érthető önzése szól:

Hadd lássam én is, e sok ujulásban
Nem lankad-é el, nem veszít-e bájam?

Így látta a nő természetét már fiatal-korában. Egy czédulán, melyre Nápolyi Johanna neve van jegyezve, ezt olvashatni: «A nő ügyel, hogy szép állásban legyen, mikor meghal.» Nemes természetében is ingatag, a holttól hamar hajlik pharaóhoz, mint viszont Kepler neje eltántorodásától a megbánáshoz, s hogy ezt nem pusztán a vázlatszerű rajz elnagyoltsága okozza, bizonyítja azt Miltiades hitvesének két egyformán nemes érzés közt való tétovázása. «Kisebb lelki ereje s nagyobb szenvedélyessége» az oka, hogy «rá nézve a percz hatalma dönt» — mint a fejtegetés írja. «Elmegy a pestises beteg ágyához», de «minden borzasztó látványnál s kivégzésnél, izgatottságot keresve, feles számmal van jelen» — ilyen a londoni Éva, ki töri magát az akasztás után. Ugyanezen tőről sarjad másik vonása: hogy «a szép és rendkívüli erősebben meghatja a nőt s így jobban is lelkesül érte, mint a férfi». Ilyen Éva már a Paradicsomban. Lucifert hallgatva, míg Ádám szédeleg, ő felkiált:

Én lelkesülök, szép s új dolgokat mondsz.[1]

[1] Könnyenhivése mellett a másik megejtő vonás luciferi: az érzékiség, melynek eszköze, csábítója a nő. A bibliai alma eredetileg a pomme d'amour-t jelenti, csakhogy Madáchnál e czélzás elhomályosúl. De nála is ily jelentéssel énekel almáról a londoni színben a kéjhölgy, mint *Faust*-ban is a *Walpurgisnacht* szépe. V. ö.: Imre Sándor. *A népköltő-*

Gyarlósága többnyire egy-egy nemes vonás eltévedése, s még hibájában is egyszersmind jót jelent a nő életkörében. Hiúsága szépségének őrzésé, hatása eszközéé, s így menthető. Oktalanul bízó s könnyen hivő, de ennek kára mellett érdeme is van. Őt tántorítja el Lucifer, igaz, de ő érti meg az Úr szavát is; míg Ádám kétség és levertség közt csak gyanítja, ő már felkiált:

Ah értem a dalt, hála Istenemnek!

A női természet fény- és árnyoldalainak e vegyületét a költő jelképesen *A nő teremtéséről* szóló költeményében fejezte ki, mely szerint

angyal s ördögnek csókjából
Lőn kínul és üdvül a leány teremtve.

Világosabban fogja föl Kepler, a mint felsohajt:

Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszűrve.
Mégis miért vonz? Mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.

Ez mély felfogás, mely alatt nyilván hosszú átgondolás rejlik, — s némileg optimista is.

szetről és népdalról. — *Olcsó Könyvtár.* 160. l. — Ily vonatkozás lappang a «Három alma meg egy fél» kezdetű népdalban, s az alapjául szolgáló népszokásban. (l. Gyulai jegyzetét e dalhoz, népköltési gyüjteményében.) Így kell érteni Byron *Don Juán*jának VI. énekében Juan álmát.

A nő alakjába bőven keveri a sötét színt, de annyi csalfa kép után, midőn föltárja egész világunk zajongó sivárságát, s a londoni ‚hiuság vásárjá'-nak összes bábjait: számító gyárost, fáradt munkást, víg fiúkat félrelöki a sírba — annak mélyét csak Éva lépi át.

E földre csak mosolyom hoz gyönyört
Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arczra.

A további képek épen azért oly sivárak, mert nélkülözik a nő mosolyát s Ádám inkább magános vándoruk, nem együtt jár, csak találkozik Évával. Ezért igtatja a költő ez apotheosist épen ide, búcsú gyanánt, mert Éva később árnyképpé halványul. A nőnek így két apotheosisa van a költeményben. A másik az Úr ajkáról hangzik, a ki végszavaiban betlehemi csillag gyanánt égi szózat útmutatását igéri Ádámnak, s hozzáteszi, hogy ha tettdús élete zajában elnémul az égi szó,

E gyönge nő tisztább lelkűlete
Megérzi azt, és szíverén keresztül
Költészetté fog és dallá szürődni.
E két eszközzel álland oldaladnál
Balsors s szerencse közt mind egyaránt,
Vigasztaló, mosolygó genius.

Madáchot nem a költői hév ragadta ide, nem egy ihlett percz hangulata. Keserű csalódásai nem birták elhomályosítani a nő eszményét.

Később kelt értekezésében is hangoztatja, milyen «a virág zománczához hasonló gyöngédségű szentségek őre a nő», s prózában szinte megismétli az Úr szavait, midőn arról beszél, ‚az öntudatra ébredező ember lelkébe mennyi kegyelet, gyöngéd viszony s szent eszme csiráját ülteti' el, melyeknek ‚természetes őre' is.

A mint az Úr rendeli, hogy a férfinak társa s a szíven keresztül járó gondolataival részben vezére is legyen: úgy látni Évát az egész költeményben. Eleme az érzelem, ezzel mintegy ellenlábasa Lucifernek, szinte az ég követe. Ádámban is van érzés, de ő főképp mégis az értelem szavára hallgat, Éva pedig a szív hangját, a természet örök sugalmát érti meg. Nemes sejtelmei, csalhatatlan sugallatai vannak; ezzel állítja helyre az egyensúlyt Luciferrel szemben, Ádám másik oldalán. Érzik rajta Isten kezének nyoma, melylyel formálta. Nem hiába révedez nagy és nemes hivatásán (a római színben), s nem ok nélkül mondja kedvesének:

...vajmi sok nemes
Érzést találtál volna e kebelben,
Hol csak mulékony kéj után kutattál.

A rabnő, kit a nép jajja gyötör, a zárdaszűz, kinek fogadalmát nem bírja elszakítni szenvedélye, az anya, a mint vadállati hévvel védi gyermekét a phalanstère rendjétől, meg Lucia,

készen halni férjeért, csak gyermekét a szégyentől megóvja: — ez alakokban annyi a magasztos vonás, hogy méltó párja az eszményhitű Ádámnak.

Lucifer már első láttukra érzi, hogy «köztük mint menhely áll az érzelem». A szálat, mely kettőjüket összefűzi, nem bírja széjjeltépni, mint meg is vallja pharaónak. Luciában gyűlölettel szemléli ellenfelét:

Csak e mindig megifjuló, örökké
Szépnek látása ne zavarna folyvást.

Oly ellenségek, mint Gretchen és Mephisto, csakhogy itt Éva az erősebb. Ott Margit retteg tőle s félti Faustot:

Der Mensch, den du da bei dir hast,
Ist mir in tiefer innrer Seele verhasst;
Es hat mir in meinem Leben
So nichts einen Stoss ins Herz gegeben,
Als des Menschen widrig Gesicht

— — Seine Gegenwart bewegt mir das Blut.
— — Auch wenn er da ist, könnt ich nimmer beten.
(Marthens Garten.)

Emitt Lucifer borzong tőle:

Úgy fázom idegenszerű körében,
Mely a mezetlent is szemérmetessé,
A bűnt nemessé és a végzetet
Magasztossá teszi rózsáival.

Madáchnál nem puszta ellenszenvről van szó. Lucifer látja Éva hivatását és hatását, ‚e káprázatot,

Mely küzdelmemben a már-már bukó
Embert mindannyiszor fölkelti újra.

S alig mondja ezt ki, Éva ‚ábrándvilága ismét megrontja egyik szép perczét'. Folyvást vigaszt nyujt annak, a kit Lucifer a kétség felé hajt.

A kisértésben Éva tántorult meg elsőbb, de a küzdelem folyamán ellensúlyozza Lucifer hatását s végül ő győzi le részben: mint ősanyja az emberi nemnek, melyet Lucifer ki akar irtani. Az anyaság a női hivatás koronája. Éván sok nyomot hagy a kor bűne és gyarlósága, de mint anya mindig szeplőtelen. Mily kedves dicsekvéssel mutatja a kis Kimont atyjának:

Nézd, nézd fiad, milyen hasonlatos
Hozzád, mi nagy, mi szép.

Miltiades árulásáról hallva, első gondolatja:

Meghalnék érted, férjem, szívesen,
Csak a hon átka gyermekem ne érné.

Tankréd szemében Izóra szűzi fogadalma ‚átokká teszi az égnek malasztját', — a mi távoli rokona a shakespeare-i sonettek sokat variált gondolatának:

Szépség pecséteül metszett ki téged,
Hogy nyomd ki másod' s sokasítsd szépséged.
(11. szonett.)

Kepler alárendelt helyzetében a gyanú és rágalom ellenére is természetes védője anyjának: «. . . hiszen fia vagyok.» S a phalanstère-beli anya mily kétségbeesett erővel védelmezi a ‚szent kapcsot', tudva, hogy ajkával «a természet beszél».

Az anyaság az, a mivel Éva ‚megrontja a Sátán fejét'. Midőn Ádámot a kétségbeesés a szirt élére sodorja, az ő szava rántja vissza:

mi eddig kétséges vala,
Most biztosítva áll már: a jövő.

Ezzel küzdelmeinek mindkét mezején leverte Lucifert. Sátán az emberi nem kiirtására törekedett: fennmaradása, íme, biztosítva van. Hiába minden kétség, hiába volna Ádám halála is: faja fenn fog állni s álma teljesülésnek indul. El akarta tántorítani az embert Istentől: s Ádám Éva hírére most visszatér hozzá.

Haraszti finom megjegyzése szerint: «Ha Byron írja *Az ember tragédiáját*, Ádám most szentségtörő átkokat zudítna az égre, a miért így megtagadtatott tőle, hogy öngyilkosságával az összes emberiséget megválthassa a jövő nyomorától.»[1]

[1] Haraszti Gyula: *Madách Imre.* — *Modern Könyvtár*, 128. szám, 33. lap.

Ádám kétségbeesését Éva vallomása nem hogy fokozná, sőt kiengeszteli; nem csak azt látja belőle, hogy öngyilkossága hiábavaló, hanem sorsában az Úr kezére ismer, megalázkodik s visszatér hozzá.

Uram, legyőztél. — —
Nélküled, ellened hiába vívok.

Nem csak ellene nem fog hát küzdeni, nélküle sem. Valódi megtérés ez, teljes kibékülés, s szerzője Éva.

Lucifer még egyszer Ádámra támad, de hiába, 's kitör Éva ellen. Már a Paradicsomban, mikor Éva azzal a gondolattal büszkélkedett, hogy a világ ős-anyja lesz, gúnyos kárörömmel torkolta le:

Dicső eszmény, mit a nő szíve hord:
Megörökítni a bűnös nyomort.

Most is e gondolat éled föl benne.

... te dőre asszony, mondd, mit kérkedel?
Fiad Édenben is bűnnel fogamzott,
Az hoz földedre minden bűnt s nyomort.

Ily bibliai tárgyú költeménynél kikerülhetlen az eredendő bűn gondolata. Byron Kainját is égeti ez, mint lázító igazságtalanság. Ám haljanak szülői, ha vétkeztek; maga is örömest halna, hogyha azzal ivadékait s azok nemzedékeit megválthatná. Mire Adah azzal válaszol: Ki

tudja, nem váltja-é meg valaha az emberiséget ilyen áldozat?

Éva több bizonyossággal, anyaságát szentséggé emelve, válaszol:

Ha úgy akarja isten, majd fogamzik
Más a nyomorban, a ki eltörűli,
Testvériséget hozván a világra.

«Szinte halljuk az angyali üdvözlet szavait: Ave gratia plena . . .» — mondja Tolnai, Évának anyai szerepéről szóló fejtegetésében.[1] «E néhány egyszerű, de végtelenül fenséges szóban — írja — Éva szereplésének legmagasabb pontjára emelkedik: íme, Éva, a bűnös emberiség anyja, itten Mária, az Üdvözítő szülője, kinek anyasága megváltja az emberiséget a bűntől.»

Az ember megtérése, az Úr bocsánata nem volna teljes a megváltás eszméje nélkül. Éva bízó természetéhez, gyöngéd ösztönéihez, jó sugalmaihoz, a szívből eredő gondolataihoz méltó, hogy ezt ő sejtse, ő lássa meg.

Éva egészen úgy van teremtve, mint a másik két főalak: egy fogalom ölt benne testet, de a költő saját élményeivel színezi.[2] Éván is sok a

[1] Tolnai Vilmos: *Az anyaság Madách Ember Tragédiájában.* — *Nemzeti Nőnevelés.* 1911. 32. évf. IX—X. füzet.

[2] Goethéről is mondták, hogy Gretchen kétségkívül a sesenheimi Friederikára vezethető vissza. Hermann Grimm: *Goethe.* 1887. 469. l.

subiectiv vonás, Madách tapasztalatai, emlékei. Egy-egy változatánál szinte gyanítni a mintát. A zárdaszűz, kit a halál szakít el lovagjától, a korán elhalt Lujza árnya lehet. Tankréd azzal hódol Izórának, a mit a költő Lujzára mondott egyik kiadatlan versében:

Rajtad az anyag költészetté van
Szellemülve . . .

(Lujzához.)

Egész szerelmükön az a hangulat borong, mint a *Beteg kedvesemhez* című versen. — A kaczér Borbála, a ki férjével nem törődve, csupán csillogni vágyik s unalmát a kaland ingerével űzi el: Madách nejének mása. — A nemeslelkű aristokrata nőt talán Lónyai Etelke alakjába öltöztette képzelete; ellentétét egy Borka-féle viszony emlékéből alakíthatta. Az anyák nemes vonásaival nyilván tulajdon anyja jellemének hódol; az ő példája adta a női lélekhez a fenkölt vonásokat; mondta is Bérczynek: «Anyámnak köszönheti Éva, hogy kirívóbb színekben nem állítottam elő.»[1]

Éva alakjába beleolvasztotta mindazt a fényt és árnyat, nemességet és alacsonyságot, a mit a nőkben látott; a hűséget és csalfaságot, fenkölt-

[1] Bérczy Károly emlékbeszéde, a Gyulai-féle kiadás élén, XXXII. lap.

séget és érzékiséget, naiv értelmet s fenséges ösztönt, hiuságot és önfeláldozásra való készséget. Nem válogatta ezt külön, mint Ádámban s Luciferben, nem osztotta ketté alakját, mert azzal csak egy szerkezeti fogását ismételte volna, s ok nélkül szélesbíti vala az egészet. Nem is tartotta lélektani ellenmondásnak a női természetben az ellentétek összekapcsolását. Egy alakká öntötte hát mindazt, a mit a nőktől nyert és szenvedt. Innen művében a női lélek Janusarcza. Jó és rossz emlékei küzdtek szivében, átélt szenvedései s eszményi felfogása. Fiatalkori verseiben sötéten rajzolta a nőt, drámáiban a törekvő férfi gátjának mutatta s képtelennek magasabb hivatásnak még a megértésére is. Családi tragédiája csak megedzette ezt a fölfogást. Ilyennek festi pharao kedvesét, Kepler nejét. Még 1856-ban is azt írja verses levélben Szontaghnak, ki hír szerint házasodni készült:

Ki gazdasszonyt keres magának — —
S mint árút választ nőt magának,
Az házasodjék és örülhet
Jólétének, piros fiának.

A *Tündérálom* töredék-eszméi közt is azt mondja egyik: «Költőileg veszed a nőt, csalódol, prózailag vedd, élvezni fogsz.»

Ezekben saját szenvedésein és csalódásain át itélte meg a nőt. Később, midőn az egész

életet bölcselkedő szemmel tekinté, a nőt is tisztábban látta. Kiforrt lelkében egy eszményi kép, minőről az ifjúkor küszöbén álmodott, de a minőt neki nem szánt a föld. A maga veszteségén, szenvedésein, rideg magányán mérte föl, mily áldás és boldogság egy szerető, megértő, hű nő. Nő, a ki tiszta, mint Lujza volt s Izóra, nemes, mint Etelka emléke; a kinek fenkölt sugalmai vannak, mint Juliának, magasztos érzései, mint Miltiades hitvesének. A ki büszke anya, mint Lucia, s erős, mint a phalanstère-beli. Anyja példája mellett a költészet és történelem nagy nőalakjai enyhítették régebbi felfogását: ‚a kegyelet tiszta védője', Antigone, s a nő, ‚ki a mohácsi gyásznap után a holtakat eltakaríttatá'. Megjött a hite, hogy ilyeneket találhatni ma is: hű Penelopét, s mellette Andromachét, ‚a faluja tornyát még szeméből nem vesztett házias nőt'. Mint, bár változott viszonyok között, ma is élő példákra hivatkozik ezekre értekezésében, melynek átgondolt és természetes végső következtetése az: «hogy a nő aesthetikai s költői világunknak mindig legkiválóbb s legjogosultabb tárgya fog maradni». — Sőt tovább megy: «Azon viszonyok, melyeket ő sző sorsunkba, aranyozzák meg éltünk sivatagát, töltik be sovárgó lelkünk ürét.»

Madách épen úgy járt Éva alakjával, mint

az egész költeménynyel. Kétségkívül azért fogott tollat, hogy pessimismusát kiöntse; aphorismái, történelmi felfogása, maga Lucifer szerepeltetése mind erre vallanak; s Ádám, az ember, mégis ösztönyhitűvé vívja ki magát, föltalálja a megnyugvás és boldogság elemeit. Boldogtalanságának súlya alatt az embert ‚gyarló férog'-nek látta, «a még gyarlóbb Évával oldalán»; de a mint rajzolni kezdte a nő hivatását és természetét, fölfogása enyhült, s a költemény végén kettős apotheosisból fon dicskört Éva alakja köré.

Madách ösztönei költészete természettől fogva hajlik az apotheosishoz. A pálya kezdetén is áll egy, Heraklesé. Mekkora különbség a kettő között! Amaz, a fiatal önérzet korában, a férfit illeti, ki a szerelmen fölülemelkedve, tetteiben és tettvágyában megdicsőül; Évából egy megtört nő lágysága szól, az érzés vigaszának, a szeretetnek sovárgása hangzik.

VII.

Az alapeszme. Az első magyarázatok. A földi és földöntúli élet eszméi. Az élet tartalma: küzdelem, eszme, haladás; az egyén és a tömeg, az egyén és a kor. Az élet vigasza: a szerelem és a családi élet. A transcendentalis kérdések. Madách természettani és vallásos, bölcseleti és történelmi eszméi. Irodalmi hatások: Rousseau, a pessimismus. Koráramlatok: materialismus és demokratia. Madách eszméinek kapcsolata életével, kiforrásuk költeményeiben. Fiatalkori és későbbi világnézlete, annak eredetisége s egysége.

Az ember tragédiájá-t sokan sokféleképen magyarázták. Greguss, s még inkább Kármán, valóságos theodicaeának nézik, viszont Erdélyi János az ördög comœdiáját látja benne. Szász Károly jobban az emberre szegzi szemét, de a költeménynek inkább csak «egyik, az egész mű minden változásain átvonuló nagyszerű eszméjét» emeli ki. «Az egyén viszonya ez az egészhez: összes fajához, melynek csak közös alapsajátságait tünteti föl különböző árnyalatokban, korához s a társadalomhoz, melyben él s melyet ha vezetni vél is, csak vezettetik általa.»[1] Pa-

[1] *Egyetemes Könyvtár*-beli kiadás, 30. l.

lágyi Menyhértet az eszmei áramlatok iránt való érzéke vezeti, s az egészben az eszményhit és anyagelvűség harczát szemléli. Morvay Győző elsősorban szintén bölcselmi eszméket keres, az isteneszmét, a végzetfölfogást vizsgálja. Alexander Bernát fölfogása többoldalú. Az iskolai kiadásban azt írja:[1] «*Az ember tragédiája* ezt hirdeti: Az emberi léleknek van isteni ereje, az a nemes fölbuzdulás, melylyel az emberiség boldogítására szolgáló eszméket keresi és értük küzd. Ezerszer elbukhatik e küzdelemben, de föl nem hágy vele. Oldalán a nő, szívében a szerelem, körülötte a szépség, az isteni erő származékai, melyek az élet sötétségében a fölfelé vezető utat megvilágítják előtte és minden kötség ellen megvédik. Egyebet nem tudunk.» Ugyanígy foglalja össze a mű tartalmát a Beöthy-féle *Képes Irodalomtörténet*-ben.[2]

Beöthy Zsolt jobban széttagolja a tartalom egyes részeit.[3] «Mi az voltaképen, a mi fenntart bennünket, lelkünk erejének melyek a forrásai? Fenntart a mi kis életünk összefüggésének tudata és érzése egy egyetemes és végtelen élettel,

[1] I. kiadás, 282. l.

[2] I. kiadás, II. 762. l.

[3] Rendkívül becses értekezésében, melyet a M. T. Akadémia 1911. évi nagygyűlésén az alelnöki székből tartott: *Az ember tragédiája. Budapesti Szemle*, 414. szám, 1911 junius.

mely, a vallásos érzésben lelkünket fölemeli. Fenntart a törekvésnek, a küzdelemnek, a munkának öröme, melyben valónk természeti rendeltetésének kielégülését élvezzük. És fenntart, mint erkölcsi levegőnk szívdobogtató oxigénje, a szeretet, az adott és a vett szeretet, melylyel az élet, a természet és a művészet pihentet, támogat és erősít bennünket. — Az erőknek ugyanez a háromsága az, melyet az Úr, mikor a kétségbeeső Ádámot újra kegyelmébe fogadja, ajándékul az emberiség bölcsőjébe helyez.»

Ily lassan forrja ki magát a mű megértése. Mennyi eltérés a korábbi magyarázatokban! Mily kevés a találkozási pont a tömérdek ellenmondás között. S mégis a szélső magyarázatok nagyobbára ráillenek a költeménynek legalább egy-egy ágára, részletére. Mint lehetséges ez? Egyrészt az által, hogy, kivált az első bírálók, inkább csak általános benyomás alapján értelmezték a művet s fejtegetéseikben nem ragaszkodtak kellőkép Madách szövegéhez. Másrészt közrejátszott, hogy *Az ember tragédiájá*-nak tartalmát nem foglalhatni össze egyetlen eszmében, úgyszólván egy mondatban; alapeszméje a gondolatok egész sorából van összetéve, melyek magukban is jelentősek, de csak összefogózva adják a mű egész értelmét.

Mindez eszmék világos kifejezésre jutnak Madách szövegében.

Már az első szín magában foglal minden csirát. Különválik a jó és a gonosz, s az ember van kitűzve csatájuk teréül. A gonosz megkezdi az ostromot.

Először eszméletre ébreszti azt, a ki eddig csak ‚a létezésnek édes örömét' élvezte (II.), «die süsse Gewohnheit des Daseins», mint Goethe mondja. A «cogito ergo sum» erejével rázza föl Ádámot (II.):

> volna egy, a gondolat,
> Mely öntudatlan szűdben dermedez,
> Ez nagykorúvá tenne, önerődre
> Bízván, hogy válaszsz jó és rossz között.

Tökéletes szabadságnak tünteti föl ezt:

> Hogy önmagad intézzed sorsodat,
> S a gondviselettől felmentene.

A mennyei prologus tusája újul ki itt, a választútra lépő ember szívében; küzdelme Luciferrel árnykópe az éginek.

A másik tiltott fa magasabb sudarú, a halhatatlanságot termi. Gyümölcse érintetlen marad, mert ez a kérdés megközelíthetlen.

Akaratának szabadságát azonban büszkén érezi Ádám. Azzal lép ki a Paradicsom kapuján (III.):

Érzem, hogy Isten a mint elhagyott, ...
Elhagytam én is.

Mint a ki nem bír betelni önérzetével, ismételi:

szabad levék
Alkotni sorsom ...

S nyomban Luciferrel szemben is önállónak vallja magát:

... Segélyed sem kellett talán.

E két fogalom körül a kifejezés eleinte ingadozó. Az örök életet előbb testi értelemben veszik; Lucifer azzal kínálja s Éva is azzal nyul e gyümölcs után: legyünk «örökké ifjak»; — később ez a lélek halhatatlanságának titkává finomul. Hasonlókép áll a dolog a tudással. A tudás fája a bibliában a jó és gonosz tudásáé; Madáchnál elmosódik a szó szoros értelme, s Lucifer egyszersmind ismeretről beszél, olyan tudásról, mely «testesüljön nagyszerű müvekben»; föl is tárja oktatva a kosmikus erőket. Ádám is azt sürgeti eleinte:

Hagyj tudnom mindent, úgy, mint megfogadtad.

De mindjárt nem tudományt ért alatta,[1] hanem az élet értelmébe való behatolást, Faust

[1] Annak a költeményben eleinte torzképeivel találkozunk: a vásározó nyeglével s Kepler mondvacsinált

módjára. A mint eszméletre, öntudatra ébred, tüsténT a maga és az egyebek megismerésére törekszik, de minden magára vonatkoztatva érdekli.

Hagyd megtekintnem hát e működést,
Mely rám befolyhat, a ki önmagamban
Olyan különvált és egész vagyok.

A végtelenség káprázata azonban csak emberi végességének fölismeréséhez vezérli. Kitör a ‚súlyos bilincs' ellen, «melylyel testem por földéhöz csatol». (III.)

Érzem, bár nem tudom nevét, mi az, —
Mi korlátozza büszke lelkemet.
Nézd, ugranám, és testem visszahull,
Szemem, fülem lemond szolgálatáról,
Ha a távolnak kémlem titkait;
S ha képzetem magasb körökbe von,
Az éhség kényszerit, hunyászkodottan
Leszállni ismét a tiprott anyaghoz.

Ily szoros korlátok közt sínylődik akarata. Tudásának is ki vannak jelölve határai, honnan a föld szelleme visszatiltja. Fölsír panasza (III.):

Mit ér, mit ér e játék csillogása,
Előttem mely foly, nem hatok belé.

jóslataiban; az elmélet szűk látkörű despotismusával a phalanstèreben; csak Kepler merengésében válik költői szárnyalássá, mely kihat az életre, s az űrben szól róla a bizalom hangján, mint a mi még daczolhat az anyagvilág végzetével.

A mindenség erőit szemlélve, ő, a ki halhatatlanságról álmodott, még parányi voltát is fenyegetve érzi:

Oh, e zűr között
Hová lesz énem zárt egyénisége,
Mivé leszesz, testem, melyben szilárd
Eszköz gyanánt oly dőrén megbizám
Nagy terveimben és nagy vágyaimban?
Te elkényeztetett gyermek, ki bajt
S gyönyört szerzesz számomra egyiránt,
Nehány marok porrá sűlyedsz-e csak?
— — — — — — — — —
Minden szavam, agyamban minden eszme
Lényemnek egy-egy részét költi el;
Elégek!

Prometheusi sors ez: az ég fiának érzi magát s a földhöz van lánczolva. A végtelenséget fölfogó lelke s véges tehetősége örök harczban állnak: amazt nem érheti el, ezzel nem lehet elégedett. Ikarus olvatag szárnyain repül a nap felé. Később megnyugodva is tisztán látja felemás természetét az űrben (XIII.):

Keblemben két érzés küzdelme foly:
Érzem, mi hitvány a föld, hogy magas
Lelkem lezárja s vágyom el köréből;
De visszasírok, fáj, hogy elszakadtam.

E folytonos benső küzdelmet ragadta ki magyarázatában Greguss, midőn azt írta: «Eszméjét az ember meghasonlása képezi, ki a legfőbb jó után törekszik, de a legfőbbtől független akar lenni; ki végtelen czélokat óhajt elérni, de csak végeseket bír kitűzni; ki szabadságra vágyva, rabságáról győződik meg és szellemiségében elbizakodva, martaléka lesz anyagiságának; ... kinek tudás kell és csak annyira juthat, hogy átlátja tudatlanságát». «Nagyszerűen telhetetlen és szánandólag tehetetlen» — mondja másutt.[1] Ez minden nagy törekvés tragédiája. Benne lappang *Faust*-ban is. Ádám szavaiban Faust sóhajára ismerhetni:

Zwei Seelen wohnen ach, in meiner Brust,
Die Eine will sich von der andern trennen,
Die Eine hält in derber Liebeslust
Sich an die Welt mit klammernden Organen;
Die andre hebt gewaltsam sich vom Dust
Zu den Gefilden hoher Ahnen.

Schiller már a töredék *Faust*-ról megírta Goethének (97. junius 23.): «Az emberi természet kettősségét s azt a szerencsétlen törekvést, hogy az emberben az istenit és physikait egyesítse, nem veszítjük szem elől.» S Hettner azt mondja *Faust*-ról: «Az ősi théma ez, a végtelennek velünk született érzése s a velünk született emberi végesség tragikus küzdelméről és ellentéteiről, új, elmélyített tükrö-

[1] *A nő Az ember tragédiájában.* — Tanulmányok. I. 176.

zésben.» [2] Oly gondolat, mely magában is tartalmassá tehet egy drámai költeményt; ez a magva a Prometheus-költemények egész seregének.

Madáchnál is sarkalatos pont ez. E kettősség szerinte az emberi természet alapvonása, végig vonul az ember egész sorsán; útja keskeny mesgyén vezet a véges és végtelen között, hol mindenik felől örvények környezik. A földi élet s a halhatlan lélek ellentéte idézi föl annyiszor a halál gondolatát, a rejtély zárát; a végtelen után való sovárgás s a véges erő küzdelme nem szünik meg. Végül is első sorban ezekre kér Ádám világosságot az Úrtól.

Azonban Madách gondolkodása nem merül ki ebben, s nem áll meg itt. Bölcselő hajlama széttagolja e kettősséget. A földi élet kérdéseire Ádám maga olvassa ki az életből tanulságait, az űrben szállva, hol túlemelkedik a föld körén és a korok mulandóságán, s e magas szempontból visszanéz küzdelmeire. Másfelől a nagy kérdéseket, melyeket az ignorabimus fátyla fedez, az Úr szava olvasztja összhangba a földi léttel.

A végtelenség mámorából kijózanodva, Ádám

[2] Hettner: *Geschichte der deutschen Litteratur im XVIII. Jahrhundert.* III. Buch, I. Abschnitt, 167. — és II. Abschnitt, 223. l.

beletörődik sorsába. Lefokozza álmait földi természetéhez; végtelen vágyai sorra hozzátörpülnek. A halhatatlanság helyett Lucifer sekélyebb örök életet igér: a faj tartós fennmaradását (III.):

> .... az egész, mint állandó egyén,
> Együttleges szellemben él, cselekszik — —
> Portested ... széthulland ... igaz,
> De száz alakban ujolag felélsz.

Ádám már ezzel is beéri, s csak földi jövendőjébe kíván vetni egy tekintetet:

> Hadd lássam, mért küzdök, mit szenvedek.

S ebben Lucifer szavának áll; félrehúzza a függönyt az emberiség történetéről.

Az égben indult küzdelem s a messze vágy tehát át van téve a földre. Az erkölcsi erők is más alakot öltenek: az isteni szikra Ádám szívébe rejtezik s mint eszményhit folytatja tusáját a tömeg sivár anyagiságával, luciferi természetével. (Ez az, a mit Palágyi az egészből kiemel.)

Arra a kérdésre: mi az élet értelme, czélja, — választ maga az élet képe ad.

Az ember élete minden korban, folyvást, küzdelemből és csalódásból s új küzdelemből áll — ezt mutatják a történelmi képek. Azonban küzdelme nem töri meg, csalódása nem lankasztja

el végkép, marad bizalma és ereje további küzdelemre. A folytonos bukás örökös törekvéssel párosul, a történelem vigasztalan és vigasztaló egyszerre. E küzdelem egész tanulsága van latra vetve a XIII. szinben.

Ádámot első sorban az tartja fenn, hogy magát a küzdelmet nemes és dicső valaminek érzi; ő, az erő megtestesülése, szomjazza az erő kielégülését. Küzdelmei mintegy megszentelik a földet; az űrből már ‚visszasírja' azt. Visszatekintve küzdelmeire, azzal fordul Luciferhez:

> ... vezess földemre vissza,
> Ha oly soká csatáztam hasztalan,
> Csatázzam ujra és boldog leszek.

Egyenesen az élettel azonosítja a küzdelmet:

> A czélt, tudom, még százszor el nem érem,
> Mit sem tesz. A czél voltakép mi is?
> A czél megszünte a dicső csatának,
> *A czél halál, az élet küzdelem,*
> *S az ember czélja e küzdés maga.*

Ezzel mintegy az egész életre alkalmazza Lessing gondolatát, hogy ha Isten egyik kezében a megfejtett igazságot nyujtaná s a másikban csak problema gyanánt: ez utóbbiért nyulna, mert a serkentés s a munka többet ér a kész eredménynél. A munka megbecsülése szól ebből, a munkáé, mely fölemel, emberré tesz, nemesít,

mint a magyar közmondás tartja. E réven a folytonos legyőzetés állandó győzelemmé változik.

Lucifer nem adja meg magát, hanem rámutat, minő ellentétes eszméket ápolt. Ádám a küzdés fölemelő voltával felel:

> ... mindegy, bármi hitvány
> Volt eszmém, akkor még is lelkesített,
> *Emelt*, és így nagy és szent eszme volt.

E szavak erős gondolati lánczczal foglalják össze a történelmi képeket; itt tűnik fel a különböző korszakok eszméinek összemunkálása, benső egysége; ide torkollnak azok mind, mert mindmegannyi egy végtelen törekvés, egy elérhetetlen eszmény paránya, de szétforgácsoltan is czélja az ember tökéletesedésének, rugója folytonos törekvésének.

Az eszme az, a mi Ádám küzdelmének czélt és tartalmat ad, a mi lelkesíti, egész útját benugáronna. A küzdelem már önmagában nemesítő, még inkább az eszmei tartalma által. Ádám kiindulmainak egyetlen leverő fejezete: az eszkimó látványa, kiben kihalt az eszme, pang a küzdés. — Az eszmétől sugallt küzdelem nem lehet hiábavaló. Hiába utal Lucifer az eszmék korcsosulására, elávülésére, hiába vitatja Tankréddal szemben (VII.):

Minden, mi él és áldást hintve hat,
Idővel meghal, szelleme kiszáll,
A test tuléli ronda dög gyanánt,
Mely gyilkoló miazmákat lehel...

Tankréd azt felelte volt ily ellenvetésre:

... míg rendünk összedűl,
Tán *szent tanai a tömegbe hatnak*...

Hogy minden eredmény időleges, mulandó, az nem rontja le becsét; hatását többé nem lehet eltörülni. Ezt vallja Ádám az űrben:

Csak mentse meg a földet, elmulik
Az is, mint minden, a mi hivatását
Betölté s akkor ujra fölmerül
Az eszme, mely éltet lehel reája.

Az eszmék e kifogyhatatlansága hozza magával a folytonos, az örök küzdelmet, végtelen pályát nyitva az ember előtt.

Ádám mondja is:

Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e,
Előre vitte az embernemet.

Az előmenetel, a *haladás* az élet főgondolata; az abba vetett hit az ember küzdelmeinek sarkantyúja, czélja és díja egyben. Ebben torkollnak össze eszme és küzdelem; az ember teremtő erejének elismerése ez; az emberiség küzdelmeinek tartalma és gyümölcse. Czél és

eszköz egyszerre, elérhetetlen és folyton valósuló. Érdemessé, nagygyá avatja ez a földi pályát magábanvéve is; a föld szelleme nem ok nélkül mondja:

Térj vissza, a földön nagygyá lehetsz.

Nagyszerű dialogizált tanköltemény e kép az élet értelméről és magasztosságáról. Benne a költő a történelmi korok összes tanulságát az eszme és a küzdelem nemesítő erejében, s végül a haladás gondolatában foglalja össze.

Azonban épen itt van a költemény Achillessarka. Madách csak kimondja a haladás megváltó szavát, de szemléltetni az egyes színekben nem bírja. Annyira nem, hogy Erdélyi a történelmi képek sorából az emberiség hanyatlását olvasta ki. Arany viszont óvást emelt az ellen, hogy a költemény szerint «nincs haladás az emberiségben, csak szüntelen körben forgás vagy alább szállás. Erdélyi a történelmi színekre gondolt, főként a XIV.-re, Arany a XIII.-ra. Az egyes képek valóban nem vallanak fejlődésre az előnökhöz mérten. A londoni vásár, a phalansztère kora magában véve nem különb, mint a pharaóé vagy Miltiadesé. Ily válogatott, rövid jelenetekben, egyes ember által lehetetlen is a haladást éreztetni; nem látni ilyest Goethénél sem, míg az utolsó színben Faust ki nem mondja.

Madách azt írta Erdélyinek, hogy a haladást olykor «a küzdő ember nem is vette észre». Csak Kepler mond olyat második jelenetében:

> Fejlődni látom szent eszméimet,
> Tisztulva mindig, méltóságosan.

Azonban Madách célját tudva, a haladás éreztetése dolgában is sejthetni legalább némi szándékot s törekvést. Ilyen maga az, hogy Ádám mindig jobb után sóvárog. Másrészt a köz javán munkálkodik, saját érdeke ellenére, s a pharaótól kezdve az athéni színen, a keresztyén testvériség eszméjén, a franczia forradalom és London képein keresztül a phalanstèreig mind nagyobb tömegek fölött sugárzik a szabadság, vagy legalább az egyenlőség eszméje, a mi ugyan a képekben nem vezet sem erkölcsi emelkedéshez, sem nemes demokratiára, sőt inkább a kiválóság elnyomását hozza magával, — mégis egyik oldala a haladásnak.

Hogy Madách valóban a haladást látta a történelmi élet főeszméjének, kitetszik Erdélyihez írt leveléből. Azt mondja ebben: «Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy a mint az ember istentől elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni kezd: az emberiség legnagyobb s legszentebb eszméin végig egymásután cselekszi ezt. Igaz, hogy mindenütt megbukik, ... de,

bár kétségbeesve azt tartja, hogy eddig tett minden kisérlet erőfogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindig előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre». S alább ismétli: «... az eszme folyton fejlik s győz, nemesedik».

Ezt olvasta ki a történelem könyvéből, melyet az idők tanúja- s az élet mestereként hitt bizonyságul eszméi mellett.

A küzdelemnek nemcsak célját és eredményét, hanem eszközét és akadályait is rajzolja, a törekvés és ellenállás harczát. A haladás eszköze a nagy ember, kit eszméje a kor vezérévé avat s a ki kész föláldozni magát embertársai javáért. Azonban épen e kettő szegül ellene: a kor és a tömeg. E két akadály egyesül: a tömeg, ha nem elvont értelemben veszszük, összeesik a korral. A kettő összefoly abban, a mit Ádám az egyén és a köz viszonyának mondott. A kettőnek küzdelme végigvonul az egész költeményen, s nem tudnak egyensúlyba jutni. A londoni szín kezdő kardala is zengi:

> Majd attól félsz, az egyént hogy
> Elnyelendi a tömeg,
> Majd, hogy a kiváló egyes
> A milljót semmíti meg.

Ádám szerepe a szerint van alakítva, hogy az emberiséget az egyes ember viszi előre, esz-

méje révén és önáldozata árán. A Carlyle-féle hős-tisztelet áll itt szemben a tömeg-elmélettel. Lucifer itt is a tagadás szelleme Ádámmal szemben, többször ismétli a korról, hogy

> Mindaz, ki hat, megérté századát,
> De nem szülé az uj fogalmakat. (VII.)

Ádámot még sem tántorítja meg; mindig úgy érzi, hogy ‚a kort néki kell újjá teremtni'. Küzdelmének azonban ellene szegül az értetlen tömeg lomhasága, a fásult közöny, melyért ‚a végzet állatának' nevezik, mely minden rendnek malmán húzni fog; általában az emberi természet alacsony része, önzése, vaksága és túlzásai, melyek eltorzítanak minden eszmét s kerékkötői a haladásnak. «Mindenütt megbukik — írta Ádámról a költő Erdélyinek — s megbuktatója mindenütt egy gyönge, mi az emberi természet legbensőbb lényében rejlik, melyet lévetni nem bír (ez volna csekély nézetem szerint tragikum) . . .» Minden tragikum gyökere innen táplálkozik, csakhogy Madách nem egy emberben rajzolja az erényt és a gyöngét, hanem ketté fosztja a bonyolult szálakat: a gyöngét a tömeg rovására írja, az érdem egészen az egyesé.

A költőt nem csupán a drámai alakítás kényszere sodorja ide, hogy hősét vezérszerephez

juttassa, hanem meggyőződése is, mely a történelmet a tömeg-elmélettel szemben kiváló egyének művének fogja fel.

A haladás eszméjének tehát egy mellékhajtása van: a nagy ember és a tömeg, az egyéni tehetőség és a kor viszonya. Haladását szerinte az emberiség az egyeseknek köszöni, kik csak sebeket kapnak; a haladás nem az egyén díja; e mérlegen a tömeg nyer, az egyes csak veszít.

Ha így volna, az egyén a közösség rabja, sőt áldozata lenne. Pedig az egyéni életnek vannak örömei, vigasza, boldogsága. A rabszolgának is van, a ki védje s elsirassa; Miltiades ölelő kar közül lép a bakó elé s élete talán szerencsésebben fog megújulni fiában. Mindenütt nyílik az örömnek egy-egy virága, fölcsillan a boldogságnak egy-egy sugara. Ebben áll Éva szerepe s hivatása; a fáradottat megenyhíti és fölemeli a szerelem, a nő, a családi élet. A teremtés napján azzal köszönti az angyalok kara a szerelem csillagát:

> Óvja őt meg ápoló kéz,
> Vigaszúl a földi nemnek.

A lugas, melyet Éva a Paradicsomon kívül fonni kezdett, mindig megkészül Ádám közelében. Lucifer is látja, hogy ő

> . . . a végzetet
> Maganztossá tevi rózsáival. (V.)

Ádám magában szállva az űrben, Éva után eped, s nem csak a küzdelmet kívánja vissza, az élet tevékenységét, hanem azt sohajtja:

Szerelem és küzdés nélkül mit ér
A lét?

Ott van tehát a mérleg másik serpenyőjében az emberiségért fáradó ember javára az egyéni boldogság. Az egyes életének is van czélja, tartalma, öröme.

Így folynak össze az emberiség és az egyén életének elemei. Eszméért folyó küzdelem, szeretet, haladás: e háromban egybe van foglalva az értelmi, érzelmi és gyakorlati élet összege.

A földi élet e szerint szakadatlan küzdelem, de nem meddő: tartalma az egyesre nézve a boldogság, az egyetemesre nézve pedig ennek boldogulása: a haladás.

Az ember tragédiájá-nak tartalma ezzel nincs kimerítve. Az embert nem csupán földi sorsa érdekli, transcendentalis vágyak és gondolatok is élnek benne. Az erkölcsi szabadság s örökélet vágya nem aludt el Ádámban. Mint a zenében a vezérmotivum, folyvást lüktetnek benne a nagy kérdések, föl-fölbukkannak elébe s ezekre a földi pálya nem adott megoldást. A hogy — az Erdélyihez írt levél szavai szerint — «istentől elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni

kezd»: attól fogva folyvást válaszúton jár a jó és rossz között. Lucifer állandó társul szegődik mellé, de Ádám az Urtól sem szakad el végkép. Már a Paradicsom kapujában felsohajt:

Oh, miért lökém el
Magamtól azt a gondviseletet,
Mit ösztönöm sejtett, de nem becsült
S tudásom óhajt, oh! de hasztalan!

Ezzel elbizottságának első vereségét ismeri be. Ezentúl is sokszor folyamodik Istenhez, hallja szívében szavát és érti intéseit.

A halál rejtélye is sokszor fölmerül; ott van Kepler kivételével minden szín hátterében. Pharaót megrázza a rabszolga halála; legalább nevét akarta a nagy gúlával ezredekre bízni s a visióban a rabéval egyenlőnek szemléli önnön megsemmisülését. Így törli el a halál a nagyságot, mint Miltiadesnél a boldogságot. A római csarnokban közönynyel nézik a gladiator halálát, de elrémülnek a halott vendégtől, a ki őket a magukéra emlékeztetni. Tankrédnál ott a máglya és a csontváz; Dantonnál a vérpad; a hiuság vására mellett a mindenek nagy temetője. Temető a phalanstère muzeuma is, a kihalt múlt kriptája. Az űrben a halál hideg lehellete környékezi Ádámot, itt, a hol annyi megnyilik előtte, ennek is fel akarja törni ‚szentelt pecsétjét'; a kifagyó világ az emberiség ravatala. Az

űrből Ádámot egyrészt a halál borzalma fordítja vissza; dermedéséből azzal eszmél:

Élek megint. Érzem, mert szenvedek,
De szenvedésem is édes nekem,
Oly iszonyatos az, megsemmisülni . . .

Innen fakad az, hogy visszavágy a földre, s már beéri a haladás és boldogság reményével, mikor az eszkimó-szín újra mindent kétségbe borít. A maga elmúlásának érzése az űrben, s kihaló fajának látványa a csüggedés végső határáig sodorják, az öngyilkosság gondolatáig. Avval ocsúdik fel álmából:

. . . több-é, mint álom, a lét,
Egy perczre mely a holt anyagra száll . . .
Miért, miért e percznyi öntudat,
Hogy lássuk a nemlét borzalmait.

A kétségbeesés logicájával az örök kétség helyett inkább a biztos nem-létet választaná. Régi fegyvere után kap:

. . . az akarat szabad —

Ezen eszközével akarja ketté vágni másik kétségét:

. . . ha tetszik, hát nem élek.

Egy pillanatra a Lucifer karjaiba szédül, de rögtön meg kell ismernie, hogy az Úrral szemben tompa minden fegyver. Az akarat szabadsága

nem terjed a lehetetlenség legyőzéséig; elkeseredésében nem irthatja ki az Úr ajándékát: az életet.

Éva híre legyőzi: a faj fenmaradása biztosítva van, az emberi történet, a bukások és fölemelkedések lánczolata meg fog indulni. Régi törvénye telik be rajta: az egyes áldozatot hoz az egyetemesnek. Éva szavában, mint annyiszor, az Úr hangjára ismer s leborul az ég előtt. Ő, a ki a jó ösztönt sokszor daczosan irtogatta szivéből, most azt feleli Lucifernek, a ki az eldobott nagyságra, önállóságra emlékezteti:

Hagyd el azt!
Hiú káprázat volt; ez nyúgalom!

Éva is az eredendő bűnnel szemben a megváltás reményére hivatkozik. Az élet és a hit a halálon át összefonódnak. Végig vonulnak tehát az egész művön a hit, az örök élet s a szabad akarat kétségei, legfőbb szellemi vonásai az ember kettős természetének s erőteljesen ujulnak föl végül a Luciferrel való szakítással, s az öngyilkosságra való elszánásban.

A mi után a földi életen túl sóvárog, arra most, mikor visszatér az Úrhoz, tőle kér világosságot Ádám. Három kérdés tolul ajkára.

Az első:

E szűk határu lét-e mindenem,
Melynek küzdése közt lelkem szürődik,
Mint bor, hogy végre a midőn kitisztult,
A földre öntsd, és béigya porond?
Vagy a nemes szeszt jobbra rendeléd?

Ebben örök sóvárgása szól a halhatatlanság után; ez lelkének első gondolata.

A második a földi pálya értelmét fürkészi, bizonyosságot óhajt, mert fogalmát megzavarta az utolsó látomás.

Megy-é előbbre majdan fajzatom,
Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen,
Vagy mint malomnak barma, holtra fárad,
S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?

Itt a haladás gondolata ismételten egybeolvad az erkölcsi tökéletesedés eszméjével.

E két kérdésre a kinyilatkoztatás látszólag kitérően, dilemmával felel; azonban ez általánosnak tetsző fejtegetés a gyökere minden megoldásnak.

Ne kérdd
Tovább a titkot, mit jótékonyan
Takart el istenkéz vágyó szemedtől.
Ha látnád, a földön mulékonyan
Pihen csak lelked s túl örök idő vár:
Erény nem volna itt szenvedni többé.
Ha látnád: a por lelkedet felissza:
Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt
Hogy a muló percz élvéről lemondj?
Míg most, jövőd ködön csillogva át,
Ha percznyi léted súlyától legörnyedsz,

Emel majd a végetlen érzete,
S ha ennek elragadna büszkesége,
Fog korlátozni az arasznyi lét,
És biztosítva áll nagyság, erény.

Egyensúlyba van itt állítva a végtelen utáni vágy az ember véges természetével, a kétségbeesés és tunya optimismus közt tere nyílik a szabad akaratnak, az ember tettvágyának, a küzdelemnek és érdemnek, az ember önnön megváltási munkájának, Goethe gondolata szerint. Ez nem optimismus és nem pessimismus, a mint nem egyoldalú spiritualista s még kevésbbé materialista felfogás, hanem mind ennek összhangja, arany középút. Egygyé forr itt a földi és a tulvilági élet; összhangba olvad az ember égi és földi természete, elsimul azok ellenmondása, megenyhül a prometheusi kín. Egyszersmind határozott válasz rejlik ebben az első kérdésre, sőt a másodikra is, Ádám küzdelmeit is illeti. E bölcs egyensúly nemcsak a lélek halhatatlanságával biztat, hanem a földi embert is a végtelenség részesévé avatja; nemcsak lelkére, hanem földi utjára is az örökkévalóság fénysugarát veti. Maguk a földi küzdelmek is az örökkévalóság részei gyanánt tűnnek föl, a mi a nemzedékek sorának földi halhatatlanságával már elő volt készítve.

Erre hivatkozik az Úr, midőn a földi pályára

térve, az ember nagy tulajdonaira, erős karjára és emelkedett szivére utalva, saját kezébe teszi sorsát, becsvágyát azzal ösztönözve:

Végetlen a tér, mely munkára hív.

Ezzel a haladás hitét szilárdítja meg.

Madách elemeire bontotta volt az ember lényét, sorsát és történelmi életét, most a megvilágítás is a részletekre terjed. A buzdító szó megerősíti a földi élet tanulságait, midőn így folytatja:

S ha jól ügyelsz, egy szózat zeng feléd
Szünetlenül, mely visszaint s emel,
Csak azt kövesd.

Nem más ez, mint Ádám régi iránytűje, a hivatás szava, az a rejtélyes ösztön, melyben eddig is égi szót gyanított.

S midőn Ádám visszaóhajtja az Úr vezérlő kezét, a szózat továbbra is Évát rendeli melléje, mint az érzés vigaszát, az égi sugallat közvetítőjét.

. . . ha tettdus életed
Zajában elnémúl az égi szó,
E gyönge nő tisztább lelkülete,
Az érdekek mocskától távolabb,
Megérti azt és szíverén keresztül
Költészetté fog és dallá szürődni.
E két eszközzel álland oldaladnál

Balsors s szerencse közt mind-egyaránt
Vigasztaló, mosolygó genius.

Költészet és dal: e kettő rendszerint egyet jelent. De nem itten. Madách költészet alatt az élet emelkedett fölfogását érti, eszményi világnézetet, melynek Éva eddig is sokszor képviselője, sugallója volt. A dal meg az életörömöt jelenti, a Luthertől eredő példabeszéd értelmében, melyet Madách föliratul tett sztregovai présházára:

Wer nicht liebt Weib, Wein und Gesang,
Der bleibt ein Narr sein Leben lang.

Az életöröm forrása valóban az egész költeményen át a nő. Így széttagoltan van kijelölve az Úr szavában is az ember és egyén sorsa: a férfi szerepe a közélet küzdelmében, a nőé mint a vigasz nemtőjeé.

Itten ítél az Úr a harmadik alak felől is, Luciferről, hogy a kétség és habozás csak ösztökélő s jóra visz, mint eddig is.

Az Úr tehát, ha nem emeli is föl a titkok fátyolát, megcsillantja a halhatatlanság reményét, midőn egyensúlyul állítja szembe a földi élet megpróbáltatásaival. A földi pályára nézve pedig szentesíti az élet tanulságát, midőn küzdelemre szólít, s a küzdő embert a hivatás sugallatára s a nő segítségére utalja.

Az Úr csak a két fő kérdésre válaszol. De Ádámot többkétségis gyötörte. A haladással kapcsolatban a képekben ott lappangott a kérdés az egyéni önfeláldozás díja, a nagy ember végzete felől, melyet végül, a harmadik kérdésben, szintén szóvá tesz:

Van-é jutalma a nemes kebelnek,
Melyet kigúnyol vérhullásaért
A kislelkű tömeg?

A szabad akaratot ajkára sem veszi ujonnan; az Úr már kijelölte annak útját, s Ádám érezi, hogy az csak úgy viszi jó útra, ha Isten sugallata, saját nemes ösztöne vezérli.

E kettőt az angyalok kara világosítja meg. A szabad akarat az emberi törekvés eszköze s felelősségének sarkpontja, de ahhoz az égi sugalmat csatolják, melyet Ádám is visszakivánt:

Szabadon bűn és erény közt
Választhatni, mily nagy eszme,
S tudni mégis, hogy felettünk
Pajzsul áll Isten kegyelme.

A nagy ember jutalmát önérzetébe helyezik:

Tégy bátran hát, és ne bándd, ha
A tömeg hálátlan is lesz,
Mert ne azt tekintse czélul,
Önbecsét csak, ki nagyot tesz,
Szégyenelve tenni másképen...

Ez törvénynyé emeli az önfeláldozást, megerősítve az eddigi tanulságokat.

Az ember sorsa magasztossá válik az által, hogy a teremtés részesévé avatják, midőn az elbizakodástól intik:

Ámde útad felségében
Ne vakítson el a képzet,
Hogy a mit tészsz, azt az Isten
Dicsőségére te végzed.
És ő épen rád szorúlna,
Mint végzése eszközére:
Sőt te nyertél tőle díszt, ha
Engedi, hogy *tégy helyette.*

Innen árad legszebb fény a földi pályára, az ember küzdelmeire. Az ember itt a teremtés folytatójául jelenik meg, a ki küzdelmeivel haladást hozva létre, hozzájárul a teremtés munkájához, részt vesz abban, ezzel örökkévalóvá teszi azt, s egyben a maga törekvését, hatását, életét.

Ezzel minden meg van oldva, kibékítőn és magasztosan, s az ember megnyugvása sem hiányzik. Éva lelke megnyílik s mint Noé galambja a sötét bárkából, előtör hite:

Ah! értem a dalt, hála Istenemnek!

Ő szólhat így, a ki elejétől fogva érezte és betölté hivatását.

Ádámot botlásainak és csalódásainak emléke, a tapasztalat súlya legörnyeszti. Mint Faust szivébe a húsvéti karének hallatára:

Die Botschaft hör ich wohl, allein mir fehlt der Glaube . . .

az ő szavába is a kétely egy utolsó árnya vegyül:

Gyanítom én is, és fogom követni.
Csak az a vég! csak azt tudnám feledni!

A vég itt kettőt jelent: az álom végét, az emberi faj haldoklását, — s Erdélyi szerint a végső dolgokat (455. l.). De minden kétségen átsugárzik, biztatón, erőt adva, az Úr szava:

Mondottam ember, küzdj és bízva bízzál!

Erre az égi sugallatra sokat épít a költő, kétszer is említi, midőn Erdélyinek műve alapeszméjét fejtegeti: «. . . azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem bir, az isteni gondviselés vezérlő keze pótolja, mire az utolsó jelenet «küzdj és bízzál»-ja vonatkozik.»

Ez az eszmelánc *Az ember tragédiájá*-nak tartalma. Rövidre fogva, azt tanítja: hogy az ember és az emberiség élete szakadatlan küzdelem, melyre ereje s a hivatás szava ösztönzi; jutalma az emberiségre nézve a haladás, az egyes küzdő emberre pedig a szerelmi és családi boldogság s önérzete. Az egyéni szűk élet beletorkollik az emberiség életébe, a véges ember a végtelenség részesévé válik, a teremtés folytatójává, a ki égi szikrát hord magában; kiapadhatlan bizalom benső hangja ösztönzi előre, mely

az égi kegyelem s a halhatatlanság reményével biztatja. Ebben a tanulságban egyesülnek a mennyei és földi jelenetek.

A költeményben négy eszmekör gondolatai **hullámzanak**. Természettudományi ismeretei átolvadnak a bölcseletiekbe, ez utóbbiakból sarjadnak másfelől történelmi gondolatai, s mindez elemek a vallásos megnyugvás eszméiben egyesülnek.

Az egész művön át szembeötlők bő ismeretei a természettudományok némely részeiben. Haltenberger Mihály végig vizsgálta a költemény természettani példáit és vonatkozásait, s bár az iskolás ellenőrzésen nem emelkedik túl, annyi kiviláglik, mennyire tisztában volt a költő a természet leírt tüneményeivel s mily szabatosan tudja magát kifejezni.[1] Hoitsy Pál nem győzi csodálni jártasságát a physikában; szerinte a nehézkedés törvényét Newton sem fejezhetné ki világosabban a bevezető karének sorainál:

Két golyó küzd egymás ellen,
Összehullni, szétsietni,
S e küzdés a nagyszerű fék
Pályáján tovább vezetni.

[1] Haltenberger Mihály: Természettudományi gondolatok *Az ember tragédiájá*-ban. — A miskolczi r. k. főgymn. értesítője, 1911—12. évre.

Az a merész gondolat, hogy az űrben megdermedt Ádám elkeringne új bolygó gyanánt, szabatosságával akármelyik természettudósnak becsületére válnék.[1] Ismeretei a részletekben egyrészt folyóiratok népszerű közleményein alapulnak. Meyer *Universum*-ának 1834-iki évfolyamát kézi könyvtárában tartotta.[2] Ily forrásokra vall hagyatékában kijegyzéseinek nagy tömege. Eredeti gondolatok mellett legnagyobbrészt természeti különlegességek s anekdotaszerű történeti esetek följegyzései, minők értekezései- és politikai beszédeibe szőve, azokat meglepően sokoldalúakká s talpraesett példákban és hasonlatokban gazdagokká teszik. Legkivált oly természettani tényekre szeret példaképen hivatkozni, minőkben a világ rendje, czélszerűsége, úgyszólván a természet bölcsesége nyilvánul, mint midőn Lucifer az emberek összeműködésével párhuzamban a méhek államára utal (III.), vagy a különböző sorsok, véletlenek szinte törvényszerű arányára, mondhatni statisztikájára (XV.). Igyekezett behatolni a természet bölcseletébe. Nem hiába állott könyves polczán Humboldt *Kosmos*-a s mellette

[1] Hoitsy Pál: *Madách mint csillagász.* — *Fővárosi Lapok*, 1879. okt. 1. 225. szám.

[2] L. könyveinek lajstromát, hagyatéka közt, a M. N. Muzeumban.

A természet teremtésének története Shambers Roberttől; könyveinek jegyzéke Heinrich Reban művét is említi: *Gesammtgebiet der Naturgeschichte.*

Számos példáját egy népszerű bölcseleti műből merítette, Büchner *Kraft und Stoff*-jából (1855.), mely a maga korában roppantul elterjedt volt. Lucifer szavaiban, hogy a sok láthatlan fonált csak tagadni lehet s «kaczagja durván *az erő s anyag*», Alexander Bernát Büchner sarkalatos elveire, szinte könyvének czímére ismert.[1] Számos részletes egyezésre utalt Kardeván Károly, bár puszta lapszámok közlésével.[2] Általános kifejezéseken felül innen vette a méhek Államának említett párhuzamát (245. l.); az eszkimó fő jellemvonását, «dessen höchster Wunsch in dem reichsten Überfluss an Thran und Fischen sich ausspricht» (205.); a bélférgek példáját, melyekről Büchner azt írja, «dass die jugendlichere Form dieser Geschöpfe in solchen Thieren lebt, welche von Thieren, die die erwachsene Form beherbergen, zur Nahrung

[1] Iskolai kiadásában.

[2] *Madách és Büchner.* — *Irodalomtörténet.* — 1914 ápr. [illegible] a IX. kiadás lapszámaira utal; itt a X. ki[illegible] vannak idézve. Kardeván nem említi a [illegible] szavak, a kijegyzésekre vonatkozó pár[illegible]

dienen» (69.); erre hivatkozik Lucifer a XV. szín elején. A mire Lucifer folytatólag áttér, hogy a megőrülés és öngyilkosság száma is szinte állandó arányt és törvényszerűséget mutat, az is Büchneren alapszik, ki e részben a statisztikára hivatkozik (256. l.). A könyv hatása meglátszik Madách egész felfogásán, például midőn a természet ifjuságáról, zajtalan működéséről beszél. Ádám panasza (III.):

> Minden szavam, agyamban minden eszme,
> Lényemnek egy-egy részét költi el...

Büchner fejtegetésén alapszik, ki *Gehirn und Seele* című fejezetében hosszan bizonyítgatja a lelki működés kapcsolatát a testi erőkkel. A föld szelleme is egészen Büchner értelmében beszél az űrben, mikor azt hangoztatja:

> minden felfogás
> És minden érzés, mely benned feszül, csak
> Kisúgárzása e csoport anyagnak,
> Mit földednek hívsz...
> A szépet, rútat, üdvöt és pokolt
> Csak szellememtől vontad el magadnak...

Teljesen így gondolkodik Büchner, «dass die Gesetze des Denkens die Gesetze der Welt sind» (53). Nem mást jelent ez, mint a materialismus alaptanát, hogy szellem és anyag egybe vannak kapcsolva. A gondolat második tagja egy árnyalattal máskép bukkan fel Madách egyik följegyzésében, a természet és ember egységét s ebben a világ összhangját emelve ki: «Minden okosan van a természetben, így tartja eszünk, mert azt is az alkotta», s hozzá írja: «Az ember trag. 13-ik jelenetében rokon».[1]

Ha tanult is Büchnertől Madách, materialismusának nem hódolt meg. Idealismusa harczban állt azzal, s végül az lett a győztes világnézet. Ily művekből inkább csak a természettani példákat tanulta el, de olykor azok is ellenkező gondolatokat ébresztettek nála. Hagyatékában egy papirszeleten ezt olvashatni: «Minek a czethal uszonyában a rejtett ujjak, a kígyónál a lábkezdetek, ha minden külön van teremtve?» Ez Darwin egység-elve felé törő gondolat, de véle szemben is megjegyzi másutt: «Darwin elmélete is feltételez egy organismust legalább — s honnan ez?» Ebben ismét Büchner egy felhozott, megczáfolt ellenvetésére ösmerhetni: «Wenn alles organische von Eltern erzeugt wird, wie sind alsdann die ersten Eltern entstanden?» (78. l.) Csakhogy Büchner lehetőnek képzelte anorganikus elemekből organikus lény

[1] Gondolatok vándorlására nézve érdekes Marót Károly czikke: *Madách egyik gondolatának származásához.* — *Irodalomtörténet.* 1914. ápr. S ugyanazon gondolatnak feltehető közvetítésére Büchner útján Kardeván czikke u. ott.

származását, a mit vele szemben Pasteur bélyegzett képtelenségnek; Madáchnál pedig e kérdőjel a vallás felé mutat.

Természettani ismeretei őt a világban nyilatkozó rend- és czélszerűségtől a bölcseleten át a valláshoz vezérlik. Ez ismeretek csak példákul szolgáltak bölcseleti töprengéseihez. Rendszeres bölcselmi képzettséget nem találni nála; műveltsége e részben szakadozott s a dilettantismus jellegét viseli magán, bár maga kétségkívül bölcselkedő fej. Több philosophus könyve megfordult kezén. Jegyzeteiben említi Anaxagorast, Pythagorast. Könyvtárában megvoltak Mendelssohn iratai s La Rochefoucault röpke gondolatai, minőket maga is sűrűn jegyezgetett mindenféle papirszeletekre. Egyikük sem volt rá hatással. Ha elmerül bölcseleti rendszerek tanulmányába, aligha vonhatja ki magát egynek hatása alól, mint az gyakori tapasztalás. Műve, munkássága azonban nincsen kapcsolatban határozott philosophiai rendszerrel. Csak egyes kósza gondolatok merülnek föl nála, melyeken távoli, elmosódó hasonlóságot sejthetni egyes philosophiai eszmékkel. Az efféle hasonlóságok jó részét említeni sem lehet túlzás nélkül. Néhány ponton mintha Spinoza főgondolatának halvány visszfénye rezdülne át; e szerint egy absolut, végtelen substantia van, melyet Istennek nevezünk;

belőle ered minden létel, az anyagi világ is; ez által az egész mindenség isteni, egységes, szükségszerű. Madáchnál is az Úrból származik minden lét. Mihály arkangyal szavai szerint a maga végtelenségéből hozta létre a végességet: időt, távolságot; Gábor főangyal azzal dicsőíti, hogy kimérte a végtelen űrt, «anyagot alkotván belőjo.» Az Úr maga is azt kérdi Lucifertől:

Hol volt köröd, hol volt erőd előbb?

míg önmagára nézve hozzáteszi:

Én végtelen időtől tervezém,
S már bennem élt, mi mostan létesült.

E substantiából két attributum származik: a szellem és anyag, mindent magába záró két alapforma. A vallás tanában az Úr tiszta szellem, s íme Lucifer az anyaghoz kapcsolja a maga hatalmát:

Te anyagot szültél, én tért nyerék.

Midőn a «tagadás szellemének» nevezi magát, egy perczre ismét Spinozát juttatja eszünkbe, kinél a bűn nem positiv valami, csak negatio, tagadás; de ez csupán egy szó visszhangja; hiszen Lucifer alakját, Spinozával ellentétben, a dualistikus erkölcsi felfogás hozta létre.

Madách végső gondolata némileg szintén Spinozához hajlik, a ki a boldogságot Isten megismerésében találja, a mi megnyugtat a földi

dolgok szükségességének átértésével, fölébe emel az érzéki világnak, a múlandónak s összekapcsol az örökkévalósággal.

Spinoza részben Descartesra építette a maga rendszerét, a két attributumot is tőle vette át. Descartes a szellem és anyag dualismusából a test és lélek dualismusát vezette le; a test csak gépezet, a szellem lényege a gondolkodás, a kétely és öntudat szülője. Ehhez is van Madáchnál némi hasonlatos, Ádám prometheusi kínjaiban, a végesség és végtelen vágy közt való hányattatásban, de ezt inkább költői mintákból vagy önmagából meríthette.

Közelebbi vonatkozás áll fönn két más philosophiai gondolattal.

Az utolsó karének kapcsán Kármán Herbart eszméivel való találkozásra mutatott rá. «Az erkölcsös embert nem szorongatja a sors, — írja e philosophus — mert ő nem kívánja, hogy az ő egyéniségében jusson tökéletességre az emberiség, az ész. Ő a gondviselésnek elébe megy; hozzája csatlakozni törekszik, a mint nemünket gondozza; megérti a fölszólítást, hogy a kezdetet folytatni kell; megérzi, hogy a theodicaea, Isten igazolása, az ember tettére van bízva».[1]

[1] Herbart: *Ueber die aesthetische Darstellung der Welt*, 1804. Idézi Kármán, *Budapesti Szemle*, 1905. okt. 86. l.

Mind ennek szinte szabad és költői fordítása gyanánt hangzik az utolsó karének végső gondolata.

A költemény befejező részében általán véve egy örök, szükségszerű egyensúly és összhang bontakozik ki, hasonló a Leibniz-féle praestabilita harmoniához. *Theodiceá*-jában azt vallja: e világban minden jó, sőt a legjobb így, a mint van. Kármán Madách költeményét is ily theodiceának nézi, Greguss is ilyenformán értelmezte. Még sem egészen az, mert átszűrődnek belé a történelem tanulságai, az ember örökös küzdelmeinek, sok alacsonyságának, folytonos bukásának emlékei; mindez összegyűl abban a halvány kételyben, mely Ádám utolsó szavaiban rezeg. Ez így költőibb, mint a minő a teljes megnyugvás lehetne; jobban is fejezi ki az embert, a ki remény és csüggedés, kétség és bizalom között hánykódik.

Velejében mindezt a bibliából is meríthette. Hogy Isten a teremtője és végoka a világnak, az a vallás tanítása is, mely a világban tapasztalható rendet Isten létének egyik bizonyítékául hozza föl. Hogy Isten segélyéhez kell folyamodnunk, az ő megismerésére törekednünk, azt a hittan ép úgy tanítja, mint a lélek halhatatlanságát, összekapcsolván a földi életet a másvilági jutalommal és büntetéssel. Végelemzés-

ben jóformán ide vezethetők vissza a költemény fő gondolatai. Csak a kifejezések többoldalúságát, általánosító erejét, azok realisabb, emberibb értelmét, a kinyilatkoztatással szemben rajtok a gondolat és kétely fény- s árnyjátékát köszönni mégis a bölcselkedésnek.

E részben alkalmasint irodalmi közvetítés állott fönn. Az ily általános eszmék a bölcseleti rendszerekből átszivárogtak egy philosophiát kedvelő kor gondolkozásának tőkéjébe, egész a köztudatba, behatoltak az irodalomba, új tartalmat adva a kifejezéseknek, úgyszólván beolvadtak a műveltek nyelvkincsébe. Madáchhoz valószínűleg csak ezen az úton jutottak el, főképen Goethe által, a ki maga is épen ezen bölcselők hatása alatt állott.[1]

Szembetűnően hatott reá azonban korának egy népszerű philosophusa, kitől történelmi eszméit kölcsönözte. Hegel ez és *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* című munkája. Hatott reá e könyv módszere, a mint az egyes korszakok főeszméjét egy-egy általános képben foglalja össze, melyben együtt rajzolja az illető eszme virágkorát és hanyatlását; hatott szelleme is, mely a történelmet eszmei folyamatos-

[1] L. Bielschowsky II. kötetében *Goethe und die Philosophie* című fejezetet, Houston Stewart Chamberlain *Goethe*-jében a *Der Weise* című szakaszt.

ságban fogja föl, a mint minden későbbi kor az előbbiből sarjad, s annak elsatnyulásán okulva, többnyire szinte ellentétes czél felé törekszik. Közelebbről is hatottak Madáchra némely gondolatok elvont fejtegetéséből. Hegel történetbölcseletének kiinduló pontján a csupán följegyző és reflectáló (pragmatikus és kritikai) történetírás fölébe a philosophiait helyezi, mely a történet folyásában észszerűséget tételez föl. «Ideje végre — így kiált föl — felfogni a teremtő értelemnek azt a gazdag nyilvánulását is, mely a világtörténet.» «Az örök bölcseség czélja, mint a természetben, a világban ható tevékeny szellem útján is érvényesül.» Ez sarkalatos tétele. Az értelem munkálkodását vizsgálja tehát a történetben, vagyis a világ czélját, s a szellem munkájának módját és eszközeit. A szellem természete a szabadság, mint anyagé a súly; e szerint tehát «a világtörténet haladás a szabadság öntudatossága irányában.» Ezt történelmi példával úgy illustrálja, hogy a keletiek fölfogásában csak egy ember szabad, a görögök és rómaiak szerint egyesek, míg a keresztyénségben az ember mint ember szabad, noha az elv és valósulása közt mindig szakadék tátong. E fölfogást Madách egészen magáévá tette. A nemzetiségek tárgyában fogalmazott beszédjében egészen e szellemben így szól: «Minden újonnan feltünt

eszmének megítélésében ... egyedüli mértékül annak képessége szolgálhat a szabadság ügye előmozdításában.» Példái pedig többek közt «a régi görög törzsek egyesülési törekvései, ... a keresztyénség új világnézlete ... s a franczia forradalom nemes mámora», mint a melyek e részben «teljes elismerésünket méltán kiérdemlik». Ez eszmékre és példákra nagy művében is rá-ösmerhetni; merőben ezen korok tüntetik föl ez eszmét legvilágosabban ott is.

Hasonló párhuzamosságot találni a haladás módját s eszközeit, a korszellemet és a nagy ember szerepét illetőleg. Az elv megvalósultához nem elég az elvont eszme, ahhoz az ember törekvése is szükséges, a ki a saját hajlamát, vágyát szolgálja, mert érdek nélkül nincsen törekvés. A különböző önző törekvéseket Hegel szenvedély neve alatt foglalja össze, s ily értelemben mondja aztán, hogy «semmi nagy sem jött létre a világon szenvedély nélkül». De az egyéni czélok révén az általános testesül meg, e kapcsolatot ő a világot kormányzó értelem cselének nevezi. «Azok a történelem nagy emberei, kiknek részleges czéljaiban az általános lappang, a ‚Weltgeist' akarata. Ezeket hősöknek hívhatni.» Az ilyenek ‚megértik az idő szavát' s látják a fejlődésnek legalább közelebbi fokát. Tőlük tanulnak a többiek, «mert a fejlődő szellem a benső

lelke minden egyénnek, de öntudatlanul; öntudatossá a nagy emberek teszik. Ezért követik a többiek e lelki vezéreket, mert saját szellemöknek ellenállhatlan hatalmát érzik.» Itt az alapja Madách felfogásának a nagy emberről s a tömegre való hatásáról, itt van az a gát is, a meddig Lucifer akarja korlátozni a nagy ember tehetőségét a korszellem erejével. Még további hasonlatosság is áll fönn. Hegel azt is fejtegeti, hogy a nagy emberekben valami isteni munkál; eszméjök úgy betölti őket, hogy más nagy, sőt szent kötelmeket is elhanyagolnak; de sorsuk nem szerencsés, egész életök fáradság, munka, «s ha a czél el van érve, elhullanak, mint magról az üres héj». Ezzel is teljesen egyezik Madách nézete.

Hegel azt tanítja, minden fejlődés a vallásos fölfogásban s főként az állam alakulatában ölt testet; e kettőt vizsgálja különösen. Madách nem merülhet el az állam-rajzban, de ő is e kettőt emeli ki a közélet festésében, a mit tárgya, művének történelmi menete is magával hoz. A világtörténet, írja Hegel, csak oly népekről szólhat, melyek államot alkotnak»; ezért mellőz minden kezdetleges fokot. A korszakokat csak illustratiókul nézi alapeszméjéhez, mely szerint «a philosophia czélja odavezetni, hogy a meglevő világ olyan, a minőnek lennie kell, hogy a jóság,

az isteni értelem elég hatalmas ahhoz, hogy valósuljon». A történelmi színeket Madách is példatárul veszi hasonló gondolathoz. E tan valóságos theodicæa, mit maga Hegel ismételten hangsúlyoz; ehhez hajlik Madách művének végső kifejlése is.

Történelmi eszméi tehát ép úgy a vallásba torkollnak, mint a bölcselmiek s mint természettani ismeretei. Méltán felötlő tehát, ha egy, a Madách-irodalomban különben meglepőn jártas külföldi író, Jakob Overmans Jézus-társasági atya, vádat emel a költő vallásossága ellen.[1] Kevesli a megoldásnak pusztán bizalmat hirdető szavát, mert e bizalmat szerinte nem indokolják a történelmi képek, melyeket nem lehet csalfáknak bélyegezni; Éva sem szolgált rá nagy hivatására, mert sokszor mélyre sülyed. A mint veszszük. Ádám külső sorsa folytonos bukás, igaz, de örökös fölemelkedés is; Éva lelkéből sülyedésében sem halt ki a nemesebb ösztön, vagy legalább is a ragaszkodás. Mind e fogyatkozást Overmans a vallásos érzés fogyatékosságára vezeti vissza. De lehet-é a költőt vallástalannak nevezni azért, a mért hite kétségekkel vegyült, a mi költői, s ingadozott, mint a legtöbb

[1] *Die Weltanschauung in Madách's Tragödie des Menschen.* — *Stimmen aus Maria-Laach*, 1911. 14—28. l.

emberé: mikor végül hősét mégis az Úr trónjához vezérli s a vallás igéivel emeli föl? Valóban, Madách nem volt vallástalan; költeményeiben lelkének rezgő iránytűje többször fordul e sarkpont felé, s kivált fő munkáját erős vallásos érzés hatja át. S mindez nem pusztán költői megoldás. Tépelődött a hit titkain, s ennek nyoma van nagy művében. Benne foglaltatnak tehát a költeményben erkölcsi s hitvilágunk sarkpontjai: Isten léte, mely az Úr jelenlétével a költeményben kétségen felül áll; a lélek halhatatlansága, mely nyílt kérdésnek, égő vágynak marad, bár erre is reményt derít az Ur szava, — s a szabad akarat, a melynek tere nyilik. Beöthy Zsolt rámutatott, «mily teljességgel áll előttünk az egyetemes képe», midőn az eszme, erő, jóság dicsőségét zengik, mely fogalmak Calderonnak *Az élet álom* című autójában az isteni tulajdonságok személyesítői.[1] Kármán észrevette, hogy e vonások rokonok Plato erkölcsi ideáival. Waldapfel János[2] e fogalmak vándorútját fürkészte, első sorban az egyházatyák irataiban, hol többek közt Aquinói Szent Tamás ezeket látta a három

[1] *A tragikum.* 455. l. Az auto értendő, nem a színmű.

[2] *Isten három attributuma az E. tr. I. színében.* — *Egyetemes Philologiai Közlöny*, XXIV. 175—179.

isteni személy alapvonásainak,[1] s Abélard e háromra magyarázta a Szentháromságot. Rájuk akad Danténál,[2] s a szabad-kőmívesek katechismusában.[3] Mindegyik úton eljuthatott Madáchhoz; a Tankréd-szín tanusága szerint volt némi jártassága a dogmaticában és egyház-történetben; olvasta Dantét, német fordításban kézi könyvespolczán tartotta;[4] a szabad-kőművesekkel rokon illuminátáknak is sok könyve megvolt Sztregován. Kármán a Madách idejében nálunk is olvasott Lamennais-ig folytatja e három vonás nyomozását (*Esquisse d'une Philosophie*, Paris, 1841., ugyanakkor német fordításban is). De la Mennaisnek két kötete is szerepel Madách könyveinek jegyzékén: a *Worte des Glaubens* übersetzt von Ludwig Börne (Paris, 1834), melyet még atyja életében szerzett, mert czímlapján ifj. Madách Imrének írja magát, s a *De la religion* czímű kötet, mely 1840-ben jelent meg. Hogy vallási eszmékkel tüzetesen foglal-

[1] Summa theologia, Questio XXXII. Artic. I. Conclusio: Attributa appropriantur personis: potentia Patri, sapientia Filio, bonitas Spiritui sancto.

[2] *Inferno*, III. 4—6.

[3] Ezt Hettnerből idézi: *Litteraturgeschichte des XVIII. Jahrhunderts*, I. 213.

[4] Wien, 1826. Shade, Cabinet-Bibliothek. L. Morvay *Adalékok*, 24. l.

kozott, kétségtelen hagyatékából, hol egy lapon valami nagyobb kivonatból, vagy, mint a hevenyészett stylus gyaníttatná, talán önálló gondolatsorból kiszakított pontokat olvashatni:

«11. Az Isten végtelen *bölcs*, mert felfogásunk a bölcseségről szinte emanációja.

12. Végtelen *jó* nem lehet oly értelemben, hogy minden bamba kérést meghallgasson, ez tökéletlenség lenne, — s innen látni, mi támad az osztelenül öszvehalmozott dícséretből; — nem lehet pedig, mert fel kellene tennünk, hogy **végtelen** bölcseségű határozatját egy pimasz **kérősért** felforgatva, ezer világból álló rendszerét **változtatná**.

13. Oly végtelen szellemi lénynek, minőt az istenben képzelünk, szükségkép mindentudónak kéne lenni, tudjuk, hogy minden dolognak van oka, melynek sorsát és következését, túlválva a portól, szükségkép felfognók, predestinatio.»

A két első pont itt is Isten alaptulajdonainak kettejével foglalkozik.

Mindez csupán egy pontra vonatkozik ugyan, de még így is kétségtelen bizonyítéka Madách vallásos elmélkedéseinek. De annyira általánosságban maradt, hogy egyes eszméit másfelől héber erkölcsi fejtegetésekkel, az Agáda-

irodalommal hozza kapcsolatba Bernstein Béla.[1] Többet mond azonban általában, hogy ily könyveket forgatott, ilyen kérdéseken töprengett, s még többet, hogy természettani ismereteit összhangba hozta a vallással, s nagy műve a hit világnézletében kereste a kifejlést és megnyugvást.

Mind e közé több kisebb hatás vegyült, részint irodalmiak, részint a kor szellemében gyökerezők, mert fogékony lelke nyitva állt sokféle benyomásnak.

Meglehetősen áthatotta verseit a Rousseau szelleme, mely a goethei pantheismus mellett erkölcsi színezettel érvényesül, a természetben minden jónak forrását és dajkálóját látva, a társaságban minden gonoszét.

Megérzik rajta — Goethe derűs optimismusával ellentétben — a század derekának hangulata, a pessimismus. Lelkébe nem a Schopenhauer sötét fatuma fészkelte be magát, ámbár annak elemeivel rokon nála a tömeg megvetése, a nagy ember sorsának kibélyegzése, s általában föl-föltetsző embergyűlölete; mégis inkább azt a költői mélabút szívta magába, mely az élet komor vonásaiból, a csalódások emlékeiből szű-

[1] Bernstein Béla: *Az ember tragédiája és a zsidó irodalom*. Izr. Magy. Irodalmi Társ. II. évkönyve.

rődik le, ember- és világ-ismeret mezében jelenik meg, s melyet nálunk főleg a *Karthausi* táplált. Mindkettőjöknél kapcsolatos ez a rousseaui vonással, a természet szeretetével. Érzékenysége, borús kedélye rokona Eötvösének. Később személyesen is vonzódott hozzá; a nemzetiségi kérdésről írott beszédét az ő ítélete alá bocsátotta. Eszméiről tanulmányt szándékozott írni; egy papirlapon e terv följegyzését olvasni: «B. Eötvös József gondolatairól. — Elmélkedés, művészi tekintetben.» Bizonyára olvasta Eötvös munkáit, s *A XIX. század uralkodó eszméi*nek fejtegetése alkalmasint hatott is reá. Legalább az első fejezetek, a mint azt elemzik, mennyire ellentmondanak egymásnak a század fő eszméi: a szabadság és egyenlőség, melyekkel a kor legfőbb rugója, a nemzetiségi elv is ellenkezik. Madách itt is megfigyelhette az eszmék ellentmondásait, melyet aztán az ellentétek rendszerévé fejtett.

A kor hatása művén a materialismus európai áramlata egyrészt a pessimismussal, másrészt a költő természettudományi dilettantismusával kapcsolatban. Nem tudományos alakjában, nem is Goethe emelkedett természetbölcseletéhez hasonlón, hanem, mint kisebb költeményeiben is, idealismusának visszahatásaként. Ily alakban vonul végig az egész költe-

ményen, mint küzdő — végül vesztes — életnézet.

A korral kapcsolatos történelmi hajlama is, mely nála önkénytelenül az élet ismeretét igyekezett pótolni. Az erős történelmi érzék a XIX. század vonása. Ez is elüt Goethe korától. A XVIII. század megtagadta a történelmet, az elvont bölcsészet karjaiba vetette magát, a franczia forradalomtól a múlt eltakarítását várta, hogy puszta helyén új, szabad élet fejlődjék, az ész uralma alatt s elmélete szerint. Madách, nemzetének szomorú példáján okulva, nem hisz a forradalomban; a népet a vér nem váltotta meg a rabbilincstől — mondja az *Éjféli gondolatok*-ban. Az ő korának főeszméje, a nemzetiségi elv, világszerte a történelmi jogra hivatkozott; a szabadságharcz bukása után is költők és tudósok a multra irányozták a nemzet szemét, hogy megpróbáltatásaiból s régi erejéből merítsen bizalmat a jövőre. E művekhez sorakozik *Csák*-ja s átvitt értelmű *Mózes*-e; *Az ember tragédiájá*-nak is egyik főeszméje, a haladás, a történelmi képekből folyik, s már magában véve történelmi alapon álló gondolat.

Erősen érzik rajta a kor demokratikus irányzata. Ádám a közösségért él, mindig kész magát föláldozni érte. Már pharaot tökéletesen áthatja a demokratia eszméje.

Enyészszen az egyén, ha ól a köz,
Mely egyesekből nagy egyént csinál.

Ettől fogva Ádám törekvése a köz javát czéloznа, s bár ez nincs következetesen kivíve, a keresztyén testvérinség eszméjén keresztül, a franczia forradalmon s a londoni színen át a philanthropia mind nagyobb és nagyobb tömeg emelkedik emberi méltóságra. Ebben látja Madách a kor másik vezéreszméjét, a szabadságot. A költő egyéni felfogása ugyan aristokratikus, a kiválóság pártján van a sokasággal szemben, de a mű menete a tömeg felszabadulásának rajzában áll.

Ez utóbbi vonás, igaz, inkább Madách szándékában s művének fejlésében érezhető, mint az egyes szinekben. Csakis így érthető, hu színpadra vitele alkalmából Pulszky Ferencz[1] hevesen megtámadta Madách művét. Ő abban a törekvés folytonos kudarczát látta, örökös visszaesést. «A darab tetszik mindazoknak, — mondotta, — kik a liberalismusban s a franczia forradalom eszméiben látják a világ teljes megromlásának okát, mert a mű iránya reactionárius s ez a mostan divatban lovő áramlatnak tökéletesen megfelel, midőn oly világnézleteket hirdet, melynek logicai követ-

[1] *Különvélemény.* — *Pesti Napló*, 1883 nov. 4.

kezése azon tan, melyet különben Epicurnak szoktak tulajdonítani, hogy t. i. az élvezet az életnek valódi czélja. Megelégedéssel nézik tehát, hogy ha Ádám mint Pharaó szabadságot ad a népnek s a nélkül, hogy földtehermentességi kölcsönért a pénzkirályokhoz fordulna, eltörli a robotot, az athéni nép őt mint Miltiadest a demokrata népszónok indítványára statarialiter elítéli, hadd lássék, mivé lesz a nép, ha a jobbágyság megszűnt s a szabadság uralma bekövetkezett.» Pulszky az egész költeményből azt veszi ki, hogy «mindaz, a mi eszményes, puszta hiábavalóság», s hogy «nem a szenvedélyek tisztulását veszi czélba, a mint azt Aristoteles megkívánta, hanem a kétségbeejtést, melynek a végszavak nem képezhetik elégséges ellensúlyát», a miben Overmans-szal találkozik. E különvéleményt hamarosan megczáfolták. A *Fővárosi Lapok*-ban egy (K.) jegyű czikk[1] fejtegette, hogy a költő nem ránt porba semmit, midőn azt rajzolja, mint cselekszik azt az emberi ész és szív túlságai, szenvedélyei, hóbortjai, továbbá, hogy a keveslett ellensúly nem csupán a végső szavakban fekszik, hanem az egész műben.

A *Budapesti Hirlap*-ban pedig *—ő* (Rákosi Jenő) kelt védelmére, kifejtve, hogy Madách

[1] 1883 nov. 6. Vadnai Károly.

mint költő idealista (nem epicureista), mint politikus liberalis (nem reactionarius). Hogy az egyén, «a ki az emberiségért harczba száll az emberiség ellen», martiromságra jut, azt így mutatják a történet példái. De «ezt felmutatni egy poemában, melyből kitetszik, hogy a szép, a fenséges maga az ember a maga küzdelmében s nem a változandó doctrinák és világnézletek, a melyekért küzd, s hogy a megnyugvás nem a sikerben, hanem a kötelesség jóhiszemű teljesítésében, azaz ismét a küzdésben, a boldogság pedig az egyéni élet örömeiben, a családban, a gyermekben van: — se nem reactionarismus, se nem epicureismus».[1]

E sok hatás és koráramlat egyenként egymást tartotta egyensúlyban, s együttvéve egyszersmind ellensúlyozta a legnagyobb hatást is, Goetheét. A pessimismus és materialismus ellenkezik az ő derűs optimismusával és schellingi természetbölcseletével, kevésbbé van meg nála a történelmi hajlam s még kevésbbé a demokratai. Mindez csökkenti tehát Goethe szellemének befolyását.

Ez eszmék és irányok nem közvetlenül *Az ember tragédiájára* hatottak, hanem egyenként

[1] *Pulszky Ferencz mint kritikus. — Budapesti Hirlap*, 1883 nov. 6. 306. szám.

s régtől fogva Madách lelkére. Az idegen eszmék csak fölébresztették s megtermékenyítették a saját gondolkozását, gyorsabbá s erősebbé tették gondolatainak kifejlődését. Kisebb költeményeiben tisztán látni a beolvadás folyamatát. Minden hatás fölolvadt benne s hangulatainak és sorsának forrongása közt forrt össze lelki világának ős-kőzeteivel, annyira, hogy általános igazságai először rendesen alkalmi benyomások alakjában jelentkeznek nála. Az idegen hatást átolvasztja a maga életébe, összekapcsolja élményeivel, átszűri érzésein és önnön gondolatain. Mindent átél, áthasonít, magáévá tesz; mindenhez sokat hozzá ad a magáéból. A mit leír, azt már magából meríti, bár még utóbb is változó alakban keresi az kristályalakzatát. A mit főművében begyűjtött, betakarított, az mind az ő földjén termett, az ő lelkében kisarjadt vetés, a maga életének aratása; azt a pár idegen magot, melyet messziről hozott oda a szél, a többivel közös sors, egy napfény és egy eső érlelte.

Egyes eszméinek minden változását, egész kifejlődését szemmel kísérhetni, egész családfájok és történetök van egyéb műveiben. Visszajáró gondolatai nem merő kölcsönzések, azokon lelki világának kifejlődését figyelhetni meg, hosszú kristályosulás folyamatát. Nem csupán

kisebb gondolatokat olvasztott be kész munkáiból, melyek amúgy is kiadatlanul hevertek; a főgondolatok gyökere is lyrai forrásokig ér le, alkalmi költeményekben és följegyzésekben bukkan föl először, hogy aztán elmélkedés közt nőjjön világnézetté, lassanként kitisztulva az emlék érzelmi kiséretétől s megfelelő alakban csiszolódva ki.

Már fiatalkori művei közt Heraklesben megvan a prometheusi ellentét kifejezése. E szakadék mélyébe Herakles azzal tekint alá:

> Minek két élet egy sárból csinált darabnak?
> Minek, ha az első örömtelen
> Mul el? Minek, ha a következőt
> A test nem élvezi?

Ebben a pogány anyagiság mellett a költő ifjúkori élvvágya, testisége jut kifejezésre. Később, Pál öcscse sírjánál szellemibben fogja fel, bár még ekkor is szédíti az örvény a végtelenség és az arasznyi földi lét között. Felzúdul azon, miért kell, hogy az ember

> Átlássa istensége szikráját,
> A roppant tért és a nyűgöt nyakán.

Gyötrődésében az eszmélni kezdő Ádám csüggedésére ismerhetni, majdnem szavaira is, midőn azt panaszolja:

A gyáva test, mint renyhe börtönőr,
Le a göröngyhöz vonzza emberét,
Világa ez, mint féregé a gaz,
Túl rajta nem viszi tekintetét.

E kettősség alapján osztja kétfelé nagy művében a földi és földöntúli élet kérdéseit; külön választhatók azok gondolkodásában is.

A földi élet értelmének kutatása hosszú forrongásban vonul keresztül munkáin, miközben a költő önnön lelkében viaskodnak Ádám és Lucifer ellentétes eszméi.

Régóta latra vetette a küzdelem becsét s bonczolta minden elemét a haladással kapcsolatban. Homlokegyenest ellenkező pontról indul ki, mint a hová utóbb emelkedett. Fiatalkori pessimismusában 1843-ban (I. 12. kiadatlan) azt írja Szontaghnak: «Életterveinkkel, vágyainkkal, reményeinkkel úgy vagyunk, mint a mókus, mely ha kerekében agyonfáradja magát s azt hiszi, mértföldeket haladt, ugyanazon bizonyos helyen van». Ez a nézet szívósan uralkodott rajta, több újabb élmény is erősítette. Pál öcscsének sorsában a törekvés hiábavalóságát látja az egyénre nézve.

Miért müvelted hévvel lelkedet?
Hogy ott légy, hol a gyermek és buta,
Kit véled együtt a sír eltemet?

(Pál öcsém sírjánál.)

Ez a gond szól még Kepler tanítványából is:

Ki annyi éjt szenteltem a tudásnak,
Csak a butával lettem-é egyenlő
És mind e munka elveszett hiába?

Szokása szerint ismét általánosítja öcscsének sorsát, a törekvés hiábavalóságának példájaként, kifejezéseiben szinte a most idézett Szontagh-féle levél szavait újítva föl:

bölcsőnk és a sír
Egy pont csak, mely körül futunk, futunk,
S midőn lihegve összeroskadánk,
Mindig csak a kis pont körül vagyunk!

Ebből foly a még általánosabb következtetés:

Minden miveltségünk Bábel-torony,
Vágyunk felérni vele az eget,
S hosszú fáradság, épités után
Oly messze az, mint volt, fejünk felett.

Testvérének halála összefonódott a szabadságharczczal, s e nagy katastrophából azt vonta le, hogy az összesség igyekvésének, áldozatának nincsen foganatja. Ablakából a temetőre látván, sokszor elmerengett a sírokon, melyekben együtt porladnak hősök s rab utódok, mert küzdelmök még az ivadékot sem váltotta meg. Így írja ezt *Őszi gondolatok* című költeményében. Ily sötéten ítélt az emberi küzdelemről akkor, midőn

egyszerre állott nemzetének s két testvérének sírja szélén.

Pál öcscsének sorsa az egyéni törekvést mutatta hiábavalónak, Máriáé a köz javáért való nemes harczot.

> ... a nép, melyért férjed harczra szállt,
> Melyért vívott, ... az gyilkolt agyon.
>
> *(Mária testvérem emlékezete.)*

Ez veti meg fölfogásának alapját a tömeg felől, az egyén és a tömeg viszonyáról, a nagy ember önfeláldozásáról. A fájdalom hevében első következtetése az:

> ... hogy a ki még csatáz
> A nép jogáért, ... esztelen.

E nézetet hordja ajkán Lucifer. De a mellett föltetszik egy kiengesztelő gondolat, egy sugár az önáldozatnak az áldozót és a tömeget egyaránt megnemesítő erejéből, midőn a végszakok azt hangoztatják, hogy az áldozatokat e csalódás közelebb vitte Istenhez, s a nép is talán nemesbedik. Egy szemernyi lehetőség ez Ádám törhetlen bizalmából, bár még röpke és fölszínes gondolat.

Nézete a tömegről általában sötét alapszinű. Úgy nézi e költeményben, mint a pharao ministere:

> ... sorsa szolgaság,
> Az egyesért van csak teremtve is,
> Ki önhittel görbedt nyakára hág.
>
> Az él csupán, utána milliók
> Csak az egyes értékét növelik,
> Magokba mitsem számoló jelek,
> Miket összadnak vagy letörülik.

Ez a ‚milliók egy miatt' elv, csakhogy az egyén kiemelkedésének hangsúlyozásával. Ez a zordon fölfogás utóbb Lucifer osztályrésze lett, de a köznapi tömeg lenézését sem a költő, sem Ádám nem vetkőzte le végkép. Megvetéssel mondja epigrammjában a *Közönséges ember*-ről:

> Világra lett, nősült és elvesze.
> Ezért kár volt emberré lennie.

Ily lenézéssel szól a tömegről Ádám Byanczban, s többször is; mindenütt akadálya az a törekvésnek, a nagy ember érvényesülésének, a haladásnak.

Madách elmélkedő hajlama számba veszi a törekvés többi gátjait is. Nagyra hivatott s ifjan elhalt öcscsének példája tekintetét a véletlen zsarnokságára, az elkallódott és elfojtott tehetségekre fordította. Azt írja erről az *Éjféli gondolatok*-ban:

> ... mért lesz a gyermek, ki Cato lehetne
> S meghal torokgyíkban csecsemő korában?

Oh hány Leonidas, hány Gracchus megy sírba,
Senkitől nem sejtve, mert ennek a forum,
Annak Thermopylae nem jöve utába!

E gondolatot nem ejtette el; ott van *Az ember tragédiájá*-ban is, a hol Lucifer hasonló példákat szögez Ádám bizalma ellenébe (XIV.):

Ha nagy Hunyad nem méltó nép körében
Jő a világra, hogyha szerecsen
Sátornak árnya reszket bölcsején:
Mi lesz első hőséből a keresztnek?
Vagy Luther, hogyha pápa lesz esetleg,
S Leo tanár egy német egyetemben?

A körülmények hatalmával egybevág a kor rokon- vagy ellenhatása. Volt idő, mikor a költő e részben Luciferrel érzett, a ki hű maradt az *Éjféli gondolatok* fölfogásához:

... az ember hitvány eszköze a sorsnak,
Tenni semmit sem bír önnön erejével,
Győz, ha sors könyvében úgy vagyon megírva,
Avagy ismeretlen s nyom nélkül enyész el.

Egyenesen a korra alkalmazza azt egyik följegyzésében, melyben Lucifer nézete jut szóhoz: «Csak hódítók kapnak a világ kerekébe döntőleg; az eszmét egyesek nem viszik előbbre, csak a kor.» E fölfogás azonban enged is merevségéből. *Nápolyi Endré*-ben azt mondják (IV. felv.): «Vajmi kevesen vannak, kik önmagoknak

tudnak teremteni századot; többnyire azok, kiket csodálunk, koruk gyermekei, kiket az forgószélként emelt fel, de felemelve máris esésre itélt». Közel jár ez Lucifer nézetéhez, hogy egyén sohasem juthat érvényre a kor ellenében, s a kor folyam, mely visz vagy elmerít, az egyén csak úszója (VII.). Csakhogy e szavak nyomban így folytatódnak: «De vannak, kik önmagoknak alkotnak világot, 's ezek azok, kiket a' hajnal hírnökeként sokáig üldöz az álmos nép, ezek azok, kiknek teremtésükön rágódik egy korcs utóvilág.» Ez viszont Ádám felfogása, bár a végső tag ismét Lucifer replicájába téved, mikor az eretnekekre mutat, a kik

... azért meghalnak, mit utódaik
Az utczaléggel gondtalan szivandnak.

Ez Lucifer számos elszólásainak egyike; a gondolat Ádám eszmekörébe illik, nem az övébe.

A kor ily változandóságán különben már régen fönnakadt. A mivel Lucifer az űrben Ádámot keseríti:

... holnap gúnyolod, miért ma vívsz —

az a költőt már az *Éjféli gondolatok*-ban gyötörte:

Érdemes-e vívni eszmékért, melyeket
A megváltozott kor csak mosolygni fogna?

Zsibvásáron című kiadatlan költeményében szintén azt mondja:

Más világ lép fel, ha mi leléptünk,
A mi nékünk szent volt, gúnya tárgya;
Veszne bár emlékünk is magunkkal,
S mit szerettünk, szűnk egész világa.

Egy prózai (kiadatlan) jegyzete azonban már hidegen, sőt megnyugvással tekinti ezt: «A kor emberei elavulnak; ez természetes, mert az élet halad.» Egy másik ötlet még tovább fejti: «A történetet sohasem a magunk szempontjából kell megitélnünk; az akkor legmagasztosabb, most legbolondabb lehet.» Ebben Ádám egyik legfőbb megnyugtató eszméjére ismerhetni:

. . . bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,
Emelt, és így nagy és szent eszme volt.

Ádám ezt a küzdés érdeme mellett hozza föl, e ponton az már nem hiábavaló. Ádám is vérzik a költő régi kételyeitől, de a régi csüggedést Madách már kisebb költeményeiben legyőzte. Élményei ismét közrehatottak. A mit 1849 után panaszként mondott az *Éjféli gondolatok*-ban, hogy a holtak élete «harczuknál nem volt más», most megfordítja. Bármily szomorú volt is a szabadságharcz vége, a fásult tespedés őt nem sokáig bilincselte le. Már a *Csak tréfa*-ban azt mondják:

A test halála, mit a pór remeg,
A léleké: megnyugvás végzetünkben.

A nemzetnek a sorsba való tétlen beletörődését méregnek nézte; azt ostromolják *Csák* és *Mózes* rejtett czélzásai. Részt vett a politikai élet föltámadásában, s a megnyugvás, e lassú halál ellen azzal izgat egyik politikai verse:

Küzdés az élet, nyugvás a halál.

(Csak béke, béke.)

Ebbe az időbe esik *Mária királynő* darabjának átdolgozása, hol Palizsnay, mikor minden törekvése hamvába hal, e gondolatra eszmél:

Miért küzd hát az ember? S hát mért küzdne?
Azért, hogy küzdjön.

E kettőt forrasztja egygyé Ádám főgondolata a földi életre nézve (XIII.):

A czél halál, az élet küzdelem,
S az ember czélja e küzdés maga.

Mint Ádám, ő maga szintén becsüli a küzdelmet, még ha nem ér is czélhoz. *Angyal és leány* című versében egy szakasz így szól:

Oh de szívünknek nincs megnyugvása,
Mely betöltse, nincsen üdv elég nagy;
Még a mennynek is lehull varázsa,
Teljesületlen vágyat ha nem hagy.

Ez Ádám fölfogásának csirája (XIII.):

A czélt, tudom, még százszor el nem érem.
Mit sem tesz.

Érzelmi hullámzásból bukkannak föl tehát e gondolatok is. Hitt a küzdelem nemesítő erejében, a mire Mária nővérét gyászoló versében még csak habozva czélzott. *A megelégedés* czímű versében[1] azt vallja:

Pór lelkek költék, hogy erény legyen
A megnyugvás sorsunkban, óh nem az.
Csak addig Isten képe a kebel,
Míg kétkedik, feljebb tör és csatáz.

A küzdést látja a köznapiságból való kiemelkedés eszközének, mint hősei, s magának is ezt választja osztályrészül, mikor *Csak béke, béke* czímű költeményében így kiált a gyáva tömegre:

Tenyészszetek. Én küzdve bukhatom.

Az ember és az emberiség küzdelmét szemében régtől fogva az eszmei tartalom tette nemessé. Ez talán már Hegel hatásából ered, de Madách egészen elsajátította. Mint Ádám, ő is minden korban az eszmét kutatta. Hagyatékában egy lapon ezt olvashatni: «Nézzük . . . a görög államokat, a római fénykort és középkort. Mind eszmékért harczoltak s az emberiség előre haladt.

[1] Gyüjteményében nincs meg. Megjelent a *Fővárosi Lapok*ban, 1896 decz. 2.

Mi e mái kor politicája, mi nyomorult eszmék, mi semmi. Nagy harczok, s változik-e az emberiség sorsa? Csodálkozni lehet, hogy nagy emberek sincsenek. Egy Napoleon kezében a világ az eszmét meglelte, mint Nagy Constantin, melly a koré». Ki van itt mondva a küzdelem eszmei czélja, a haladás az ember sorsának javulásával kapcsolatban és a nagy ember szerepe, a ki az eszme prófétája s harczosa. Mindez egyezik Hegel gondolataival s *Az ember tragédiájá*-nak főeszméivel.

A nagy ember Madáchnál szinte meg van szállva egy-egy eszmétől, fanatikusa annak. Ádám mondja is egyszer (XII.):

mi a világon
Nagy és nemes volt, mind ily őrülés,
Melynek higgadt gond korlátot nem ír.

Ez hegeli gondolat, de megcsillan már egyik fiatalkori (kiadatlan) költeményében, hol a ‚szent könnyelműséget' legszebb áldásnak mondja, melyet nyujthat Isten:

Hisz te szülsz minden nagyot, merészet,
A mitől a számolás megdöbben,
Költészet, báj általad ragyog fel
Életünk . ult ridegségében. *(Lujzához.)*

Hogy a küzdelemben van vigasztaló, azt megint az élet tanulságából merítette. Ha már sok

más gondolata is subiectiv eredetű, mennyivel inkább ez! A forradalom után látnia kellett, hogy a közveszteségben is folyvást enyhet és boldogságot ád a szerelem, a családi élet; saját boldogtalanságában fokozottan érezte becsét. Ez a meggyőződés áthatja verseit. A *Nyári esté*-ben azt festi, mennyi békét és örömet kinál az otthon a nap fáradalmai után. Lóth feleségén azt példázza, hogy a nő az otthon nemtője. Ezt hirdeti *Szív és ész* című kiadatlan verse:

Bölcseség van, nő, a szerelemben,
Őrületnek nézze bár az ész,
Életünk folyóján révbe vinni
Egyedül szívünk szerelme kész.

Így tanítja ezt *Az ember tragédiája* is.

Az élet értelmének minden kérdése, melyet nagy műve fölvet, fölmerül tehát már régebbi munkáiban s kiforr lassanként megoldásuk is.

A földöntúli kérdések szintén régtől fogva ostromolták szivét és agyát. Reá szögezte szemét erkölcsi világunk alapjaira; a szabad akarat, Isten léte s a lélek halhatatlansága felől sokat gondolkodott; nagy művének is sarkpontjai ezek.

Elmélkedett a szabad akarat becséről. Aesthetikai értekezése azzal kezdődik: «Két érzékkel nemesebb az ember az egész teremtett világnál, — két érzékkel, mely egyedüli sajátja, áll csupán felül az állaton; e két érzék egyikével a jót a rossztól különbözteti meg, másikával a szépet és rútat ismeri fel.»

Isten léte volt talán az egyetlen fogalom, melyet kétsége soha nem illetett. Sokszor leírja nevét verseiben. Hivő lélekkel fordul feléje mindig, mint *Isten keze, ember keze* című költeményében s a *Hit és tudás*-ban. Gyermeki hittel néz a szivárványra, Isten igéretének zálogát látva benne az *Alföldi utazás* végsoraiban. A halál Istenhez térés (*Fagyvirágok*, VIII.); ajkán a legfőbb bizonyság, ha valami «oly igaz, mint hogy Isten van» *(Mária emlékezete.)*. A túlvilágról általában egy hivő képzelete él benne; többször szerepeltet angyalokat és ördögöket kisebb verseiben is.

Hite oldja meg a lélek halhatatlanságára irányzott gondolatatait. Herakles az élet mulandóságán ámul el:

Mi is itt lent az élet? Pillanatnyi
Álom-kínszenvedés vagy álom-éden?

Ebben Ádám sóhaját hallani (XV.):

Több-é, mint álom, a lét?

S a mint Ádám átkozza a ‚percznyi öntudat'-ot, mely csak a nemlét borzalmait megvilágítni jó, úgy gondolkozik Madách is:

Oh mért él hát az ember, mért löké
Az Isten egy perczre világába,
Hogy öntudatra ébredezve, az
Örökkévalóságot átlássa...

és

Sírnál álljon meg percznyi lét után.

(Pál öcsém sírjánál.)

E rejtély zárát feszegeti az *Éjféli gondolatok*ban:

Oh hát érdemes-e élni, ha minden percz
Csak a feledésnek szánt sírgödrünkön ás.
— — — — — — — — — — —
Avagy él a lélek még túl is a síron,
És miként a dőre buborék, nem vész el?

E kétségekre *Az ember tragédiája* is csak a földi és a túlvilági élet egyensúlyával felel, de a szavakból a hit fényessége sugárzik.

A nagy költemény más értelemben is a végtelenbe olvadón mutatja az ember és az emberiség sorsát. *Az ember tragédiájá*-nak ez a fő sudara szintén ős rétegekben gyökerezik. Madách itt is ellentétes kiindulási pontról jut végső gondolatához.

Átfogó tekintete már az *Éjféli gondolatok*-ban egybefoglalja korszakok és világok életét, de ott e tág kilátás még lehangolón jut szóhoz. Az ember-öltők a közös örök igában egyesülnek, a mint ‚összefolynak a sors örök gyürűjében.' A világok elgondolása pedig az ember világának parányiságát, magára hagyottságát érezteti vele.

Míg földünkön népek küzdnek vérben állva,
Földünk mint kis szikra áll a mindenségben;
A lehulló hősök híre itten él csak
A kis szikra egyik kisded szögletében.

Így tünteti fel a földet a mindenség egy parányi zugául a nagy költemény első karéneke.

Utóbb mindezt nemesebb oldalról fogja fel. Önmagán érezte, hogy az egyéni élet beletorkollik az emberiség örök folyamába s ez által örökkévaló. Mikor gyermekére néz, úgy érzi, hogy élete nem hulló csillag, a sír nem temeti el, mert a gyermekben egy megifjodott világ van, ő él tovább benne s az őt halhatlanítja *(Otthon.)*. Ez a földi halhatatlanság az, a mivel Lucifer is biztatja Ádámot, a maga módján így fejezve ki:

Ha vétkezél, fiadban bünhödöl,
Köszvényedet ő benne folytatod.

A költő szellemibben is érzi e beolvadást *Epilogus*-ában; munkája révén azt reméli:

Míg szent eszmékért ember harczol, érez:
Mindebből osztályrész jut majd nekem.

Ép így átérzi később a világok összetartozását, a mindenség harmoniáját. Nem egy versében hirdette, hogy az meg van törve, meg van csonkítva (pl. *Isten keze, ember keze,*) de ép ebből látni, mennyire átérezte ez egységet alapjában.

Hit és tudás című költeményének kiadatlan harmadik szakában ez a stropha van:

Megszakadt a mindenség gyürűje,
Melyben Isten, ember együtt éltek,
S a nagy űrt tán át sem bírja szállni
Isten gondja és ember-remények.

Egy másik verse is azt vallja, mely gyűjteményéből szintén hiányzik, hogy

Minden egy nagy láncz egy-egy szeme,
Melyet mint dal, mint összhang foly körül
Az Isten lelke véghetetlenül.

E dal egy hangja volna a világ,
Ha volna úgy, minőnek alkoták;
De az ember teremteni akart,
Kitépte földét s elrontá a dalt.

(Őrüljek meg? — Jelenkor, 1896. decz. 6., 41. szám.)

Így veszi az ember törekvését *Az ember tragédiája* is; «a mint az ember istentől elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni kezd» — mondja maga a költő Erdélyihez írt levelében. Azonban *Az ember tragédiája* végén helyreáll a nagy harmonia.

Az ember tragédiája hosszú forrongás, egy egész élet eredménye, habár maga a mű hónapok alatt jött létre. Erejét nagyrészt a régebbi költeményekből meríti s ezek révén abból, a mit Madách átélt és szenvedt. Gondolatai élmények nyomán sarjadnak, s e töprengések hosszú kristályosodási folyamatban keresik szilárd alakjukat, lassan tisztulva tartalmilag, alakilag is folyvást csiszolódva. A mi idegen eszme hatott reá, nem új gondolatokat serkentett csirázásra, többnyire csak régi elmélkedéseit segítette határozottabb kifejléshez. Fő eszméinek egész fejlődés-történetét nyujtják kisebb költeményei. Nagy művében eléri ereje teljét mint gondolkodó és mint költő. Mint költő most megtalálja a számára elérhető legtökéletesebb kifejezést s óriás feladatba kezd; mint bölcsész, szétszórt s ellentmondó eszméit összekapcsolja világnézetté.

Kisebb költeményeiben s főmunkájában is két ellentétes világnézet találkozik. A legsötétebb pessimismusból indul ki, hogy a szenvedések tisztító tüzén át emelkedjék egészen a vallásos megnyugvásig. Sajátságos paradoxon, hogy ifjúkorának képzelt és túlzott fájdalmai kétségbeejtették, megmérgezték egész világfelfogását, később pedig tapasztalatai és a valódi bánat megedzik férfias higgadtságát. E benső harczot, e megtisztulást pontról-pontra végig kísérhetni költeményeiben. Riedl azt írja, hogy pessimismusát családi tragédiája s a Bach-korszak absolutismusa magyarázza.[1] Régibb volt az; első

[1] E vállalatban: *Die Kultur der Gegenwart.* Herausgegeben von Paul Hinneberg. Teil I. Abt. IX. Die Osteuropäischen Literaturen und die slawischen Sprachen. 265—

csalódása szülte, betegessége táplálta, bőséges tartalmat adott neki — a mi rendes ok a genialis pessimisták életében — értelmi fölénye környezetével, a megyei és vidéki élettel szemben s betetőzte mindezt a szabadságharcz leveretése, családi veszteségei, fogsága. Később lassan gyógyult levertsége; enyhítette előbb a megszokás, utóbb a nemzet sorsának várt jobbra fordulása. Családi sebe a végleges megoldás után a fásult nyugalomban hegedni kezdett; az idő megmutatta, hogy a nemzet titáni küzdelme nem volt hiábavaló; föléledt az irodalom s vele az ő írói becsvágya. Ez elemek között szűrődött s tisztult gondolatvilága. Mint fiatalkori pessimismusánál Byroné, most a Goethe példája hatott közre. Egy-egy zord gondolata keresni kezdte a kiengesztelődést, de a múlt kísértetei visszajártak. Nagy művének egyes csiráit a régi kétségek fakasztották, azok elevenen éltek benne még akkor is, mikor nagy munkájához látott.

Művének alakjai közül az ördög toppant elébe elsőnek; az ő közelségét érezte már ifjúkorának sötét napjaiban, s nem ragadta föl ellene íróeszközét, mint Luther a Wartburgban. Sokszor háborgatta képzeletét fiatal kora óta; nem tágított mellőle akkor sem, mikor nagy

307. lap: *Die ungarische Literatur*, von Friedrich Riedl. 304—305. l.

művének első gondolatai bimbóztak lelkében. Zordon volt a mű első gondolatának megvillanása a Szontaghhoz írt levél jegyzetében, a pessimismus adott tollat a költő kezébe, címe szerint is tragédiának szánta az egészet. Eleinte Lucifernek engedi a győzelmet, inkább az ő pártján van, s az embert játékszerül veti kezébe. Közben derülni kezd felfogása. A mint az ember életét és küzdelmeit rajzolja, boldognak és nemesnek találja azt, szívét megnyitja Isten szava, a bizalom előtt s legyőzi a régi kisértőt. Ide nem pusztán az a meggondolás vezette, hogy a költészetnek nem lehet czélja a kétségbeejtés; ezt is magából merítette. Munkájában kielégülést érzett, a hivatás teljesítése, az alkotás gyönyöre, a siker reménye kiengesztelték, megbékült sorsával és a világgal. Tehetsége is fejlett munka közben. Az erkölcsi világ dualismusából indult ki, szembe állítván az Urat és a sátánt, s tökéletes egységhez küzdi fel magát: az Úr belehelyezkedik a mindenségbe; Lucifer végül csak egy rugó lesz a világ csodálatos szerkezetében; áskálódása jóra visz. Ez is tapasztalás. Őt is kétségei indították elmélkedésre, azoknak köszöni fejlődését, magas szempontját, széttekintését; őt is a Sátán vitte föl a hegyre, hogy megmutassa neki a világot.

Nem tagadhatta meg hát tökéletesen régi

fölfogását, de már több ponton szemben áll vele. Az ötvenes évek végének Madácha vitatkozik a negyvenes évekbeli Madáchcsal s hévvel czáfolja ezt. E ponton sarkallik lelkének megosztása a két főalak között. Kétfelé osztja ellentétes nézeteit, ellenkező két világfelfogását. Fiatalkori kétségeit, tagadását Lucifer ajkára adja; az élet tartalma: a törekvés, a megnyugvás és bizalom Ádám osztályrésze. Mint egy óriás dialogus hangzik fel Lucifer és Ádám ajakán a kétség és emelkedettség, a lázongás és megnyugvás világnézete, hogy mint benne magában, ez utóbbi diadalmaskodjék.

A fölfogások e harczát, lelkének megosztását teljes öntudattal vitte keresztül. Drámai munkáinak, első sorban *Az ember tragédiájá*-nak kettős természetére, a subiectiv eredetre és látszó tárgyiasságra világít rá egyik kiadatlan verse.

> ... a költő, ki alkotni akar,
> Mint Isten világot, küzdje le
> Mind a szenvedélyt előbb, melylyel
> Uj világát népesíti be.
>
> Akkor aztán ő parancsoland
> A szellemnek, melyet felidéz,
> S míg kezében tartja gyeplőjét,
> El nem ragadhatja őt mint vész.
>
> Emlékének tárházaiból
> Választ renddel minden érzetet,

> Mint ruhát, melyet egykor viselt,
> S egyben vigadt, másban szenvedett.
>
> S hogyha kész világa, a tömeg
> Bámulattal mond: mi szép, mi hű!
> Nem tudja, hogy kedves halottjait
> Koszorúzta a megbékélt szű.
>
> *(Számoltam magammal.)*

Költészetét innen látni legtisztábban, a kereszt-útról érzelmei és bölcselkedése közt. Érzelmei higgadtak elméletté; a mi előbb költészetének virága volt, később magot érlelt. Bölcselkedő volt, a ki emlékeiből és lyrai sóhajaiból világnézetet szűrt le; s költő volt, a kinek bölcselkedése mögül életének ismerője mély lyrai hangot hall zöngeni. Élményeiből költészetén át tisztult le világnézete, mely ép ezért tökéletesen sajátja, egyéni. Önnön lelkéből sarjadt annak minden eleme, ott forrott ki is.

A mit átélt, érzett és gondolt, egészen beleolvasztotta nagy művébe. Az egyforma átéltségből merítik egyforma meggyőző erejüket a költemény ellentétes nézetei. Ez átélés hozza magával az ellenkező eszmék harczának drámaiságát; érzik a nemesebb rész érlelődése, erőfeszítése, a mint fölküzdi magát. Az ellentétes fölfogások kibékítésében, szerves egygyé forrasztásában rejlik aztán világnézetének eredetisége és összhangja, s azzal együtt művének benső egysége.

VIII.

Föltett hasonlóságok, formai szabadságok s érték tekintetében: *Manfred, Heaven and earth, A világ színjátéka.* — Tárgyi párhuzamok a bibliai színekre nézve: Metastasio *Ábel halála,* Milton *Elveszett Paradicsom*-a, Doležal Ágost *Tragédiája,* Calderon auto-ja. Futó hasonlóságok a történelmi színeknél. Rokonság szerkezeti elemek dolgában Ahasvér mondájával, az álom Lessing *Faust*jában, a látomás Shelley *Queen Mab* költeményében, conceptio és képsor Hugo Victor *Századok legendájá*-ban. Kétségtelen hatás: Byron *Deformed transformed* és *Kain* cz. művei, Goethe *Faust*-ja. A kölcsönzött lényeges mozzanatok. Madách eredetisége, költői szépségei, maradandó becse.

A kik Madách művét a világirodalom más nagy alkotásaival összemérték, különböző szempontok után indultak, többnyire csak egy-egy mozzanatot ragadva ki. Az összevetés alapja hol csak a drámai költemény szabad formája, hol a bibliai tárgy vagy az első emberpár szerepe, hol meg az álom és a látomás. Csengery Antal, midőn a költemény kapcsán *Manfred*-ot emlegette, csupán hatalmas szárnyalására czélzott s rendkívüliségére kívánt rámutatni. E költeményt a hős meghasonlása, öngyilkos szándéka, mágiába mélyedése, a halálba taszított s aztán felidézett kedves mind *Faust*-hoz viszik közel, Madách művével csak *Káin*-on keresztül van távoli, lelki rokonságban. Szász Károly, mikor Byron *Heaven and Earth* című mysteriumára utalt, aligha gondolt egyébre a tárgy bibliai eredetén s az alakítás szabadságán felül, de érdekes, hogy mindketten megérezték a byroni rokonságot. Messzebb került Bayer József, a ki Hugo Károly egyik darabját említette: *Das Schauspiel der Welt*[1] czíműt, mint a mely ‚hóbortos alakban' valami hasonló. Csakhogy ez valódi dráma, egy király fiáról szól, a ki vadonban növekedve, felnőtten elmegy atyja udvarába, természete, gondolkodása és viselete csodálkozást kelt, ereje és bátorsága csodálatot; a véletlen alkalmat ad neki a király megmentésére; kiderül kiléte s feleségül nyeri a király nevelt leányát. Ebben rousseaui gondolat lappang: a természetes ember fölénye. Az egykorú kritikák is allegoriának nézték.[2] *Az ember tragédiájá*-ra nem emlékeztet benne egyéb a czímen kívül. Ennek csilláma fordíthatta ide Bayer tekintetét.

[1] In vier Acten. Wien, 1844. Nálunk is adták, de nyomtatásban csak németül jelent meg.

[2] Így Jókai. L. Vértesi Jenő: *A romantikus dráma.* — A M. T. Akadémia könyvkiadó vállalatában, 1914.

Mindez csupán általános benyomás lidércze, a homályos emlékezet bolygó fénye, a mely tévútra csábít.

A hasonlítások általában nagyrészt ötletszerűen, puszta föltevésen alapulnak, a nélkül, hogy kimutatható volna az érintkezés.

Egyeseket több vagy kevesebb tárgyi hasonlóság ösztönzött összevetésre. Kivált a bibliai színeknél nyilt erre alkalom. Bayer József Morvay nagy könyvét bírálva, Metastasiónak *Ábel halálá*-ról szóló melodrámáját említette.[1] De ennek tárgya nem a bűnbeesés, hanem az első gyilkosság, mi Madáchnál elő sem fordul, hiszen még Kain sincsen a világon. Így a hasonlóság csupán annyi, hogy a darab az ős szülék közt játszik, Ádám, Éva s angyalok is szerepelnek benne, mint Madáchnál a II. és III. színben s a XV-ben.

Van Doležal Ágost tót költőnek egy nagy költeménye (1791.), egy óriási verses mű, melyről a *Slovenské Pohl'ady* című, Skultéty József szerkesztette s Turócz-Szent-Mártonban nyomtatott

[1] *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1898. 260—71. l. — 1802-ben jelent volt meg e könyv: *Metastasiusnak egynéhány játék darabjai.* Fordította olaszból Döme Károl. Komáromban. — 1—41. l.: *Ábel halála* — Metastasio számos ilyen színjátékot faragott édeskésen az ó-kori történetből s a bibliából Izsákról, Józsefről stb.

tót folyóiratban[1] azt olvashatni, hogy «e *Tragédia* nélkül Madách nem írhatta volna meg *Az ember tragédiáját*, a magyar irodalom e büszkeségét».[2] E műről még nem írtak irodalmunkban, össze sem hasonlították Madáchéval,[2] ki mint fölvidéki ember tudhatott e költeményről, de ha tudott volna is, nem követte. A mű címe egyszersmind rövid foglalata tartalmának; e szerint a költemény: «Az egész világot érdeklő tragédia, vagyis verses elbeszélése ős-szüleink szomorú bukásának, a hol minden felötlés és kétség, a tudósoknál és tudatlanoknál felmerülők előadatnak, fölvilágosíttatnak és megczáfoltatnak, hozzáfűzve Ábel vérének szava, Seth patriarchának siralma Ábel fölött, Ábel sírjának fölirata és Krisztus vérének mindenen átható szava, — összeírva Ádámnak egy fia által».

[1] XVII. kötetében (1897.) a 9. füzet 553. lapján a Literarno-historičke drobnosti (Irodalomtörténeti apróságok) című rovatban van szó a Staré Noviny (Régi hirlap) cz. ujságról, ennek munkatársai közt Doležalról; itt van az idézett passus.

[2] A költeményre Morvay Győző úr hívta föl figyelmemet, a ki szíves volt a könyv czímét, s czímének és a fejezetek czímének német fordítását is átengedni tájékozódás czéljából. — Riedl Frigyes tanár úrnak egyik tanítványa át is olvasta a tót költeményt, de nem talált hasonlóságot a végső sóhaj kivételével, mely a «küzdj és bízva bízzál» szavaira emlékeztet.

Az egész harmincz szakaszra és kétszázhatvan fejezetre oszlik. Az első rész az ember teremtéséről szól, a második a bűnbeesés állapotáról elmélkedik, a további hat a kisértést, a kigyó cseleit és rábeszélését, Éva bűnét s a bűnbeesés idejét és körülményeit adja elő. A továbbiak az Úr ítéletét, az ember védekezését és bűnbánatát festik, vallásos bölcselkedésekkel kísérve, melyek azt fejtegetik, mint sujthatja büntetés egy eset miatt az egész emberiséget (XIX), azon a réven, mert «Ádám az egész emberiség képviselője» (XX.). A XXIII. szakasz a 139—177-ig terjedő alczímeken át magyarázza, mint lehetséges a bűn a világ rendjében. Egy későbbi szakasz (XXVI.) a munkálkodó Ádámot festi, mint Madách a III. színben, külön fejezetekben rajzolva tanyáját, a földmívelést, aratást, állattenyésztést, a szövés-fonás mesterségét, leírva közben asztalukat és Éva ágyát (207—215. alczím). Majd az igaz hitet és eretnekséget fejtegeti, átcsap Ábel vértanuságára, siránkozik a világ fölött, s az egészet «Isten vérének szózata» zárja. Látnivaló, e monstruosus mű vallásos és erkölcsi fejtegetések láncczsora; tárgya, eseményei, az elmélkedések inkább Milton hatására vallanak, mintsem Madách művével volnának párhuzamban. A kisértő, az első emberpár s bűnbeesésök közösek ugyan, de Doležal

műve Madáchnak csak első és második színével mutat tárgyi hasonlatosságot, s végső accordjaiban, melyek emlékeztetnek a «küzdj és bízva bízzál» szózatára. Azonban a tót költemény egészen Ádámnál marad; hiányzanak a történelmi képek, az emberiség küzdelmei és haladása, a nagy ember hivatása s harcza a korral és a tömeggel, a földi pálya s a nemzedékek összekapcsolása a végtelennel, melyek Madách legfőbb s egyszersmind kiengesztelő eszméi.

Több joggal hasonlította a paradicsomi színeket Greguss s utóbb Szász Károly Milton *Elvesztett paradicsomá*-hoz, mely *Az ember tragédiájának* szintén csak paradicsomi színeivel rokon. Egy részleténél azonban szorosabb kapcsolat mutatkozik. A XI. ének e helyére Reményi Ede utalt.[1] Itt Mihály arkangyal megmutatja Ádámnak a föld kerekét s visióban föltárja előtte az emberiség jövőjét, hogy megnyugtassa Ádámot ivadékának sorsa felől. Ebben van hasonlóság, csakhogy Milton az epopeiák példáját követte, mert az eposi hős rendesen belát a jövőbe, hogy ott szemlélje a távolabbi jövőt, a melyet meg nem érhet, s abban küzdelmei bérét, nemzetsége fölvirágzását; számára e látvány

[1] *Leirások Milton eposaiban. — Egyetemes Philologiai Közlöny*, XIX. 218. l. — XI. ének, 385—754. sor.

vigasz és remény forrása, s egyszersmind a költemény további kimenetelének jóslata. Mindebből van valami Madáchnál. Ádám is sarja jövendőjét szemléli s ebben a saját sorsát, de a jövő képe itt nem oly megnyugtató, csak a belőle vont eszmék teszik azzá.

Nem több tárgyi hasonlóság mellett valamelyes benső vonások is emlékeztetnek *Az ember tragédiájá*-ban Calderonnak *Az élet álom* című autojára, mire Beöthy Zsolt mutatott rá.[1] A tárgyi közösség itt is csak annyi, hogy az auto a Paradicsom őslakóját rajzolja, a kisértőt s a bűnbeesést, de egyszersmind a fölemelkedés útját is. A sötétség ura föllázad a teremtő ellen, s a Bűnnel szövetkezve, megkisérti az első embert. Erre szörnyű égiháború támad, melyben az ember elveszti eszméletét. Magához térve, csupán álomnak hiszi az Édent, de Értelem és Akarat hozzá segődnek, hogy keresni segítsenek elvesztett üdvét, Bölcseség pedig magára ölti az ember lánczait, mire a Bűn és Sátán őt feszítik keresztre; csakhogy föltámad, miben az ember a kegyelem zálogát látja, azonban retteg, hátha ez is csak álom. De a Mindenható vigasztaló szavai hallatszanak: «Álmodni fogsz, a míg csak

[1] *A tragikum.* 453—455. l. Nem a szerző hasonló című színművéről van szó.

élsz; de őrizzed a legfőbb jót, mely néked adatott, különben a halál álmából szűk börtönben lesz ébredésed.» «Ime — mondja Beöthy — Madách Ádámjának őse, ki a fél-álom, fél-való képeiben engesztelődik ki sorsával, az isteni kegyelem segítsége mellett. Ime Luciferé is, ki az embert nem csak erkölcsileg akarja megrontani, hanem testileg is semmivé tenni, megölni. Ime *Az ember tragédiájá*nak vezér gondolata: az ember és emberiség élete álom, melynek boldogító ébredést a legfőbb jó hitének megőrzése biztosít.» Az alakítás módjában is rejlik némi hasonlatosság. Az autóban is fogalmakra van lefejtve az ember természete, mint a mysterium-félék rendes szokása; Madách elvonó hajlama, ha drámai költeményében, az új kor e bölcselő mysteriumainak egyikében nem személyesíti is külön, de erősen kiemeli az ember lelkében ugyane vonásokat; Ádám szintén értelemre s akaratra törekszik, ezek segélyével vívja küzdelmét. Ismerhette ez auto kivonatát Goethe-commentárokból, melyek *Faust*tal kapcsolatban föl szokták említeni.[2] Ily általánosságért azonban akkora költő, mint Madách, aligha szorult kölcsönre. A találkozások tárgyi és bensőbb tekin-

[2] Kuno Fischer: *Goethes Faust.* IV. kiadás, 402. l.; Lewesnál is. Nálunk is Heinrich Gusztáv: *Faust-tanulmányok.*

tetben mind e költeményekkel a közös forrásból erednek, a bibliából. Ezen alapszik tárgyi közösségük: a bűnbeesés, a közös színhely, a kisértő s az első emberpár szereplése. Innen ered e költemények további fejleménye is: a megváltás, az Úrral való kibékülés gondolata. A biblia a bűnbeesés után a bűnhődésre kárhoztatott emberi nem küzdelmeit beszéli el, Izrael történetében, melynek helyébe Madách a világtörténelem jeleneteit állítja; de az új-szövetség ott is meghozza a kiengesztelődést. Hozzákapcsolják ezt tárgyukhoz mind e költemények: Doležal és Calderon az Úr szavában, Milton a *Visszanyert Paradicsom*-ban, Madách az utolsó színben. E költemények tehát mind tárgy, mind pedig gondolati tartalom dolgában egyaránt a biblián épülnek, innen hasonlatosságuk.

Ily távoli emlékek fölmerülhetnek az olvasóban a történelmi színek során is. E kis tragédiák bő korrajzuknál fogva néha rokon korban játszó színművekre emlékeztetnek. Pharao, a mint szinte az istennel száll versenyre, elbizottságában, szolgái közt, mint typikus keleti kép egy orientalis dráma expositiójának tetszik. Benső magva: a megnemesedő zsarnok képe, Byron *Sardanapal*-ját juttatja eszünkbe. A Miltiades-szín nem olyan-é, mint egy görög történelmi tragédia záró jelenete? A római dőzsölés nem idézheti-e föl a *Kegyencz* tivornyájának képét, hol a mámor egy sülyedő világ öntudatát fojtja el, melyben a nő fogadás és koczka tárgya? Tankréd sorsában nem találni-é meg egy romantikus lovagdráma némely vonásait? A csalódó eszményi lelkesülés s mellette a nyersen józan szűkkeblűség szinte a manchai nemes lovagot s bumfordi fegyverhordozóját juttatják eszünkbe. A szigorú sorsú tudós, nagy álmaival egy ellenséges világban, családi balsorsa közepett — a Miltondrámákkal mutat némi külső hasonlóságot. Azonban az ily könnyed associatiók raja szétfoszlik, mihelyst szemügyre veszszük. Az ilyeneket a színek tárgyias korrajza mellett benső tartalmuk általánossága hívja életre, épp úgy, mint a keretnél a tárgyi hasonlat mellett Madách gondolatainak sokat átfogó területe.

Vannak azonban mozzanatok, melyeknél szorosabb hasonlóság mutatkozik. Calderon *Csodatevő magus*-ában az ördög gavallér képében szegődik a pogány Cyprianus mellé, hogy lelke díjában karjába vezesse a rég sovárgott Justinát. De a keresztyén szűzön nincs hatalma; csak álképe jelen meg Cypriánnak, s midőn az meg akarja ölelni, csontvázzá sorvad, mely azt mondja:

Igy foszlik szét, Cyprianus,
A föld minden dicsősége.

Madách erről is olvashatott bármely *Faust*-commentárban, de nem következés, hogy irodalmi kölcsönhöz nyult volna ily általánosságért, minő a csontváz megjelenése Tankréd előtt, könnyen meríthette a néphitből is. Hasonló fordulatot találni José de Espronceda spanyol költőnél (1810—42), a *Salamancai deák* legendájában, kit egy fátyolos nő maga után csábít s egyszerre csontvázzá válik s örök menyasszonyaként öleli magához. Ezt Madách bizonyosan nem ismerte, s valószínű, hogy külön-külön mindhárman a legendák s a nép- és műköltészet általános közhelyéből merítettek. Van ő Byron és Hugo hatása alatt álló spanyol költőnek egy hat énekes költeménye, *El diablo mundo*, mely szerint az élet nehéz, szomorú álom, egyetlen öröme a szerelem órái. Ebben az alapeszme áll némi rokonságban Éva szerepével, a ki Madáchnál is a földi élet vigasza; nem minden alap nélkül hasonlították össze a spanyolok e két művet Carlos Lasalde piarista tartalmi ismertetése nyomán,[1] noha a spanyol költemény eszméje Madáchnak csak egy részletével találkozik. Ez azonban szintén csak a gondolatok véletlen találkozásának példáit szaporítja.

Néhol szerkezeti elemekben is akad egy-egy

[1] *La Tragedia de Hombre.* — *Rivista Calasancia.* 1892.

másra emlékeztető vonás. Wallis asszony nyomán Gálos Rezső az örökéletű s minden korokon keresztül vándorló Ádámot az «örök zsidó», Ahasverus mondai alakjával helyezi párhuzamba, sőt utóbb a bolygó hollandi mondájával is.[1] Ily párhuzamoknál az egymástól eltérő példák fölsorolása elmossa a határozott körvonalakat, s lassanként mindent egymásba olvaszt.

Arra nézve, hogy Ádám az álom tükrében szemléli sorsát, Haraszti Gyula[2] Lessing *Faust*-tervére utalt példa gyanánt, ki előtt, mint irodalmunkban Heinrich Gusztáv fejtegeti, önnön phantomja élte volna végig sorsát, az álmodó tanulságára.[3] De itten árnykép szerepel s Faust kívülről szemléli. Szintén a látomás kapcsán utalt Morvay Dante *Isteni szinjátékára*. Ez is visio s abban történelmi személyek szerepelnek, de nem kor, hanem erkölcsi elvek szerint csoportosítva s az álmodó itt még kevésbbé

[1] *A bolygó zsidó mondája és Madách.* — Heinrich-emlékkönyv, 293. s köv. l. — E kapcsolatot német írók is fölvetették, Albert Soergel és Johann Prost, a mit már Heinrich Gusztáv mérlegelt *A bolygó zsidó mondája* cz. tanulmányában. *Budapesti Szemle*, XXVII., 1881.

[2] Tanulmányának első kiadásában, 33. lap.

[3] *Goethe Faustja.* — Tanulmányok. — Irták Boyesen **Hjalmar Hjorth** és Heinrich Gusztáv. M. T. Akadémia. **248—249. l.** — Heinrich műve újabban bővített kiadásban: ***Faust.*** **Irodalomtörténeti czikkek.** — **Budapest, 1914.**

vállal szerepet. E ponton még inkább hasonlíthatni össze Ádám álmát Calderon darabjával, *Az élet álom*-mal, hol a kitett s vadonban nőtt királyfit egy nap, míg alszik, atyja udvarába viszik; de viselkedése új szerepében csak rémületet kelt, s altában visszaviszik régi fogságába. Midőn ott fölébred, élményeit eleinte álomnak véli, de homályos emlékezése tanulságot szűr le sorsából, szilaj természete megváltozik. Itt megvolna az álom s tanulsága, melynek intelme nyomán az álmodók máskép folytatják életöket; csakhogy a királyfi élménye valóság, bár álom gyanánt hat, Ádámé pedig valóságos álom, de oly élénken éli át, hogy élménynyel ér föl.

Az álom keretében múlt és jövő képei merülnek föl Shelley *Queen Mab* című fiatalkori költeményében, kinek *Fölszabadult Prometheusa* is távoli rokona Ádámnak prometheusi vívódásában. Az előbbire Morvay Győző utalt először.[1] A tündérkirálynő kiszabadítja a test bilincséből a szunnyadó Janthe lelkét s magával viszi a légen át, hogy föltárja előtte a múlt és jövő képeit, mint Lucifer, s megmagyarázza néki a világot. (VI.) A végtelenben repülnek, mint Ádám; a föld előttük is csak egy parányi pont (I.). Látják azon Palmyra romjait, hol

[1] Nagy könyvében, 64. l.

‚egy-egy zsarnok milliók nyakán tartotta lábát', hogy rabszolgái sóvárogtak a halál után. Látják a Nilust s az omladozó pyramisokat, melyek eltünnek a föld színéről, akár építőik, s jeltelen helyükön arab sátor leng a puszta homokján. Mintha csak Madách Egyiptomát látnók, Lucifer teljesülő jóslatával egyben, s az ő hangját hallanók a magyarázó szellem ajkáról: «Mi halhatatlan hát itt? Semmi sem.» (II.) Innen fogva Shelley letér az elmélkedés útjára, a maga természet- és szabadságimádása felé, de a közben is képek ötlenek föl; a tündér egy lelkifurdalástól gyötrött királyt mutat s harczszomjas sereget, a zsarnokságot és a papokat, a szellem zsarnokait okolva az emberiség minden nyomoráért. Bőven elmélkedik az önzésről, az arany uralmáról, melyen, mint a londoni színben, szerelmet is vehetni. (III—VI.) Pedig az emberi lélek nagy szentség: «minden szív magában rejti a tökély csiráját»; de elösmeri a viszonyok s a vak sors iszonyú hatalmát is, midőn arról beszél: «Hány Milton vándorolt parasztgunyában, néma szívének sovárgását gondba és mindennapi napszámba fojtva el! Hány kézműves-Cato erélye párolgott szét, míg gombot vagy szöget kalapált!» E szavakban Madách gondolatának párjára ösmerhetni Luther és Leo megcserélt szerepéről s a laktanyában poshadó Napoleonról

(XIV. szín. Shelleynél V. szak.). A tündér mégis jobb jövővel biztatja Janthe szellemét, a nagy emberek által, kik a természettel egyetértően új teremtésbe kezdenek. Ismét Madáchcsal rokon a nagy ember hivatottságába vetett hit, a ki folytatója a teremtésnek. A fölidézett Ahasvér luciferi módon lázong az égi zsarnok ellen, ‚ki a világot játéknak teremté', míg a tündér, Shelley pantheismusának megfelelőn — a minek csirája Madách lelkében is él — a szükségszerűséghez folyamodik, s magasztalja azt a kort, midőn minden bércznek, fának, fűnek megvolt a maga szelleme, minők Madáchnál a Paradicsom nemtői. (VII.) A föld majd ismét tökéletes emberek Édenévé változik, s akkor a halál sötét kapuja azúr szigetekhez vezet, ha az ember akarata nem lankad el a küzdelemben az uralom, álnokság, nyomor ellen. A küzdés ismét madáchi gondolat; ezzel száll vissza Janthe a földre.

Közös itt Madáchcsal az álom, a múlt és jövő szemlélete, a küzdelem s a természettel való testvériség érzése; de mindennek más a színezete. Madách mindezt bölcsészi szemmel s mondhatni vallásos megnyugvással tekinti, Shelleyben pedig mind forradalmi tűzzel lobog, daczos és túlzó világfelfogásának elemeként, melyeket ebbe a jelmondatba foglalt össze: Ἐιμι φιλάνθρωπος δημοκράτικος τ'ἄθεος τε.

A mellékest mellőzve, a fő hasonlóság az álom és a múlt látománya, mely azonban Shelleynél hamar megszakad s bölcselkedésbe olvad föl, míg Madách jelent és jövőt ilyen képekbe foglal.

Történelmi színeinek egész sorát s némi részben az egésznek conceptióját Hugo Victor *Századok legendái*val vetette össze Szász Károly.[1] Az ő nyomán később Haraszti Gyula is említette e rokonságot, Madách kisebb költeményein is észlelve Hugo hatását, kivált a *Nabukodonozor álma* szertelen befejezésén;[2] *Az ember tragédiájá*-ra térve, szerinte Hugo «a *Századok mondájá*ban ugyanily titáni ötlettel küszködött», s ez «több esetleges találkozásnál: a szellemrokonság kifolyása».[3] E véleményhez az indokolást előzetesen Szász szolgáltatta. Mikor *Az ember tragédiája* megjelent s Arany neki birálatra megküldötte, Szász épen a *Századok legendái* 1859. őszén megjelent első sorozatának egyes darabjait fordítgatta.[4] Egyszerre volt hát elmerülve a két

[1] Birálatában, az *Egyetemes Könyvtár* kiadásában 81—84. lapokon.

[2] Közelebbről ez a *Századok legendái*nak Kain lelkifurdalását ábrázoló *Lelkiismeret* cz. darabjával párhuzamos.

[3] Haraszti tanulmányának első kiadásában, 29. és 31. l.

[4] A második sorozat 1877-ben látott napvilágot. Ennek darabjait a költő később közbeolvasztotta az előbbieknek; ily kiadásokban Szász párhuzama kevésbbé áttekinthető, mint az akkori gyüjteményben. Szász fordítása birálatá-

költői műben, s fogékonysága mélyen átérzett minden bennök rejtező rokonságot; innen magyarázható némi túlzása. «Részemről azt hiszem, — írja, — az általam és mások által említett világremekek egyike sem áll alapeszmében, szerkezetben, sőt némileg a kivitelben is, oly közel Madách költeményéhez, mint ez. Hugo is a teremtésen kezdi s a jelenen és az időkön túl végzi. Ő is az emberi nem küzdelmeit festi, erőteljes képekben, mindenütt a forduló pontokon. Ő is az összes világtörténelmet állítja keretül körülbelül ugyanazon eszmének.» A történelmi képekre nézve megjegyzi: «Hugo sokkal több, összesen 36 jelenetet (illetőleg történetet) dolgoz föl s a részletekben végtelenül gazdagabb, de művét tizenöt fő szakaszra osztja, s ezek sorozata *Az ember tragédiája* tizenöt színével érdekesen állítható össze, a nélkül, hogy egymással épen összeesnének. De például a D'Ève a Jesus *Az ember tragédiájá*ban az 1—3. színnek, a Décadence de Rome a hatodiknak, Le cycle héroïque chrétien és Les chevaliers errants a hetediknek, Les trones d'Orient a negyediknek, Les mercenaires a kilenczediknek, Maintenant a tizen-

val egy évben jelent meg. *A századok legendájából.* Hugo Victortól. — Fordította Szász Károly. — Kiadta a Kisfaludy-Társaság, 1862.

egyediknek, Vintième siécle a tizenkettediknek felelne meg.» E távoli, szétszórt s merőben külső hasonlóságokat mindkét helyütt a történelmi keret hozza magával. Azonban sok különbség is van; Hugo kis hősköltményeket ír — az első gyűjteményt így nevezte: *Petites epopées*, — Madách pedig kis tragédiákat; Hugónál nagy a változatosság, románczok, genreképek vegyülnek közbe; Madách egyenletesebb és egységesebb; amott nemcsak tágabb a keret, több a kép és lazább kapcsolatuk, hanem az egyes képek tárgya és színezete is más: történelmi helyett legendai. Hugo maga mondja előszavában, hogy az emberiség két oldalról tekinthető, történelmi és legendai szempontból. Ő az utóbbit választja, mert szabadabban bánhat vele s meggyőződése szerint kifejezőbb. Hugo előszavában, honnan Szász is sokat idéz, oly pontokat találni, melyek törekvését és tervét közelebb hozzák *Az ember tragédiájá*-hoz, mint maga a kivitel. Szándéka ez volt: «kifejezni az emberiséget valamilyen cyclikus műben, lefesteni egyszerre és egymás után minden szempontból, a történet, rege, bölcsészet, vallás, tudomány szempontjából, melyek a világosság felé emelkedés egyetlen és hatalmas lendületében egyesülnek; megjelentetni hol homályos, hol fényes tükörben ... ez egységes és sokféle alakot, az

Embert.» Rajzában, mint maga mondja: az emberi nemet egy nagy collectiv egyénnek fogja fel, a mi közel jár Madách alakításához, csakhogy Hugo az embert elvont egyénnek veszi, s hiányzik nála az állandó személyesítés erőteljes kifejezése. A képek nála is egy lánczczá vannak fűzve, «Évától, az emberek anyjától fogva a Revolutióig, a népek anyjáig». «Egyik költemény a másiknak adja át az emberi hagyomány szövétnekeit. Quasi cursores.» «Találni itt valamit a múltból, valamit a jelenből, s mintegy kósza délibábját a jövőnek.» «E költemények, bár tárgyra nézve elütők, egy gondolattól vannak áthatva, nincs is közöttük más kapocs e fonálon kívül, mely néha láthatatlan, de azért sohasem szakad el, s e rejtélyes fonál az emberiség útvesztőjében nem egyéb, mint a Haladás.» Ez is rokon Madách gondolatával. A fejlődést képeiben érzékíteni Hugo sem bírja; mondja is, hogy e szál néha láthatatlan. A haladás fogalmát azonban szintén meglehetősen egyformán értelmezik. Előszavának végsoraiban Hugo így foglalja össze czélzatát: «Az emberi nem fejlődése századról századra, az ember, a mint a sötétségből az eszmény felé emelkedik, a szabadság lassú és fönséges kivirágzása, az élethez való jog, a másokért való felelősség: a vallásos hymnus egy faja ez ezer strophában . . .» Lanson is úgy magyarázza,

mint humanus és demokratikus conceptiót.[1] Ez is rokon Madách alapeszméjének egyik ágával.

Még több a hasonlóság Hugo egész conceptióját tekintve. Már az első sorozat előszavában jelezte, hogy e képsort két nagy költemény teszi teljessé: *La Fin de Satan* és a *Dieu*, melyek Szász egybevetésénél jóval később jelentek meg. Ezek együtt ‚a lét hármas arczát voltak hivatva feltüntetni, mint az emberiség, a gonosz, a végtelen; a haladó, a viszonylagos, az absolut'. Ugyanazon hármasság ez itt, mint Madách művében.

Sátán Hugonál is beleavatkozik az emberi nem történetébe. Szöget, botot, kődarabot örököl Kaintól, melyekkel ez Ábel gyilkosa lett; a szögből lesz a kard, az ókori zsarnokok kardja, a botból a bitó s Krisztus keresztje, kőből a börtön, a Bastille;[2] ezek a Sátán művei s eszközei. Mindezt földöntúli jelenetek fogják közre, melyek végén az Úr elküldi a szabadság angyalát, hogy váltsa meg a Sátánt. A szabadság hivatása, hogy eltörölje a földről a gonoszt. Sátán földi szerepében ismét van valami hasonlóság *Az ember tragédiájával*; a megoldás azonban az

[1] *Histoire de la litterature française. Neuvième édition.* 1039. l.

[2] E rész a kidolgozásban hiányzik.

érzelmes romantika s Hugo forradalmi szellemének közös szülötte.

Több hasonlatot mutat a *Dieu* című látomás. Ebben a költő lelke a végtelenben száll, Őt, a mindenség okát keresve: az emberi szellem figyelmezteti:

Nul ne doit sortir de son possible.

Az űrben szálló Ádám van itt előttünk s a föld szellemének hangját hallani.

Röptében a lélek különböző symbolumok után, melyek az egyes vallásokat fejtegetik, egy angyallal találkozik; ez beavatja a mindenség magasabb fölfogásába. Föltárja a föld és ember parányiságát, szól az állat, a növény, ásvány érzéseiről és mindent összekapcsol: «Tout vit.» — «Tout les êtres sont, et furent, et seront»; «Tous les êtres sont Dieu tout les flots sont la mer»; «L'étincelle de Dieu, l'âme est dans toute chose — Le monde est un ensemble où personne n'est seul.» A mindenségnek hasonló egysége, Istenbe olvadása ez, minőt Madách is gondol. Az angyal hatalmas hymnust énekel arról, mint forr össze az ember a mindenséggel:

Soyez témoins, o cieux, que l'ilote et l'esclave —
Et sur son lit maudit le lépreux solitaire
O cieux, sont vos égaux, et que les vers de terre
Sont vos frères, soleils!

És mégis:

Rien n'existe! Car c'est dans une rève qu'ils sont.

Ádámot is gondolkodóba ejti:

Több-é, mint álom, a lét?

Csupán az Úr van igazán:

Dieu n'a qu'un front: Lumière! et n'a qu' un nom: Amour!

Földi szemek elől mindezt eltakarja a halál rejtélye, a költő előtt csak akkor tárul föl minden, a mikor meghal.

E ragyogó és szertelen vonásokban rokon gondolatok lüktetnek Madách utolsó színének mindent átfogó eszméivel, csakhogy ő nem oly meglepő, colossalis és ragyogó, de viszont határozottabb, világosabb és tárgyszerűbb.

A két mű közt tagadhatatlan a szellem-rokonság. Rokon a tárgy és az alakítás. Mindkettő az örök embert rajzolja, a történelem korszakain át, melyekben Madách tömörebb s több rendet tart; rokon az egész conceptio: a földi életnek túlvilági hatalmakkal való kapcsolata, s e részben eszméik is rokonok.

Azonban mindez csak a nagy szellemek véletlen találkozása, kik az élet értelmét fürkészve, hasonló gondolatokra jutnak. Szász Károly nem is tartotta egyébnek a birálatába foglalt össze-

hasonlítást ‚puszta curiosum'-nál; «mert — írja — a mint képzelem, hogy *Az ember tragédiája* több évi munkálkodás jól megért gyümölcse: több mint valószínűnek látom, hogy annak eszméje, sőt terve is készen volt már, midőn a *Századok legendája* megjelent». Hugo műve 1859 őszén látott napvilágot, Madách pedig már ez év elején fogott munkába, melyet 1860 tavaszán be is végzett. Mód sem volt tehát arra, hogy Hugónak e műve Madáchra hasson. Legfölebb a *Legendák* első sorozatát olvashatta volna, de azt is már munkája közben, midőn a történelmi képsor terve nemcsak kiforrott, hanem jórészt testet is öltött. A mi azonban *Az ember tragédiájának* fölséges conceptióját vinné közel a *Századok legendájához*, a földi pálya beékelését a menny és pokol küzdelmei közé, azt Madách nem meríthette innen.

Madách általában keveset ismert abból, a mihez hasonlították. Hiszen ha a párhuzamok mind megállanának, műve minden ízében mintára vallana s egészben az utánzás nagy gyüjteménye lenne. Akkor az első emberpár képe s bűnbeesése Milton eposára, a fogalmak személyesítése Calderon autojára támaszkodnék; az örök Ádám rokona volna a bolygó Ahasvérnak, az álmot és a múlt látásait Shelleytől kölcsönözné, Victor Hugotól a világtörténeti képek láncának

gondolatát. Alig maradna valami sajátja. Csakhogy Madách mindebből keveset ismert. Egészen bizonyosan nem ösmerte Metastasio melodrámáját; nem követte a tót költeményt, mely tisztán erkölcs-bölcseleti mű s mint Metastasio műve, ez is fogva marad a paradicsomi jeleneteknél, a mi Madáchnál csak kiindulási pont. Semmi nyoma annak, hogy olvasta volna Miltont, de még ha ismerte is, nem vehetett innen egyebet, csak némi festéket, egy-két színt az első jelenetekhez. Nem ismerhette Espronc édát, mert nem tudott spanyolul. Nem valószinű, hogy megjelenésekor mindjárt hallott volna a *Századok legendájá*-ról, de semmi esetre sem ösmerhette az egész mű conceptióját. Calderonról és Lessingről olvashatott volna *Faust*-commentárokban, de kétséges, vajon forgatott-e ilyen műveket. Calderon titkon, rejtek úton is hathatott reá, *Faust*-on keresztül, hiszen egyet-mást Goethe felhasznált belőle.

Shelleyt ismerhette, hiszen barátjáért és szellemrokonáért, Byronért rajongott; ez elvezethette őt Shelley könyveihez, bár ennek nem volt oly messzeterjedő hatása. A mi nála Shelley-re emlékeztet: az űrben szállás, a múlt és jövő látása — azt inkább Byron *Kain*-jából vehette; a mi szorosabb hasonlóság fennáll Palmyra-képe s az egyiptomi szín között, fakadhat a korrajz

általános vonásaiból, mint a hogy' egyetemes eszméinek némely csilláma általánosságában emlékeztet Shelley rokon gondolataira.

Ez elemek általában véve mellékes mozzanatok az egészhez képest, s ilyenekért aligha szorult kölcsönre akkora költő, kitől *Az ember tragédiája* telt. E mellett szól, hogy Madách e mozzanatokat önerejéből sokszor jobban alkotta meg költőtársainál, kiknek példájára hivatkozni szokás. Az első emberpár s a bűnbeesés nála csupán kiindulási pont; Milton égi és pokolbeli hatalmainak harczát ő az emberi szívbe tette át és főtárgygyá emelte, a mi Miltonnál csak az eposi hős visiója, az élet értelmét, az emberi faj hivatását fürkészve. Az álom tükrében idézte fel a multak képét, de míg Shelley hamarosan bölcselkedésre tér és általánosságba vész, Madách következetesen végig vezet képeiben az emberiség egész történetén, jelenen és jövőn, s ezekből olvassa ki tanulságait. Conceptiója rokon Hugoéval, de ezt is tökéletesebben vitte keresztül, mert a *Fin de Satan* három külön történetből áll,[1] a *Dieu* meg merő elvont okoskodás; Madáchnál pedig ez olyan keret a mű elején és végén, mely belejátszik a képek sorába, áthatja az egészet.

[1] Egy nincs kivíve.

E párhuzamok tanulsága nem kevésbbé becses az által, hogy a közvetlen hatás — kivéve talán Shelleyt — ki van zárva. Mutatja, hogy Madách oly útra lépett, melyen a világ nagy költői jártak; mutatja, hogy költői ereje oly feladatra volt képes sikerrel vállalkozni, mely Hugo legnagyobb conceptiójával rokon, s szelleme a gondolatok oly magasságába emelkedett, hol Shelley és Hugo geniusával találkozott.

Teljes bizonyossággal két költő hatott *Az ember tragédiájá*-ra: Byron *Deformed transformed* czímű utolsó drámai töredéke és *Kain*-ja, s még erősebben Goethe *Faust*-ja. E három mű egymással is rokon; az elsőre nézve *Faust* hatását a szerző is elismerte előszavában. Mind a három megvolt Madách könyvei közt, Byron két műve német fordításban, több más művével együtt.[1] Az elsőt magyarúl is olvashatta, Lukács Móricz fordításában, a *Budapesti Árvízkönyv* IV. kötetében (1840.), *Elváltoztatott idomtalan* czímmel. E könyveket sokat forgatta; fiatalkori pessimismusa föllobbant Byron lázongó szellemétől; az ifjúkor fogékonysága sok külső vonás emlékét is lelkébe véste; mindez tovább élt benne és föltámadt, mikor ő is egy drámai költemény conceptióját hordta lelkében.

[1] *Lyrai költeményei, Manfred, A chilloni fogoly, Sardanapal, A két Foscari, A kalóz, Lara.*

Az *Átidomított idomtalan* töredékének Madách — a Tankréd-jelenet néhány vonásán felül — egy szerkezeti mozzanatot köszön, a mire Angyal Dávid figyelmeztetett[1]. Ott Sátán a púpos Arnoldot Achillessé varázsolja, régi porhüvelyét pedig magára ölti, úgy kíséri. Itt ez egyetlen átalakulás van, de ez abban is hasonló, hogy Arnold egészen kiemelkedik régi alakjából, életet és lelket is cserél, rögtön a Rómát ostromló (1527) Bourbon connétable seregéhez vágyik, kísérője tüzes paripákon oda is röpíti, hol új élet vár reá. — Az ördög mellőz minden kötést, mint a ki a nélkül is biztos a maga dolgában; «nem lesz más szerződésed, mint tetteid» — mondja, s Madách Lucifere szintén így gondolkodik. Nála is Ádám vágya szab irányt, Lucifer csak szófogadó kísérő.[2]

Madách kezén tovább fejlett az átidomulás ötlet-csilláma; az alakcserét kiterjesztette Évára

[1] Élőszóval.

[2] E költeményben nem a bénaság levetkőzésének vágya az egyetlen subiectiv vonás, az átalakulás is az; Byron maga is ilyenformán változott át, midőn a görög szabadság hőseül szegődött. Költői alakjai szintén sokszor szakítanak multjokkal, Manfréd, Lara; többször átidomul környezetéhez Don Juan is, a kit végül — írója terve szerint — elvitt volna az ördög, mert szenvedélye s kalandjai révén kezére játszotta magát. Mindkét motivum régi Byronnál s lelkéből fakad.

s Luciferre is, átvitte egész korokra, s tizenegyszer tudta ismételni, természetes módon, megütközés keltése nélkül.

Byron másik müvét, *Kain*-t, *Az ember tragédiájával* párhuzamban Csengery Antal említette először, majd az ő nyomán emlékbeszédében Bérczy, de csupán czím szerint, elemzés nélkül. Szász Károly sem tartotta közelebb esőnek *Manfred*-nál; «csak annyi a rokonság — írja, — hogy nagyjában ugyanazon eszmevilág tág birodalmában járnak.» Morvay azonban egész csapat kifejezést állított párhuzamba,[1] Alexander Bernát pedig rokonnak talált egy-két vonást a két Lucifer alakján, iskolai kiadásában.

A két műben meglehetősen sok a hasonló vonás, bár nem okvetlenül minden kölcsönzés. Mellékes vonásoknál egyrészt a tárgy és a helyzet hozza magával; így csak természetes, hogy Ádám, mint Kain, elejénte bizalmatlanul tekint a kisértőre, majd meg a munka fáradalmát panaszolja. Amaz a helyzetből folyik, emez mindkét költőnél a szent-írás szövegén alapszik. Másfelől a hasonlóság némi része mintkettejöknél közösen Goethe *Faust*-jától ered, így Ádám, Éva és gyermekeik hálaadó fohásza Byronnál

[1] Előbb *Magyarázó tanulmány*-ában, utóbb Koeppel Byron-életrajza magyar kiadásának függelékében (M. T. Akadémia kiadványa).

is Goethe angyalai hymnusának a párja; talán Lucifere sem merészkedett volna egy más világba, ha Faust Walpurgis-éji útjának példája nem bátorítja, hogy viszont Madáchnál őt kövesse az űrbe Ádám és Lucifer.

Kisebb gondolatok könnyen ragadnak meg s születnek újra, a nélkül, hogy a ki használja, számot tudna adni eredetükről. Midőn Kain az űrben a világok szépségét dicsőíti, Lucifer azt veti ellen: «Távolba láthatád csak.» Ép így felel Ádámnak, midőn ezt a vásári élet hymnusa lelkesíti:

> Szép a magasból, mint a templom-ének.
> Bármily rekedt hang, jajszó és sohaj
> Dallammá olvad össze míg fölér. (XI. szín.)

Ádám tépelődik azon, vajon ‚minden nagy eszme, nemes cselekmény csak a körülmény dőre magzata' (XIV.); e gondolat Adah fejében is megfordul:

> Csak a körülmény
> Teremt-e hát erényt vagy bűnt?

Ily általánosságokat minden fej elvonhat magának, a köztudat birtokai, s lehetetlen megállapítani, kinél eredetiek és kinél kölcsönzések.

Igazában a hasonlat a két költemény közt részben a tárgy részleges rokonságában, főként azonban az általánosításban rejlik. Mindkét

költő a bibliából merít; Madách tárgya az ősszülék elpártolása Istentől, Byroné egy újabb bűnbecsós s a bűnös állapot. De Madách elvezérli hősét a megigazulásra, Kain a bűnnek foglya marad. Sátán alakja szintén közös, sőt fővonásaik (L. VI. fej.) és csábítása is. Mindkettő a tiltott fák gyümölcsét ízlelteti, a halhatatlanság és tudás vágyát gerjeszti föl, Madáchnál inkább az értelemben, Kainban az indulatok háborgásai közt. Szava mindkét helyütt az emberi lélek örök kisértése. Kain is az emberiség ősatyja, csakhogy a megrögzött bűnös emberiségé, kinek vérében bűneink forrása buzog, míg Ádám a jobb ösztönök példája s a megigazulásé. Adah érzelmességével és ragaszkodásával szintén a hű nő megtestesülése; Éva és Zillah is ilyenek; bennök Byron a nő nemes természetét akarta festeni. Nála ez inkább csak költői megvilágítás, Madách Évája pedig a női hivatás mintája. Kain is inkább van egyénnek rajzolva, mint Ádám s általánosítása jobbára az olvasó műve. De e réven Kain és Ádám mégis rokonok, legalább a paradicsomi színekben. Rokon mindkettejük benső meghasonlása, a mint az isteni szikra a földhöz kötöttséggel viaskodik; ez az Achilles-sarok, hova Sátán nyilait irányozza. Kaint, mint Ádámot, két vágy emészti: halhatatlanságért eped és tudásért. Szeme az élet

mellett a halálon akad fönn, a kisértő is halandóságával szólítja meg. Ezzel iker benne a tudásvágy; emehhez tereli tekintetét Lucifer Byronnál is. Uralmat igér s a ‚tudás hatalmát', «Lásd, mi az igaz tudás». Előbb ő is a természet elemeit tárja föl Kainnak, s ez épen úgy kérdezősködik tőle a tenger és a hó felől, mint a Paradicsom előtt a hőről és delejről Ádám (III. szín), ki előtt a természetnek nem csupán látványai, hanem erői tárulnak föl. Kain ép úgy mélyebbre kiván hatolni; a megismerés nem oltja, csak fokozza szomjukat. Ádám érzése lesz szóvá Kainban:

> Ah, semminek látszom saját szememben.
>
> A végtelent szemlélve, azt hivém,
> Nyerék belőle egy parányt, de most
> Érzem megint parányi voltomat.
> Valót beszélt a szellem: semmi vagy!»
> (V. ö. Ádám szavait III. szín: Alattam ing a föld...)

Kaint is minden csak önmagára vonatkozva érdekli s folyvást sürgeti Lucifert:

> Hagyd tudnom legalább
> *Létem mivoltát.*

E gondolatsor szinte párhuzamos a két költeményben. Kain sem tágít régi óhajától:

> ... hadd előre
> Izlelni halhatatlanságomat.

Mintha Madách pharaóját hallanók ebben s Lucifer hasonlóan felel, mint a pharaónak ministere:

> A föld porába térsz meg nem soká,
> Öröklétünk egy része az...

Végül Byron Lucifere is látással csillapítja Kain tudvágyát, ‚örök időket halmozva egy óra tartamára'.

> Feltüntetem neked, mit megtagadni
> Nem mersz: letünt, jelen s jövő világok
> Történetét...

Ez a tárgya Ádám álmának is. Csakhogy Kainnak Lucifer nem váltja be igéretét; a jövő kárpitját nem lebbenti föl, csupán kiholt hatalmasabb világok közé vezérli, az enyészet képét mutatva az elmulástól rettegő Kainnak, hogy őt kétségbe ejtse. Ez a czélja Ádámmal szemben is, de őt nem annyira a múlt és az elmulás, mint inkább a jövő és az élet képével hangolja le. E rész Madáchnál eredeti s művészibb, mert Ádám az álom tükrében átéli a valóságos jövőt, míg Kain ébren szemléli a más világot, hová Lucifer azzal hívja: «Repülj velem az űr végtelenén át!»

Kain röpte maga ismét hatott Madáchra. *Az ember tragédiájá*-nak XIII. színe összevág ezzel, sőt nyilván innen ered gondolata. Vannak

ily csodálatos vándorlások *Faust*-ban is; Madáchra egyenest Kain hatott. Faust és czimborája jobbára hordón (Auerbach's Keller), varázsköpönyegen repülnek (a homunculussal), vagy táltosokon, «auf schwarzen Pferden daher brausend» (Nacht. Offen Feld.), a mi mind a boszorkány-mesterről szóló népkönyv hagyománya. Maga az, hogy Kain és Ádám az űrben más világ felé szállanak, közös. Szembeötlő a hasonlóság egyes részletekben is. Kain is ámulattal nézi a messze föld golyóját:[1]

Parányi gömb a távol étheren.
... mondd, tehát
Ez Édenünk? ...
A csillagok közé vegyülve el ...

Tovább szállva, ő is visszasóvárog a földre:

Csillagok
Maradnak el s a föld is, földem! Oh
Hová tünék? Hadd lássam azt, hisz abból
Teremtetém![2]

Mire Lucifer hasonlóan nyugtatja meg, mint Ádámot a föld szelleme: ‚Ne hidd, hogy tőle elszakadhatsz.'[3]

[1] Ádám: A gömb ... keringve elvegyül
Milljó társ közt, s az volt egész világunk.

[2] Ádám: De vissszaírok, fáj, hogy elszakadtam.

[3] A föld szelleme: Nem oly könnyű országomból kitörni.

Ugyane mozzanatok teszik költőivé Madách rokon jelenetét. Igaz, mindez szinte önkényt folyik a helyzetből, de ennyi találkozás mégsem lehet véletlen.

Kainnak is fölmerül röptében Adah képe, mint Éváé Ádám előtt. Általában Adah viszonya Luciferhez és Ádámhoz megint hasonló Byron- és Madáchnál. Ösztönszerű idegenkedése Luciferrel szemben Gretchentől eredő közös vonás. ‚Ki vagy, ki a szivek közébe állsz?' — kérdezi a szellemtől. Urát is tartóztatja tőle:

... ne kövesd
E szellemet! Ő nem való közülünk.

A nő Byronnál is azt jelenti, mi Lucifernek idegen, az érzést. Midőn Kain az űrben Adahra gondol, korholja érte. «Szánlak, hogy ily mulót szeretsz.» Mire Kain azzal vág vissza: «De téged én, hogy nem szeretsz semmit!» Lucifer ezt Kainban is, mint Ádámban, ‚gyengeség'-nek tartja. Kainnal ép úgy összeforr Adah egész lénye, mint Ádámmal Éva. «Hogyan lehetnék boldog egymagam?» — kérdezi, midőn Kain elszakad tőle, később pedig úgy érzi:

hol te vagy
Nekem a gyászolt Éden sem hiányzik.

Kész elkisérni Kaint az űrbe, mint a hogy' követi elűzetésekor, önkényt, mint Éva Ádámot a római

szín végén. Kain nélkül nincsen számára élet, de a férfinak sem ő nélküle. Ő a boldogság forrása, ő nyujt a férfinak enyhet és örömet. Mindez így van *Az ember tragédiájá*ban is. De már a boldog és magasztos anyaság nincs meg Adahban, noha Kain és Ádám egyaránt fajuknak fentartóját látják ivadékukban. De Kain fellázad a ‚rózsaarczú szunnyadó' láttára, mert' «milljók örök fájdalminak csirája benne van» s kétszeresen gyötri az önvád, hogy Ábelben szelid faját kiölte. Az új nemzedék neki a bűn és nyomor fenmaradását jelenti. Ádám is kész lenne faját a földi léttől megváltani, de Éva titkát hallván, föladja a harczot sorsával, melynek engesztelő vonásait sem tagadja meg. Szemében sarja nemcsak a szenvedés és csalódás, hanem a boldogság és törekvés örököse is; rajta keresztül érzi kapcsolatát az emberiséggel, szinte a végtelennel; ebben kiengesztelődik s megtér az Úrhoz.

A bűnbocsánatot és a megváltás reményét Byronnál is a nő sejtelme hirdeti (III. felv.):

> **Ki tudja, ily engesztelés fajunkat**
> **Nem váltja-é meg egykor?**

Mindent összevéve, elég sok a hasonlatosság, de Madách mindent átolvaszt saját eszmekörébe. Nála is van visio, de lélektani keretbe foglalja, tartalmát meg kibőviti. Átveszi az űrben szállás

ötletét, némely részleteivel együtt, de a visszapillantást a földre a földi sorsra való emlékezéssel párosítja, s ezzel magasabb jelentőséget ád a visszasovárgás mozzanatának. Byrontól ered a megváltás reményének emlitése, de Madách a mellett behatón tisztázza a földi és lelki élet összes kérdéseit. A hasonlóság általában csak részletekre szorítkozik (II., III., XIII. szín); Byron nem lép ki a biblia köréből, Madách pedig végighalad a világtörténeten.

Madách főgondolataiból egyik sem támaszkodik Byronra. Mondanivalóit Byron az indulatok viharaiban fejezi ki, Madách embereinek tartalma eszmékből áll. Költeményének alaphangulata is elütő. A lélek kétségeinek ellensúlyt talált s disharmonikus sikolyait összhangba olvasztotta. Nála az ördöggel szemben az ember másik oldalán ott áll sugallataival az égi kegyelem. Byronnál az emberiség kétségek és indulatok viharai közt a bűn és bizonytalanság ösvényére lép; Ádám előtt, bár fény és árnyék váltakozásában, de tisztán áll az élet útja, egész a láthatár széleig, és ott összeér az éggel. Ezt nemcsak a művészi egyensúly hozza magával; Byronnal szemben itt Madách lelkének sóvárgása nyilatkozik összhang, megnyugvás után.

Ily izmos volt az ő egyénisége, hogy szellemének önállóságát Byron hatásával szemben is

megőrizte. *Az ember tragédiájá*nak eszme- s érzés-világa magában forrt ki, csak itt-ott részleteiben könnyítette meg az alakítást Byron példája. Ellensúlyul szolgált e részben egy más hatás is, a Goetheé.

Faust-nak *Az ember tragédiájá*-ra gyakorolt hatása többeket foglalkoztatott s egészen belegyökerezett a köztudatba is. E hasonlóságot Madách első bírálói is észrevették, de természetesen kivált némely német író élezte ki. Gottschall egyenest Faustiade-nak nézi.[1] Zabel, ki a berlini Lessing-Theater rosszul sikerült bemutatása alapján ismerteti, szintén Goethe utánzatának tartja, legkivált az első színt és a phalanstère homunculust gyártó tudósát a föld szellemével, de Madách egész eszme- és érzésvilágát is merő kölcsönzésnek tekinti. Elvitat tőle minden érdemet; látványos színművet lát benne, «utazást a világ körül, térből áttéve időbe, mely azonban a humor hiánya miatt korántsem oly mulattató, mint Jules Verne ismeretes darabja».[2]

Szerencsére nem minden német olvasója esett

[1] *Eine ung. Faustiade.* — *Blätter für litt. Unterhaltung.* 1865, 34. sz.

[2] *Zur modernen Dramaturgie.* Studien und Kritiken über das ausländische Theater, von Eugen Zabel. 2. Aufl. Oldenburg. 1903. — 212—216. l.

ily érthetetlen túlzásba. Heyse, Wilbrandt, Freytag, Storm magasztalással írtak róla Fischer Sándornak, midőn fordításának megküldését megköszönték.[1] Magánlevelek ily udvariasságait nem vehetni ugyan utolsó latig komolyan, de viszont a beható bírálat is elismerte jelességeit. Opitz Tivadar, a ki tudott magyarul s többször ismertette porosz lapokban irodalmi állapotainkat, Madáchról úgy nyilatkozik, hogy ha képzelete fölérné eszmegazdagságát, művét a világirodalom legnagyobb bölcselmi költeményei közé, őt magát Dante és Goethe mellé kellene sorozni.[2] Teljesen lenyomja Zabel véleményét a mérlegen Vischer Frigyes Tivadaré, hogy e mű a szellem hatalmas tette, melyre méltán büszke a magyar irodalom![3]

Goethe hatására nézve különben a magyar bírálók sincsenek egy nézeten.

Arany többek felfogásáról tájékoztatja levelében (1862 jan. 13.) Szász Károlyt. E szerint Salamon Ferencz letett az ismertetésről, mert neki «a Faust-reminiscentiák okoztak scrupulust»; viszont Gyulai «azon csodálkozik, hogy ennyire

[1] Erdélyi Károly: *Madách és fordítói. Magyar Szemle.* VIII. — Morvay, 212. l.

[2] A *Magazin für die Literatur des Auslandes* 1863. évi folyamában. Szólt róla Arany *Koszorú*-ja, 1863 május 3. sz.

[3] Idézi Bayer, Zabelt bírálva, *Egyetemes Philologiai Közlöny.* 1903. 51—56. l.

tudta kerülni a Faust-reminiscentiákat, holott az impulsust onnan vette». Maga Arany úgy látta, hogy «itt a felfogás egészen eredeti». Erdélyi János ellenkezőleg úgy találta, hogy Faust nélkül «hihetőleg elő sem állott volna». Szász Károly volt az első, ki bírálatában megkezdte egyes részletek összevetését, de a mellett Madách önállóságát is hangsúlyozta. Utána a párhuzamokat Gajári Lajos folytatta,[1] majd Morvay; de mindketten csak az egyezéseket nézték, nem az eltéréseket, s túlságba is mentek, midőn például Gajári a temetési szín végét, hol Ádám fölismerve a megdicsőülő Évát, kétszer nevén szólítja, kapcsolatba hozta a *Faust* első részének utolsó szavaival, a mikor Margit a Faust nevét kiáltja. Összevetéseik csak kifejezéseket állítnak párhuzamba, mellőzve bensőbb mozzanatokat, hol a valódi hasonlóság s különbség rejlenék.

Legszembeötlőbb mindjárt a két mű kezdetén a mennyei prologus rokonsága Madách első színével, a mire már Szász rámutatott. Ugyanazok a szereplők: az Úr, a három főangyal, a tagadás szelleme; noha Szász a különbséget is kiemelte, hogy «Goethe Herr-Gottja naivságának

[1] A *Faust hatása Az ember tragédiájára.* — *Egyetemes Philologiai Közlöny.* VIII. évf. (1884.) VII. füzet, 806—812. l.

a komor URban s Mephisto szeszélyes kötődésének a ridegebb Luciferben alig van nyoma». Hasonlóak a részletek, az egész menet: a főangyalok hymnusai — melyeknél a mit költői fenségben veszít Madách, azt megnyeri világosság- és tagoltságban — s ellentétül Sátán gáncsoskodása. Az Úr szakasztott azzal a szemrehányással fogadja mind a két gonoszt:

Kommst du nur immer anzuklagen?

Madáchnál:

Dicséretemre nem találsz-e szót,
Vagy nem tetszik tán, a mit alkoték?

A gonosz itt, mint ott, ócsárolja a teremtés koronáját, az embert; eltántorítására Goethénél egyenest fogadást ajánl az Úrnak; Madáchnál is biztos a dolgában, erre vall hetyke kérkedése:

Hol a tagadás lábát megveti,
Világodat meg fogja dönteni.

A próba mindkét helytt szabad; az Úr fölénynyel nézi Sátán erőlködését, sőt Madáchnál maga ad néki eszközt a két fában; de a gonosz sorsát is eleve megpecsételi:

... steh beschämt ...

Hasonlókép Madáchnál:

... hasztalan rázod porlánczodat,
Csatád hiú az Úrnak ellenében.

Ez teljes hasonlóság, szorosabb már nem is lehetne. Arany e jelenetet olvasva, letette a kéziratot, mert az egészet *Faust* utánzatának gondolta.

Csakhogy míg a jelenet Goethénél ennyiből áll, Madách kibőviti, s e részben érvényesül eredeti tehetsége. Nála a mennyei jelenet a teremtés befejezésének ünnepe, a világ első napja, melyen megindul a csillagok s a föld forgása; ez hatalmas költői gondolat. Innen foly, s nem puszta dísz, a bevezető költői karének, mely a csillagok nemtőit, köztük a földét köszönti, a mint megindulnak pályájukon. Mindez tökéletesen illik Madách művéhez, melynek tartalma az emberiség egész földi élete, a túlvilággal kapcsolatban.

Van tehát változás, sőt új vonás is; magával hozza ezt Madách kiforrott terve, a mely fejlésében egészen eltér Fausttól.

Madáchnál nem csak az első szín alakjai közösek Goethével, hanem egész szellemvilága is. Goethe példája csábította, hogy nemtőket, boszorkányokat idézzen. A föld szelleme tisztára az Erdgeist másolata, ámbár Madách többször szerepelteti (a phalanstèreben és az űrben), mi Goethének is terve volt. Első megjelenése a két műben egész egyöntetű. Amott a varázsló Faust, emitt a varázserejű Lucifer idézi föl; de

a felidéző visszadöbben tőle: Schreckliches Gesicht! — Ki vagy te rém? Hatalma nem tűr parancsot. Faust is tapasztalja:

> **Hab ich die Kraft, dich anzuziehn, besessen,**
> **So hatt ich, dich zu halten, keine Kraft.**

Madáchnál maga a föld szelleme nyilatkoztatja ki, «hogy fölzaklatni s kormányozni más».

Lénye Goethénél, a mint magasztos szavaiból látni, a lét ereje, a magvat termő és emésztő; Madáchnál inkább csak a természet, mely pantheistikusan nyilatkozik.

Madách szövege során haladva, pharaóban Gajári a *Faust* második részének császárjára ismer, pedig a két alakon nincs egy rokon vonás. Akkor már inkább emlékeztet az utolsó felvonás Faustjára, a ki büszkén mereng nagy művén:

> **Es kann die Spur von meinen Erdetagen**
> **Nicht in Aeonen untergehn!**

De ez is erőszakos egyeztetés volna, mert pharao vágya és a gúla korvonás, s Madách aligha gondolt annál *Faust* e helyére. Hasonló véletlen egyezésre bukkanni a görög jelenetben. Mephistopheles a második rész harmadik felvonásában, szintén görög földön, Phorkyas mezében olyan formán ront az édelgő Faust és Helena elébe Menelaos közeledtének hírével, mint Lucifer a

lázongó csőcselék közé, s már előbb olyan gyönyörrel feni a bárdot Helenának, mint Lucifer Miltiadesnek. De ez is annyira más a két helyen, hogy szintén inkább a mellett bizonyít, mennyire tévútra csalhatnak néha meglehetősen hasonló részletek s mennyire nem lehet minden csillámot rögtön egyezésnek nézni. Ily külsőségen indulva, akár a római orgiát is össze lehetne vetni az álarczos udvari ünnepélylyel.

A Tankréd-jelenetben a rideg Lucifert megszállja Mephisto incselkedő kedve; úgy paczkázik Izóra kísérőjével, mint Mártha asszonynyal amaz. Szószerinti egyezést nem lehet kimutatni, de a hang egészen hasonló; a játék vége is egyforma csattanó. Mephistophelesnél:

Nun mach ich mich bei Zeiten fort!
Die hielte wohl den Teufel selbst beim Wort.

Lucifer pedig:

Uram, siess! Te nem birsz elbucsúzni,
S én nem birom gátolni győzedelmem.

A tudós Kepler az első jelenet tudós Faustjára emlékeztet, a nélkül, hogy valódi hasonlatosság volna köztük. Kepler második jelenetében azonban a tanítványnyal való párbeszédet Szász annyira Mephisto és a deák találkozása párjául tekinti, «mintha csak fordítást olvasnánk». Pedig sok az eltérés. Nemcsak hogy Goethénél — a mit Szász is kiemelt — csupán a talár a Fausté, a tanács Mephistoé, hanem a tanítványban is egygyé van gyúrva Wagner tudvágya s az új diák megilletődése. Mindketten egyért sovárganak.

... möchte gern, was auf der Erden
Und in dem Himmel ist, erfassen,
Die Wissenschaft und die Natur.

Csaknem ugyanezt mondja magyarul ez:

Lelkem vágytól remeg,
Belátni a természet műhelyébe...
Anyag- s szellem-világban egyaránt.

Velejében az első válasz is hasonló, melyet már Szász és Gajári párhuzamba tettek:

Doch müsst ihr euch nicht zerstreuen lassen.

A magyarban:

Hogy lássad át a nagyszerű egészet?

Csakhogy Mephistónál ebbe a gúny mérge cseppen, mely átjárja egész fejtegetését, Madáchnál pedig az a lemondás szól belőle, mely szintén egész leczkéjének alaphangja.

Mephisto, megúnva a tudákos hangot, az élet örömeibe lovallja bele hallgatóját, Kepler tanítványa a tudomány lehangoló rejtélyei elől a művészetben keres menedéket, de a végső kö-

vetkeztetésben ismét találkozik a két oktató. Kepler is Mephisto szavainak variálásával végzi:

Grau, theurer Freund, ist alle Theorie,
Und grün des Lebens goldner Baum.

Keplernél:

Ki a szabadba!
Miért tanulnád mindig, hogy mi a dal,
Minő az erdő, míg az élet elfoly,
Örömtelen poros szobafalak közt?
Hosszúnak nézed-é az életet,
Hogy sírodig theoriát tanulsz?

Madáchot elmélkedő hajlama sodorta e párbeszédhez, mely nem szerves tagja művének, de melyben lelke megnyílhatott; azonban önkénytelenül is csábította s előtte lebegett Goethe példája, melynek egyes vonásai fölelevenültek lelkében.

A vásári tömegben *Faust* több jelenetének alakjai vegyülnek össze. Katonák és mesterlegények jönnek-mennek, mint ott husvét délutánján, koldusok és kisértő vénasszony; diákok és polgár-leányok, még a beszédök is hasonló, mint már Szász megjegyezte. A tanulók mulatsága:

Ein starkes Bier, ein beizender Toback,
Und eine Magd im Putz, das ist nun mein Geschmack —

szakasztott az a magyarban is:

Nehány pohár sör és zenére van pénz...
Piros pofák közt herczegek leszünk.

Van hasonlóság a polgárleányok beszédében is; «mindezt csaknem szórul-szóra ott találhatjuk a magyarban» — mondja Szász Károly. A kocsma az Auerbach-pinczére emlékeztet. A kéjhölgy éneke a Walpurgis-éj négy sorának visszhangja. A gyárosok beszélgetése modern alakban a polgár zsörtölődése, ki a község ügyeit hánytorgatja. Az anya eladó leányával a Mummenschantzból toppan ide, Gajári megjegyzése szerint. Éva is Gretchen vonásait ölti magára: a templomból jő, Ádám, mint Faust, kiséretét ajánlja s az ördög ékszereivel kedveskedik. Csakhogy Éva sötétebb színekkel van festve, alakja csupa árnyék: kaczér, csapodár, szívtelen, számító. Gretchen sem ment a gyöngeségtől; hiú, sajnálja, hogy ékszereivel nem dicsekedhetik:

Darf mich, leider, nicht auf der Gassen,
Noch in der Kirche mit sehen lassen.

De Éva hivalkodása még az akasztásnak is örvend:

Szép alkalom, ragyogni ékeimben.

Lucifer egy csoportban gyönyörködik:

E lányka...
A míg ölelget, új viszonyt keres
Már is szeme.

Ez is goethei megfigyelés. Faust veti az ördögnek: mit adhat néki? —

Ein Mädchen, das an meiner Brust
Mit Aeugeln schon dem Nachbar sich verbindet...

Mindezek természetes alakjai ily néptömegnek, de a közeli egyezések mégis kölcsönzés mellett szólanak. Madáchot méltán ragadták meg Goethe életteli jelenetei, tőle tanulhatta az egy vonással való jellemzést. Több helyről hord itt össze goethei mellék-alakokat, de közéjök állítja saját főszemélyeit: Éva is e tömegbe tartozik; s mint a jelen képét, az egészet szorosan beilleszti színei sorába. A megrázó ellentét, a nyüzsgő élet hirtelen átváltozása temetővé, egészen Madách gondolata.

A phalanstèreben is akadnak emlékeztető vonások. A tudós lelki rokona a száraz Wagnernek, ki a *Faust* második részében szintén laboratoriumában munkálkodik. Rövidlátón ki akarnak fogni a természeten: mind a kettő homunculust főz lombikjában; a kísérletre a két ördög egyforma élczet pattant.[1]

[1] *Wagner*: Es wird ein Mensch gemacht.
Meph.: Ein Mensch? Und welch verliebtes Paar
Habt ihr ins Rauchloch eingeschlossen?

Luc.: Nagyon vénül az ember hogyha már
Lombikhoz tér, midőn organisál.

A szín végén Ádám ismét Faustra emlékeztet, a mint a császári udvarban önfeledt szerelemre lobban Helena árnyképe iránt s már-már levetkezi kölcsönzött lényét, mire Lucifer elragadja. De ez csak afféle találkozás, mint a Miltiades-színbeli.

A XIII. színt Szász Károly «a Harzgebirgi Walpurgis-Nacht szeszélyes kóborlásá»-val állítja párhuzamba, noha itt tisztán *Kain* példája érvényesült.

Találkozik azonban egy-két bensőbb mozzanat. A pálya végéről Faust is visszatekint mint Ádám az űrből, s gondolatai közel járnak Ádám tanulságaihoz.

Ich habe nur begehrt und nur vollbracht,
Und abermals gewünscht...

Was braucht er in die Ewigkeit zu schweifen...
Im Weiterschreiten find er Qual und Glück.

Ez nagyjában Ádám életének képe s az ő tanulságai: a folytonos küzdelem vágya, tapasztalatai alapján az elérhetőnek megbecsülése és a haladás gondolata; ezeket olvassa ki a földi pályából ő is, sőt mindez szinte világosabban talál az ő sorsára, mint Faustéra.

A földi pálya tanulságait a kifejlésben mennyei szó erősíti meg. A két költemény, a mint égi jelenettel kezdődött, azzal is zárul, s ezek fő

eszméi, a megváltó gondolatok ismét hasonlók. A gonoszt utóléri előre megjósolt kudarcza. A küzdő ember felé biztató szózat hangzik, a mely munkára, törekvésre utalja.

Wer immer strebend sich bemüht,
Den können wir erlösen.

Az ember fölemelkedésének, a megváltás művének mindkét helyütt részese a nő:,

Das Ewigweibliche
Zieht uns hinan.

Az ember törekvése, sorsa, a végtelenbe torkollik:

Alles Vergängliche
Ist nur ein Gleichniss;
Das Unzulängliche
Hier wirds Ereigniss.

Az emberi törekvésről, a női hivatásról és a végtelenség felől hasonló igék csendülnek *Az ember tragédiájá*-ban is. Csakhogy Goethénél épen a sejtelmességben van a nagyszerű és a költőiség, míg Madách a költészet rovására logikusabb, midőn megismételve egyenkint részletezi a földi pálya és a túlvilág kérdéseit, s külön-külön kijelöli a férfi, a nő és a gonosz hivatását. De viszont, egy jelenetbe zárva, a mi Goethénél két külön színre szakad: a földi élet tanulságát a mennyei biztatással, — szorosabban

kapcsolja össze a földi életet az éggel. S bár épen ezért, mert a jelenet első része csak a földi szereplők közt folyik, e mennyei szín Madáchnál csak fél: mégis tökéletes párja az elsőnek, annak összes csiráit kifejlesztvén, — míg Goethe végső színében Szász nem minden ok nélkül kifogásolja, hogy «magát az Urat, Mephisto felett itéletet tenni s Faustot kegyelmébe fogadni, színre nem hozván, az első égi jelenetnek tulajdonképen mégsem felel meg egészen». A két mennyei jelenet általában egyöntetűbb Madáchnál, mint Goethénél, kinek fölrótták, hogy első színe protestáns, a végső pedig katholikus mennyország. Ebben Madách már nem követte Goethét, hanem a zárjelenetet saját első színéből fejlesztette.

Mégis, minden módositás ellenére, a mennyei két jelenet a legvilágosabb és legfontosabb kölcsönzés. E nélkül *Az ember tragédiája*, legalább mai alakjában, létre sem jöhet vala. Az egyezés súlypontja nem az első színnek ízenként összevágó részleteiben rejlik s nem az utolsónak rokon csengésű eszméiben, hanem abban, a mint a földi élet mennyei keretbe van állítva s a mint az emberi sorsban jó és gonosz hatalmak küzdenek. Ez erők nyilatkoznak mindkét költeményben a közrefogott földi jelenetekben is; ezt jelenti egyfelől az ördög kísérete, másfelől pedig az Úr sejtelme, mely folyvást ott dereng

Ádámban s fölvillan jobb perczeiben a Faust szívében is, így midőn Gretchen katekhizálja; ez indítja a női ösztönt mindkét helyütt az ördög ellen. Itt az ember az ég és föld fia, benne küzdenek és egyesülnek az erkölcsi hatalmak. Míg a többi költőt nagyobbrészt az ördög alakja és szerepe vonta a hasonló mondákhoz, Goethe fölénye egyrészt abban áll, hogy az ő harmonikus lelke helyreállította az egyensúlyt, szembeállítva a pokollal a mennyet és sugalmait; s ezt a vallásos mozzanatot még megtoldotta a bölcseletivel, midőn az embert törekvésében váltja meg. Madách máshonnan indult, de végül még több vallásosságot éreztet; azonban mind e rész kivitele, mind az ember részessége a megváltásban Goethe példájára mutat vissza.

Ehhez képest a többi hasonlóság csak fölszines.

A történelmi jelenetek során mérlegelve a párhuzamba sorakoztatott helyeket, csupa laza, mellékes mozzanatok emlékeztetnek *Faust*-ra, helyzetek vagy mellékalakok általános vonásai, melyeket Madáchnál kisebb tehetség is könnyen pótolhatott volna másokkal, s melyek akár egészen is elmaradhatnának a költemény becsének vagy értelmének csorbulása nélkül. S még e vonások egy részét is csak elfogultság kényszeríthetné párhuzamba. Egészében a görög, római

vagy lovagkori szín egy csöppet sem emlékeztet *Faust* jeleneteire, még kevésbbé a forradalom vagy a jégvilág, melyekben egy szónyi emlékeztetőt sem találni. Hasonlóságról leginkább Kepler és a tanítvány jelenetében lehet szó, hol a tanításban is lappang egy-két goethei ige. De ez a rész meg Madách művének csak kárára szolgál, mert a hosszú párbeszéd megállítja nyugalmával a drámai képek sorát, pedig tartalmilag is elhagyható volna az egész mű kára nélkül; Goethénél is egy későbbi párjelenet teszi magvassá és teljessé.

A szöveg szószerint egyező részletein felül vannak jelentős vonások, melyeket Madách innen tanult. A második rész jobbára ily módon hatott. Innen vehetett példát kardalok beszövésére, typikus alakok nagy vonásokkal való jellemzéséhez, a tömeg rajza és mozgatása dolgában. A második részen figyelhette meg a csodás elem, s fogalmak és jelképek költői használatát. Itt látta jelenetek sűrű változásait, melyek egészen más világba vezetnek, s Kuno Fischer finom értelmezése szerint[1] a Faust középkori jelene mellett föltárják neki az idealis multat az ó-kor árnyék-világában, s végül önzetlen törekvése révén éreztetik részességét a jövőben. Itt folyt

[1] Kuno Fischer: *Goethes Faust.* II. Band. VIII. Capitel

előtte Faust és Mephisto átöltözése, sőt megifjodása, látta utóbb Mephistót a bohócz és Phorkyas mezében, mely azonban nem födi el sem Faust, sem az olvasó elől, s végül a munkások felügyelőjeként, alárendelt viszonyban, minő rendszerint Luciferé. Mindehhez sok hasonló van Madáchnál; de ő a korszakok változásait felaprózta s rendszeres történelmi egymásutánban vitte keresztül; a főszemélyek fél-átváltozásait pedig kiterjesztette mindhármajokra, korhű jelmezekbe ruházván őket. Ehhez még közelebbi példát talált Byron *Átidomított idomtalanjá*-ban, de mindezek csirája ott is *Faust*ból származik, s Goethe példája bizonyára nem kis részben bátorította Madáchot ily költői merészségekre.

A szereplők közül a mellék-alakok egész serege közös. A főalakok közt Luciferen van legtöbb hasonlatosság. Származásuk ugyan különböző: Mephisto a Jób kísértő szelleme, Lucifer pedig a bibliai kigyó, az emberi nem megrontója; de emberismerete s biráló szelleme később épp úgy Mephistóra vall, akárcsak külseje.

Faust és Ádám közt rejtettebb a hasonlóság. Ádám első sorban az emberiség személyesitője, Faust pedig nem vetkezi le történeti egyéniségét s a hagyomány köntösét. Mégis van köztük némi találkozási pont. Faustban sok van meg

és hatalmas mértékben az általános emberi vonásokból; a tehetetlenség kínja, szenvedélye, utóbb tettvágya s törekvése mind általános emberi. Ez általános emberi vonásokat föltünteti a költő Ádámon is. Faust ez által szintén typussá emelkedik, de a kiváló egyén typusává; a szöveg Uebermenschnek nevezi. A történelmi jelenetekben Ádám is kiváló egyének mezét ölti magára, s bár rajta ez csak álruha, mégis az egyén sorsa is érdekli, kivált a nagy emberé. Faustban az egyéniség határai kitágulnak általános emberivé, Ádám alakja, mint az emberiség személyesitője, magába zárja az örök ember és az egyén vonásait és problemáit. Lényük szerint kétféleképen használnak fel egy közös vonást. Faust a szerelmi szenvedélyben, majd ezen felül emelkedve az ismeret és tett vágyában, végül a józan törekvésben az egyén korszakait éli át. Előbb megifjodott, az utolsó részben egyszerre mint aggastyán jelenik meg «im höchsten Alter wandelnd». A költő itt száz évesnek képzelte.[1] Madáchot megragadta a haladó kor e kifejezése, átvette azt, de a maga tárgyához képest más értelemben: az emberiség korszakaira vonatkoztatva.

Ádámhoz közelebbról csak a második rész

[1] Eckermannak, 1831 junius 6.

Faustja hasonlít, a hol betelt a Schiller jóslata, hogy «a költemény minden költői individualitás mellett sem kerülheti ki a symbolikus jelentést», hol a föladat épp annyira philosophiai, mint költői.[1] Az első rész érzéki szenvedélye idegen Ádámtól, ki a szerelemnek csak szellemi részét és áldásait ösmeri; a második rész Faustja s törekvései inkább rokonok vele, noha jelképességük homályosabb. Valójában közös azonban legfőbb vonásuk: a nyugtalan vágy, a kiapadhatlan törekvés, az emberi lélek fő tulajdona. De ez is roppant különböző bennök. Beöthy Zsolt *A tragikum*-ról szóló könyvében egész fejezetet szentel annak megvilágítására, hogy Ádám és Faust egyaránt a korlátlanságra törekvő akarat példái, de Faust az önző, Ádám az önzetlen akaraté. Faust, mikor az ördöggel szerződik, azt kívánja magának, a mit Ádám álmában átél:

> Und was der ganzen Menschheit zugetheilt ist,
> Will ich in meinem Innern selbst geniessen.

Csakhogy épp a «geniessen» a különbség. Ádámot ebben a vágyában is az emberiség sorsa érdekli, Faust a maga egyéni életébe kívánja zsúfolni az élet teljét. Ádám mindig az összesség javáért küzd s akárhányszor feláldozza magát érette, Faust mindent és mindenkit magának áldoz.

[1] Schiller Goethéhez, 1897 jun. 23.

Még midőn a mások javán fárad, termőföldet hódítva a tengertől, azt is mily önzőn és kegyetlenül teszi!

Hasonló a viszony a két nő-alak között. Éva hasonlókép elvont személy, mint Ádám, Gretchen pedig szintannyira egyén, mint Faust. Szerepe mégsem csak Éva egyéni alakjaival párhuzamos, a rabszolganővel s későbbi változataival. Lényegében bizonyos fokig ő is typussá emelkedik, akár Faust. Ösztönei, hite, odaadó szerelme, a megváltó szeretet: a női lélek örök erényei. De mindez nála egyéni alakban és sorsban olvad össze. Ő csak képviselője s nem megtestesülése az örök nőiségnek, mint Éva, a ki változó alakjaiban több oldalról tünteti fel a nő hivatását. Gretchen elmarad a Faust oldala mellől, Éva örök társa Ádámnak küzdelmeiben, mint a család nemtője, s vele együtt jelenti az emberi nemet az anyaságban, a mi Gretchenből mind hiányzik, míg Éva ez utóbbit azzal tetézi be, mikor teljes öntudattal büszkélkedik a gondolatban, hogy a világ anyja lesz. Mint Ádám, ő is az emberiség őse s nemének személyesítője.

Madách eszméi általában az emberiségre vonatkoznak, Goethénél az egyénre. De e különbséget enyhíti, hogy Madách tanulságai jórészt az egyént is illetik, némely részök egyenest neki szól, mint a hivatás, boldogság s a túlvilág

kérdései, — viszont Goethe eszméi önkényt is általánosulnak. Madách ugyan a legfőbb eszméket fejezi ki; de Goethénél az élet és az emberi lélek káprázatos sokoldalúsága tárul föl, habár a második részben csak jelképesen. Gondolatait Madách rendszeresen, értekezésre hajló világossággal mondja ki, Goethe gazdagon, sejtelmes költőiséggel; eszméi ki sem igen fejthetők a költői burokból, a kép oly szorosan össze van nőve tartalmával, mint magvával a gyümölcs. Művéből bajos elvont eszméket kihámozni, minők Madáchnál oly világosan vonulnak át az egészen. Goethe maga mondotta a történetíró Ludennek (1806 aug. 19.): «Költő soha se tegye át művét hétköznapi prózába, ezzel megszűnnék költő lenni» — s hozzátette: «A mit a költő teremt, úgy kell venni, a mint megalkotta... Hideg elemzés szétrombolja a költészetet és nem hoz létre semmi kézzel foghatót.» Az olvasótól is azt kívánta, engedje át magát a benyomásnak; «nem kell azt hinni, hogy minden üres, a miben nincsen elvont gondolat».[1] Nem is akadt ezeregyéji bűvész, a ki a *Faust* szellemét egy palaczkba próbálta volna zárni. A Faust-monda egyszerű tanulsága, hogy az ember csak a jelenre néz, ennek gyönyörei kedvéért mindenről lemond, —

[1] Eckermannak, 1827 május 6.

csak a szerződésre zsugorodik össze Goethe művében. Az élet képe ez: vágyak és eszmék, küzdelmek és tévedések rajza, az elégedetlenség és megnyugvásé, szóval az egész életé, s enynyiben távolról hasonlatos Madách művéhez. Csakhogy Goethe Faust által az életet egyénben akarta kifejezni, Madách az emberiség által. Amaz egy monasban vizsgálta a mindenség életét, emez az egésznek életéből értette meg az atom hivatását. Grimm Hermann szerint alakjai közt a költő a maga lelkét, kétségeit s hitét osztotta meg, érzelmei, gondolatai és tapasztalatai vannak bennök letéve; az egésznek tartalma Goethe élete. Lewes is azt vallja: «Faust a költő lelki csatáinak képe, — a költő s általában az emberiség benső tusáié.» De ő két részre osztja a mű tartalmát. Az elsőben Faust, nem bírva feltörni az élet titkának zárát, legalább az élet élvezetét akarja magának megszerezni. Ebben nincs semmi hasonló *Az ember tragédiájá*-hoz. De már az első résznél kiemeli a törekvés ösztönét, mely egyéni vágyaiban nem talál kielégülést, csak midőn (a II. részben) «fölismeri a nagy igazságot, hogy az ember az emberért van itt, és csak ha az emberiségért küzd, érdemel törekvése állandó megelégedést». Kuno Fischer szerint a második részben egy eszme uralkodik, a folytonos tisztulás és nemes-

bülés gondolata, de még ennek fokozatait is összekapcsolja a költő életével. Bielschowsky kiemeli, hogy a megtisztulás e magaslatáról Faust azzal tekint vissza előbbi önző életére: «Geniessen macht gemein.» Goethe maga is mondotta Eckermannak (1831 febr. 17.): «Az első rész csaknem egészen subiectiv . . . a másodikban alig van valami subiectiv, magasabb, tisztább, szenvedélytelen világ tárul föl itt.» «Az egész az eszményi felé közeledik és abban rejlik a megoldás,» — írta Schubarthnak, 1820 nov. 3. E küzdelemben és törekvésben látja Hettner a *Faust* páratlan voltát, mert nem az emberi élet egyes tragikai mozzanatait emeli ki, hanem az emberi tragikum velejét, az Ikarus-természet megoldhatatlan ellentmondását, mely a napba törne, pedig földhöz van kötve. Ehhez mindkét költő előtanulmányt végzett, Goethe *Prometheus*-ban, Madách Heraklesében.

E küzdelemnek, fölfelé törekvésnek két mozzanata van. Egyik maga a törekvés ösztöne, az emberi természet alapvonása. Ez az emberiség életkérdése is, nemcsak Fausté. E törekvésben nincs megállás. Faust úgy szerződik az ördöggel:

Werd ich beruhigt je mich auf ein Faulbett legen,
So sei es gleich um mich gethan!

Ha lankad, ha megáll, akkor rögtön az ördögé.

A lankadatlan küzdelemnek azonban megváltó ereje van, s ez itt a második mozzanat.

Im *Weiterschreiten* find er Qual und Glück,
Er, unbefriedigt jeden Augenblick..

Jó ösztöne nem hagyja az embert ellankadni. S a folytonos törekvés emelkedésre, tisztulásra vezet, megváltó erő rejlik benne.

Wer *immer strebend* sich bemüht
Den können wir erlösen.

E szerint a megváltás magában az emberben, törekvésében rejlik, a mihez azonban egyrészt a szeretet, másrészt az égi kegyelem járul. Magva azonban az ember lelkében csirázik. «A théma hasonlósága mellett épen az a különbség Dante és Goethe, a középkor és az újkor költője közt, hogy emennél az élet maga a tisztító tűz, a világ a nagy Purgatórium», — mondja Fischer.[1]

Goethe maga is egyik főgondolatának tartotta ezt, bár nem az egész költemény alapeszméjének. «Hogy az ördög a fogadást elveszti és hogy egy, súlyos eltévedések közt folyvást a jó felé törekvő ember érdemes a megváltásra, az ugyan hatásos, némit megvilágító, jó gondolat, de nem oly eszme, mely az egésznek és

[1] Goethes Faust. II. Band VII. 2.

minden jelenetének alapja volna» — mondotta Eckermannak (1827 május 6). S ugyanakkor mondotta: «Az égből a földön keresztül a pokolba, ez volna valami szükségből, csakhogy ez nem idea, hanem a cselekmény menete.»

Madách művében épen e két vonás hasonlít Goetheéhez. A földi életnek ég és pokol közt ingadozása az egyik, a másik az emberi törekvés fölemelő hatalma, a szeretettel s égi kegyelemmel párosultan. Ádámot is az a törekvés élteti, az viszi folyvást előbbre, csakhogy Goethénél ez elsősorban az egyén erkölcsi tökéletesültére, Madáchnál pedig közvetlenül az emberiség haladására vonatkozik. De Ádámot is a végtelen pályára utalja az Úr szava, szintén hozzákapcsolva a szeretet támaszát s az ég kegyelmét.

Eszmék dolgában azonban Goethe részéről nemcsak *Faust* hatott *Az ember tragédiájára*, hanem hatott Goethe szelleme is Madách lelkére.

Madách az élet és az emberi lélek nagy igazságait a költők szavában kereste, mint új és folytonos kinyilatkoztatásban, melyben ész és szív összeolvad. «A vallás az észnek költészete, a költészet a szív vallása» — írja egyik értekezésében.[1] Az ő korának ilyen prófétája Goethe volt.

[1] *Az aesthetika és társadalom viszonyos befolyása.*

Főbb eszméinek nem egy ízéhez találni párhuzamos helyeket szétszórtan Goethe munkáiban, szikrákat, melyek átröppentek és gyujtottak. Goethe vezette mindennek egységben való fölfogására. A teremtő és teremtés egységét Goethe spinozai értelemben fogta föl, s nyomán Madách is.

... der sich selbst erschuf,
Von Ewigkeit in schaffendem Beruf ...

(Proömion.)

Ugyanez Madáchnál:

Már bennem élt, mi mostan létesült.

Rokon költői pantheismusuk, melyet Goethénél Schelling hatása táplált. Goethe vizsgálódásai kelthették vagy fokozták Madách érdeklődését a természettudomány iránt. Leibnitz fejlődő monásaival kapcsolatban tanította Goethe szerves lények folytonos fejlődését, a mit Madáchon kívül mások is átvittek a társadalomra, mint a haladás gondolatát. Legmélyebben hatott reá Goethe lelkének összhangja.

Kivált a végtelennel való összeolvadás harmoniáját érezni mélyen Goethénél.

Das Ewige regt sich fort in Allem.

(Vermächtniss.)

Ő is hirdeti az egyes fölolvadását az egészben, az önzetlenség boldogságát:

Im Grenzenlosen sich zu finden,
Wird gern der Einzelne verschwinden,
Da löst sich Aller Ueberdruss
Sich aufzugeben, ist Genuss.

Az ember jutalmát ő is az öntudatba helyezi, mint Madáchnál az angyalok végső karéneke:

wende dich nach Innen,
Das Centrum findest du da drinnen,
Woran kein Edler zweifeln mag . . .
Denn das selbstständige Gewissen
Ist Sonne deinem Sittentag.

(Vermächtniss.)

E karéneknek az a herberti gondolata is, hogy Isten a teremtés folytatását az emberre bízta, fölcsillan Goethenél, bár más vonatkozással:

Allah braucht nicht mehr zu schaffen,
Wir erschaffen seine Welt.

(West-östlicher Divan, Buch Suleika. Wiederfinden.)

Ez eszmék Goethének sem kizárólagos sajátjai; jó részük ő nála is irodalmi közhely.[1] Philosophiai gondolatokkal rokonok, s reá, életrajzainak tanulsága szerint, nagyrészt ugyanazon bölcselők hatottak, mint Madáchra. Ő ez eszméknek inkább csak közvetítője, költői formálója volt. De a bölcselet és költészet ez összeolvasztásának példája mélyen hatott Madáchra, saját hajlamát látta ebben igazolva.

[1] I. Minor: *Erlebtes und Erlerntes in Faust.* Stuttgart, 1901.

Goethe hatásának alapja egészben rokon természetükben rejlik. Madáchban is költői és philosophusi természet egyesült. Költői benne a hirtelen fogékonyság, az éber gondolat és érzés, s azok megnyilatkozásának vágya, ha nem is a közönség, legalább önmaga előtt. Philosophi az elmélkedő és általánosító hajlam mellett a természet megfigyelése, mely némi műkedvelő természettudománynyal párosul, a rejtelmeshez való vonzódása, a mi spiritiszta művek olvasásához vezette, a történelem eseményeinek eszmei fölfogása. Elemei ezek Goethe lelkének is. Ez a lelki rokonság vonzotta őt Goethéhez, kit eredetiben tudott olvasni, kinek bölcseségében kielégült. Olvasása megtermékenyítette Madách lelkét, de a csirák az ő lelkében megeredtek s önállóan fejlődtek. Az idegen hatást erősen egyéni lelke átalakította, összhangba hozta saját alaptulajdonaival. A philosophusok és Goethe eszmefoszlányait össze tudta egyeztetni jellemének elütő vonásaival, minők érzékenysége, zárkózottsága, a történelmi hajlam, hazaszeretet, politikai érzék, demokrata meggyőződés, s főként kétségeskedő, borúra hajló, pessimista hangulata, melyek áthatják összes műveit, s melyekből nem áldozott föl semmit.

Hasonlóképen hatott reá Byron szelleme is. A gondolatok és érzelmek áradása, mely áttöri a forma gátjait s mindent elönt; a heves szenvedély, mely a természet képeibe magát öltözteti s a drámai alakokat is saját indulatainak szócsövéül használja: Madách fiatalkori műveiben mindezen Byron példája érzik. Az ő szellemének csilláma villan föl Hercules titáni alakján, s később is reá emlékeztet Lucifer dacza, a kétségek közt hánykódó Ádám lázongása, habár ez utóbbiakon a költemény folyamában az érett férfi-kor lehiggadása, s a Goethe obiectiv és harmonikus szelleméhez való átpártolás is mutatkozik.

Minde hatás sem jelenti azt, mintha *Az ember tragédiája Faust* és *Kain* gyökérhajtása volna. A legnagyobb génius sem vehet semmit a semmiből. A mint nagy festők alkotásain félreismerhetlenül áttetszenek mesterük s az iskola vonásai, úgy van ez minden téren. Mintegy szellemi leszármazás és örökség ez, a fejlődés jele s biztosítéka. Szellemi áramlások ép úgy csírákat hordanak, mint szél a növények magvát, s a melyik jó helyre esik, gyökeret ver s önálló virággá fejlődik. Maga Goethe már a kiindulásban is a Faustról szóló népkönyvre és bábjátékra támaszkodott, bár csak külsőleg, s hány forrásból nem merített még később! Nagy csodálója, Byron, a ki pedig *Faust*ot a Harz-jelenet Shelley-féle fordításán kívül csak gyönge franczia átültetésből s abból ismerte, a mit Monk Lewis élőszóval fordított le neki, azt mondotta Medwinnek: «A mi az eredetiséget illeti, Goethe aligha fogná azt erősíteni, hogy semmit sem merített régibb írókból; ki nem cselekedte azt?... Az egésznek terve teljesen Calderonra vall. A népünnep, a tanítvány, a logos fejtegetése, a szerződés a gonoszszal, majd az ettől való elpártolás, a piperkőczczé való kiöltözés, a varázstükör mind *Cyprianus*ból való ... A visio Marlowe *Faustus*-ára emlékeztet, az ágy-jelenet *Cymbeline*-re, a serenade Ophelia dalának változata, mindenekfölött pedig a Prologus egészen Jób könyvéből való.» S e fölsorolás, ha *A csodatevő magus*-ra nézve túlságba megy is, egyébként távol áll a teljességtől. Goethe viszont saját hatását észlelte *Manfred*-on, de ez nem tántorította meg abban, hogy Byront a kor legeredetibb szellemének tartsa. «Ez a csodálatosan szellemes költő — mondotta — felolvasztotta magában az én *Faust*-omat és sajátszerű táplálékot szitt belőle. A czéljához illő mozzanatokat egészen saját módján használta fel, úgy hogy egyik sem a régi többé s épen ezért nem győzöm eléggé csodálni szellemét.»

Madách is eredeti, mert az átvett anyagból

más eszméket olvasztott ki. Tehetségét bizonyítja az is, hogy a kölcsön vett mozzanatokkal vetekvőket fűzött azokhoz saját erejéből.

Reá Goethe és Byron főként általánosságban, példájukkal hatottak. Szemében *Faust* és *Kain* voltak a drámai költemény mintái; ezeken figyelte meg a nagy eszmék kiváltságait, a formai szabadságokat. Ezeket tanulmányozva, siklottak át művébe némely részletek, szinte öntudatlanúl. Főleg azt igyekezett tőlük eltanulni, a miben magát leggyöngébbnek érezte s a mihez például vette őket: az alakítás némely mozzanatát. Mindent összevéve három mozzanata van *Az ember tragédiájá*-nak, melyek nélkül fogantatása el sem képzelhető, s ezek közül csak egyben rejlik valóban gondolat.

Egyik, aránylag a legkisebb jelentőségű, a Byron *Átidomított idomtalan*-jából kölcsönzött átváltozási mód, a mint Ádám különböző korszakok mezébe öltözik, kísérőjével, Luciferrel együtt, öntudatosan, a nélkül, hogy lényüket levetnék vagy csak el is takarnák, s a mint az új környezetben új Évájával is találkozik. Ennél szerencsésebb kapcsot el sem lehet képzelni Madách hosszú történelmi kép-sora között, mert ez az egyes színek változatossága közt is megóvja az egésznek egységét, jobb beolvadást enged az egyes jelenetekbe, mint Goethe módja. —

Ezt *Az ember tragédiája* Byronnak köszöni, de Madách ezt állandó rugóvá tette, valósággal rendszerré emelte. Azonfelül nála ez nem egy egyén önkényes átváltozása, hanem *az ember* ölt testet különböző korok kiváló személyeiben.

A másik a megtestesült ördög szereplése, mint az ember kisértője- és kísérőjeé. Számos költő föllépteti így, de Madách leginkább Goethe nyomán haladt. A többiek vagy teljesen hatalmába adták az embert a vérszerződés alapján, mint Marlowe és Lenau; vagy egészen tehetetlennek rajzolták a jóval szemben, mint Calderon. Goethe az arany középúton járt; éreztette a gonosz hatalmát az ember fölött, de az ember gyarlóságát összeférkőztette jó ösztöneivel s az ördög megrontó erejével szembe állította az Úr kegyelmét. Ebben Madách Goethét követte, de néhány kisebb vonást átvitt Luciferére Byron ördögéből.

A harmadik, legfontosabb, a mennyei keret. Ez a jó és rossz tusájának s végül a jó győzelmének tere; az előbb említett összhang itt jut kifejezésre. Goethe ezzel az embert a menny és pokol közé, az erkölcsi világ központjába helyezte, a jó és rossz tusái közé. Ez az, miben az egészet átható gondolat rejlik. E nagyszerű keret Goethénél Jób könyvéből fejlődött ki, *Az ember tragédiájá*-ba *Faust*-ból jutott. Azonban talán még jobban illik Madách tárgyához,

az emberiség életére alkalmazva; Goethében is csak akkor fogant gondolata, midőn *Faust* tárgyát a második részben magasabbra emelte; az *Urfaust*-ban hiányzik.

E lényeges átvételek sem döntik meg azonban Madách eredetiségét a fő eszmék és az egész conceptió tekintetében, sem költői erejének önállóságát.

Már a mű eredetéből kitetszik ez. Goethe régi mondára, a népkönyvre és bábjátékra támaszkodott, Byron a bibliára; mindez bizonyára költői eredet; Madách nem jut ily félig-meddig készen a maga tárgyának még külső burkához sem, az egésznek elgondolása tökéletesen sajátja. Művének veleje, a személyesített emberiség, a mint tanulságul végig éli az emberi történetet, a világtörténelem, mint az emberiség dramatizált sorsa, a mint abban a jó és rossz küzdelme nyilatkozik, egészen az ő gondolata, csak a jó és rossz közrehatásának jelenítése, a mennyei keret való Goethétől.

Önálló a mű egész gondolatvilága. Fő eszméiből mi sem rejlik a kölcsönzött mozzanatokban, a törekvés érdeme s az égi kegyelem általánosságán felül. Az eszmeláncból minden szem az övé. E részben műve nemcsak Goethe és Byron munkáihoz, hanem az egész világirodalomban sem hasonlít semmihez. Hol van feltüntetve

másutt az emberiség egész pályája; hol az emberi hivatásba vetett hitnek kifejezése s a haladásé, az eszményhit ez evangéliuma? Hol van szó az egyéni és közélet, az egyes és az egyetemes kapcsolata felől? Van-e így rajzolva a nő állandó enyhítő szerepe, a családé s az új nemzedéké, melyben a faj jövője folytatódik? A világirodalom mely művében vannak még leszűrve a történelmi élet e tanulságai, melyeket a kinyilatkoztatás s a szív benső szava biztatón megerősítnek? Hol szól ily erővel a földi és földöntúli életre egyaránt a hit, remény és szeretet harsonáinak szava, melyek Madáchnál oly fenségesen hangzanak a szív mélyéről és a felhők peremről?

Hasonló egyes eszmék fölvillanhatnak máshol is, de a határozott általánosítás, főkép pedig egymással való kapcsolatuk, rendszerbe forrasztásuk elnyomja a hasonlóságot. Egészében Madách eszmesorán nincs a hasonlóságnak még árnyéka sem.

Eszmei tekintetben és egészében Madách nemcsak független mintáitól, hanem tervének alapvonásában, a föladat terjedelmében némi részben felül is múlja nemcsak Byront, hanem szinte Goethét is. Már Szász Károly hangoztatta, hogy «*Az ember tragédiájá*-nak tárgya s azzal együtt alapeszméje is nagyobbszerű, mint *Faust*-é: annyival, mint az összes emberiség lét- és haladási küzdelme a legfőbbet kereső tudás s a kísértettel

vívó nemes szív küzdelménél.» Faust az egyéni élet szenvedélyei és vágyai közt vívódik, a második részben magasabb eszmék után nyomul ugyan, de sok helytt csak a sejtelem avatja általánosan emberivé. Ádám ellenben az emberiség küzdelmeire, azok eredményére szegzi szemét, egyrészt egyetemességében, másrészt emberi és egyéni vonatkozásaiban, s a másvilággal kapcsolatban. Ez nyilván tágabb eszme-kör, noha inkább bölcseleti, mint költői.

Goethe épen abban legnagyobb, hogy nagyszerűen költőivé emeli tárgyát; a kidolgozásban őt Madách meg sem közelíti. Műve tökéletes remeke a német nyelv- és vers-művészetnek. Az első rész látszólag laza formája mellett is legkimagaslóbb drámája az egész újabb kornak. Minden személyben, még Sátánban is, csodálatosan meleg vér pezseg; oly élő alakot, mint Gretchen, költő Shakespeare óta nem alkotott. Faustban az ember minden szenvedélye s vágya, kétsége és csüggedése lüktet, föltárulnak az agy és szív legtitkosabb redői, hogy a középkori tudósban a modern ember magára ismer most is, a könyv megjelenése után több mint száz esztendővel. Az egészen meleg légáramlat, mély lyrai lehellet vonul át, mint illatáradat tavaszi levegőben. Nem hiába örült munkája közben a tavasz jöttének, hogy lyrai hangulatával ja-

vára válik a költeménynek (Schillerhez 1798 ápr. 11). A mit Goethe mondott Byronról, az ő művében sem akad egy gombostűhegynyi pont, a hol a szellem hiányzanék. Lépten-nyomon sziporkázó ötletek közt egy bölcs igéit hallani, a ki átértette a természetet s a lélek bensejét, ismerte a classikus világot, a középkort és a mienket, s mint egy eget és poklot bejárt Dante, beavat tanulságaiba.

A költészetnek ebben a kiapadhatlan forrásában Madáchot nem merítette meg a Múzsa, mint anyja Achillest. Gondolati gazdagsága szinte vetekednék a Goetheével, eszméi sokszor költőiek is, de annak életbölcsészeti maximái úgy pattannak elő a helyzetből, mint kohó tüzéből a szikrák: Madách természeti és történelmi eszméi ellenben kihűltek, készek. Néha szinte betétek, míg Goethe szelleme láng gyanánt lobog, hol megvilágítva pillanatra egy-egy sötét zugot, hol árnyékokat rajzolva a falra.

Pedig nem a költői erő hiányzik Madáchból, inkább csak annak könnyedsége, az alkotás édes gyönyörűsége, a költői adomány szerencsés ösztöne, mely a drága ércz után ásva, minden lépten legalább csillámpalákat tár fel. Költői elgondolása hegyeket tud mozdítani, de a rózsa elhullatja szirmát, mikor letépi.

A költői alakításban, kivált a meddig a kigon-

dolás munkálkodik, oly eszközöket, oly mozzanatokat használ, melyek nem állanak alább az eltanultaknál s Goethének vagy Byronnak is becsületére válnának. Ilyen az, hogy a látomást álom keretébe foglalja. Ez kedvező költőileg, megtűr gyors és szeszélyes változásokat, s tömérdek időt szoríthat dióhéjba. Roppant szerencsés lélektanilag is, mert az álom és látomás rokon, s az álom a legjobb tükör ahhoz, kivált a jövőre vonatkozón, mert a multét emlékezet is szőheti. A személy itt cselekvőnek láthatja, sőt érezheti önmagát, beleéli magát különböző helyzetekbe, a nélkül, hogy kivetkőznék magából, s fölébredéskor nem röppennek el tanulságai. — Ez még fontosabb a költeményre nézve, mint az átváltozások módja, s művészibb és szerencsésebb, mint mikor Faust élve és ébren vegyül a boszorkányok szombatjának tömkelegébe s száll alá az alvilágba, mint Kain is kiholt világok árnyai közé. Igaz, az álmot és a látomást más költő is használta így, de a látomások ily hosszú sorát aligha s nem is ilyen beleéléssel.

Hasonlókép szerencsés a látomás tartalma. A miből Ádám tanulságot merít, nem puszta visio, hanem az emberiség története, mely csak a jövő irányában van képzeletből megtoldva, egyébként hiteles. Ez is szerencsésebb s költőibb Faust és Kain phantastikus látomásainál. Hasonló ez az eposi visiókhoz, melyek szintén olyan jövőt tárnak föl, a mely az olvasóra nézve már múlt, de Madáché eltér azoktól nagy térfogatánál s általános vonatkozásánál fogva, s mert a látomásnak nála önálló élete, saját tanulságai vannak.

A mű fölépítésének egészén legalább két tekintetben szinte Madáchnál nyilvánul nagyobb költői erő, habár műve egyébként messze elmarad Goetheé mögött. Egyik *Az ember tragédiájá*nak szerves egysége alapeszme, szerkezet és hang dolgában. Már Szász Károly hangoztatta a két mű párhuzamában: «Ha kivitel és forma tekintetében csak *Faust* II. részével mérnők ***Az ember tragédiájá***-t össze, nem kételkedünk, hogy a kisérlet ennek részére ütne kedvezőleg ki.» *Faust*nak nem is csupán második részében szakadozott az Ariadne-fonál, hanem ennek az első részszel való kapcsolata is laza. *Az ember tragédiája* elejétől végig egyenes vonalban egy czélra halad, a földi jelenetek szorosan összetartoznak, ugyanazon eszmeláncz tagjai, s kezdetben és végül erősen összekapcsolódnak a mennyei színekkel, a végjelenet mindent egybefoglal. A tartalmi és szerkezeti kapocs egyaránt erős.

Világos szerkezetéből következik *Az ember tragédiájá*nak másik erőssége: világos értelme.

Faust második része öregedő hősének alakján a szerelmi élvek után a harczos és munkás férfit mutatja, de az allegóriák özönében alig lehet a félhomályú kifejezéseket világosan kihüvelyezni. Goethe maga is arról beszélt, «was da hineingeheimnisset ist». [1] Az olvasó, ha nem először olvassa is, alig tud ez útvesztőben eligazodni, s a vezetőkül kínálkozó magyarázók egymás közt is heves harczokban állanak. A költőt a tartós megszakítások, a művére szentelt hosszú idő mellett, melybe beléöregedett, bizonyára hatalmas szelleme, toluló gondolatai, s ezzel kapcsolatban bámulatos művészi készsége, egészben a tárgyában való hosszas elmélyedés csábították arra, hogy egy-egy gyöngyért olyan mélyre merüljön, hová csak búvárok követhetik. Lehetséges viszont, hogy Madáchot túlságos elmélkedő hajlama, gondolkodásának szinte értekezésre hajló rendszeressége s a tehetségében kétkedő óvatosság vezették ily világos alaprajz megfogalmazásához, annak pontos megtartásában pedig a költői ér gazdag felbuzgásának s a czéltól eltántorító csábjának hiánya segítette, s a hang egységét részben a gyors munkának köszöni. Mindegy. Annyi kétségtelen, hogy művének eszméjét első olvasásra minden olvasója

[1] Levele Zelterhez 1828 jul. 26.

kiveheti, legalább homályosan, benyomásként egész eszmelánczát felfoghatja.

És ez nem csekély érdem.

Madách költeménye tehát ritka költői erőre vall, bár inkább eszmék feltüntetése s a szerkezet világossága dolgában, mint a szorosabban vett kifejezés és feldíszítés tekintetében. Ha kölcsönzött is az övével rokon természetű remekművekből egy-két szerkezeti gondolatot, a mi mintáiról ép úgy kimutatható, azokat önálló czélja szerint alakította át s velök vetekvőket bírt hozzájok fűzni a maga tehetségéből, úgy hogy műve egészében alig hasonlít példáihoz.

Eszmék tekintetében pedig *Az ember tragédiája* teljesen önálló alkotás. Nincs a világirodalomban mű, mely ez eszméket fejezné ki így és ilyen csoportosításban.

Madách műve méltán egyik büszkesége irodalmunknak, de számottevő, érdemes tagja a világirodalomnak szintén, már annálfogva is, mert eszméi az egész emberiségre vonatkoznak. Minden ily mű mintegy született tagja a hazai mellett egyszersmind a világirodalomnak. Madách műve sok fordítást ért, s hogy világszerte nem népszerűbb, annak oka részben irodalmi elszigeteltségünk, melyet a fordítások nem oszlathatnak el, részben pedig Goethére emlékeztető vonásai, melyek alapján felületes ol-

vasók az egész művet utánzásnak nézik. Hatása pedig azért nem érzik sem nálunk, sem a külföldön, egyrészt mert a drámai költemény aloe-virág, ritkán, nagy időközökben nyílik egy-egy; másrészt, mert *Az ember tragédiája* és *Faust*, ellentétes sarkpontokról indulva, oly mélyrehatón tárták föl az ember és egyén, s az egész emberiség nagy kérdéseit, hogy ebből az anyagból gyúrt kisebb bolygók csak az ő vonzkörükben keringhetnének. Madách műve minden esetre maradandó. Nem avul, mert becsét nem hervatag cziczomáknak köszöni, még nem is a nyelv és költészet bájának, hanem főeszméinek, melyek az emberi szív és elme vágyaira és kétségeire vonatkoznak — s ez mind örök és változatlan.

FÜGGELÉK.

Arany János kiadatlan két levele sztregovai látogatásáról.

(Az első Madách hagyatéka közt a M. N. Muzeum kéziratárában; — a második Arany János hagyatékában.)

I.

Pest, julius 31. 1862.

Kedves barátom!

Becses leveledre csak most válaszolhatok, de most sem oly határozottan, mint óhajtanám, s mint a te igen szíves baráti meghívásodat viszonzanom kellene.

A mit a tavaszfélen beszéltünk együtt, hogy meglátogatlak, s előbb nálad, aztán Tompánál hosszabb ideig mulatok, abból, édes barátom, semmi sincs. Engem Balassa, chronikus fejzúgásommal, Szliácsra küld, eddig is mentem volna, ha mehettem volna. De talán a sors is irigyelné, ha egy szegény poéta addig menne fürdőre, míg a «noble saison» tart; én tehát megnyugszom e késő boldogságon is. Csak azt szeretném tudni már most, nem lehetne-é összekötni e szliácsi utat a veled és Tompával (vagy *veled* legalább) leendő találkozással. A térképen nem látom igen nagy kerülőnek: noha az én utam Eszt.-Nánáig vasut, azontúl Selmecznek Szliácsra.

De nem tudom: érdemes volna-e, hogy Váczra küldj elébem, miután veled nehány órát, legfölebb egy-két napot időzhetnék. Attól is félek, hogy *kiszabott* időmből igen sokat elvesz az ily kerülő — kivált ha még Tompát is útba ejtenők — s beáll a fagy, mire aztán *vízre* jutok.

Úgy gondolom, mához egy hét, csütörtök, Augusztus 7-dike, lesz a nap, melyen útra kelhetek. Ime tehát, *egy* héttel előre megírom. Ha azt hiszed, hogy érdemes elém küldeni Váczra, azért hogy — útat mindent beszámítva — pár nap együtt legyünk — de csak *együtt* (mert én semmi fêtirozó mulatságba, semmi toasztozó körökbe, semmi bemutatásokra — kivéve a közvetlenül családodhoz tartozókat — nem megyek); ha azt hiszed, mondom, hogy ezért érdemes hozzám szegődnöd, igen megköszönöm — de tőled egyáltalában nem követelem. Most hallgass ide. Azt mondom, *kár* volna elébem fáradnod Váczig. Ha magad is ezt belátod: írj egy sort, még megkapom csötörtökig. Akkor a jegyet egyenest Nánára váltom. De ha ellenkező értelemben volnál velem, én kész örömest teszem akaratodat. Megírhatod. Vagy *ha nem írsz semmit*, akkor is *Váczig* váltom a jegyet. Indulásom a *reggeli* vonattal, aug. 7-én.

Ha valami jőne közbe, mely miatt az útnak haladni, vagy el kellene maradni, sietlek tudósítani róla.

Tompának is ilyenformán írtam. Azért kellett pedig írnom neki, mert a feleségét épen most Pestre várjuk, fürdőbe; tehát nem tudom, mehetünk-e bátran a szalmaözvegyhez. Még nem válaszolt.

Isten áldjon meg, édes Imrém, minden jóval! Fogadd ölelésemet anticipando!

igaz barátod
Arany.

II.

Arany egyebek közt azt írja feleségének:

Szliács, aug. 13. 1862.

Irtam volt, hogy elindulásom napján (aug. 9) Madách ott várt Váczon. A dolog nem egészen úgy történt, nem Madách várt ott, csak *szekere*. Maga el lévén az nap foglalva, valami commassationalis pörös ügyével, nem jöhetett, csak egy inas vagy ispán forma emberét (*Andrást*, az úgynevezett *philosophust*, ki az irodalomnak — s így csekély személyemnek is nagy tisztelője) küldötte elémbe, meg a kocsist, hintójával. Ez a *philosophus* lesett engem Váczon, s a mint leszálltam, azonnal nekem jött, nem én vagyok-e ez s ez, mert rám ismert az *arczképem* után. Szavából hirtelen úgy értettem, hogy Madách *ő nagysága* is Váczon van, bent, valami fogadóban, s így írtam meg, de biz az kisült, hogy csak a hintó vala ott. Míg a philosophus bement a fogadóba a kocsiért, az alatt én egy conductor-féle ember (20 kros) szívességéből megfirkantottam azt a kis levelet, melyet remélem, kaptatok — s nem soká elindultunk; valami 8 óra tájban, — mert a gyors vonat iszonyú sebesen hajtott s egyszer sem állott meg Váczig... Az nap úgy 2 órai ebéd táj-

ban Madáchnak *Károly* nevű testvéréhez értünk (miután Rétság faluban *villáztam* egy kicsit) Cseszme nevű helységbe, hová Imre is csakhamar utánunk megérkezett. Szontagh Pál is ott várt, így aztán ebédeltünk pompásan, és az nap ott maradtunk. Reggel négy órakor indultunk Madáchcsal, s Balassa-Gyarmaton keresztül (nagyobb útat téve, mint Várad Szalontához) 8-ra már Sztregován voltunk, ott reggeliztünk. Sztregova (Alsó) egy szép fekvésű tót falu, nem is nagyon terméketlen a földje, bükk erdeje van sok, egy hasonló nevű kis folyam mellett. Egészen a Madáché, kinek azonfelül még 2—3 faluban is van birtoka. Ódon tornyos kastélya valami 20 szobát foglal magában, különben csak földszinti, mert alja inkább souterrain, mint a Szendrey házé. — A lépcső előtt egy tisztes úrnő várt: Madách anyja, szül. Majthényi leány, méltóságos asszony. Együtt lakik fiával; Madáchnak van két szép gyermeke, a fiú 14 éves forma, neve Aladár, a leány 9—10 lehet, *Ára* (Borbála = Barbára) nevű, igen kedves kis galamb. Másnap úgy volt, hogy indulunk 8 óra tájban Szliácsra, miután a Tompához menetelről letettünk, és én ezt neki, szükséges ok-adatolással, meg is írtam Sztregováról. De biz az uradalmi kovácsnak tetszett leinni magát, így a lovakat meg nem vasalhatta. Az én drága uj kofferemnek is, a vasuti hányás-vetésben kidőlt volt egyik vége, kötéllel kellett Váczon annyira megerősíteni, hogy szét ne hulljon, azt is megfóltozta Sztregován az uraság szíjgyártója, pompásan,

hogy tovább bírja, mint a hol uj. — Igy hát még szombatot is eldégáltuk Sztregován — talán volt benne egy kis *csel* is, hogy a kovács hasznavetlen emberré lett — no, én csak Madáchtól vártam s nem sürgettem az indulást. Ez a becsületes jó ember elkisérte engemet egészen ide, Szliácsra, hová vasárnap reggel 4 órakor indulván, esti 4-kor érkeztünk, már esőben. Mintha csak azt akarta volna az idő, hogy közel legyek Szliácshoz, a mint Zólyomot elhagytuk, tüsténT elkezdett esni, s esett 3 napig, Madách a hétfőt még itt töltötte velem, s kedden reggel haza indult, azóta magam vagyok.»

Hátrább még azt mondja szliácsi együttlétükről: «. . . a tánczterem közelébe lévén, első éjtszaka mindig húzták a fülünkbe . . .»

Szász Károly megjegyzései «Az Ember Tragédiájá»-ra.

(Eddig kiadatlan. — Madách hagyatékában a M. N. Múzeum kézirattárában.)

(Szász természetesen az I. kiadás sorszámait idézi, laponként; itt a zárjelbe tett számjegy az illető sor száma Alexander Bernát iskolai kiadásának számozása szerint.)

Kún-Sz.-Miklós, 1862 okt. 6.

Jegyzetek az «Ember Tragédiája» nyelvezetére.

Legelső sor: iste*nem*nek helyett jobb volna: istenünknek; mert angyal*ok kara* énekli. (Később így javítva.) (1.)

10. sorban: béfejezve *áll* h. jobb volna: — *már*; a rímért. (Később így.) (10.)

4. l., 1. sor: világ*im* szokatlan, jobb: világ*om*. (17.)

5. l., 8. sor: ***jősz te*** helyett, ***jöszte!*** (Később így.) (49.)

9. l., 10. sor: *nekem elég* h. *elég nekem*. (Később így.) (149.)

13. l., 11. sor: hogy az érzelem fogadja be a szívet, különösnek tetszik. Jobb volna tán a sor így:

«Mely védve árnyalja a lankadt szívet»
∪ ∪ —

ámbár egy anapestussal. (E sor az I. kiadásban így volt: «Mely a lankadt szűt védve befogadja». — Máskép megváltoztatva.) (213.)

14. l., 14. sor: Nem világos a kifejezés, tán így lehetne fordítani: «Igy, eszméletre szükséged se lesz!» Vagy: «Eszmélned, így szükséged sem leend.» (232.)

15. l., 5—7. sor: habj*ai* és medr*ök*nek, — hogy talál a csill*og* és visszah*ull*, — többes egyessel? (Előbb így volt: Mint a pataknak egyes habjai, — Egy perczre *csillog, aztán* visszah*ull* . . . — Később módosítva.) (244—46.)

16. l., 8. sor: A *vén* tagadás helyett jobb volna: a *régi*, vagy ha a mérték nem üt, *az ős*. (Később így javítva.) (270.)

22. l., 9. sor: «Daczot hánysz tiszta égnek» magyartalan is, nem is világos. (Később javítva.) (365.)

22. l., 17—18. sor: «érdemes legyen fáradságára» magyartalan s dísztelen; «kéjet» nem megy. (Az I. kiadásban így volt: Hisz az a lét, ha érdemes leszen *Fáradságára, csak munkám gyümölcse.* — Később javítva.) (372—73.)

23. l., 1—8. sor: Telyességgel nem értem. Nyelvtanilag is nehéz, de azon mégis áttörök valahogy, logikailag homályosabb. (Az I. kiadásban így volt:

De hogyha a hálának csatja mind
Lehulla is, habár szabad levék
Alkotni sorsom és ujból lerontni
Mit dőre tervvel ember alkotand,
Ahhoz segélyed sem kellett talán,
S felküzdtem volna lelkem erejével.
De nem menekvém a súlyos bilincstől . . .

A későbbi kiadások javítottak rajta.) (378—85.)

25. l., 17. sor: voltommal, | szokatlanok. (441.)

25. l., utolsó sor: gondviseletet, ⌋ (451.)

27. l., 10. sor: Elrészletezve . . . stb. Ki? az ember, vagy a föld szelleme? A vonatkozás előttem nem elég világos. (483—85.)

29. l., 19. sor: *együttleges* . . . bölcselmi műszó, nem költői irályhoz való. (530.)

33. l., 6. sor: *régi sikereddel*, azaz: sikertelenül, ezt így nem használják vagy nem értik. (600.)

34. l., 17. sor: *Nincsen más hátra*, prózai fordulat. (621.)

35. l., 5. sor: *A mint meglelél'* . . . nem világos; így tán jobb volna: *a mint rám találtál.* (Később javítva: . . . a mint föllelél.) (629.)

36. l., 18—19. sor: «*Törekvésünkre* — — *mosoly-*

érthetetlen így; tán ezt teszi: törekvésünk izgatottságára gúny e nyugalom, vagy annak (törekv.) hiú voltára szánalmas mosoly az . . .? (Később javítva ennyi: Törekvésinkre . . .) (655—56.)

38. l., 2. sor: Mulatni h. *mulattatni* értendő. (677.)

39. l., 13—21. sor: «Mert minden . . . álmait,» jobban helyén volna a következő színben, Miltiades kisérleteivel szemben. (709—717.)

40. l., 7. sor: A *gazda* nem marad meg, hanem a szolgaság, vagy azon állapot, mely szerint gazda *van*. (727.)

46. l., legalsó sor: *mint hogy ha* igen dísztelen, *mintha* helyett (csaknem mindenütt, hol e szó előfordul, így van.) (Az I. kiadásban:

Nem hall az ember semmi izgató hírt,
Mint *hogy*ha sergünk ellent sem találna.

Később változtatva.) (849.)

53. l., 7—8. sor: *Örökké szép* alatt nem tudom, Évát érti-e, vagy a templomot? (946.)

60. l., 2. végsor: Miért? nem értem . . . *(Ide Madách csillagot tett.)* (1084—85.)

62. l., 13. sor: *Vágyol gyönyört*, jobb volna *gyönyörre vágyni*. (Igy javítva.) (1105.)

65. l., 10. sor: «Fejemről — a füzér,» miért? (I. kiad.: *Fejemről is lehullt már a füzér*. Később módosítva.) (1158.)

65. l., 13—14. sor: «Azt — — — érdemelni.» Mi az? Nem értem. (1162—63.)

67. l., 17. sor: Mi az a *tar* föld? (1209.)

75. l., 4. sor: Olvasd: *a mely*, mert az *új eszmére* (2. sor) vonatkozik. (1364.)

75. l., 6. sor: Értsd: *kéjeket*. (I. kiad.: Mint dagadó párnákon renyhe *kények*. Kijav.) (1366.)

75. l., 8. sor: «Olyan . . . mása . . .» Miért? (1368.)

81. l., 11. sor: Pusztalábas: mezitlábas? (Később: meztelábas.) (1492.)

81. l., legalól: ősi hegyeim közt . . . Hol? a Paradicsomban-e, vagy mint Tankréd? (1496.)

85. l., három alsó sor: *Isten dicsére* . . . nem mondják (1572—74.)

98. l., 3—4. sor: Védi a kor szelleme . . . Miért? nem világos. (1827.)

102. l. alján: a 103. tetején nem értem: mire vonatkozik a *szép időt melenget*, és *nem férfias* stb. (Az I. kiadásban az 1905. sor: Bizon bizon már *szép időt* melenget — később kijavítva: *jó régen*.) (1905—7.)

103. l., 13. sor: Jobban rendezve volna így: Meglesz, uram, mikép parancsolod.» (I. kiad.: . . . Meglesz, miként parancsolod, uram. — Később javítva.) (1918.)

103. l., legalsó sor: Az érczek bölcseletsava . . . Mi az? (1930.)

105. l., 8. sor: *istenül hódol* szokatlan, helytelen, s nem is világos kifejezés azon értelemben, hogy *a nőnek mint istennek* hódol . . . (I. kiad.: Bár *hódol is a nőnek istenül* . . . Később módosítva.) (1961.)

122. l., 3—4. sor: «Tán azt . . . a világ» — Nem értem. (I. kiadásban ez két sor:

Tán azt sem tudta Caesar kedvese,
Hogy kedvesét ismeri a világ.

Módosítva.) (2287—90.)

123. l., 8. sor: *megbékélt* helyett jobb volna: *kibékült.* (I. kiad.: Ha síron túl *meg*békélt szellemed. — Később javítva.) (2318.)

129. l., 8. sor: *megfigyelnek* helyett *észrevesznek* kell. (I. kiad.: Ha *megfigyelnek*, még botrányt okozsz. — Kijavítva: észrevesznek.) (2409.)

130. l., 1. sor: «Igy venni a dolgot . . . gúny tárgyul leendnénk» magyartalan, de nem is világos kifejezés. (Az I. kiadásban ennyi:

Gúnytárgyul leendnénk,
Igy venni a dolgot.)

(2423—25.)

133. l., 7. sor: Igy nem értem; megfordítva igen: «elbámulsz e komoly dolgokon, midőn belátod, hogy az egész csak komődia.» (2495.)

133. l., 13—14. sor: «A meglevő — nevében» oly erőltetett, hogy nem bírom világosan, a megértésig, elemezni. (I. kiad.:

Ily dőreséggel küzdünk szüntelen,
A meglevő hatalmak védlete,
S kegyeletöknek szentséges nevében.

Utóbb változtatva.) (2500—502.)

138. l., 8—10. sor: «Szép . . . fölér» — nehéz így; ha jól értem, így áll: «A magosban szépen hangzik, mint a templomének, bármily jaj kiáltás, rekedt

hang olvadt belé, míg fölért». Ha ezt, úgy máskép rendezni múlhatatlan, hogy érthető legyen. Tán így

«Magosban szépen zeng, mint templom ének,
Bármily rekedt hang, jajszó olvad is
Belé a mig fölér . . .»

(2595—99.)

139. l., 20. sor: Csak úgy értem, ha így cseréljük: «a múltnak csak dala». — Tudniillik a mi a multban nem szép, nem dalszerű, az nem hallszik fel, az elvész. (I. kiad.: Mit feljegyez, *csak a multnak* dala. — Kijavítva.) (2631.)

142. l., 21. sor: Felkötteti? — nem, hanem *felköti.* (2699.)

143. l., 9. sor: nem fölidézi, hanem *fölhozza.* — «— a ki fölhozá —» (I. kiad.: Melyért az is már, a ki *fölidézi* . . . Kijavítva.) (2710.)

145. l., 3—5. sor: Mit akar a második munkás? — nem értem. (I. kiad.:

Bolond beszédek, jőjön hát az a dús,
Én semmi rosszat nem teszek vele,
Leültetem csak, lássa, ki az úr.

(2737—9)

147. l., 19. sor: *húzasz,* euphonia-ellenes szabálytalanság. (2783.)

154. l., 12—13. sor: «Míg egykor . . . előttünk» — szeretném, ha kimaradna e két sor, mi az előzményekhez épen nem illik. (I. kiad.:

Míg egykor a hazáért lelkesedve
Nagyobb s nemesb színkör nyiland előttünk.

El nem maradt, de módosult.)
(2900—1.)

155. l., 18—19. sor: Helyesebben így rendezve: «Lucifer, erejét sem fecsérli ily semmiségre.»(2924—25.)

159. l., 3. sor: «nekem elkel» — magyartalan. (2984.)

165. l., 5. sor: meg*figyel* helyett *észrevesz* kell. (3085.)

172. l., 5. sor: «Megsemmisülnénk» — ezt itt nem értem. (3202.)

174. l., 1. sor: istenül: a *művet* teremti istenül? vagy *ő* istenül teremti a művet? Homályos. (I. kiad.: A művet *ő* teremti *istenül.* — Módosítva.) (3234.)

177. l., 11. sor: nem bir*jon,* hanem bir*ja.* (Igy javítva.) (3302.)

179. l., 10—11. sor: *E kart* ... Előttem nem világos, mire céloz. Párbajra? vagy törvény pallosára? hogy a ki ezzel öl, nem nézik gyilkosnak? Világosabbat kérek! (Az I. kiad.:

Im e kard,
Az nem volt gyilkos, a ki ezzel ölt.

A közbenső sor későbbi pótlás.) (3351—53.)

182. l., 1—8. sor: Szép, de kissé nehézkes; az egész gondolatot értem, minden részletét nem. Az a szörny *érzés* is lesz, *lény* is; a «menten minden hatástól, szenvedéstől» azért nem világos, mert úgy van con-

struálva a mondat, mintha az egyén jellege kivánná, hogy *ment* legyen, holott ellenkezőleg. (3416—22.)

184. l., 7. sor: Hogy *nagyon szűk,* ezt értem; miért *nagyon tág,* csak sejtem. Tán azért, mert a tenyésző erő kisebb lombikban, pl. a sejtben vagy rostban szokott működni? ... (3462.)

184. l., 12. sor: Ki miatt aggódik? nem értem. Ádám miatt? kivel beszél; vagy az üveg miatt, hogy el ne pattanjon a telyesülés határánál? (3467.)

186. l., 13—15. sor: «Nem menti ... hiánytalan». Homályos. Mi a hiánytalan? A koponya? De hisz azt rosszúl alkotottnak mondja; a hajlam? de hisz azt mondja menthetlennek. (3502—4.)

188. l., 11. sor: ismerő helyett legyen ismer*ős.* (I. kiad.: Oh mennyi *ismerő* mindenfelé! —Igy javítva.) (3533.)

195. l., 16—17. sor: ha *nagyság, erő* elvész, hogy marad meg a *mathesis*? (3637—8.)

201. l., 3. sor: zajt *tenni,* nem magyarúl van. (I. kiad.: Csak egy-egy fóka tesz zajt, vízbe bukva — Jav.) (3759.)

205. l., 7—8. sor: «Okoskodásod a jóllakásé» ...nem világos előttem, hogy miért, mennyiben? (I. kiad.: Okoskodásod — A jólla*kásé* ... — Javítva.) (3846—7.)

207. l., 5. sor: «egyenlíti ki» — nem világos a kép. (3893.)

207. l., 13. sor: «mindkettő» — ki az a mindkettő? A bárgyú, egy, ki a másik? A szellem? de hisz *azt* nem érzi a bárgyú. Ádám ezen egész mondókáját sehogy sem értem. (Az I. kiadásban egészen máskép:

De annál károsabb — s veszélyesebb még
Keblünkre mint a durva babona,
Mert túdósan, számokkal öli meg
A szellemet, mit a bárgyú nem érez,
De mindkettő egyenlően nem ismer.

A későbbi kiadásokban átalakítva.) (3897 — s köv.)

210. l., 12—13. sor: «Miért . . . borzalmait?» Homályos. (2948 az I. kiadásban: *Mutatni* a nemlét borzalmait.) (2947—8.)

IRODALOM.

I. Madách Imre művei.

Lantvirágok. Pest, 1840. (Kézirat gyanánt rokonai s barátai számára, 26 költemény.)

Tisza László, gr. Széchenyi Dénes és Madách Imre máj. 28-án tartott *beszédei*, a *Magyarország* 125. száma után közölve. Pest, 1861.

Az ember tragédiája. Kiadta a Kisfaludy-Társaság, Pest. Emich Gusztáv, magyar akadémiai nyomdász. 1861.

Második, tetemesen javított kiadás, Emich Gusztáv sajátja. 1863.

Harmadik, tetemesen javított kiadás. Pest, Athenæum. 1869.

Ezentúl változatlan szöveggel nagy 8⁰ alakban, 1904-ig 16 kiadás. Az újabb kiadásokat a költő arczképe s Zichy Mihály öt fény-nyomatú képe díszíti.

Így adta, a kézirat egy lapjának hasonmásával, karácsonyi ajándékul olvasóinak a *Pesti Napló*, 1897. Az a 17-ik ily kiadás.

1886. jelent meg az első díszkiadás, Zichy Mihály 15 rézfény-metszetű képével; a második 20 képpel 1887., a harmadik 1893, a negyedik 1895, az ötödik 1898. Ez albumról írtak:

Fővárosi Lapok, 1886. 318. sz. (i.)
Pesti Hirlap, 1886. 333. sz. Rudnyánszky Gyula.
Budapesti Hirlap, 1886. 319. sz. —E.
Pesti Napló, 1886. 318. sz. —i—s.
Prot. egyh. és iskolai lapok, 1886. 48 sz. —ő—
Fővárosi Lapok, 1887. 165. sz. (Zichy és Madách.)

LÁNDOR TIVADAR: *Zichy Mihály és az illusztráczió. Művészet*, 1902. 233—250. l.

Zichy ezen eredeti rajzait a Szépművészeti Muzeum őrzi, 1887. adta ki az Athenæum az első népies kiadást, mely 1905-ben hatodjára jelent meg.

Megjelent azonkívül Madách Összes művei között kétszer; a *Magyar Remekirók* cz. 55 kötetes gyüjteményben (Franklin-Társ.) Alexander Bernát bevezetésével, továbbá a *Remek-irók képes könyvtárá*-ban (Lampel-Wodianer) Palágyi Menyhért előszavával. Megjelent Kármán Mór bevezetésével ellátva is (Budapest, 1906.) s végül az Athenæumnak *Irodalmi kincsek* cz. gyüjteményes vállalatában.

Iskolai olvastatás czéljából jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta Alexander Bernát, először 1900. (Budapest, Athenæum.) másodszor 1909. (U. ott).

Szintén iskolai czélra készült Becker Hugó kivonatos kiadása néhány lyrai költeménye előrebocsátásával, bevezetéssel és magyarázatokkal: *Madách lyrája és Az ember tragédiája.* Segédkönyvek a magyar irodalmi oktatáshoz. 7. sz. Szeged. Traub és Tsa. 1903. (8⁰ 136 l.)

A mű gondolataiból anthologiát állított össze Halász Gyula: *Gondolatok Az ember tragédiájából.* Bpest, 1899 (16⁰ 70 l.).

Madách Imre összes művei-t három kötetben előszóval s bevezetésül Bérczy Károly emlékbeszédével Gyulai Pál adta közre. Bpest, Athenæum, 1880; ujból lenyomatva 1895.

E kiadás nem teljes. Hiányzanak belőle a költőnek nyomtatásban is megjelent következő munkái:

Lantvirágok.

Az anya gyermeke sirján. — Vers. —*Honművész.* 1839.

Templomban. — Vers. — *Honművész.* 1840. 38. sz. Madách Emő aláirással.

Szemei. — Vers. — *Honművész.* 1841. 49. sz. Madách Emők aláirással.

Trencséni, másképtepliczi fürdők. — *Regélő.* 1841. 47—48. számokban, Madách Emők aláirással.

Két kérő. — Vers. — Arany János *Koszorú*-jában, 1864.szept.

Hátrahagyott kiadatlan költeményeiből, Madách Aladár beleegyezésével, néhányat kiadott Palágyi Menyhért a *Jelenkor*-ban, 1896. évf. 41. számban, decz. 6.: *A megelégedés. Őrüljek meg? A rab utolsó útja. Nyujtsunk kezet. Az alföldön;* 1896. decz. 20. a 43. számban: *Hit és tudás. Hozzá, mint nőhöz,* az utóbbi facsimilében is.

Ugyanezekből kettőt a *Fővárosi Lapok* is közölt: 1896. decz. 2. *A megelégedés* cz.-t, a 355. számban pedig a *Hit és tudás*-t facsimilében.

Levelezéséből közölve:

Madách Imre levele Erdélyi Jánoshoz az «Ember tragédiája»-ról. Vas. Ujság s utána Nemzet, 1883. 5. sz. Erdélyi J.: Pályák és pálmák, függelék.

Madách Imre levele «Az ember tragédiájáról». (Stregova, 1862. IV. 13.) Főv. Lapok, 1886. 203. sz.

Palágyi Lajos és Farkas Pál: *Madách saját művéről.* (M. levele. A. Stregova, 1862. IV. 13.) Uj Idők, 1907. 2. sz.

Madách Imre két levele Pajor Istvánhoz. Közli: Szilágyi Sándor. Irodalomtörténeti Közlemények, 1891. 481. l.

Madách Imre levelei. Vasárnapi Ujság, 1906. 7. sz.

Egy könyvismertetése is maradt fenn Veres Pálné hagyatékában, mely Georg Sand *Leilá*-ját tárgyalja. (Megjelent az *Országos Nőképző Egyesület* 1912/13. évkönyvében 132. l. Bpest, 1914.)

Madách hagyatékában is maradt sok teljes és töredék mű. Így 110 kiadatlan költemény, melyekből eddig csak a *Jelenkor*ban közlöttek ismeretesek, aztán ifjukori drámáinak kéziratai, u. m. *Commodus, Nápolyi Endre, Csak tréfa* (Ez utóbbiból részletet közölt Riedl Frigyes: *Madách egy kiadatlan tragédiájából.* Egy. Phil. Közl. 1880. 58—63. l.), továbbá elbeszélései, jegyzetei. Számos, nagyrészt Szontaghnak szóló, kiadatlan levele van a Nemzeti Muzeum levéltárában, ugyanott Nagy Iván iratai között is; továbbá Madáchhoz intézett kiadatlan levelek anyjától, feleségétől, Szontagh Páltól. Leveleinek s kéziratainak jegyzékét közli Morvay Győző a VI. ker. áll. főreálisk. 1897/8. évi értesítőjében.

Hagyatékáról szólnak:

Szana Tamás: *Madách irodalmi hagyatéka.* Életképek. 1876. 24. sz.

— *Madách Imre hagyományaiból.* Bpesti Szemle, XVIII. k. 180. 398. l.

Scarron: *Madách Imre egy kézirata.* A vanyarczi kastély, Pesti Hirlap, 1884. 248. sz.

P. M. *Madách rajza.* Vasárnapi Ujság, 1897. 51. sz.
A Nemzeti Muzeumban fekvő hagyatékát Vértesy Jenő ismertette: *Madách irói hagyatéka.* Irodalomtörténet, 1914. májusi sz.

II. Fordítások.

a) *Német nyelven.*

1. Első Alexander Dietze fordítása, Pest, 1865. (Verlag von Adolf Kugler) Deák Farkas előszavával. Eléggé hű, de költőietlen.
2. Második Fischer Sándoré, Budapest, 1886. (Eggenbergersche Buchhandlung.) Paulay szinpadi átdolgozásának rövidített szövegét nyujtja, mely — Siebenlist becslése szerint — az eredetinek csak $^3/_5$ részét foglalja magában s egyéb eltérést is enged. Pongyola, sok helytt túlságosan szabad. Morvay Győző szerint át is vesz Dietze szövegéből. A kötet Johann Scherrnek van ajánlva. Fischer megszerezte a fordítás jogát, de a maga részéről készséggel átengedte azt Spónernek is. (L. ennek előszavát.)
3. A harmadik fordítás szerzője Siebenlist József, a *West. Ung. Grenzbote* szerkesztője. Pressburg und Leipzig, 1886, a fordítás történetéről tájékoztató két oldalas előszóval. Kéziratban átnézte Kacziány Géza. Hűség dolgában szinte kifogástalan, de rhythmusa sántikál. E fordításról és Fischeréről l. Naményi T. Lajos: *Irodalmunk külföldön.* 1886-ban. EPhK. XI. 186. l.
4. Spóner Andor először saját kiadásában adta közre, Késmárk, 1887., másodszor Leipzig, 1891. Gróf Csáky Albinnénak ajánlva, VII—XXIV. lap bevezetéssel. Itt-ott tárczairói hangon pótolja ki Madách magvas stíljének szótagszámát, de egészben véve irodalmi szinvonalon álló, hű fordítás; a szabadabb, dalszerűbb helyek, karénekek hangulatát és rhythmusát is sokszor sikerülten adja vissza. Ism. Egyetértés, 1888. 15. sz.
5. 1888-ban a Reclam-féle vállalatban Julius Lechner von der Lech fordításában látott napvilágot Lipcsében a mű, Jókai 2 oldalnyi bevezetésével s Madáchnak hasonló terjedelmű életrajzi vázlatával. Rhythmusa csiszoltabb az eddigieknél, csakhogy ezt sok terjengősség által éri el; gyakran körülírásokhoz folyamodik, az alakoknak jóformán minden megszólalásában sorokkal bővebb az eredetinél, kivált a munka vége felé. Másik fogyatkozása, hogy olykor igen is markolhatóvá teszi, a mit a költő általánosabban mondott. Ism. Egyetértés, 1888. 126. sz. Főv. Lapok. 1888. 102. sz.
6. Megjelent a mű egy másik német gyüjteményes vállalatban is: Bibliothek der Gesamt Litteratur des In- und Auslandes, 541. 2. sz. Halle a. S. «Dem ungarischen Originale nachgedichtet von Eugen Planer», Gráczban kelt, négyoldalas bevezetéssel. Az átköltés jobbára abban nyilatkozik, hogy a költő szavait többnyire csak nagyjában, általánosságban adja vissza. Nyelve alant járó, szárnyalás nélkül.
7. Hetedik a Dóczy Lajosé, mely először 1891-ben jelent meg Stuttgartban Cottanál s 1893-ig még két kiadást ért. Ism. K—i. *Madách és Dóczy.* Magy. Szemle, 1890. 45. sz. Silberstein Ötvös Adolf, P. Lloyd, 1891. 120. l. ad. Élet, 1892. 132. l.

8—9. Készült még két fordítása, melyek nincsenek kiadva: Az *Illustrierte Zeitung* (Leipzig, 1864) 1116. száma említi: «Eine von Kertbeny besorgte deutsche Nachdichtung befindet sich jetzt unter der Presse.» Erdélyi Károly Madách fordítóit ismertetve, említi a maga kész fordítását.

Az összes német fordításokról l. Erdélyi Károly: *Az Ember Tragédiája.* Temesvári r. kath. főgimn. 1891/92. évi értesítőjében s *Madách és fordítói.* Magyar Szemle, 1905. 7. és 8. sz. és *Irodalmi dolgozatok,* Kolozsvár, 1901. 167. l. Ezeket s a holland és horvát fordításokat is kimerítően ismerteti Morvay Győző nagy művének XI. fejezetében, 226—256. l. Ujabban Reichard Piroska: *Madách német nyelven* (Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről). L. még Leffler Béla: *Adalék «Az ember tragédiája» német irodalmához.* Irodalomtörténeti Közl. 1911. 498. l. és Saul: *Mért dühöngnek az osztrákok Madách ellen?* Magyar Szó, 1903. 210. sz.

Néhány német író (Scherr, F. Th. Vischer, Heyse, Wil-

brandt stb.) véleményét, nagyobbrészt általános bókokat — Fischer Sándorhoz írt levelekből kiszakítva — közli Morvay Győző, nagy műve 212. lapján.

Az Ember tragédiájának rövid német nyelvű tartalmi ismertetése Hevesi Sándortól: *Die Tragödie des Menschen.* Dramatisches Gedicht von Emerich Madách. Syllabus nach Dr. Bernhard Alexander. Galavorstellung zu Ehren der Mitglieder des XVI. internat. medizinischen Kongresses. Bp. 1909. (8° 31 l.).

b) *Egyéb fordítások.*

1—3. Francziául szemelvények jelentek meg, prózában, a *Gazette de Hongrie* III. évfolyamában; ugyanott a 6. és 8. számban czikk is: *Madách et la tragédie de l'homme.* E tartalmi ismertetést spanyolra lefordította Carlos Lasalde piarista: *La tragedia del Hombre.* Megj. *Revista Calasancia,* 1892. A spanyolok — Erdélyi K. szerint — Espronceda *El diable mundo* cz. művéhez hasonlították.

Az egésznek franczia fordítása: Emerich Madách: *La tragédie de l'homme.* Traduit du hongrois par Ch. Bigault de Casanove. Paris. Société du Mercure de France, 1896. Elején III—X. lapon Notice. Az egyes szineknek czímet ad. Próza. Ism. Morvay Győző, Budapesti Szemle, 91. k. 487—490. l. Huszár Vilmos, Magyar Nemzet, 1896. 333. sz.

4. Holland nyelven is megvan: *De Tragedie van den Mensch.* Dramatisch Gedicht van Emerich Madách. Naar het Hongaarsch bewerkt en ingeleid door A. S. C. Wallis. Premie op «Het Nieuws van den Dag» Jaargang, 1887. Amsterdam. J. L. Beijers—W. F. Dannenfelser. — Zichy Mihály 14 képének kisebbített hasonmásával s az 5—45. lapokon egy értelmes bevezetéssel, melyet Erdélyi Károly a temesvári r. kath. főgymn. 1891/92. évi értesítőjébe lefordított. Ez megjelent 1914-ben a *Magyar Könyvtár* 719. sz. gyanánt is. A mű holland fordítása hamarosan második kiadást is ért. L. Naményi T. Lajos: *Irodalmunk külföldön* 1887-ben. EPhK. XII. 95. l.

5. Cseh nyelvre Brabek Ferencz fordította le, a Kisfaludy-Társaság kültagja. Emerich Madách: *Tragedie člověka.* Dramatická báseň. Z maďarského originálu přeložil Frantisek Brabek. 5—13 lap bevezetéssel. Sbornik Světové Poesie vydává česká Akademie Císaře Františka Josefa. Pro vědy, slovesnost a umění, číslo 22: V. Praze. Nakladelstri I. Otto Knihtiskárna.
6. Horvátul: Madách Imbra: *Čovekova tragedija.* Preveo S. I. Jovanovits. Y Novome Sadu, Pajevits, 1890.
7. Tótul: *Tragédia človeka.* Dramatická báseň od Imricha Madácha prelozil Hviezdoslav. Először a Slov. Pohlady, (Szláv Szemle) 1905. évf. 358—78. 430—43. 472—83. 550—62., 605—14., 682—95. lapjain; utóbb könyvalakban, Turócz-Szent-Márton, 1896.
8. Olaszra Antonio Fonda fordította: *La tragedia dell' Uomo.* Poema drammatico ungherese. Recato in verso italiano da Antonio Fonda. Sulla versione letterale di Lodovico Czink. Con illustrazioni tratte dai cartoni del Conte Michele Zichy. Fiume, 1908.
9. Az angol fordításnak nem tudtam nyomára akadni. Angliában 1900-ban szinpadon is adták.
10. Orosz fordítása: *Cselovjicseszkaja tragedia.* Dramaticseszkaja poema. Perevod I. M. i prediszlovije Z. Kraseninkovoj. St. Peterburg, 1908 (8°) 50 kop. Ism. Szémán István. Alkotmány, 1909. 39. sz.
11. Amerikában 1909-ben lefordította Loew, a *Magyar Poetry* cz. anthologia fordítója: *The Tragedy of man.* Dramatic poem. Translated from the original Hungarian by William N. Loew. New-York, Arcadia press.
12. Egy része latinul is megjelent: *Ex Emerici Madách Hominis Tragoedia.* Scena XIII.—XIV. Latine a Steph. Tomasko. Ung. Revue, 1888. 68—79. l. Ism. EPhK. XI. 776. l.
13. Oláhul: *Tragedia omului.* Traduc. de Octavian Goga. Luceafarul 20. sz.
14. Héber fordításáról tesz említést a *Világ,* 1913. 195. sz., mely Feuerstein Avigdortól való s «Moszkvában volt megjelenendő.»

A mű külföldi fordításait ismertetik a német fordítások után említett dolgozatokon kívül még: *Madách Imre*

a külföldön. Kecskem. Lapok, 1888. 16—19. sz. és Főv. Lapok, 1888. 102. sz. (M.), továbbá Könyves Kálmán: *Madách Imre külföldön.* Délmagy. Közl. 1892. 7., 9., 10. sz.

A Madáchról szóló irodalom.

I. Életrajza.

a) *Egész életén áttekintő művek.*

Bérczy Károly: *Madách Imre emlékezete.* Olvastatott a Kisfaludy-Társaság 1866. febr. 6-án tartott ülésén. Pesti Napló 1866. 29—30. sz. Kisf.-Társ. Évl. Uj f. III. 197—224. l. Madách Imre összes művei. Kiadta Gyulai Pál. I. k. XIII—XXXVII. l.

Vutkovics Sándor: *Magyar írók albuma.* Pozsony, 1873.

Toldy Ferencz: *A magyar költészet kézikönyve.* II. kiadás V. k. 345—50. l. Bpest, 1876.

Füchsel Ármin: *Madách Imre és «Az ember tragœdiája»* Biharmegyei Közlöny, 1876. 32—41. sz.

Beöthy Zsolt: *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése* II. k. Bpest, 1878.

Haraszti Gyula: *Madách Imre.* Tanulmánykisérlet. Kolozsvár, 1882. Ujabban Modern Könyvtár, 128. sz. Bpest, 1912. (8⁰ 51. l.).

Tóth Sándor dr.: *Madách Imre.* Magyar Helikon, I. 3. Pozsony, 1884.

Gerecze Péter: *Madách Imre és Az ember tragédiája.* Pécs, 1889. (8⁰ 36 l.)

Négyesy László: *Madách Imre.* Pallas Nagy Lexikona, XI. k. 765—6. l. Bpest, 1895.

Alexander Bernát: *Madách és Az ember tragédiája.* Képes Irodalomtörténet, II. k. Bpest, 1896.

Morvay Győző: *Adalékok Madách Imre életéhez.* Bpesti VI. ker. áll. főreálisk. 1897/8. értes. 3—25. l. Ism. Gyulai Á. EPhK. 1899. 474—7. l.

Becker Hugó: *Madách Imre életrajza.* Magyar Szemle, 1899. 21. s köv. sz.

Palágyi Menyhért: *Madách Imre élete és költészete.* Bpest, 1900. (8⁰ 444 l.) Ism. 1899. Junius, Pesti Napló 340. sz.

Kacziány G. Hazánk 261. sz. Kunfi Zsigm. Erd. Muz. 648—51. l. Kőrösy Gy. Magy. Kritika III. évf. 4. sz. Mikes Lajos, Orsz.-Világ, 45. sz. Alfa, Bp. Hirl. 327. sz. Morvay Gy. A Könyv. 3. sz. Lázár B. Magy. Nemzet, 292. sz. 1900. Madách Aladár. Egyetértés, 10. sz. K. Zs. Kolozsv. Lapok, I. évf. 45. sz. Rothauser M. P. Lloyd, 54. sz. reg. Lázár B. Antikritika. Magyar Nemzet, 83. sz. Morvay Gy. Bpesti Szemle, 101. k. 425—443. (Külön is.) Váczy J. EPhK. 1901. 746—751. l.

Endrődi Sándor: *Századunk magyar irodalma képekben.* Bpest, 1900. — Ugyanez a Müveltség Könyvtárá-nak magyar irodalomtörténetében. 516—522. l. Bpest, 1913.

Rakodczay Pál: *Madách Imre élete és költészete.* (Nemzetünk nagy költői, 16. sz.) Pozsony, 1901. (8⁰ 47 l.)

Szinnyei József id.: *Magyar írók élete és munkái.* VIII. k. 200—209. hasáb. Bpest, 1902.

Gyulai Ágost: *Madách Imre életéből.* Uránia—Népszerű tudományos felolvasások, 1. sz. Bpest, 1903. (8⁰ 16 l.),

Vidacs Aladár: *Madách Imre élete és munkái.* Beszterczebányai Madách-Társ. I. évk. (1906) 11—46. l.

Morvay Győző: *Adalékok Madách Imre életéhez.* Beöthy-Emlékkönyv, 368—74. l. Bpest, 1908. (Töredékek az öreg Madáchné leveleiből.)

Riedl Frederick: A History of Hungarian Literature. (Short Histories of the Literatures of the World: XIII.) London, Heinemann, 1906. 249—261. pp.

Riedl Friedrich: Die ungarische Literatur. (Die Kultur der Gegenwart: Teil I. Abteilung IX.) Berlin—Leipzig, Teubner, 1908. 304—305. S.

Katona Ludwig und Szinnyei Franz: Geschichte der ungarischen Literatur. (Sammlung Göschen 550.) Leipzig, Göschen, 1911. 120—125. S.

Vende Ernő: *Madách Imre.* Nógrád vármegye monographiájának Irodalom, tudomány és művészet cz. részében 286—88. l.

b) *Madáchról általánosságban.*

Riedl Frigyes: *Tanulmány Madách Imréről.* Kivonat. Magyarország, 1880. 68. sz.

Riedl Frigyes: *Madách.* Literar. Bericht aus Ungarn. IV. 1881.
— ő: *Madách.* Bp. Hirlap, 1882. 49. sz.
— *Madách Imre és az Ember tragédiája.* Vas. Ujság, 1883. 28. sz.
— *Madách Imre.* (Arczk.) Vas. Ujság, 1890. 44. sz.
R. B.: *Magyar Remekirók.* Politikai Hetiszemle, 1895. 23. sz.
Cz. G. dr.: *Madách népszerűsítése.* Fehérm. Napló, 1895. 140. sz.
Róna Béla: *Madáchról.* Ország-Világ, 1897. 16. sz.
Négyesy Ladislaus: *Emeric Madách şi «Tragedia omului».* Ungaria, 129—135.
Ábrányi Kornél, ifj.: *Madáchról mint költőről és politikusról.* Pesti Napló, 1897. 146. sz.
Cryx, dr.: *A Madách-kérdés tisztázásához.* Magy. Szó, 1899. 12. sz.
Simkó József: *Madách Imre.* Alkotmány, 1899. 270. sz.
Sebestyén Károly dr.: *Madách.* Bpesti Hirlap, 1900. 100. sz.
Bodnár Zsigmond: *Madách Imre.* Uj-Világ, 1901. 1—3. sz.
Bárány Zsigmond: *Madách.* Magy. Népiskola, 1909. 26. sz.
Wohlmuth Ernő: *Madách Imre.* Népnevelő, 1911. 23. sz.
Jankó László: *Madách és «Az ember tragédiája».* Pápai Jókai-kör évk. XV. 50—57. l.

c) *Életrajzi adalékok.*

Ősei:

Nagy Iván: *Magyarország nemes családai.* VII .k. 225—26. l.
— *A Madách-család.* Főv. Lapok, 1883. 11. sz.
— *Madách anyja.* (Nekrológ.) Vas. Ujs. 1885. 22. sz.
Latkóczy Mihály: *Madách Imre őseiről.* Bpesti VII. ker, áll. főgimn. 1900/01. értes. 3—48. l. (Külön is, Bpest, 1901. 8° 48 l.) Ism. Irodt. Közl. 1901. 381. l.
Radvánszky Béla br.: *Sztregovai Madách Gáspár versei.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1901. 129—152. l. Külön is.
Junius (zilahi Kiss Béla): *Madách Imre őseí.* Budapesti Hirlap, 1903. május 10.
— *A Madáchok.* Az Ujság, 1911. 58. sz.

Szülőhelye:

Majthényi Flóra: *Madách szülőháza és végső nyughelye.* Pesti Napló, 1879. 262. sz.
Palágyi Lajos: *Madách kastélyában.* Pesti Napló, 1893. 213. sz.
Latkóczy Mihály: *A hol Az ember tragédiáját írták.* Magyar Szemle, 1896. 36. sz.
Szalay Károly: *Madách szülőföldjén.* Vas. Ujság, 1900. 42. sz.
Tordai Grail Erzsi: *A hol Madách élt és pihen.* Nemzeti Nőnevelés, 1900. 439—444. l.
Szalay Károly: *Madách sírja.* Vasárnapi Ujság, 1909. 36. sz.

Ifjusága:

Palágyi Menyhért: *Madách ifjusága.* Vas. Ujság, 1897. 49—51. sz. és P. Napló, 1897. 266. sz.
— *Madách Imre jogászévei.* P. Napló, 1897. 318. sz.

Szerelmei, neje:

— *Madách első szerelme.* Vas. Ujság, 1898. 27. sz.
Kálnay Nándor: *Madách Imre Csesztvén.* P. Napló, 1883. 9. sz.
Palágyi Menyhért: *Madách Imre neje.* A Hét, 1890. 39—40. sz.
Heinrich Gusztáv: *Elise Madách.* P. Lloyd, 1891. 32. sz.
Palágyi Menyhért: *Elise Madách.* P. Lloyd, 1891. 52. sz.
Róna Béla: *Madách házassága.* Főv. Lapok, 1900. 4. sz. és Nagyváradi Napló, 1900. 18. sz.
Vay Sándor: *Madách életéből.* Pesti Hirlap, 1905. 271. sz.
Halmy Gyula: *Madách gyermekeiről, Ilonáról és Aladárról.* Mezőtúri Hiradó, 1895. 42—43. sz.

A szabadságharczban:

Bodnár Zsigmond, ifj.: *Madách és a forradalom.* Magy. Pestalozzi, 1903. 15. sz.

Műve keletkezése és megjelenése:

Túri Mészáros István: *Hogy született meg az «Ember tragédiája?»* (Madách saját elbeszélése) Közli — Ország-Világ, 1888. decz. 1. (A közlő nagybátyjának, Pétery

Károlynak, ki *Névtelen* álnéven írói kisérleteket is tett, hagyatékában talált egy emlékíratot ily czímen: Kirándulás Madách Imrével 1861-ben nógrádi Szontágh Pálhoz. — Madách útközben elbeszélte az E. Tr.-nak genesisét s ezt közli Túri M.)

Bakonyi H. R.: *Az ember tragédiája keletkezése.* Uránia, 1905. 9. sz.

Palágyi Menyhért: *Madách Imre és Szontagh Pál barátsága.* (Madách Luciferje) Magy. Szó, 1904. 145. sz.

Gálos Rezső: *Arany és Madách.* Temesv. Hirl. 1911. 56. sz.

Megjelenésekor a műről írnak: Pest-Ofner Zeitung, 1861. 134. Vas. Ujság, 1862. 21. sz. Ország Tükre, 1862. 2. sz. P. Lloyd. 1862. 21. sz.

Arany János: *Madách bevezetése a Kisfaludy-Társaságban.* Kisf. Társ. Évl. Uj. f. I. 31. l. s Arany Hátrah. D. II. 489—92. l.

— *Egy üdvözlő szó.* Szépirodalmi Figyelő, 1861—2. évf. I. 26. sz.

Barabás, dr. Abel v.: *Jubiläum der «Tragödie des Menschen»* Pester Lloyd, 1911. 4. sz.

Barátai:

Abafi Lajos: *Pajor István viszonya Szemere Miklóshoz és Madách Imréhez.* Figyelő, XXVI. 351—8. l.

R. R. dr.: *Intimitások Madách életéből.* P. Napló, 1913 242. sz.

Nekrológok:

1864. Vas. Ujság, 22. sz. M. Sajtó, II. 16. sz. Koszorú, II. 16. Hölgyfutár, II. 31. Hon, 230. sz. P. Lloyd, 233. sz. Fremdenblatt, 279. sz. Breslauer Zeitung, 475. Illustrierte Zeitung 1116. sz. Magazin für Literatur des Auslandes, 702. sz. Wiener Zeitung, 246. Neue Freie Presse, 43. sz. 1865. Hazánk és a Külföld, 1. (Jókai.).

II. Az ember tragédiájáról.

a) *Az egész műről.*

Szász Károly: *Az ember tragédiájáról.* Szépirodalmi Figyelő, 1862. I. Könyvalakban, bővítve: Egyetemes Könyvtár. 22. f. Győr, 1889. (16° 80 l.).

Zilahy Károly: «*Az ember tragédiájáról.*» (Levéltöredék.) Kritikai Lapok, 1862. 7. sz. Birálja Szász Károly ismertetését is, ki erre «*Egy szó Zilahy Károly úr levéltöredékére*» cz. felelt, u. ott, 9. sz. Zilahy *Haragos válaszra szelid felelet* (Szász Károlynak) cz. válaszolt u. ott. Mindezek megjelentek *Zilahy K. munkáinak* II. k.-ben is, 235—48. l. Pest, 1867.

Erdélyi János: *Madách Imre.* Az ember tragédiája. Magyarország, 1862. s *Pályák és pálmák,* 440—87. l. s ugyanitt függelékül Madách levele Erdélyihez.

Dux Adolf: *Az ember tragédiája.* P. Lloyd, 1862. 33. sz.

Weisz I.: *Az ember tragédiája.* Szabolcsi Lapok, 1876. 20. sz.

Kőhalmi Klimstein József: *Az ember tragédiája.* Nagyszombati érseki főgimn. ért. 1876/7.

Riedl Frigyes: *Az ember tragédiája.* Bp. Szemle, 1880.

Szabó Imre: *Madách Imre Ember tragédiája.* Széptani tanulmány. Rozsnyói Hiradó, 1881. 18. sz.

Haraszti Gyula: *Madách költészetének jellemzéséhez.* Tanulmánykisérlet. Kolozsvár, 1882.

Beöthy Zsolt: *A tragikum.* Bpest, 1885. Ugyanő a művészi képzelet alkotó munkájának terjedelmes példázásául szól róla: *Eszthetika. A művészi képzelet tana.* Egyetemi előadásai után. Bpest, 1913—4. I. félév, 7—11. l.

— *Madách «Az ember tragédiája».* Alföld, 1886. 28. sz.

Tábori Róbert: *Az ember tragédiája.* Délmagy. Közl. 1889. 3., 5. sz.

Egy nő: *Elmélkedés Madáchnak «Az ember tragédiája»-ról.* Szilágy-Somlyó, 1890. 44—46. sz.

Erdélyi Károly: *Az Ember tragédiája.* Temesvári r. kath. főgimn. ért. 1891/2. Ism. EPhK. XVII. 71.

Rényi Rezső: *Madách I. Az ember tragédiája.* Nyugatm. Hiradó, 1892. 31. sz.

— *Madách-tanulmányok.* Jelenkor, 1896. 2. sz.

— *Az ember tragédiájáról.* Pályamunka. Tanulók-Lapja, 1896. 21—25. sz.

Bán József: *Az Ember Tragédiája.* Váczi kegyesr. főgimn. 1896/7. ért. 3—40. l. Ism. Gyulai Á. EPhK. 1898. 295—8. l.

Dudek János: *Az Ember Tragédiája.* Katholikus Szemle, 1897. 531—44. l.

Becker Hugó: *Az Ember Tragédiája.* Czáfolat Dudek János különvéleményére. Magyar Szemle, 1897. 43. sz.
xyz: *Die Tragödie des Menschen.* Budapester Tagblatt, 1897. 100. sz.
Morvay Győző: *Magyarázó tanulmány az Ember Tragédiájához.* Nagy-Bánya, 1897. (8° 527 l.) Ism. Hartmann J. Magy. Szemle, 20. sz. és Uj Főv. L. 7. sz. Rakodczay Pál. Színészek Lapja, 19. sz. Zlinszky A. M. Nyelvőr, 217—20. l. Bayer J. EPhK. 1898. 260—71. l. Morvay helyreigazító észrevételei, U. o. 399. l.
Bayer József: *A magyar drámairodalom története.* II. 315—71. l. Bpest, 1897.
— *Madách Imre: Az ember tragédiája.* Magyar Szó, 1899. 10. sz.
Costa János: *Madách «Ember tragédiá»-járól.* Zombor és vid. 1899. 98. sz.
Josephi, C.: *Ueber Madách's «Tragödie des Menschen.»* Nagyszebeni ág. h. ev. theol. paedag. seminarium, 1899. Ism. Schneeberger N. EPhK. 1900. 852. l.
N. J.: *Az Ember tragédiája vagy komédiája?* Magyar Pestalozzi, 1901. 32. sz.
Villányi Béla Árpád dr.: *Az ember tragédiája.* Magy. Pestalozzi, 1901. 34. sz.
Berta Ilona: *Madách Az ember tragédiája.* Nemz. Nőnevelés, 1901. 310—16, 374—84., 426—32. l.
Orbók Gizella: *Az ember tragédiájáról.* Kis-Küküllő, 1903. 8. sz.
Heller Bernát: *Madách Mózese és Az Ember Tragédiája.* Izr. Magy. Irod. Társ. II. Évkönyve.
Bodnár Zsigmond: *Az Ember Tragédiája.* Aurora, VI. évf. márcz. szám.
Bodor Aladár: *Az ember tragédiája mint az egyén tragédiája.* Pápai ref. főisk. 1904/5. ért. 31—76. l. (önállóan is, 8° 51 l. Bpest). Ism. Lukinich Imre. Századok, 1907. 184. l.
Kármán Mór: *Az Ember Tragédiája.* Bpesti Szemle, 124. k. 57—115. l. Az E. Tr. Elemző tanulmány. Bpest, 1907. Ism. Bánóczi J. Magy. Tanítóképző, 1907. 435. l.
Farkas Pál: *Az Ember Tragédiájának magyarázata.* Balassagyarmati áll. főgimn. 1908/9. ért. 3—24. l. Ism. Kristóf Gy. EPhK. 1910. 68. l.

Kardevan Károly: *Az Ember Tragédiájának magyarázata.* Nagyváradi áll. főreálisk. 1908/9. ért. 5—31. l. Magyar Közművelődés I. 5. füz. 195—240. l. (Külön is, 8° 40 l. Bpest, 1910.). Ism. Kristóf Gy. EPhK. 1910. 68. l. Nagy B. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 698. l.
Alexander Bernát: *Az ember tragédiája.* Bpesti Szemle, 145. k. 455—60. l. Kisf.-Társ. Évl. 45. k. 54—59. l.
Beöthy Zsolt: *Az Ember Tragédiája.* Bpesti Hirlap 1911. 103. sz. Bpesti Szemle, 146. k. 373—388. l. Akad. Ért., 1911. 317—329. l. Revue de Hongrie, VIII. 302—307. l.
Horváth Árpád dr.: *Madách: Az Ember Tragédiája.* Vármegy. Közélet, 1912. 41—43. sz.
Gulyás József: *Lucifer tragédiája.* Sárospataki Református Lapok, 1914. 9. sz. Felfogását czáfolja: Kristóf Gy. *Lucifer tragédiája?* U. ott, 12. sz.

b) *A mű egyes részleteiről szóló vagy különleges szempontokból elemző dolgozatok:*

Rakodczay Pál: *Az Ember Tragédiájának eszméje.* Kecskeméti Lapok, 1895. 51. sz. és Közérdek, 1899. 38. sz.
Lévay Gyula: *Az Ember tragédiájának alapgondolata.* Bpest, 1899. 16 l.

Szoják Rezső: *Művészi képzelet az Ember Tragédiájában.* Garamvidék, 1907. 7. sz.

Kőrösy György: *Az Ember Tragédiájának szerkezete.* Brassói kath. gimn. 1890/91. ért. 1—26. l.

Forgács János: *A történeti anyag bírálata az Ember Tragédiájában.* Kalazantinum, VI. évf. 6—8. sz.
Szász Ferencz: *A történeti anyag bírálata az Ember Tragédiájában.* Székely Nemzet, 1903. 167—173. sz.
Mikola Sándor: *A történeti Kepler, vonatkozással az Ember Tragédiájára.* Beöthy-Emlékkönyv, 375—390. l. (Külön is, 8° 18 l. Bpest, 1908.).

— *Ádám vagyis az ember Madách Ember tragédiájában.* Bpesti növendék papság munkálatai, 63. évf.

Pásztor Mihály: *A férfi szerepe az «Ember tragédiája»-ban.* Egyetem, 1903. 25—33. l.
Torkos László: *Ádám «Az Ember tragédiája»-ban.* Uránia, 1908. 277—285. l.

Greguss Ágost: *A nő Madách tragédiájában.* (1871.) G. Tanulmányai I. k. 174—190. l. Pest, 1872.
Tomor Ferencz: *Éva.* Pozsonyi Lapok, 1877. 171. sz.
Veres Samu: *Madách Évája.* Gömör-Kishont, 1895. 7. sz.
Könye Nándor: *A nő Madách «Ember tragédiája»-ban.* Ungvári Közl. 1901. 2. sz.
Domokos-Haraga Balázs: *A nő Madách «Ember tragédiája»-ban.* Egyetemi Lapok (Kolozsvár), 1907. évf. 5—6. 10. sz.
Szabó Sándor dr.: *Éva az Ember tragédiájában.* Nógrádi Hirl. 1907. 16. sz.
Schwarzstein Dezső: *Éva tragédiája.* Éva szerepe Madách Imre «Az ember tragédiája»-ban. Felvidék (Verebély), 1910. 10. sz.
Tolnai Vilmos: *Az anyaság Madách «Ember Tragédiája»-ban.* Nemz. Nőnevelés, 1911. 370—8. l. Ism. Bittenbinder M. Tanáregyl. Közl. 45. évf. 978. l. *mgy.* EPhK. 1912. 384. l.

Angyal Dávid: *Madách Lucifer-e.* Főv. Lapok, 1876. 91—92. sz.
Morvay Győző: *Lucifer.* Madách-tanulmány. Bpest, 1887. (8⁰ 58 l.). Ism. Nemzet, 1887. 27. sz.
Farkas Pál: *Lucifer és Ádám.* Nógrádi Hirl. 1906. 12. sz.
Farkas Pál: *Ádám és Lucifer az Ember Tragédiájában.* Balassagyarmati áll. főgimn. 1907/8. ért. Ism. Lukinich I. Századok, 1908. 760. l. Császár Ernő, EPhK. 1908. 320. l.
Bóth Antal: *Ádám és Lucifer.* Nógrádi Hirl. 1908. 1. 3. sz.

Kapi Béla: *Az «Ember tragédiája»-nak világnézete.* Protest. Szemle, 1903. 22—34., 95—107. l. (Önállóan is, 8⁰ 23 l.).
Szekeres Fábián: *«Az ember tragédiája»-nak világnézete.* Religio, 1911. 7. sz.
Kristóf György: *A Madách világképe.* Prot. Szemle, 1911. 9—30. l.

Overmans, Jakob: *Die Weltanschauung in Madách's Tragödie des Menschen.* Stimmen aus Maria-Laach, 1911. 14—28. l. Ism. Dudek, Religio, 5. sz. Sik S. Élet, 5. sz.
Kőrösy György: *A társadalmi problema és a vallás-bölcseleti fejlogás az Ember tragédiájában.* Eperjesi Széchenyi-kör Évk. 1901. 3—20. l. és Eperjesi Lapok, 1901. 6—11. sz.
Hörl Gyula: *«Az Ember Tragédiájának» filozofiája és theologiája.* Hittud. Folyóirat, 1911. 163—197. l.
Szigetvári Iván: *Madách és a szocializmus.* Egyet. Phil. Közlöny, 1898. évf.
Kalocsai Emil: *Madách és a szocziális eszme.* Jövendő, 1905. 21. sz.
Tolnai Vilmos: *Madách és a socialismus.* Nemz. Nőnevelés, 1911. 12—14. l.
Kristóf György: *Petőfi és Madách internationalismusa.* Társad.-tud. Szemle, 1912. 599—622. l.
Berta Ilona: *A nőkérdés «Az ember tragédiájában».* Nemz. Nőnevelés, 1904. 229—240. l.
Wohlmuth Ernő: *Madách feminizmusa.* Népnevelő, 1909. 35. sz.
Gazdag Lajos: *Madách Imre és a nőkérdés.* Kath. Szemle, 1913. 739—747. (Külön is 8⁰ 11 l.).

Hoitsy Pál: *Madách mint csillagász.* Főv. Lapok, 1879. 225. sz.
Haltenberger Mihály dr.: *Természettudományi gondolatok Madách «Az ember tragédiája»-ban.* Miskolczi kath. főgimn. 1911/12. ért. 3—21. l. Ism. Mikola S. EPhK. 1913. 428. l.

Dr. E.: *Az ember tragédiájában a londoni vásár.* Főv. Lapok, 1884. 117—118. sz.
Waldapfel János: *Isten három attributuma Az ember tragédiája I. színében.* Egyet. Phil. Közl. 1900. 175—179. l.
Lévay Gyula: *Csupa materializmus és egy csöpp kegyelet.* (Madách-tanulmány Az ember tragédiája XI. színéről.) Bácska, 1908. 26—28. sz.

Czukrász Rózsa: *Madách szelleme a nevelőoktatásban.* Magy. Pestalozzi, 1898. 25—27. sz.

Berta Ilona: *Olvassuk az «Ember Tragédiáját.»* Nemz. Nőnevelés, 1902. 256—264. sz.
Toncs Gusztáv: *«Az Ember tragédiája» az iskola szempontjából.* Magy. Pædag. 1907. 257—270. l.

c) *Madách mintái és forrásai. Philologiai egybevetések.*

Alexander Bernát: *Goethe és Madách.* Bpesti Hirlap, 1895. 318. sz.
Feszl Géza: *Goethétől Madáchig.* Budap. Napló, 1903. 349. sz.
— *Faust és az Ember tragédiája.* Két jellemrajz. Máramarosi Tárogató, 1879. 29—37. sz.
Gajári Lajos: *Faust hatása az Ember Tragédiájára.* Egyet. Phil. Közlöny, 1884. 806—812. l.
Mráz Gusztáv: *Az Ember Tragédiája és Goethe Faustja.* Nógrádi Hirlap, 1907. 19—20. sz.
Nagy Sándor: *Faust és Az ember tragédiája.* Debreczeni Főisk. Lapok, 49. évf. 4—5. sz.
Beöthy Zsolt: *Goethe és Madách hőse.* Pesti Napló, 1883. 353. sz.
Török János: *Mefisto és Lucifer.* Főv. Lapok, 1883. 270. sz.
— *Párhuzam Lucifer és Mefisztó között.* Jász-Nagykun-Szolnok, 1887. 41. sz.
Perényi József: *Mephisto és Lucifer.* Nagy-Kanizsa, 1900. (16⁰ 56 l.).
Ravasz László: *Mefisztó és Lucifer.* Kolozsv. Egyet. Lapok, VII. évf. 10. sz.
Becker Hugó: *Faust etikája és Az ember tragédiája.* Magy. Szemle, 1900. 43. s köv. sz.
Tolnai Vilmos: *Adalék az Ember Tragédiája és Faust viszonyához.* Philol. Dolgozatok, 287—292. l. (Külön is, 8⁰ 6 l.).

Gurnesevics Lajos: *Byron a magyar irodalomban.* Egyet. Phil. Közl. 1901. 218—231. l.
Morvay Győző: *Byron Magyarországon.* Koeppel *Byron*ja fordításának Függelékében 345—350. l. Bpest, 1913.

Hoffmann Mór: *Goethe «Faust»-ja, Madách «Tragédiája» és Byron «Manfred»-je.* Zala, 1878. 49—52. sz.

Jancsó Benedek: *Dr. Faust, Manfred, Kain, Ádám,* Koszorú (Petőfi-Társ.) VIII. 438—455., 516—528. l.
Barabás Ábel: *Goethe, Byron és Madách.* Bpest, 1904.

Reményi Ede: *Leírások Milton eposaiban.* Egyet. Phil. Közl. XIX. 218.

Antal Géza: *Plato és Madách.* Pápai Lapok, 1883. 44. sz.
Cz. G. dr.: *Katona—Madách.* M. Állam, 1892. 258. sz.
Kováts Antal: *Katona és Madách női jellemképei.* A kecskeméti Katona József-kör 1896—7. évk. 92—99. l.
Lázár Béla: *A tegnap, a ma és a holnap.* I. sor. (Bpest, 1896.). *Miszticizmus és modernség* cz. fejezetében Ibsennel hasonlítja össze.
Szelényi Ödön dr.: *Madách és Luther.* Prot. Szemle, 1906. 438—446. l.
Kristóf György: *Petőfi és Madách.* Bpest, 1911. (8⁰ 49 l.). Ism. Király Gy. EPhK. 1911. 416. l. Dr. Sz. Ö. Prot. Szemle, 1911. 550—51. l. Schannen P. Erd. Muz. 1912. 358. l.
Kardeván Károly: *Madách és Büchner.* Irodalomtörténet, 1914. 408—9. l.

Bartal Antal: *Találkozások a classikus és modern költészetben.* Egyet. Phil. Közl. XVIII. 639. l.
Bernstein Béla: *Az Ember tragédiája és a zsidó irodalom.* Izr. Magy. Irod. Társ. II. évk.
Tolnai Vilmos: *Madách egyik sorához.* Egyet. Phil. Közl. 1903. 188. l.
Tolnai Vilmos: *Madách londoni és phalanster-jelenetének egyik forrásáról.* Egyet. Phil. Közl. 1911. 377—386. l. s (kivonatosan) Akad. Ért. 1911. 85. l.
Czóbel Ernő: *Madách és Cormenin-Timon.* Az ember tragédiája IX. színéhez. Egy. Phil. Közl. 1912. 860—4. l.
Gálos Rezső: *A bolygó zsidó mondája és Madách.* Philol. Dolgozatok (1913) 293—7. l.
Maróth Károly: *Madách egyik gondolatának származásához.* Irodalomtörténet, 1914. 255—58. l.
Tolnai Vilmos: *Az Ember Tragédiájának londoni színéhez.* Irodalomtörténet, 1914. 317—8. l.
— *Madách Ember Tragédiájához.* Irodalomtörténet, 1914. 408. l.

Lengyel Miklós: *Az ember tragédiája és Arany János egyik balladája.* Egyet. Phil. Közl. 1906. 315. l.
Morvay Győző: *Madách és Hogarth.* Irodalomtörténet, 1914. 8—10. sz. 464. l. Ez egy oldalnyi czikk, mely e könyv nyomtatása közben jelent meg, fölemlíti, hogy a sztregovai kastély falain nehány Hogarth-metszet is függött, s hogy Hogarthnak egy, vásárt ábrázoló metszetén Madách londoni vásárjának úgyszólván minden alakja megvan: Ádám és Éva historiáját mutogató bábjátékos, mellette a «fürge majom», van kocsmáros, kéjhölgy, zenész, kártyavető czigányasszony, árús nyegle, enyelgő lányok és ifjak, — mintha csak e képet elevenítené föl és szólaltatná meg a költő.

d) *Az ember tragédiája a színpadon.*

Először 1883. szept. 21-én a Nemzeti Szinházban. Erről írtak: Beöthy Zsolt: *Madách a szinpadon.* Pesti Napló, 1883. 261. sz. és *Szinházi Esték*, 49—57. l. Bpest, 1897. (Felfogásával a könyv ismertetésében polemizál Góbi Imre, EPhK. XIX. 719.) Paulay Ede: *Az ember tragédiája a szinpadon.* Főv. Lapok, 1883. 220—21. sz. Pulszky Ferencz: *Külön vélemény.* Pesti Napló, 1883. nov. 4. Ezzel polemizálnak: (K.) *Az ördög tanai.* Főv. Lapok, 1883. nov. 6. s —ő: *Pulszky Ferencz mint kritikus.* Bpesti Hirlap, 1885. nov. 6. Beszámoltak még ez előadásról: —ő: Bpesti Hirlap, 261. 262. sz. Sziklay József, Pesti Hirlap, 260—261. sz. Főv. Lapok, 222. sz. Mihály J. Egyetértés, 260—261. sz. Keszler J. Nemzet, 260—261. sz. Sziklay József: I. *Jászay Mari Évája.* II. *Ádám és Lucifer.* P. Hirlap. 262—264. sz. *Három arkangyal, az Ur és Jászay Mari* Bp. Hirlap, 265. sz. *Madách I. — és Bory László.* P. Hirlap, 26[illegible]. sz. Az 50. előadásról: Főv. Lapok, 1886. 356. sz. A 100. előadásról: Nemzet, 1894. 132. sz. Uj betanulással először 1897. ápr. 9. Ismertetik a lapok.
— *Madách diadalai.* Sárosi Hirlap, 1899. 26. sz.
H. S. *Madách a Nemzeti Szinházban.* Uj Magy. Szemle, 1900. IV. k. 152—4. l.
Fridrik Imre dr.: *Az ember tragédiája a Nemzeti Szinházban.* Széljegyzetek. Művészvilág, 1900. III. 9. sz.

Paulay Ede: «*Az ember tragédiája*» *a szinpadon.* Szinház és Élet. 1905. 3. sz.
A 200. előadásról: Sz. Gy.: *Madách kétszázadszor.* Pesti Napló, 1906. 263. sz.
Külföldi előadásairól:
— *Az «Ember tragédiája» Bécsben.* Főv. Lapok, 1892. 170. sz.
Dóczy Lajos: *Madách a német szinpadon.* Magyar Géniusz, 1892. 10. sz.
— *Az ember tragédiája Berlinben.* Főv. Lapok. 1893. 82. sz.
— *Az ember tragédiája Párisban.* Bpesti Hirlap, 1898. 269. sz.
Siklósy László: *Az ember tragédiája Prágában.* Vasárnapi Ujság, 1904. 49. sz.

III. A színdarabokról.

Riedl Frigyes: *Madách egy kiadatlan tragédiájából.* Egyet. Phil. Közl. IV. 58—63. l.
Esztegár László: *Madách Mózese.* Erdélyi Hiradó, 1888. 213. sz.
E. Kovács Gyula: *Madách Imre: Mózes.* Ellenzék, 1888. 38. sz.
— *Madách «Mózes»-e.* Kolozsvári előadás 1888. febr. 20. Főv. Lapok, 1888. 54. sz.
Heller Bernát: *Madách Mózese és az Ember tragédiája.* Izr. Magy. Irod. Társ. II. évk.
Meltzl Hugó: *Madách Csákja.* Ellenzék, 1887. 232. sz.
Csernátoni Gyula: *A magyar géniusz Madách «Csák végnapjai»-ban.* Erd. Múzeum, 1911. 313—20. l.
Szabó Sándor dr.: *Madách drámái* cz. felolvasásából szemelvény. Nógrádi Hirl., 1907. 23—24. sz.
— *Madách többi drámái.* U. ott, 26. sz.
Palágyi Menyhért: *Madách ismeretlen drámája.* Pesti Napló, 1898. 186—187. sz.
Voinovich Géza: *Madách fiatalkori négy szinművéről.* Bpesti Szemle, 137. k. 188—212. l.
Kristóf György: *Madách és Aristophanes.* Egyet. Phil. Közlöny, 1912. 229—234. l.
— *Széchenyi és Madách.* Irodalomtörténet, 1913. 143—155. sz.

IV. Költeményeiről.

Abafi Lajos: *Madách ifjukori versei.* Egyetértés, 1876. 76. sz.

Kelemen Béla: *Madách lyrai költészete.* I—III. Főv. Lapok, 1885. 94—96. sz.

— *Madách Imre kiadatlan versei.* Rövid ism. Főv. Lapok, 1896. 336, 355. sz. Nemzeti Ujság, 1896. 336. sz.

Ábrányi Kornél, ifj.: *Madáchról mint költőről és politikusról.* Pesti Napló, 1897. 146. sz.

Becker Hugó: *Madách lyrai költészete.* Előkelő Világ, 1900. 30., 32., 34., 35. sz.

— *Madách lyrája és Az Ember Tragédiája.* Szeged, 1903. (8° 78 l.). Ism. Meridiesz, Magy. Szemle, 1903. 16. sz.

Palágyi Menyhért: *Madách lirai költészete.* Magyar Szó, 1904. 81. sz.

Voinovich Géza: *Madách kisebb költeményeiről.* Budap. Szemle, 152. k. 87—114. l. s (részlet) Akad. Ért. 1910. 609—612. l.

Gedő Simon: *Madách Imre, mint lyrikus.* Bpest, 1910. (8° 32 l.) Ism. Alszeghy Zs. EPhK. 1911. 211. l.

V. Idegen irodalom.

Opitz Th., Magazin für die Literatur des Auslandes. Leipzig, 1863. Ism. a Koszorú, 1863. I. 427. l.

Gottschall, Rudolf: *Eine ungarische Faustiade.* Blätter für litterarische Unterhaltung, 1865. 34. sz.

Fischer, Alexander czikkei az *Auf der Höhe* cz. folyóiratban, 1885. 238—290. l.

Katscher, R.: *Emerich Madách.* Unsere Zeit, 1888. 12. f.

Münz, Bernhard dr.: *Die Tragödie des Menschen* von Emerich von Madách. Magazin f. d. Liter. d. In- u. Ausland, 1889. 37. sz.

— *Madách et la Tragédie de l'Homme.* Gazette de Hongrie III. évf. 6. 8. sz. s ennek nyomán:

Lasalde, Carlos (spanyol piarista): *La Tragedia del Hombre.* Revista Calasancia, 1892.

Dóczi, Ludwig: *Die Welt ein Traum.* Neue Freie Presse, 1890. nov.

Sayous, E.: *Madách, poéte hongrois et La tragedie humaine.* Revue chrétienne. N. Ser. 41. k. 1895.

Zabel, Eugen: *Zur modernen Dramaturgie.* (Studien und Kritiken über das ausländische Theater.) 2-te Aufl. Oldenburg, 1901. 212—16. l. *Die Tragödie des Menschen von Madách.* Ism. Bayer J. *Egy német iró az Ember Tragédiájáról.* EPhK. 1903. 51—56. l.

Overmans, l. 585. l.

TARTALOM.

Lap

I. Nemzetsége. Szülei. Gyermek- és tanuló-kora Egyetemi évei Pesten. Költői kísérletek: a *Lantvirágok;* drámai töredékek s első darabjai: *Nápolyi Endre, Csak tréja, Férji és nő, Mária királynő, Csák végnapjai.* Viszonya kortársaihoz; dramaturgiai nézetei. Szerepe a megyénél. Barátsága Szontagh Pállal. Házassága ... 5

II. Házas élete. Lyrája, festő és elbeszélő költeményei. Hazafias versek s *A halál költészete.* Fogsága és kiszabadulása. Családi tragédiája 93

III. Sztregovai magánya. Egyéni és költői természetének fővonásai. Kitörése és megnyugvása. *Az ember tragédiájá*-nak keletkezése s kapcsolata egyéb műveivel. A mű története. Arany János bírálata és javításai. A költemény sikere. A végleges szöveg ... 122

IV. Újabb munkássága. Elbeszélések és értekezések. Politikai beszédei és satyrája: *A civilisator.* Színműírói munkássága. *Mózes.* Forrása és a tárgy epikai természete; politikai vonatkozásai. *A Tündérálom.* Madách betegsége és halála. Művének újabb kiadásai. Zichy rajzai. A fordítások és a színpadi átdolgozás. Követői és utánzói ... 184

Lap

V. Az egykorú kritikák: Greguss és Szász Károly, Zilahy és Erdélyi véleménye. Arany helyreigazításai. Az első bírálatok tévedései egyenként és általában. A drámai költemény szabadságai. A mennyei és paradicsomi színek forrásai és alakítása. A vilá történelmi képek, hézagaik, a források. Az egyes színek drámai vonásai. A költemény tagoltsága. A színek kapcsolata egymás közt s a paradicsomi képekkel. Fogyatkozások ... 236

VI. A főszemélyek. Az Úr. Sátán; kétféle bibliai alakja s az irodalmi válfajok. Mephistopheles példája. Lucifer lényege; a történelmi színek igazsága; czélja. Ádám; az emberiség, az örök ember és az egyén vonásai. Az erő megtestesülése; eszményhite; küzdelmei. Ádám és Lucifer egysége az emberi természetben. Éva; kortörténeti vonásai. A nő szerepe az életben s az egyes színek körében. A női lélek Janus-arcza. Subjectiv vonások alakján ... 303

VII. Az alapeszme. Az első magyarázatok. A földi és földöntúli élet eszméi. Az élet tartalma: küzdelem, eszme, haladás; az egyén és a tömeg, az egyén és a kor. Az élet vigasza: a szerelem és a családi élet. A transcendentalis kérdések. Madách természettani és vallásos, bölcseleti és történelmi eszméi. Irodalmi hatások: Rousseau, a pessimismus. Kor-áramlatok: materialismus és demokratia. Madách eszméinek kapcsolata életével, kiforrásuk költeményeiben. Fiatalkori és későbbi világnézlete, annak eredetisége s egysége ... 404

Lap

VIII. Föltett hasonlóságok, formai szabadságok s érték tekintetében: *Manfred, Heaven and earth, A világ színjátéka.* Tárgyi párhuzamok a bibliai színekre nézve: Metastasio *Ábel halála,* Milton *Elveszett Paradicsom*-a, Doležal Ágost *Tragédiája,* Calderon auto-ja. Futó hasonlóságok a történelmi színeknél. Rokonság szerkezeti elemek dolgában Ahasvér mondájával, az álom Lessing *Faust*-jában, a látomás Shelley *Queen Mab* költeményében, conceptio és képsor Hugo Victor *Századok legendájá*-ban. Kétségtelen hatás: Byron *Deformed transformed* és *Kain* cz. művei, Goethe *Faust*-ja. A kölcsönzött lényeges mozzanatok. Madách eredetisége, költői szépségei, maradandó becse ... 478

Függelék:

Arany János kiadatlan két levele sztregovai látogatásáról ... 555

Szász Károly me jegyzései *Az ember tragédiájára* 559

Irodalom ... 569